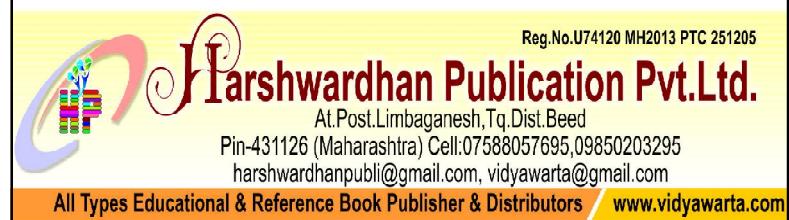

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती

--: लेखक :-

प्रा. डॉ. अ. जी. मगदूम

एम.ए., बी. एड., एम. फिल., पीएच.डी.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती

© प्रा. डॉ. अ. जी. मगदूम

❖ Publisher :

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)

Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ Printed by :

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126

www.vidyawarta.com

❖ Page design & Cover :

H. P. Office (Source by Google)

❖ Edition: June 2022

ISBN 978-93-85882-33-3

❖ Price : 200/-

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Conclusions reached and plagiarism, If any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them. What so ever. Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

पाठीवर हात ठेवून सतत लढ म्हणणारे

"राष्ट्रीय पुरस्कार विजेते आदर्श शिक्षक"

आदरणीय श्री. पी. डी. मगदूम (सर)

यांचे चरणी सादर अर्पण....

प्रस्तावना

सन २०१९ मध्ये कोरेना या विषाणूने चीन आणि जगभरात हात पाया पसरावयाला सुरुवात केली. २० मार्च २०२० पासून संपूर्ण देशातील व्यवहारावर टाळेबंदी लागू केली. लोकांनी घरातच राहणार सुरक्षित असं सर्व पातळ्यावरून, स्तरावरून सांगितलं गेल्याने सर्व सार्वजनिक ठिकाणी, कामाच्या ठिकाणीही संचारबंदी लागू केली. याचा परिणाम साहजिकच कृषी क्षेत्र, कृषी पूरक उद्योगावर, कृषी उत्पादन, प्रक्रिया उद्योगावर झाला. भारतीय अर्थव्यवस्थाच ठप्प झाल्यासारखी झाली. कोरेनाच्या या संकटांना जागतिक अर्थव्यवस्थेवर व भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जो परिणाम झाला आहे, त्यातून सावरणं सोपं नव्हते. कदाचित त्यासाठी पाच ते सहा वर्षांचा कालावधी लागू शकतो. दरम्यान कोरेनाच्या विषाणूच संकट हे चीन येथील प्रयोगशाळेत अपघातातून उट्भवलेला आहे. याबाबत मत मतांतर आहेत. चीन या राष्ट्राने जागतिक महासत्ता बनण्याच्या दिशेने वाटचाल सोपी व्हावी यासाठी जाणीवपूर्वक पसरवलेले संकट आहे. याबाबत मत मतांतरे आहेत. चीनने शेजारी राष्ट्राबरोबरच्या संबंधांमध्ये ताण तणाव निर्माण होईल अशी पावले टाकण खरंतर कोरेनाच्या जागतिक संकटाच्या पाश्वभूमीवर अनपेक्षित होतं. पण चीनने हळूहळू युद्ध ज्वर वाढवावयास सुरुवात केली आहे. देशातील अर्थव्यवस्थेला चालना देणे, देशातील गंभीर प्रश्नाबाबत विरोधकांनी प्रश्न विचारू नये अशी स्थिती निर्माण करणे अशी अनेक कारणं युद्धज्वर निर्माण करण्यामागे असू शकतात. चीनने याबाबत उचललेली पावलं लक्षात घेऊन भारताचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी आत्मनिर्भर भारत बनवण्याची घोषणा केली आहे. त्याच्वरोबर लोकांना आपल्या राष्ट्राची उत्पादने वापरण्याचे व जागतिक पातळीवर आपली उत्पादने कशी जातील यासाठी प्रयत्न करण्याचे आव्हान केले होते.

कोरेनामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर निर्माण झालेली संकटे आणि पंतप्रधानांनी केलेल्या आव्हानाकडे सकारात्मक पद्धतीने पाहण्याची

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 5

गरज आहे. पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी केलेले आव्हान ही देशातील आणि महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्र, शेतकरी व सहकार क्षेत्रासाठी सुद्धा एक सुसंधी आहे. जीवनावश्यक वस्तू पासून ते इलेक्ट्रॉनिक वस्तू पर्यंत सर्व वस्तूंच्या भारतीय बाजारपेठेत चीनने गेल्या काही वर्षात प्रचंड बुसखोरी केलेली आहे. सध्या सर्वसामान्य माणसांची चीन विरोधी मानसिकता तयार झाली आहे. आणि चीनमधील सर्व उत्पादनावर बहिष्कार टाकण्याची भाषा वापरली जात आहे. भारतीय बाजारातून चीनी उत्पादने बहिष्कारामुळे अदृश्य झाली तर जी मोठी पोकळी निर्माण होईल ती भरून काढण्यासाठी भारतीय तरुण उद्योजकांनी सहकारी चळवळीचा आधार घेत सर्व चिनी उत्पादनांना सक्षम पर्याय द्यायला हवेत. पण सहकारी तत्त्वावर भांडवल उभारणी करून चीनला भारतीय बाजारपेठेतून हद्दपार करण्याचं ठरवलं तर ते शक्य आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी व उद्योगांच्या मूळ दुखण्यावर ठोस उपाययोजना करण्याची गरज आहे. पण कृषी, शेतकरी व लघु उद्योग, कुठीर उद्योग यांचं सामर्थ्य वाढवण्याची शक्यता फक्त सहकारी चळवळीतच आहे. या चळवळीने ते सामर्थ्य वेळोवेळी सिद्धही झालेला आहे. सध्याच्या पाश्वर्भूमीवर सहकारी चळवळीला सुटू बनवणे ही बाब अधिक महत्त्वाची बनली आहे.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती या पुस्तकामध्ये सहकाराची प्रस्तावना, उगम, वाटचाल, तालुक्यातील भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचे समालेचन, प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचा गुणात्मक व दर्जात्मक विस्तार व संस्थांच्या कार्याचा व समस्यांचा अभ्यास, सहकारी संस्थांतील अभ्यासांती निष्कर्ष व सूचना या बाबींचा आवर्जून समावेश केला आहे. त्याचा सहकारी चळवळीत भविष्यकाळात क्रियाशील होऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना नक्कीच फायदा होणार आहे.

हे पुस्तक लिहिण्यासाठी मला हर्षवर्धन प्रकाशन ने संधी उपलब्ध करून दिली. तसेच लेखनासाठी, संशोधनासाठी प्रा डॉ व्ही

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 6

एम हिलगे सर संचालक, सायबर कोल्हापूर, त्यांचे मोलाचे मार्गदर्शन मिळाले.

जय शिवराय शिक्षण संस्था मुरगूड चे संस्थापक सेक्रेटरी मा. खा. सदाशिवराव मंडळिक साहेब, सेक्रेटरी माननीय खासदार प्रासंजय दादा मंडळिक साहेब तसेच शिक्षण संस्थेचे कार्याध्यक्ष मा. अँडव्होकेट वीरेंद्र भैया मंडळिक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. अर्जुन कुंभार सर, कॉमर्स विभाग प्रमुख प्रा. डॉ. उदय शिंदे सर प्राचार्य डॉ. जे एन कळके सर, प्राचार्य पी डी मगदूम सर या सर्वांचे प्रोत्साहन पुस्तकासाठी लाभले आहे. महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री टी. एच. सातपुते व त्यांचा कर्मचारी स्टाफ यांनी वेळेवेळी आवश्यक संदर्भ ग्रंथ उपलब्ध करून पुस्तकासाठी योगदान दिले

पुस्तक दर्जेदार निर्मितीचे श्रेय अर्थातच हर्षवर्धन प्रकाशन ला आहे.

या पुस्तकाचे स्वागत विद्यार्थी मित्र मैत्रिणी, प्राध्यापक वृद्द, सहकार क्षेत्रातील नामवंतज्ञ यांच्याकडून चांगल्या प्रकारे व्हावे कारण त्यांना या पुस्तकाचा उपयोग होण्याने पुस्तक निर्मिती सार्थ ठरणार आहे.

प्रो. डॉ. ए. जी. मगदूम
कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

अ.क.	प्रकरणाचे नाव	पृ.क.
१	प्रस्तावना	८ - ३२
२	सहकाराचा उगम आणि वाटचाल	३३ - ५५
३	कागल तालुक्यातील भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचे समालोचन	५६- ७३
४	कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा गुणात्मक व दर्जात्मक विस्तार	७४- १३७
५	कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्याचा व समस्यांचा अभ्यास	१३८ - २२१
६	निष्कर्ष व सूचना	२२२ - २५६
➤	संदर्भ ग्रंथ सूची	२५७ - २६४

□ □ □

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

१.१ प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्यावेळी आपल्या देशात आर्थिक विकासाला आवश्यक असणारी मानवी व नैसर्गिक साधनसंपत्ती पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होती. परंतु विविध प्रतिकूल सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, वैचारिक व नैतिक परिस्थितीमुळे या साधनसंपत्तीचा अपुरा, अयोग्य वापर झाल्याने आपला देश आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशातील लोकांच्या कल्याणवृद्धीसाठी सरकारने नियोजित आर्थिक विकासाचे प्रयत्न सुरू केले. अर्थातच शेती हे महत्वाचे आर्थिक क्षेत्र असल्याने भविष्यकालीन जादा आर्थिक विकासाचा पाया मजबूत करण्यासाठी शेती विकासाचे अनेक प्रयत्न झाले. त्यातून शेती क्रांती व नवीन शेती पध्दतीमुळे शेतीच्या स्वरूपात आमुलाग्र बदल झाले.

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत शेतीबरोबरच उद्योग व्यापार इत्यादी इतर आर्थिक क्षेत्राचाही विकास झाला. गेल्या ५० वर्षांच्या विकासाच्या प्रक्रियेत देशातील सर्वच आर्थिक क्षेत्रांमध्ये मूलगामी बदल झाले असले तरी अजूनही शेतीला विविध दृष्टीकोनातून आपल्या अर्थव्यवस्थेत महत्वाचे स्थान आहे. सर्वसाधारणपणे विचार करता देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या २९ टक्के भाग शेती क्षेत्रातून येतो. ६५ टक्के पेक्षा अधिक लोकसंख्येचा उदरनिवाह शेतीवरच अवलंबून आहे. देशातील एकूण रोजगारापैकी बराच मोठा रोजगार शेती क्षेत्रात उपलब्ध होतो. आपल्या देशातील बहुसंख्य उद्योग कच्च्या मालासाठी शेतीवर आधारीत आहेत. औद्योगिक क्षेत्राला लागणारा श्रमपुरवठा शेती क्षेत्रातूनच होतो. शेतमालाच्या किंमतीवरून सर्वसाधारण किंमत पातळी ठरत असल्याने देशातील किंमत पातळी व पर्यायाने आर्थिक स्थिरता शेती उत्पादनावरच अवलंबून आहे. अजूनही जवळजवळ ४० टक्के नियांत शेती क्षेत्रातूनच होते. बहुसंख्य लोकांचे उत्पन्न शेतीतूनच येत असल्याने औद्योगिक वस्तूंची मागणी ही शेती उत्पन्नावरच अवलंबून असते.

शेतीला या बहुविध दृष्टीकोनातून महत्वाचे स्थान असल्यानेच स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर

शेती विकासासाठी अनेक प्रयत्न करण्यात आले. त्यामध्ये फोर्ड फॉडेशन तज्ज समितीच्या अहवालावर आधारीत असलेल्या १९६१ च्या शेतीविषयक धोरणाला महत्वाचे स्थान आहे. तिसन्या पंचवार्षिक योजना काळात या धोरणाच्या अनुषंगाने शेती विकास करण्यासाठी पाणीपुरवठा, दळणवळण, प्रक्रिया, साठवणूक, विक्री व्यवस्था यांच्यात सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. आधुनिक शेती पध्दतीला उत्तेजन देण्यासाठी याच काळात शेती संशोधन संस्था, शेती विद्यापीठे यांचा विस्तार करण्यात आला.

या सर्व प्रयत्नांतून आलेल्या यशामुळे शेती क्रांती शक्य झाली. शेती क्रांतीमुळे शेती उत्पादनात आमुलाग्र बदल होत असतानाच शेतकऱ्यामध्ये आधुनिक व्यापारी शेतीची प्रवृत्ती वाढली. परिणामी अन्नधान्य उत्पादनाप्रमाणेच कच्च्या मालाचेही उत्पादन वाढून देशातील एकंदर शेती उत्पादन व उत्पन्न वाढले. शेती क्रांतीमुळे पारंपारिक शेती पध्दती ऐवजी आधुनिक शेती पध्दती अधिक उपयुक्त आहेत हे शेतकऱ्याच्या लक्षात आल्यावर सर्वच शेतकऱ्यानी बी-बियाणे, खते, औषधे, अवजारे व शेती पध्दती संदर्भात नवीन आधुनिक तंत्राचा वापर सुरु केला.

या सर्वामुळे शेती उत्पादनात अपेक्षित वाढ करता येते हे जरी खरे असले तरी हे नवीन शेती तंत्र बरेच खर्चिक आहे. शेती क्रांतीतून वाढत्या उत्पादनाबोरबर शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढले असले तरी या वाढत्या उत्पादनाचा खरा फायदा मोजक्या श्रीमंत जमिनदारानांच झाला. बहुसंख्येने असणाऱ्या लहान शेतकऱ्याचे उत्पन्न अल्पशा प्रमाणात वाढले. परंतु वेगाने वाढणारी लोकसंख्या, उपभोगाविषयीचा बदलता दृष्टीकोन, वाढत्या किंमती वैरोमुळे या सायान्य शेतकऱ्याची अर्थिक स्थिती फारशी सुधारली नाही. बदलत्या परिस्थितीत अधिक उत्पन्न मिळविण्यासाठी आधुनिक शेती तंत्रात वाढत्या प्रमाणात गुंतवणुकीची आवश्यकता आहे. परंतु बहुसंख्येने असणाऱ्या शेतीला अशी गुंतवणूक कठीण होत आहे. ही अडचण लक्षात घेऊन सरकारने शेती पतपुरवठ्यासाठी व्यापारी बँकाबरोबरच विभागीय ग्रामीण बँका व विशेषतः भूविकास बँकाबरोबरच जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व गाव पातळीवरील प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या विकासासाठी प्रयत्न केले. या इतर संस्थांनी कृषी पतपुरवठ्यात महत्वाचे कार्य केले असले तरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांना विविध दृष्टीकोनातून अनन्यसाधारण महत्व आहे. या संस्था गावपातळीवर कार्य करीत असल्याने शेतकऱ्याच्या पतपुरवठा समस्या संदर्भात त्यांच्या कार्याना महत्व आहे. आज आपल्या देशामध्ये बहुतेक सर्व खेड्यामध्ये अशा संस्था कार्यरत आहे. त्यांचे शेती विकासातील महत्व लक्षात घेऊन त्यांचा विकास व

मजबुतीसाठी सरकारने वेळोवेळी प्रयत्न केलेले आहेत. तरीपण आपल्या देशातील विशिष्ट प्रकारच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, वैचारिक व नैतिक परिस्थितीत या संस्थांच्या कार्यात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्यांमुळे या संस्थांच्या कार्यावर परिणाम झालेले आढळतात. त्यातूनच या संस्थांची कार्ये, पतपुरवठा व संस्थांच्या लाभाच्या संदर्भात प्रादेशिक व व्यक्तिगत स्वरूपाचा असमतोल आढळतो. ज्या ठिकाणी पाणीपुरवठा अधिक आहे, नगदी पिकांची लागवड अधिक होते त्या ठिकाणी या संस्थांचा विकास अधिक झालेला आढळतो. तसेच आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक वगैरे घटकांच्या अनुरोधाने व्यक्ती व्यक्तींमध्येही कार्याबाबत भिन्नता आढळते. वास्तविक पाहता कोरडवाहू प्रदेश व गरीबशेत्ता अधिक कर्जे व इतर सोरींची आवश्यकता असूनही या संस्थांचा लाभ मात्र बागायत शेती व मोठ्या शेतकऱ्यानाच अधिक झालेला आढळतो. ही परिस्थिती व्यक्तिगत आर्थिक असमतोलालाही जबाबदार असल्याचे आढळते. आपल्या देशातील विविध प्रतिकूल परिस्थितीतून वरील परिणाम आढळत असले तरी आर्थिक विकासातील शेती विकासाचे महत्व, शेती विकासातील गुंतवणुकीचे महत्व व या गुंतवणुकीसाठी सहकारी पतपुरवठ्याचे महत्व लक्षात घेऊन सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यात निर्माण झालेले दोष कमी करणे आवश्यक आहे. त्या अनुरोधाने धोरणे ठरविताना वास्तवातील परिस्थितीचा शास्त्रीय अभ्यास आवश्यक आहे. या अनुरोधाने सूक्ष्म पातळीवरील अभ्यासाला महत्व आहे. प्रस्तुत संशोधन अभ्यास हा याच अनुरोधाने करण्यात आलेला आहे.

१.२ संबंधित संशोधनाचे अवलोकन

शेतीच्या आधुनिकीकरणाद्वारे शेती विकास पर्यायाने देशाच्या आर्थिक विकास करण्याच्या प्रक्रियेत सहकारी पतपुरवठा संस्थांनी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. अर्थातच त्यांच्या अंतर्गत व बाब्य स्वरूपाच्या समस्यांमुळे त्यांचा संख्यात्मक विकास झाला असला तरी त्यांच्या दर्जात्मक कार्यामध्ये उणिवा निर्माण झालेल्या आढळतात.

त्या कमी करण्यासाठी या संस्थांचा विविध व्यक्तिंनी, विविध पातळीवर व विविध संदर्भात अभ्यास केलेला आहे. यामध्ये कांही अभ्यास हा अधिक तात्विक व तांत्रिक स्वरूपाचा तर कांही व्यावहारिक स्वरूपाचा आढळतो. कांहीनी संपूर्ण देशाचा तर कांहीनी विशिष्ट विभागातील या संस्थांचा अभ्यास केलेला आढळतो. तथापि कांही वैयक्तिक संशोधकांचे प्रयत्न वगळता कृषी पतपुरवठ्याच्या अभ्यासाचा महत्वाचा भाग हा केंद्र सरकार व भारतीय रिझर्व्ह बँकेने त्यासाठी नेमलेल्या विविध समित्यांनी पार

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 11

पाडला. दि डेकन कमिशन ऑन अंग्रीकल्चर (१८७५)१ या कमिशनने प्रथम ग्रामीण पतपुरवठ्याच्या समस्यांचा अभ्यास केला. या समितीने सुलभ पतपुरवठ्याचे समर्थन केले.

सर विल्यम वेडर्सबर्ग व न्या. रानडे (१८८२)२ यांनी ग्रामीण पतपुरवठ्याच्या मूलभूत गरजा जाणून कृषी बँका सुरु करण्याची एक योजना तयार केली.

डेकन अंग्रीकल्चरीस्ट रिलिफ ऑक्ट १८७९, लॅन्ड इंप्रुव्हमेंट लोन्स ऑक्ट १८८३ व अंग्रीकल्चरीस्टलोन ऑक्ट १८८४ मधील तरतुदीनुसार शेतकऱ्याना उत्पादक कारणांसाठी पैसा पुरवण्यात आला.

निकोलसन एफ. डी. (१८९२)३ यांनी वेगवेगळ्या युरोपियन देशात ग्रामीण पतपुरवठ्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पद्धतींचा व्यापक अभ्यास करून सहकारी पतपुरवठा संस्थांची कल्पना ठामपणे मांडली.

दि फिमाइन कमिशन (१९०१)४ या कमिशनच्या मतानुसार शेतकऱ्याना कृषी विकासासाठी पतपुरवठ्याची गरज आहे.

मॅक्लेगनचा अभ्यास (१९१४)५ ग्रामीण पतपुरवठा खज्या अर्थाने सहकारी ठरण्यासाठी सहकारी पतपुरवठ्याचे मुळापासून परीक्षण करणारा हा अभ्यास सहकारी चळवळीस खज्या अर्थाने चालना देणारा ठरला. त्यांनी काही सूचना करून सहकारी चळवळीतील दोष नजरेस आणले. त्यांनी १९१५ मध्ये सादर केलेला अहवाल सहकारी चळवळीतील ऐतिहासिक दस्तऐवज मानला जातो.

दि रॉयल कमिशन ऑन अंग्रीकल्चर (१९२८)६ या कमिशनने साधनसामुग्रीची व पुरेसे नियंत्रण व मार्गदर्शनाची कमतरता असल्याचे ठामपणे दर्शवित असा योग्य शेरा मारला की भारतीय शेतकरी हा कर्जात जन्मतो, कर्जात मरतो व मृत्यूनंतरही कर्जात राहतो.

भारतीय रिझर्व्ह बँक (१९३६)७ रिझर्व्ह बँकेने स्थापनेनंतर लगेचच सहकारी संस्थांच्या संरचनेचा अभ्यास केला व १९३६ च्या आपल्या अहवालात सहकारी चळवळीबाबत कांही सूचना केल्या. यामध्ये सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे बहुउद्देशीय संस्थात रूपांतर करावे असे सुचिविले.

सहकारावरील विजयरंगायचार्य समिती (१९४०)८ मद्रास सरकारने नियुक्त केलेल्या या समितीने सहकारी चळवळीची पुनर्रचना करण्यासाठी सूचना करताना मंदीचा सहकारी चळवळीवर झालेल्या परिणामांचे परीक्षण केले. या समितीने ग्रामीण पतपुरवठा चळवळीने मोठ्या प्रमाणावर संख्यात्मक विस्तार करावा असे सुचिविले.

अन्न व कृषी संघटना (१९६६)९ या संघटनेने भारतातील सहकारी पतपुरवठ्याच्या

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 12

अभ्यासात नोंदविलेल्या निष्कर्षानुसार ज्या शेतकऱ्यास वारंवार दीर्घ मुदतीच्या पतपुरवठ्याची गरज असते त्याला अल्प व मध्यम मुदतीचा पतपुरवठा देखील आवश्यक असतो. त्यामुळे त्या कर्ज पुरवठा करणाऱ्या सर्व संस्थांना त्याच्या एकमेव परतफेड क्षमतेवर विसंबून रहावे लागते.

गाडगीळ डी. आर. (१९४४)१० अध्यक्ष, कृषी अर्थपुरवठा उपसमिती यांनी आपल्या १९४५ च्या अहवालात असे नमूद केले आहे की वेगवेगळ्या प्रांतात सहकारी चळवळीत समानता नसल्याने प्रत्येक प्रांतासाठी सहकारी पतपुरवठा महामंडळ स्थापन करावे.

सहकारी नियोजन समिती अहवाल (१९४६)११ आर. जी. सरेय्या यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने असे निर्दर्शनास आणले की, सहकारी चळवळीची मर्यादित प्रगती होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे सुरुवातीच्या काळात व्यक्तिगत जीवनाचा सर्वकष विचार यात केला गेला नाही. त्यांनी असे सुचिविले की, सभासदांच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासाचे केंद्र म्हणून प्राथमिक पतपुरवठा संस्थांची पुनर्रचना व पुर्णसंघटन केले पाहिजे.

अग्निल भारतीय ग्रामीण पत निरीक्षण समिती (१९५४)१२ या समितीने खाजगी व्यक्ती व इतर संस्थातील स्पर्धावर भर दिला व असे नोंदविले की सहकारी संस्थांनी केवळ स्पर्धेला तोंड देण्यापेक्षा असहकारी खाजगी व्यक्ती व संस्थांच्या सक्षम रचनेस सकारात्मक पर्याय दयायला हवा.

अग्निल भारतीय ग्रामीण पत पुर्णनिरीक्षण समिती (१९६९)१३ या समितीने अशी शिफारस केली की, दीर्घकालीन सहकारी कृषी पतपुरवठ्यासाठी रचनात्मक बांधणी करण्यासाठी प्रयत्न करावयास हवेत की ज्या अंतर्गत प्राथमिक स्तरावर पात्र, प्रशिक्षित व कार्यक्षम कर्मचाऱ्यांकडून चालवल्या जाणाऱ्या स्वतंत्र संस्था काम करतील.

अनेक बुद्धीवादयांनी संस्थात्मक ग्रामीण पतपुरवठ्याचा ग्रामीण जनजीवनावर झालेल्या सामाजिक, आर्थिक परिणामाचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यापैकी कांहीनी सूक्ष्म व स्थूल अशा स्तरांवर त्याचे विश्लेषण केले आहे. या अभ्यासाचा उद्देश हा ग्रामीण पतपुरवठ्याच्या अयोग्य वापराची कारणे व परतफेडीच्या असमर्थतेची कारणे शोधणे हा होता.

हा अभ्यास खालील तीन प्रकारे वर्गीकृत केला जातो.

१. सूक्ष्म पातळी अभ्यास
२. स्थूल पातळी अभ्यास

३. प्रादेशिक स्तर अभ्यास

सूक्ष्म पातळी अभ्यासकुमार आणि कलहोन (१९७३)१४ यांनी असा निष्कर्ष काढला की लहान शेतकरी हे अल्प परतफेड क्षमतेमुळे थकबाकीदार बनतात तर मोठे शेतकरी केवळ इच्छेखातर मुद्दाम थकबाकीदार बनतात.

ग्रेवाल व रांगी (१९७८)१५ यांनी असे दर्शविले की, पंजाबमधील विविध जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांचे भितीदायक थकबाकीचे प्रमाण (६१.८ टक्के) हे केवळ सहकारी संस्थांच्या खराब व्यवस्थापनामुळेच घडलेले आहे.

सिंग व धबन (१९७८)१६ यांनी असे दर्शविले आहे की, अल्पकालीन कर्जाच्या ४३ टक्के वापर हा छोट्या शेतकऱ्यानी अविशिष्ट कारणासाठी केला आहे.

सिंग (१९८०)१७ यांनी वेगवेगळ्या वर्गातील शेतकऱ्याची थकबाकीची मर्यादा व त्याची कारणे शोधण्याचा प्रयत्न केला व त्यांनी असे दर्शविले की, अल्प ३४ (८४.१७ टक्के), पैकी मध्यम २९ (८५.२९ टक्के) व मोठ्या १४ (८२.२५ टक्के) कर्जदार शेतकऱ्यापैकी, अल्प २६ (६६.६५ टक्के), मध्यम १४ (४१.१७ टक्के) आणि मोठे ५ (२९.४० टक्के) शेतकरी थकबाकीदार होते. हे प्रति हेकटरी थकबाकी प्रमाण लहान, मध्यम व मोठ्या शतेकज्यांसाठी अनुक्रमे ९३ रूपये, ५६.८८ रूपये व १७.२७ रूपये इतके होते. हे जमिन धारणेशी व्यस्त प्रमाण दर्शविते. त्यांनी पुढे असे निर्दर्शनास आणले की, मुद्दाम थकबाकीदार असणाऱ्या (परतफेड क्षमता असताना देखील) मोठ्या शेतकऱ्यांकडे प्रति ७७१७ रूपये थकबाकी होती. जी प्रति थकबाकीदार ३५१७ रूपये होती.

पांडे व मुरलीधरन (१९८०)१८ यांनी असे निष्कर्ष काढले की, मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्याच्या तुलनेने अल्प भूधारक व लहान शेतकऱ्याची संख्या जरी जास्त आली तरी त्यांच्या तुलनेने लहान शेतकऱ्याचे थकबाकीचे प्रमाण कमी आहे. या अभ्यासांती असे दिसून आले की, एकूण थकबाकीदारांपैकी हेतूपुरस्सर थकबाकीत राहांचे प्रमाण ६९.६३ टक्के इतके जास्त होते. या हेतूपुरस्सर थकबाकीदारांपैकी ७३.८५ टक्के हे उच्च जातीचे, ७५.६८ टक्के हे सुशिक्षित आणि ८५.२९ टक्के हे मोठे जमीनधारक होते. याचवेळी हेतूपुरस्सर थकबाकीत न राहा थकबाकीदारांपैकी ६७ टक्के मध्यमवर्गीय, ७४.२९ टक्के अशिक्षित आणि ७३.६८ टक्के हे अल्पभूधारक होते.

कुरुलकर (१९८३)१९ यांनी महाराष्ट्रातील औरंगाबाद जिल्ह्यातील मागास भागातील सहकारी दीर्घकालीन पतपुरवठ्याची उपलब्धता व त्याचा वापर याविषयीच्या समस्यांचा अभ्यास केला. त्यांनी कृषी गुंतवणुकीची व शेतकऱ्याच्या परतफेड क्षमतेची

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 14

आर्थिक सुसाध्यता तपासली व अंतिमत: असे सुचविले की, लहान शेतकऱ्याना प्रवेश फी, गहाणवट खर्च व इमारत निधी माफ केला पाहिजे. याचबरोबर त्यांच्या असे निर्दर्शनास आले की, कर्जाचा अयोग्य वापर हा कांही निवडक कर्जदारांच्या बाबतीत धोकादायक दिसून येत नाही.

कल्याणकर (१९८३)२० यांनी असे दर्शविले की, एकूण कर्जापैकी ५५ टक्के कर्ज थकबाकी दर्शविते. त्यामुळे वार्षिक एकूण त्रॄष्ण जमा दाखविते. पिकांचा जोर, बागायती जमिन व एकूण पिकातील नगदी पिकांचे प्रमाण यांचे थकबाकीशी व्यस्त प्रमाण आहे. तसेच जमिनधारणा, थकबाकी व कुटुंब खर्च यांच्यात सकारात्मक सहसंबंध प्रस्थापित होवून एकूण थकबाकीच्या ८० टक्के थकबाकी ही हेतूपुरस्सर केली गेलेली होती. ज्यांची जमिनधारणा कमी असेच शेतकरी अहेतुपुरस्सर थकबाकीदार होण्याची शक्यता होती. नेगी (१९८९)२१ यांनी संस्थात्मक पतपुरवठ्याच्या विविध समस्या शोधल्या. संस्थात्मक पतपुरवठा हा कर्जदारांनी वेळेवर न परतफेड केल्याने, अकार्यक्षम व्यवस्थापन, अपुरे नियंत्रण, प्राथमिक संस्थावरील अपुरे नियंत्रण, सहकारी पतपुरवठ्याचा अयोग्य वापर व उत्पादक कारणाकडून अनुत्पादक कारणाकडे झालेला कर्जाचा वापर या सर्व गोष्टी त्यास कारणीभूत आहेत. थकबाकीची समस्या ही केवळ संस्थात्मक उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याच्या प्रयत्नामुळे तसेच सहकारी संस्था व राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँका यांच्यातील समन्वयाच्या अभावामुळे निर्माण झाला. या अभ्यासांती असा निष्कर्ष काढला की, १३५ कर्जदारापैकी १०१ कर्जदारांनी आपले संपूर्ण कर्ज विहित उद्दिष्टांसाठी वापरले व उर्वरित ३४ कर्जदारांनी कर्जाचा कांही भाग उपभोगासाठी वापरला.

रंगा रेड्डी (१९९०)२२ यांनी तपासलेल्या १९२ नमुना थकबाकीदारापैकी ३६ टक्के हे हेतूपुरस्सर थकबाकीदार ठरले होते. वेगवेगळ्या शेतकऱ्याच्या गटात व वेगवेगळ्या प्रदेशात थकबाकीच्या प्रमाणात लक्षणीय फरक आहे. हा घटक इतर पिकाव्यतिरिक्त अन्नधान्य पिकांच्या मध्ये मोठ्या प्रमाणावर दिसून आला. जवळपास २/३ थकबाकीदारांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय होता. सामाजिक उपभोग व पिक उत्पादनातील अपयश हे अहेतुपुरस्सर थकबाकीदारांचे थकबाकीदार ठरण्यातले प्रमुख घटक होते. यापैकी ६३ टक्के थकबाकीदार हे सुशिक्षित होते. या नमुन्यापैकी इच्छेने थकबाकी भरण्याची अनेकांची धारणा आहे.

कुलकर्णी पी. बी. (१९९१)२३ यांनी महाराष्ट्रातील सांगली जिल्ह्यातील १९६० ते १९८५ च्या दरम्यान सहकारामध्ये झालेल्या अपप्रकारांचा अभ्यास केला.

त्यांचा व्यष्टी अभ्यास नमुना पाहणी यांचा संयोग होता. हा व्यष्टी अभ्यास होता कारण त्यांनी एका जिल्हयातील २५ वर्षाचा कालावधी हा परीक्षणासाठी निवडला होता. तसेच ही नमुना पाहणी होती. कारण त्यांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रातील वेगवेगळ्या तालुक्यातील विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था अभ्यासासाठी निवडल्या होत्या.

क्ही. बी. जुगळे (१९९२) २४ यांनी भारतातील शेती सहकाराचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या या अभ्यासात महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्हयातील शिरोळ तालुक्याचा विशेष अभ्यास त्यांनी केला. या अभ्यासाचा मुख्य भर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा शेतीला होणारा पतपुरवठा व त्याचा कृषी क्षेत्राच्या तांत्रिक भागावर व सामाजिक आणि आर्थिक परिणामावर भर होता. या अभ्यासांती असे दिसून आले की, कृषी आणि कृषीतेतर कार्यातील उत्पादकता आणि रोजगार वाढविण्यासाठी पीकपद्धती व जमिन वापर यातील बदलास पतपुरवठा महत्वाचा ठरतो. आजही जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या एकमेव प्रातिनिधिक म्हणून काम करतात. या संस्थांकडून स्थानिक बचत परिणामकारकरित्या जमा केली जात नाही.

जे. सी. जाधव (१९९३) २५ यांनी महाराष्ट्रातील रायगड जिल्हयातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांची कामगिरी मूल्यमापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी अभ्यासासाठी सभासदांत भाग भांडवल, ठेवी, कर्ज, थकबाकी, निधी इत्यादी विविध घटक निवडले होते. त्यांनी हे घटक रायगड जिल्हा व पनवेल तालुक्यात तुलनात्मकरीतीने अभ्यासले.

दिनेशसिंग यादव (१९९९) २६ यांनी बिल्होर जिल्हयातील कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांची कामगिरी व भवितव्य या आपल्या अभ्यासाद्वारे असे निष्कार्षित केले की, अभ्यास क्षेत्रातील शेतकरी हे अनेक इतर आर्थिक संस्था उपलब्ध असून देखील सहकारी संस्थांचे सभासद होण्यास प्राधान्य देतात. त्यामुळे ठेवी व कर्ज व्यवहारात वाढ होते. तथापि सहकारी संस्थांच्या पदाधिकाऱ्यांपुढे कर्जाच्या मुदतीतील वसुलीची गंभीर समस्या उभी होते. त्यामुळे वेळेवर कर्ज परतफेड होण्यासाठी कर्जाचा योग्य उपयोग व तो उपयोग होतो किंवा नाही हे पाहणारी कार्यक्षम यंत्रणा आवश्यक ठरते.

डॉ. अ. सुदर्शन रेड्डी व डॉ. बी. व्यंकटेश्वर राव २७ यांनी आपल्या "संथ प्रामीण विकासातील सहकारी पतपुरवठ्याची कामगिरी व आळाने" या अभ्यासात असे म्हटले आहे की प्रामीण विकासासाठी पुरक ठरणारा व एकत्रित पतपुरवठा उपलब्ध करून देणारा सहकार हा महत्वाचा मार्ग आहे.

स्थूल अभ्यास आय. डब्ल्यू. दुग्गन व आर. यु. बट्टीज (१९५०)२८ यांनी आधुनिक विचारांच्या तरूण शेतकऱ्यांना शेती पतपुरवठ्यांसदर्भात येणाऱ्या समस्यांचा व्यापक विचार केलेला आहे. यामध्ये नेहमीच्या पारंपारिक शेती पतपुरवठ्याच्या कल्पनेहून व्यापक दृष्टीकोन स्विकारलेला आहे. या पुस्तकातील पहिल्या भागात शेती मालमत्तेचा वारसा हक्क व गहाणवट प्रक्रियेतील समस्या व आदर्श पतपुरवठ्याची तत्वे यांचा समावेश आहे आणि दुसऱ्या भागात शेतकारी पतपुरवठा संस्थाबरोबरच शेती पतपुरवठा करणाऱ्या इतर महत्वाच्या संस्थांची ठळक वैशिष्ट्ये स्पष्ट केलेली आढळतात.

श्रीनिवासन (१९५४)२९ यांनी संस्थात्मक पतपुरवठ्याच्या विविध समस्यांचे विश्लेषण केले व असे दर्शविले की, माहितीचा अभाव, संपर्काची कमतरता इत्यादीमुळे या समस्या निर्माण होतात.

प्रा. यु. के. अश्विनी (१९६६)३० यांनी आपल्या संशोधनात सहकारी पतपुरवठा व शेतीची उत्पादकता या दोहोंचे परस्पर संबंध, यांच्यातील बदलांचे परस्पर परिणाम यांचे शास्त्रीय परीक्षण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अ. जी. नेल्सन व डब्ल्यू. जी. मुरे (१९६७)३१ यांनी आपल्या ग्रंथात शेती पतपुरवठ्याच्या विविध अंगाचे व्यापक विश्लेषण केलेले आढळते. यामध्ये तांत्रिक बाबीना अधिक महत्व दिलेले आहे. हा अभ्यास दोन विभागामध्ये विभागलेला असून पहिल्या विभागात शेती पतपुरवठ्याची तत्वे तर दुसऱ्या विभागात शेती पतपुरवठा संस्थासंबंधी विश्लेषण केलेले आहे.

नायडू (१९६८)३२ यांनी असा निष्कर्ष काढला की, १९५१-१९६१ च्या दरम्यान सहकारी चळवळीने लक्षणीय प्रगती नोंदवली आहे. सहकारी पतपुरवठा हा पक्षपाती व मोठ्या शेतकऱ्यासाठीच होता. लहान शेतकऱ्याना त्यांच्या एकूण कर्जापैकी फक्त ११ ते १२ टक्के कर्जपुरवठा सहकारी क्षेत्राकडून होत होता.

महेंद्र देसाई व भरत नाईक (१९७१)३३ यांनी संकरित पिकांच्या लागवडीसाठी नजिकच्या काळात उत्पादक कर्जासाठी कशा स्वरूपाची मागणी राहील याचे परीक्षण करण्याचा प्रयत्न केलेला आढळतो. हे परीक्षण करताना संकरीत पिकाखालील क्षेत्र व त्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या आदानांच्या प्रमाणात होणाऱ्या बदलानुसार ही मागणी कशी बदलते याचे विश्लेषण केलेले आहे. त्याआधारे नजिकच्या भविष्यकाळात अल्पकालीन कर्जाची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढणार आहे असा निष्कर्ष काढला आहे. ई. ओ. हेदी (१९७१)३४ यांनी शेती व्यवस्थापन, शेती अर्थशास्त्र, कृषी पतपुरवठा या व

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 17

कृषी उत्पादनाशी निगडीत असणाऱ्या विभागांचा अभ्यास केला आहे. या पुस्तकात दिलेल्या अभ्यास चौकटीच्या सहाय्याने कृषी उत्पादन, कृषी पतपुरवठा, या पतपुरवठ्याचे मार्ग व त्यांचा उचित उपयोग या संदर्भातील समस्यांचे योग्य विश्लेषण होण्यास मदत होते.

भट्ट (१९७१)३५ यांना अभ्यासांती असे आढळले की, दीर्घ मुदतीच्या कर्जपुरवठ्याचे परावर्तन हे मध्यप्रदेशात ३७ टक्के, ओरिसात २१ टक्के व गुजरातमध्ये ११ टक्के इतके होते. ही राज्ये सहकाराचा मजबूत पाया असणारी आहेत.

डॉ. एस. नक्कीराम (१९७२)३६ यांनी शेती पतपुरवठा व ग्रामीण बँकिंग क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या संख्यात्मक व असंख्यात्मक संस्थांच्या कार्याचे मूल्यमापन करण्याचे प्रयत्न केलेले आहेत.

जी. कथुरिया व के. चंद्रशेखर (१९७३)३७ यांनी अलिकडील काळात शेती क्षेत्रात वाढत्या प्रमाणात वापरली जात असलेली नवीन कृषी तंत्रे, कृषी पद्धती, त्यामुळे कृषी कर्जाना वाढत असलेली मागणी या शेती पतपुरवठ्याचे मार्ग यासंदर्भातील पतपुरवठा प्रक्रिया वर्गे संदर्भातील पुरेपूर माहिती उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

उमा. जे. लेले (१९७२)३८ यांनी आपल्या संशोधनात कृषी पतपुरवठा व विपणनाच्या संदर्भात विविध मूलभूत व तात्त्विक अंगाचा सखोल अभ्यास केलेला आहे. कृषी पतपुरवठा व विपणनांना कृषी विकासात असलेले महत्व व या संदर्भातील सुधारणांची आवश्यकता यांचे अभ्यासपूर्ण पृथक्करण केलेले आहे. शेती पतपुरवठा व विपणनामधील परस्पर संबंध, त्यांच्या समस्या व त्या कमी करून कृषी विकास कसा शक्य आहे याचे विश्लेषण केलेले आढळते.

नियोजन समिती (१९७५)३९ ला असे आढळले की, २३ टक्के अल्प मुदत कर्जपुरवठा व ३५ टक्के मध्यम मुदत कर्जपुरवठा हा मंजूर केल्याव्यतिरिक्त अन्य कारणांसाठी वापरला जातो.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे निष्कर्ष (१९७१ ते १९७८)४० रिझर्व्ह बँकेने १९७१ ते १९७८ या कालावधीत केलेल्या सर्वेमध्ये असे दिसून आले की, उत्पादकाच्या एकूण रोख कर्जापैकी २.१७ टक्के हे संस्थात्मक पातळीवरील असते. या सर्वेमधील निष्कर्षात कांही तफावती असल्या तरी असे अनुमान आहे की, शेतकऱ्यानी संस्थांकडून घेतलेला कर्जपुरवठा सन १९६१-६२ च्या तुलनेत देशात सत्तरच्या दशकात वाढला. तसेच शेतीसाठी केला जाणारा संस्थात्मक पतपुरवठाही वाढला होता.

बेलशो व गाडगीळ (१९७८)४१ यांनी असा निष्कर्ष काढला की, पतपुरवठ्याच्या

वापरावर असणाऱ्या नियंत्रणाच्या बाबतीत संस्थात्मक पतपुरवठा व असंस्थात्मक पतपुरवठा यात फरक पडतो. त्यांनी पुढे असे सांगितले की, नियंत्रणाच्या अभावामुळे पतपुरवठ्याचा गैरवापर होतो व संस्थेची थकबाकी परत केली जात नाही.

क्ली. तिरुपती नायडू (१९८०)४२ यांनी विकसनशील अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषी विकासाला महत्व प्राप्त झाले आहे या कृषी विकासात गुंतवणूक वाढ अपरिहार्य ठरली आहे हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच ग्रामीण कर्ज, ग्रामीण पतपुरवठा, कृषी गुंतवणुकीतील धोके व जबाबदाज्या यांचाही या पुस्तकात उहापोह केलेला आढळतो. कृषी पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रात सहकारी पतसंस्थांना आलेल्या अनुभवाचे स्पष्टीकरण आपल्या संशोधन अभ्यासातून स्पष्ट केले आहे.

रिझर्व बँक ऑफ इंडियाची पाहणी समिती (१९८१)४३ ने आपल्या दोन प्रकाशनात पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत शेतीसाठी केल्या जाणाऱ्या संस्थात्मक पतपुरवठ्याचे मूल्यांकन केले आहे व असे दर्शविले आहे की, प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थानी त्यांच्याकडून १९७९ पर्यंतचे कर्जपुरवठ्याचे लक्ष जून १९७७ लाच पूर्ण केले.

चौबे (१९८३)४४ यांनी असे मत मांडले की, नियोजनबळ मुनष्यबळ विकास योजनांद्वारे सहकारी पतरचनेचा विकास करणेसाही नाबांडने सहकारी पतसंरचनेचे अराजकीय कारण व या संस्थांच्या व्यावसायिकीकरणाकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. त्यांनी असे सुचिविले की, नाबांडने केवळ अगोदरच शेतीसाठी कर्जपुरवठा करण्याच्या दीर्घ साखळीत भर घालण्याचे काम न करताच शेती व ग्रामीण क्षेत्राचा निश्चित वेगाने विकास करण्यासाठी त्यांच्या उत्पादकता बाढीकडे लक्ष दयावयास हवे.

नाबांड (१९८४)४५ नाबांडच्या अभ्यासात असे दिसून आले की, अल्पमुदतीच्या पिक कर्जापेक्षा मध्यम मुदत व दीर्घ मुदतीच्या कर्जाच्या थकबाकीचे प्रमाण जादा आहे. भूविकास बँकांनी दिलेल्या कर्जापैकी ३० ते ५० टक्के अशी लक्षणीय थकबाकी ही पाच वर्षांपूर्वीची आहे. तथापि प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांनी केलेल्या पीक कर्जपुरवठ्याच्या बाबतीत हीच थकबाकी दोन वर्षापेक्षा कमी आहे. अल्प परतफेड करणारे लहान शेतकरी व संपूर्ण थकबाकीत रहाणारे लहान शेतकऱ्याच्या तुलनेत मोळ्या शेतकऱ्याच्या थकबाकीचे एकूण कर्जाशी प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के व ३५ टक्के होते.

पॅनी (१९८५)४६ यांनी असा निष्कर्ष काढला की, अलिकडील कांही वर्षाच्या देशाच्या सर्व विभागात पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थाकडून शेतकऱ्यानी कर्ज घेण्याच्या प्रमाणात वेगाने वाढ झाली आहे. परंतु जरी शेतकऱ्याच्या विविध गटामध्ये पतपुरवठ्याचे

न्याय वितरण होत असले तरी या पतपुरवठ्याच्या वहनामध्ये मोठ्या प्रमाणावर प्रादेशिक विषमता जाणवते. तुलनेने ज्यात नेहमी एकाच राज्यातील चांगल्या विभागांना पतपुरवठा केला जातो.

डॉ. डी. जी. गिरीधारी (१९८६) ४७ यांनी ग्रामीण लोकसंख्येचे आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती व त्या संदर्भातील ग्रामीण पतपुरवठा व्यवस्था यांचा अभ्यास केलेला आढळतो. या अभ्यासात ग्रामीण पतपुरवठ्यातील वाढ, त्यांची मागणी-पुरवठा, त्यांच्या संदर्भातील समस्या व उपाययोजनांचा आर्थिक मागास विभागाच्या संदर्भात विचार केलेला असून हा एक मूलभूत स्वरूपाचा अभ्यास आहे.

आर. के. पुनिया (१९८९) ४८ यांनी पतपुरवठा सहकारी संस्थांची उत्कांती व वाढ, कृषी अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप, व्यवस्थापन याबोराबच प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था, शेतकऱ्याच्या सेवा सहकारी संस्था, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, शिखर बँक यांची कर्ज प्रक्रिया व त्यांची हरियानातील कर्ज प्रक्रिया यांचा सखोल व टिकात्मक अभ्यास केलेला आहे. या अभ्यासात सहकारी पतपुरवठ्याची परिस्थिती सुधारण्याच्या दृष्टीने सूचना केलेल्या आहेत.

राज्य पातळीवरील अभ्यास

पी. आर. बिच्छवाल (१९६२) ४९ यांनी म्हैसूर राज्यातील बहुउद्देशीय सहकारी संस्थांच्या कामकाजाचे मूल्यांकन केले. सन १९५४-५५ मध्ये केल्या गेलेल्या या अभ्यासाचा धारवाड जिल्ह्यातील बहुउद्देशीय सहकारी संस्थांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करणे हा हा उद्देश होता. त्यांनी म्हैसूर राज्यातील बहुउद्देशीय सहकारी संस्थांची प्रगती व कामकाजाचा विश्लेषणात्मक अहवाल तयार केल्यानंतर असे दिसून आले की, या संस्थांचे काम समाधानकारक नाही. या संस्थांचे आर्थिक स्त्रोत हव्हूहव्हू कमी होत होते व त्यामुळे त्यांना बाब्य अर्थपुरवठ्यावर अवलंबून रहावे लागत होते.

दादाहिंच (१९७७) ५० यांनी कृषी सहकारी पतपुरवठ्याचा अभ्यास केला. त्यांनी राजस्थान मधील सहकारी पतपुरवठ्यातील थकबाकीची रचना पाहण्याच्या उद्देशाने सर्वकष चौकशी अहवाल तयार केला. तसेच यातून सहकारी थकबाकी भरण्यावर परिणाम करणारे सामाजिक आर्थिक घटक शोधणे, विविध पातळीवरील थकबाकीची कारणे शोधणे व ही थकबाकी कमी करण्यासाठी उपाय शोधणे हा उद्देश होता. यासाठी सहकारी क्षेत्राचे आर्थिक वर्ष जून १९६८ संपण्याचा कालावधी निवडला होता. यासाठी त्यांनी सर्वेक्षण पध्दती निवडली होती.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 20

या अभ्यासात असे दिसून आले की, १४ जिल्ह्यात थकबाकीची वाईट परिस्थिती आहे. थकबाकीच्या या प्रश्नाने इतर दुय्यम महत्वाचे प्रश्न बाजूला पडले गेले. यासाठी प्रस्तुत लोखकाने सहकारी संस्थांनी पुर्नवसन व पुनरुज्जीवन करण्यासारखे दुरुस्ती व प्रतिवंधात्मक उपाय सुचिविले. तसेच स्वनिधी व ठेवी वाढविणे, व्याजदर, पतपुरवठ्याच्या गैरवापरावर नियंत्रण आदीही सूचना केल्या.

गुप्ता (१९७८)५१ यांनी १९७०-७१ व १९७५-७६ मधील भारतातील विविध राज्यात सहकारी पतपुरवठ्याचे विषम वितरणाचे प्रमाण मूल्यांकित केले. ज्यावळी सहकारी पतपुरवठा हा दरडोई किंवा प्रतिहेकटरी मोजावयाचा झाल्यास तो वेगवेगळ्या राज्यात फारच विषम प्रमाणात आढळतो. या विषम वितरणासाठी महत्वाचे घटक म्हणजे विकसित व अविकसित प्रदेशातील तांत्रिक प्रगती होय.

रेडी (१९७८)५२ यांनी त्यांच्या अभ्यासात असे दर्शविले आहे की, आंध्रप्रदेशातील अविकसित प्रदेशातील थकबाकीचे प्रमाण हे विकसित प्रदेशातील थकबाकी प्रमाणापेक्षा जास्त आहे.

धर्माचर्ता (१९७९)५३ यांनी असे निष्कर्षित केले की, ठेवी संकलनावर परिणाम करणारा त्या प्रदेशातील संभाव्य बचत हा महत्वाचा घटक असतो. या प्रदेशातील दरडोई उत्पन्न व दरडोई ठेवीतील सहसंबंध तपासला गेला.

राव (१९८२)५४ यांच्या मते शेतकऱ्याना अल्प मुदत व मध्यम मुदत कर्जपुरवठा म्हणजे संपूर्ण कृषी विकास नव्हे तर या सर्व पतपुरवठा संस्थांनी सहकारी पतपुरवठा संस्थांशी प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित करून आपली स्वतंत्र ओळख प्रस्थापित केली पाहिजे. चक्रवर्ती (१९८३)५५ यांनी पश्चिम बंगालमधील कृषी पतपुरवठ्याचा नमुना पध्दतीने अभ्यास केला. यात त्यांनी १९७४ ते १९७६ दरम्यान सहकारी कृषी पतपुरवठा संस्थांची कामगिरी अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला. यात त्यांना असे आढळले की,

पश्चिम बंगालमध्ये अनेक ग्रामीण पुनर्नव्यना कार्यक्रम राबवले जात असले तरी, शेतकरी, सावकार व व्यापारी यांच्यातील परंपरागत संबंध आजही टिकून आहेत. त्यांना पुढे असे लक्षात आले की, राज्यातील विविध प्रदेशातील थकबाकी परिस्थितीतील विविध घटक हे सहकारी चळवळीच्या विकासाला मारक ठरत आहेत.

गायकवाड आणि परमान (१९८३)५६ भारतातील कृषी अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण पतपुरवठ्याचे बहुप्रतिनिधी दृष्टीकोनातून संस्थात्मीकरण करण्यात विविध पातळ्यावर केलेल्या प्रयत्नांचा आढावा त्यांनी घेतला व असे सुचिविले की, एफ. एस्. एस्. ने आपली

संघटन रचना मजबूत केली पाहिजे. कारण सध्याची संघटन रचना त्यांच्यावर सोपवलेली अतिरिक्त कार्ये पार पाढू शकत नाही.

सुब्बाराव (१९९०)५७ सध्याच्या पूर्व उत्तरप्रदेशातील संस्थात्मक व कृषी पर्यावरण हे विशेष करून प्रबळ अनिश्चित व अल्प जमिन धारणेबाबत त्यांनी विश्लेषण केले व असे दर्शविले की संस्थात्मक अल्पकालीन पतपुरवठा हा अनाकर्षक आहे.

नेगी (१९९०)५८ यांनी सर्वसाधारणपणे भारतातील व विशेष करून उत्तरप्रदेशातील गढवाल प्रदेशातील कृषी सहकारी पतपुरवठ्यातील विविध प्रश्नांचा ऊहापोह केला. त्यांचा अभ्यास हा कृषी सहकारी पतपुरवठ्याच्या विकास दराचे विश्लेषण, वसुली, थकवाकी, थकीत कर्जे इत्यादीशी संबंधित होता. सन १९७१-८१ मध्ये गढवाल हिमालयातील कृषी पतपुरवठ्याच्या वापाराचे विश्लेषण हे नमुना पध्दतीने घेण्यात आले व त्यावरून असे दिसून आले की, ४९.२५ टक्के कर्जदार कुंबांनी आपल्या कर्जाचा संपूर्ण भाग हा निर्धारीत उद्दिष्टासाठी खर्च केला नाही. या कृषी पतपुरवठ्याच्या गैरवापरावर त्यांनी इतर सर्व मार्गाबोरवरच कर्जे हे दोन हप्त्यात देण्याचा व पहिल्या हप्त्याचा योग्य विनियोग केल्यावर दुसरा हप्ता देण्यात यावा अशा सूचना केल्या.

डॉ. जी. सावरेया (१९९१)५९ यांनी आंग्रेपेदशातील तीन विभागातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या भांडवलाची संरचना व त्यांचे कर्जव्यवहार यांच्या अभ्यासाच्या सहाय्याने प्रादेशिक विषमतेचे चित्र स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आंग्रेपेदशातील गुंदुर जिल्ह्यातील सहकारी अल्पकालीन पतपुरवठा संस्थांचा उपयोग व उत्पादकता यांच्या अभ्यासाच्या सहाय्याने त्यांचे परिणाम स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बेन्सन कुंजु-कुंजु (२०००)६० यांनी केरळमधील पतपुरवठ्याचा ग्रामीण कर्जदारांच्या उत्पन्नावर होणारा परिणाम अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला. त्यात त्यांना असे दिसून आले की, सहकारी संस्थासारख्या ग्रामीण पतपुरवठा संस्था या केरळमध्ये बज्यापैकी विकसित आहेत. देशातील इतर राज्यांच्या तुलनेने केरळमधील सहकारी संस्थांची सर्वसाधारण कामगिरी सरस आहे. या अभ्यासांती असे दिसून आले की, कर्जदारांच्या कर्जापूर्वीच्या उत्पन्नात कर्जानंतर वाढ झाली आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील गरीबांना वेगवेगळ्या संस्थांकडून विविध आर्थिक कारणांसाठी सहज अटीवर केला जाणारा अर्थपुरवठा हा त्यांच्या उत्पन्नाचा स्तर व राहणीमान वाढविण्यासाठी उपयोगी ठरेल.

सर्वसाधारण सहकारी चळवळीचे व विशेष करून कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या अभ्यासाचे पुनरावलोकन केल्यानंतर असे दिसून येते की, सहकारी क्षेत्रात

झालेले किंवा सुरु असलेले संशोधन हे एक राज्य एक एकक मानून किंवा विशिष्ट प्रदेश हे एकक मानू झालेले आहे. त्याचबरोबर संपूर्ण राज्य हे एक एकक मानून प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांबाबत संशोधन केले जात आहे. याबरोबरच या पुनरावलोकनात असे दिसून आले की, बहुतेक अभ्यास हे दुर्यम व परंपरागत माहितीवर आधारित आहेत. राज्यस्तरावर करण्यात आलेल्या संशोधनाबरोबरच स्थूल अभ्यासामध्येही काही संशोधन करण्यात आले आहे. वेगवेगळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी शेतकऱ्याना करण्यात येणाऱ्या कर्जपुरवठ्यातील अडचणी, संस्थात्मक कर्जपुरवठ्यातील अडचणींचा ऊहापोह केलेला आहे. स्थूल अभ्यासामध्ये प्रामुख्याने शेतकऱ्याना येणाऱ्या अडचणी व त्यावरील उपाय यांची माहिती देण्यात आली आहे.

तालुका सूक्ष्म पातळीवर प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे योग्य निवडक नमुना घेऊन फारसा अभ्यास झाल्याचे दिसत नाही. म्हणून प्रस्तुत संशोधकाला कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास करण्याचे उत्तेजन मिळाले.

१.३ अभ्यास समस्येची मांडणी

संबंधित वाड्यमयामध्ये शेती पतपुरवठा व विशेषतः प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संदर्भात तात्त्विक बाबी किंवा सर्वसाधारण स्वरूप यांचाच अभ्यास केलेला आढळतो. प्रस्तुत संशोधन अभ्यासात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा गुणात्मक विस्तार, या संस्थांची आर्थिक स्थिती, त्यांची विविध कार्य, त्यांच्या विविध समस्या व संबंधित उपाययोजनांचा अभ्यास केलेला आहे.

कागल तालुका हा महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यात आहे. कोल्हापूर जिल्हा औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेला असला तरी कागल तालुक्यात दुर्यम व तिसऱ्या प्रकारच्या आर्थिक क्षेत्रांचा मर्यादित स्वरूपातच विकास झालेला असल्याने तालुक्यातील बहुतेक लोकसंख्या आपल्या उदरनिर्वाहासाठी शेतीवरच अवलंबून आहे. तालुक्यातील बहुतांशी जमीन शेती लागवडीसाठी योग्य आहे. विविध पिकांच्या लागवडीला तालुक्यातील हवामान अनुकूल असल्याने विविध पिके घेतली जातात. त्यामध्ये ज्वारी, भूईमूगा, ऊस, तंबाखू, भात, कडधान्ये, गहू यांचा समावेश आढळतो.

देशातील शेती क्रांतीनंतर या तालुक्यातील शेतकऱ्यानी नवीन पिकांच्या लागवडीबरोबरच आधुनिक शेती पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. या आधुनिक शेतीसाठी वाढती गुंतवणूक आवश्यक झाली आहे. त्यासंदर्भात कार्य करण्यासाठी प्रत्येक गावात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था निर्माण करण्याचे प्रयत्न झाले आहेत. या संस्थांच्या

अलिकडील काळातील विविध बाबींचा शास्त्रीय अभ्यास प्रस्तुत संशोधनात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.४ संशोधन अभ्यासाची व्याप्ती

प्रस्तुत अभ्यास हा कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांशी निगडीत आहे. यामध्ये या संस्थांच्या अलिकडील काळातील परिस्थितीचा अभ्यास केलेला आहे. हा अभ्यास करताना अलिकडील काळात विशेषत: १९९० नंतर या संस्थांनी केलेली विविध कार्ये, त्यांना आलेल्या अडचणी यांचा विचार केलेला आहे. या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी शेती पतपुरवठ्याबरोबरच शेतकऱ्याना बी-बियाणे, औषधे, खते, अवजारे यांचा जसा पुरवठा केलेला आहे तसेच त्यांच्या शेतमालाची विक्री करून विशिष्ट उपभोग्य वस्तूंचे वितरणाचे कार्यही केलेले आहे.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या सामान्य, गरीब सभासद शेतकऱ्याच्या असून त्या त्यांच्या विकासासाठीच सुरु केलेल्या असतात. या संस्थांची उद्दिष्ट्ये व कार्ये किंतीही उदात असली तरीही जोपर्यंत त्यांचा संबंधित सभासदांना अपेक्षित लाभ होत नाही तोपर्यंत त्यांना खरा अर्थ प्राप्त होत नाही. या संस्थांचा सभासदांना फायदा होणे व पर्यायाने या संस्था यशस्वी होण्यासाठी संस्थेची उद्दिष्ट्ये व कार्ये जशी आदर्श असणे आवश्यक आहे तसेच या धोरणे व कार्याच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी कार्यक्षम नोकरवर्ग, जागरूक व सहभागी स्वरूपाचा सभासद यांचीही तितकीच गरज असते हे लक्षात घेऊन या संस्थांनी वेळोवेळी केलेली विविध कार्ये, या संदर्भातील नोकरवर्ग व सभासदांच्या प्रतिक्रिया, मरते यांचाही प्रस्तुत अभ्यासात विचार केलेला आहे. तालुक्याच्या उत्तर भागातून पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वाहणाऱ्या नदयांच्या काठी सुपिक व बागायत जमीन आहे तर दक्षिणेच्या डोंगराळ भागात कमी सुपिक व जिरायत जमीन आहे. त्यामुळे तालुक्यात शेती हाच प्रमुख व्यवसाय असला तरी पिकांचे स्वरूप, शेती उत्पादनाचे प्रमाण व लोकांचे उत्पन्न यामध्ये बरीच भिन्नता आढळते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कार्ये या बाबीशी निगडीत असल्यामुळे त्यांच्या कार्यातही वरील भौगोलिक भिन्नतेच्या संदर्भातही भिन्नता निर्माण होणे सहाजिक आहे हे लक्षात घेऊन प्रस्तुत संशोधन अभ्यासात या संस्थांच्या कार्याच्या भिन्नतेचे स्वरूप, कारणे व परिणामांचाही विचार केलेला आहे.

१.५ संकल्पनांचे स्पष्टीकरण

या विभागात सदरचा अभ्यास शास्त्रीय स्वरूपाचा असल्यामुळे यात वापरलेल्या संकल्पना व्यावहारिक स्वरूपाच्या असल्या तरी त्यांचा काटेकोर दृष्टीकोनातून वापर केलेला आहे. त्यामध्ये

या संकल्पना व त्यांचा विशिष्ट शास्त्रीय अर्थ खालीलप्रमाणे घेण्यात आला आहे.

१. प्राथमिक सहकारी सेवा संस्था :

श्री मुखर्जी यांच्या मते, आपल्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि शेती उत्पादनात वाढ करण्यासाठी परस्पर सहाय्य आणि सहकार्याच्या तत्वावर ग्रामीण भागातील लोकांनी स्थापन केलेली संस्था म्हणजे प्राथमिक सहकारी सेवा संस्था होय.

"समान आर्थिक ध्येये साध्य करण्यासाठी व्यक्तिंनी स्वइच्छेने एकत्र येऊ जी संस्था स्थापन केलेली असते तिला सहकारी संस्था असे म्हणतात."

२. व्यवस्थापन

किंम्बाल व किंम्बाल यांच्या मते, "उपक्रमात उपयोगात येणारी साधनसामुग्री व मनुष्यबळ यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आवश्यकत ती आर्थिक तत्वे लागू करण्याची कला म्हणजे व्यवस्थापन होय."

जेम्स लुन्डी यांच्या मते, "विशिष्ट उद्देशाच्या प्राप्तीसाठी इतरांच्या प्रयत्नांना नियोजित, समन्वित, प्रेरित व नियंत्रित करण्याचे मार्ग म्हणजे व्यवस्थापन होय."

३. चिटणीस

१९४० च्या बंगल राज्य सहकारी कायद्यानुसार "व्यवस्थापन समितीच्या सभासदापैकी अथवा बाहेरील परंतु नियंत्रणाखाली सहकारी संस्थेचे दैनंदिन प्रशासकीय कामकाज पाहणाऱ्या व्यक्तिस चिटणीस असे संबोधले जाते."

४. कार्यकारी समिती किंवा व्यवस्थापन समिती

"सहकारी संस्थेचे दैनंदिन कामकाज पाहण्यासाठी व व्यवस्थापन चालविण्यासाठी कांही निवडक अशा सभासदांची एखादी समिती आवश्यक वाटू लागते. म्हणून सभासद या कामासाठी आपल्यातूनच कांही प्रतिनिधी निवडतात व त्यांच्या हाती व्यवस्थापनाची सूत्रे सोपवितात. निवडलेल्या या प्रतिनिधींच्या समितीला कार्यकारी किंवा व्यवस्थापन समिती असे म्हणतात."

५. कार्यकारी संचालक

"सहकारी बँका, संघ, जिल्हा शेतकरी संघ, सहकारी साखर कारखाने, जिल्हा सहकारी बँका, सूतगिरण्या, कापड गिरण्या इत्यादींचा दैनंदिन कारभार पाहणाऱ्या कार्यकारी समितीच्या प्रमुखाला कार्यकारी संचालक असे म्हणतात."

६. सभापती

"संस्थेचे नियम व नियंत्रण करण्यासाठी नियुक्त केलेली व्यक्ती म्हणजे सभापती होय."

७. सभा

"संस्थेच्या विद्यमान सभासदांना त्यांच्या उपलब्ध पत्त्यावर विशिष्ट वेळी व स्थळी ठाराविक तारखेला पूर्वीच ठरवून दिलेल्या विषयावर चर्चा करण्याकरिता व निर्णय घेण्याकरिता बोलवावावाच्या व सांगोपांग चर्चा घडवून आणून निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेला सभा म्हणतात."

८. पतपुरवठा

"ज्या व्यक्तिला किंवा संस्थेला पैशाची गरज असते त्या व्यक्तिला समाजातून किंवा आर्थिक विपरीततेतून त्याच्यावरील विश्वासामुळे त्याला जी राशी उपलब्ध होते त्यालाच पतपुरवठा असे म्हणतात."

९. थकबाकी

"सहकारी सोसायट्या आर्थिक देवघेवीच्या सेवेचे व्यवहार करतात. या देवघेवीतून सभासदाकडून सोसायटीला देणे होणाऱ्या कर्जास उचलित बाकी म्हटले जाते. आणि जर ही बाकी वेळेत फेडता आली नाही तर त्याला थकबाकी म्हटले जाते."

१०. थकबाकीदार

"ज्या सभासदाच्या नावावर असे थकीत कर्ज असेल त्याला थकबाकीदार असे म्हटले जाते."

११. भाग भांडवल

"सहकारी संस्थेचे सभासद होऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तिला व संस्थांना आपले भाग (शेअर्स) विकून जे भांडवल उभे केले जाते त्यास भाग भांडवल असे म्हणतात."

१२. खेळते भांडवल

"संस्थेचा व्यवहार चालविण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या पैशाला खेळते भांडवल म्हणता येते. यामध्ये भाग भांडवल, टेवी, राखीव निधी, कर्ज यांचा समावेश असते."

१३. लेखा परिक्षण

डॉ. कृष्णस्वामी यांच्या मते, "हिशोबाचा खरेपणा व संस्थेचे व्यवहार सहकारी तत्त्वांच्या आधारे तिच्या सदस्यांच्या गरजांची पूर्ती करून त्यांचे सामाजिक, आर्थिक कल्याण कितपत साधतात याची खात्री करून घेण्यासाठी संस्थेच्या हिशोबांची तपासणी करणे आणि संस्थेच्या व्यवहारांची चौकशी करणे म्हणजे लेखा परीक्षण होय."

१४. अहवाल

"संस्थेच्या सचिवाने किंवा अधिकारी वर्गाने अंकेक्षकाला व सभासदांना विवेचनात्मक स्वरूपत पाठविलेली माहिती म्हणजे अहवाल होय."

१५. विवरण पत्रके

"सहकारी संस्थेचा चिटणीस संस्थेचा हिशोब समजण्यासाठी ठराविक नमुन्यात जी माहिती तयार करतो त्याला विवरण पत्रके असे म्हणतात."

१.६ संशोधन अभ्यासाचा उद्देश

प्रस्तुत संशोधन अभ्यास हा कागल तालुक्यातील सहकारी संस्थांशी निगडीत असून त्याची खालील उद्दिष्ट्ये आहेत.

१. प्रस्तुत अभ्यासासाठी निवडलेल्या कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या १९९० ते २००१ या काळातील वाढीचा आढावा घेणे.
 २. सदर संस्थांची कर्जविषयक कार्ये अभ्यासणे.
 ३. या संस्थांकडून शेती पतपुरवठ्या व्यतिरिक्त केल्या जाणाऱ्या कार्याचा अभ्यास करणे.
 ४. तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भाग भांडवलात झालेला बदल अभ्यासणे.
 ५. अभ्यासाच्या काळातील या संस्थांची बदलती सभासद संख्या अभ्यासणे.
 ६. तालुक्यातील या संस्थांच्या सभासदांचे स्वरूप अभ्यासणे.
 ७. या संस्थांच्या आर्थिक परिस्थितीचे बदलते स्वरूप स्पष्ट करणे.
 ८. या संस्थांची कर्जे, वसुली, थकबाकी यांचे प्रमाण स्पष्ट करणे.
 ९. सभासदाला संस्थेच्या कार्याचा आलेला अनुभव व संस्थेच्या विकासासाठी त्यांच्याकडून आलेल्या सूचनांचा आढावा घेणे.
 १०. संस्थेतील नोकरवर्गाचा एकंदर अनुभव व संस्थेच्या कार्यक्षम कार्यासाठी त्यांच्या असलेल्या सूचनांचा अभ्यास करणे.
 ११. संस्थांचे नेतृत्व करणाऱ्या व्यक्तिंचे अनुभव व त्यांच्या सूचनांचा आढावा घेणे.
 १२. तालुक्यातील भौगोलिक भिन्नतेमुळे या संस्थांच्या कार्यामध्ये निर्माण झालेला विभागीय असमतोल अभ्यासणे.
 १३. तालुक्यातील भौगोलिक भिन्नतेमुळे या संस्थांच्या कार्यामध्ये निर्माण झालेला व्यक्तिगत असमतोल अभ्यासणे.
 १४. या संस्थांच्या अडचणी व दोष कमी करून त्या अधिक कार्यक्षम करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.
 - १.७ गृहितके
- प्रस्तुत अभ्यास विषय हा खालील गृहितांवर आधारित आहे.
-

१. ग्रामीण पतपुरवऱ्याची परिस्थिती सुधारण्यासाठी (Multi Agency Approach) बहुसंस्थात्मक पध्दती व इतर कार्यक्रमांची अंमलबजावणी होऊनही प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ग्रामीण कर्ज पुरवऱ्यात महत्वाची भूमिका बजावित आहेत.
२. अलिकडील काळातील शेती विकासाबरोबर शेती गुंतवणुकीत झालेल्या वाढीमुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची व्याप्ती वेगाने वाढत आहे.
३. कागल तालुक्यात १९९० नंतर पाणी पुरवऱ्याच्या वाढत्या सोर्योबरोबर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या वेगाने वाढली आहे.
४. कागल तालुक्याच्या विविध भागात शेती पाणीपुरवऱ्यात असलेल्या भिन्नतेनुसार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा विकासही कमी अधिक झालेला आढळतो.
५. कागल तालुक्यातील उत्तरेकडील बागायती विभागात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या व कार्याची व्याप्ती तालुक्याच्या दक्षिणेकडील कोरडवाहू भागापेक्षा अधिक असलेली आढळते.
६. कागल तालुक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यासंदर्भात विभागीय असमतोल जसा आढळतो तसेच व्यक्तित्वाचा संदर्भातही असमतोल आढळतो.
७. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक परिस्थितीची अनुकूलता अधिक असणाऱ्या श्रीमंत सभासदांना गरीब सभासदांपेक्षा अधिक लाभ झालेले आहेत.
८. तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या व व्याप्ती विशिष्ट भागात कमी किंवा अधिक असण्यास कोरडवाहू किंवा बागायत जमीन परिस्थिती जशी जबाबदार आढळते तशीच तालुक्याच्या विविध भागात शेती विकास कमी अधिक प्रमाणात होण्यास या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कमी अधिक संख्या व व्याप्ती जबाबदार असल्याचे आढळते.

१.८ तथ्य संकलन

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासाच्या वरील उद्दिष्टांचे परीक्षण करण्यासाठी प्राथमिक तसेच दुव्यम तथ्य संकलन व्यापक पायावर करण्यात आले. तथ्य संकलनातील संभाव्य दोष कमी करण्यासाठी सदर तथ्यांचे शास्त्रीय परीक्षण, विश्लेषण, संकेतीकरण करण्यात आले.

अ) दुव्यम तथ्य संकलनाचे स्रोत

सन १९९० नंतरच्या काळातील संबंधित आकडेवारी मिळविण्यासाठी प्रामुख्याने खालील स्तोत्रांचा वापर करण्यात आला होता.

१. सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगुड व श्री. शाहू सेन्ट्रल इनिस्टट्यूट ॲफ बिझॅनेस एज्युकेशन ॲन्ड रिसर्च, कोल्हापूर या संस्थांची ग्रंथालये

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 28

२. सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांचे कार्यालयातील संबंधित कागदपत्रे
३. उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कोल्हापूर यांचे कार्यालयातील संबंधित कागदपत्रे
४. नमुना म्हणून निवडलेल्या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यालयातील कागदपत्रे
५. जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, कोल्हापूर यांचे कार्यालयातील संबंधित कागदपत्रे
६. कागल तालुका तहसिलदार कार्यालयातील संबंधित कागदपत्रे
७. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, तालुका कार्यालय, कागल यांच्याकडील कागदपत्रे
८. पंचायत समिती कार्यालय, कागल यांच्याकडील संबंधित कागदपत्रे
९. तालुक्यातील सहकारी चळवळीसंदर्भात उपलब्ध झालेली विविध सहकारी प्रकाशने
१०. कागल तालुक्यातील कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या विविध शाखांतील उपलब्ध कागदपत्रे

ब) प्राथमिक तथ्यांचे स्रोत

या तथ्यांमध्ये संशोधकाने व्यक्तिगत पातळीवर एकत्रित केलेल्या तथ्यांचा समावेश होतो. सदरचा संशोधन अभ्यास करताना या तथ्य संकलनासाठी चौकट तयार करताना संशोधकाच्या निरीक्षणाचा वापर करण्यात आला होता. या निरीक्षणाच्या आधारे तालुक्याचे शेती पाणीपुरवठ्याच्या विसंगतीच्या आधारे तालुक्याचा उत्तर भाग व दक्षिण भाग असे विभाजन लक्षात आले. त्याआधारे प्रातिनिधीक स्वरूपाच्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निवड करण्यात आली. संबंधितांशी चर्चा करून अधिक सखोल माहिती मिळविण्याच्या हेतूने मुक्त स्वरूपाच्या प्रश्नावलीचा वापर करण्यात आला होता. अभ्यासासंदर्भातील बहुसंख्य व्यक्ती अशिक्षित व नाममात्र सुशिक्षित असल्याने संशोधकाने व्यक्तिशः अशा निवडलेल्या लोकांशी प्रत्यक्ष संपर्क साधून तथ्ये गोळा केली आहे. संस्थेच्या कार्याचे अनुभव व संस्था अधिक कार्यक्षम व्हावी म्हणून संबंधितांची मते चर्चेद्वारे जाणून घेण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. या चर्चेच्यावेळी सदर प्रश्नावलीत नजरचुकीने राहून गेलेला भाग आढळल्यास तोही प्राथमिक तथ्यांमध्ये समाविष्ट करून या तथ्यांची व्याप्ती वाढविण्याचे प्रयत्न केले आहेत.

१.९ संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन अभ्यासात कागल तालुक्यातील १९९० नंतरच्या काळातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा आर्थिक अभ्यास करण्याचे निश्चित केल्यावर हा अभ्यास अधिक शास्त्रीय व काटेकोर होण्यासाठी अचूक संशोधन पद्धतीची निवड करणे

आवश्यक ठरले होते. एका बाजूला तालुक्याची भौगोलिक व्याप्ती, तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची प्रचंड संख्या, त्यांनी केलेले प्रचंड कार्य व त्याचवेळी दुसऱ्या बाजूला संशोधकावरील वेळ, पैसा व श्रमाच्या मर्यादा यांचा एकत्रित विचार केल्यावर या संस्थांचा व्यष्टी अभ्यास अवघड असल्याचे लक्षात आले. तसेच सदर संशोधन अभ्यासाचा उद्देश, व्याप्ती याही दृष्टीकोनातून व्यष्टी अभ्यासाची तितकीशी गरज वाटली नाही. म्हणूनच सदर अभ्यास करण्यासाठी स्तरीत यादृच्छिक नमुना चाचणी पद्धतीची निवड करण्यात आली. अभ्यासाच्या संदर्भात या पद्धतीची निवड केल्यावर तालुक्याचे एकूण स्वरूप लक्षात घेण्यात आले. संशोधकाने तालुक्याचा एकंदर स्वरूपासंबंधी केलेला प्राथमिक अभ्यास व निरीक्षणातून शेती हाच तालुक्यातील महत्वाचा व्यवसाय असला तरी सर्व तालुकाभर शेतीचे सारखेच स्वरूप आढळले नाही. पाणीपुरवठा शेती उत्पादनाचे महत्वाचे अंग बनले आहे. तालुक्याच्या उत्तर भागात दोन नदया पश्चिम पूर्व दिशेने वाहत असून काळम्मावाडी धरणातून या नदयांमध्ये बारमाही स्वरूपाचा पाणीपुरवठा उपलब्ध आहे. त्यामुळे तालुक्याच्या उत्तर भागातील शेती ही बागायती स्वरूपाची आहे. तर दक्षिणेकडील भागात नदया व बारमाही पाणीपुरवठ्याच्या सोर्योंचा अभाव असल्याने स्तरीत यादृच्छिक नमुना चाचणी पद्धतीच्या सहाय्याने अभ्यास करताना प्रारंभी तालुक्याचे (१) उत्तरेकडील बागायती विभाग व (२) दक्षिणेकडील कोरडवाहू शेतीचा विभाग असे विभाजन केले. हे विभाजन केल्यावर तालुक्यातील एकूण गावापैकी या दोन विभागात असणारी गावे व त्यांची संख्या निश्चित करण्यात आली. त्यानंतर संशोधकाकडील वेळ, पैसा, श्रमाची उपलब्धता व अभ्यासाची व्याप्ती अणि उद्देश लक्षात घेऊन तालुक्यातील एकूण गावापैकी २५ टक्के गावांचा अभ्यास करण्याचे निश्चित करण्यात आले. या मोजक्या गावांचा अभ्यास शास्त्रीयदृष्ट्या प्रातिनिधिक स्वरूपाचा व्हावा म्हणून उत्तर विभागातील एकूण ३९ गावांपैकी १० इतक्या गावांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली. तर दक्षिण विभागाकडील एकूण ४७ गावांपैकी १२ इतक्या गावांची प्रातिनिधीक गावे म्हणून निवड करण्यात आली. त्यानंतर उत्तर विभागात कार्यरत असणाऱ्या एकूण ८३ इतक्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी २१ इतक्या संस्थांची तर दक्षिण विभागाकडील एकूण ५६ संस्थांपैकी १४ संस्थांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली.

सहकारी संस्था खज्या अर्थाने गरीबांच्यासाठी निर्माण केल्या जात असल्या तरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये सर्व प्रकारच्या शेतकऱ्याचा सभासद म्हणून समावेश आढळतो. हे लक्षात घेऊन वरील पद्धतीने निवडलेल्या प्रत्येक प्राथमिक कृषी

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 30

सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांचा अभ्यास करताना प्रत्येकी दहा सभासदांची प्रातिनिधिक सभासद म्हणून निवड करण्यात आली. अर्थातच या सहकारी संस्थांमध्ये सर्व प्रकारचे शेतकरी सभासद म्हणून समाविष्ट असले तरी सर्वांची संख्या सारखीच आढळत नाही. संख्येने सर्वांत कमी हे मोठे शेतकरी तर संख्येने सर्वांत अधिक हे लहान शेतकरी आढळतात. ही वास्तव परिस्थिती लक्षात घेऊन प्रत्येक संस्थेतून सभासदांची निवड करताना एक मोठा शेतकरी, तीन मध्यम शेतकरी, दोन लहान शेतकरी, दोन सिमांत शेतकरी व दोन मागासर्वांगीय शेतकरी असे दहा शेतकरी प्रत्येक संस्थेतून निवडण्यात आले.

इतर सहकारी संस्थांप्रमाणे याही संस्थांमध्ये गावपातळीवरील राजकारणाचा प्रभाव असल्याने बदललत्या राजकारणाबरोबर सभासदांची संख्याही बदलत असते. कांही शेतकरी नव्याने सभासद होत असतात तर राजकारणामुळे कांही शेतकरी आपले सभासदत्व रद्द करीत असतात. हे लक्षात घेऊन नव्याने सभासद होणाऱ्या शेतकऱ्याचा दृष्टीकोन व उद्देश जाणून घेणे व सभासदत्व रद्द करून बाहेर पडणाऱ्या सभासद शेतकऱ्याचा संस्थेच्या कार्याबदलाचा अनुभव, सूचना व मनोदय जाणून घेण्याच्या हेतूने प्रत्येक संस्थेतून नव्याने झालेले दोन शेतकरी व सभासदत्व रद्द करून बाहेर पडलेले दोन सभासद शेतकरी यांची निवड करण्यात आली होती. सहकारी संस्थांची ध्येयधोरणे ठरविणे, निर्णय घेणे, अंमलबजावणी करणे, नियंत्रण ठेवणे, संस्थेचा विकास करणे, संस्थेची उद्दिष्ट्ये साध्य करून सभासदांचा फायदा करण्याच्या संदर्भात संस्थेच्या नियामक मंडळाला (संचालक मंडळाला) महत्वाचे स्थान असते. म्हणून बदलती स्थानिक परिस्थिती, त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या, सभासदांच्या बदललत्या गरजा व मागण्या, सरकारी धोरणे, त्यांचे बदलते स्वरूप व संस्थांचा एकंदर कारभार याबाबतचा संचालक मंडळातील एका व्यक्तिची निवड करण्यात आली होती. संस्थांच्या ध्येयधोरणे व निर्णयप्रमाणेच त्यांची प्रत्यक्षातील अंमलबजावणी तितकीच महत्वाची असते. गावपातळीवर कार्य करणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या दैनंदिन कार्यामध्ये सचिवाला (सेक्रेटरी) महत्वाचे स्थान असते. म्हणूनच त्यांचे अनुभव, मनोदय, समस्या, सूचना व मागण्या यांचा अभ्यास करण्यासाठी निवडलेल्या संस्थांच्या सचिवांची निवड करण्यात आली होती.

स्तरीत यादृच्छिक नमुना चाचणी पध्दतीच्या आधारे वरीलप्रमाणे संबंधितांची निवड केल्यावर त्यांच्याकडून जास्तीत जास्त सहकार्य मिळवून अधिकाधिक तथ्य संकलन करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. बहुसंख्य सभासद शेतकरी अशिक्षित किंवा अर्धशिक्षित

असल्याने त्याचे पुरेसे सहकार्य मिळवून आवश्यक तथ्य संकलन करता यावे म्हणून मुक्त स्वरूपाच्या प्रश्नावलीचा वापर करण्यात आला. अपेक्षित माहिती मिळविण्याच्या हेतूने या प्रश्नावलीत प्रत्यक्ष स्वरूपाच्या बंदिस्त प्रश्नाप्रमाणेच उत्तेजनात्मक सूचक प्रश्नांचाही समावेश करण्यात आला होता. अर्थातच या अर्धाशिक्षित सभासदांकडून त्यांना प्रश्नावली वाचावयाला देऊन पुरेशी माहिती मिळविणे आवश्यक असल्याचे लक्षात आल्यावर या प्रश्नावलीचा वापर करताना चर्चा, निरीक्षण, मुलाखत याही पद्धतींचा वापर करण्यात आला. बहुतेक शेतकऱ्याकडून मिळणारी माहिती व आकडेवारी बरीच अस्पष्ट राहिल्याने तिच्या संकलनानंतर आवश्यक ते पृथ्वेकरण व विश्लेषण करण्यात आले.

अभ्यासाचा उद्देश, व्याप्ती व पद्धतीच्या अनुरोधाने तथ्य संकलन केल्यावर त्यांची योग्य पद्धतीने मांडणी करून तपासणी करण्यात आली. या तपासणीमध्ये आढळलेले दोष कमी करून ते अधिक अचूक करण्यात आले. अर्थातच तथ्य संकलनाच्या पहिल्या फेरीत कांही त्रुटी व दोष राहिल्याचे लक्षात आल्यावर हे दोष व त्रुटी काढून टाकण्याच्या हेतूने तथ्य संकलनाची दुसरी फेरी आयोजिण्यात आली. या प्रयत्नात उपलब्ध तथ्ये परिपूर्ण करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले. आवश्यक ती पुरेशी तथ्ये एकत्रित झाल्यावर संशोधनाची गृहितके व उद्दिष्टांच्या अनुरोधाने या तथ्यांची विविध तक्ते, सारणी, आकृती, आलेख यांच्या सहाय्याने मांडणी करण्यात आली. ही मांडणी पूर्ण झाल्यावर या तथ्यातील परस्पर संबंध स्पष्ट करण्यासाठी अनुरूप ठरणाऱ्या सरासरी, प्रमाण व गुणोत्तर यासारख्या प्राथमिक स्वरूपाच्या गणिती पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

१.१० अभ्यासाच्या मर्यादा

प्रत्यक्षात असणाऱ्या आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, वैचारिक वगेरे परिस्थितीचे परस्पर संबंध असून त्यांचे परिणाम परस्परावर होत असतात. सभोवतालची परिस्थिती बदलताना या सर्वांमध्ये सतत बदल होत असल्याने एक प्रकारचा गुंता निर्माण होतो. या गुंत्यामुळे एखादी समस्या आर्थिक स्वरूपाची वाटत असली तरी तिला सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, नैतिक अशी इतरही अंगे आढळतात. परिणामी प्रयत्न करूनही त्या समस्येच्या या विविध अंगांचा व्यापक अभ्यास केवळ अशक्य ठरतो. शिवाय अभ्यासकावर वेळ, पैसा व श्रमाच्या मर्यादा पडतात. हे लक्षात घेऊन प्रस्तुत संशोधन अभ्यासावर खालील मर्यादा पडलेल्या आढळतात.

१. भौगोलिक मर्यादा :

अभ्यासकावरील वेळ, पैसा, श्रमाच्या मर्यादा या प्रस्तुत संशोधन अभ्यासाचा उद्देश यांच्या अनुरोधाने सदरचा संशोधन अभ्यास केवळ महाराष्ट्र राज्यात कोल्हापूर

जिल्हयातील कागल तालुक्याचाच अभ्यास करण्यात आला आहे.

२. वेळेच्या मर्यादा :

आपल्या देशातील शेती व्यवसाय, त्यातील पाणीपुरवठा, कर्जपुरवठा यांचे अस्तित्व व संबंध प्राचीन काळापासून आढळतात. परंतु विशिष्ट दृष्टीकोनातून १९९० नंतरच्या काळातील कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था पाणीपुरवठा व शेती व्यवसाय यांचाच प्रस्तुत अभ्यासात समावेश केलेला आहे.

३. दुव्यम माहितीच्या मर्यादा :

अभ्यास विषयाच्या अनुरोधाने भूतकाळाचा आढावा आवश्यक असला तरी गेलेल्या भूतकाळात शिरणे अशक्य असते. म्हणूनच आवश्यक असणाऱ्या भूतकालीन तथ्य संकलनासाठी लिखित स्वरूपाच्या दुव्यम तथ्यांचा उपयोग करावा लागतो. प्रस्तुत अभ्यासातही संबंधित सरकारी कार्यालयामध्ये उपलब्ध असणाऱ्या कागदपत्रांचा वापर करण्यात आला आहे. परंतु प्रत्येक कार्यालयाने गोळा केलेली तथ्ये भिन्न व्यक्ती व भिन्न पद्धतीने गोळा केलेली असल्याने एकाच संदर्भातील भिन्न कार्यालयीन माहितीमध्ये भिन्नता आढळली होती. ही विसंगती लक्षात घेऊन संबंधितांशी केलेली चर्चा व व्यक्तिगत प्रयत्नातून हे दोष कमी करावे लागले होते. तसेच संबंधित कार्यालयातील कागदपत्रांची मर्यादित संख्या व संबंधित कर्मचाऱ्यांचा तटस्थपणा यामुळे दुव्यम तथ्य संकलनावर मर्यादा पडल्या होत्या.

४. प्राथमिक तथ्य संकलनावरील मर्यादा :

प्राथमिक तथ्य संकलन हे प्रामुख्याने सभासद शेतकऱ्यांकडून केलेले आहे. निवडलेल्यापैकी बहुसंख्य सभासद शेतकरी अशिक्षित, अर्धशिक्षित असल्याने त्यांना संशोधनाचा उद्देश, व्याप्ती, तथ्याचे स्वरूप पटविणे बरेच कठीण गेले. बरेच शेतकरी तटस्थ वृत्तीचे, पारंपारिक विचारसरणीचे असल्याने त्यांच्याकडून अपेक्षित प्रतिसाद मिळू शकला नाही. बहुतेक सभासदांकडे व्यक्तिगत आकडेवारी उपलब्ध नसल्याने अशा आकडेवारीवर मर्यादा पडल्या.

५. संशोधन पद्धतीवरील मर्यादा :

अलिकडील काळात आर्थिक विश्लेषणात विविध प्रकारच्या गणिती, बीजगणिती, भूमिती, संख्याशास्त्रीय पद्धतींचा वापर केला जात आहे. परंतु संशोधकाला यातील मर्यादित पद्धतीचे पुरेसे ज्ञान असल्याने तथ्य संकलन, त्यांची मांडणी, त्यांचे शुद्धीकरण, परस्पर संबंध स्पष्ट करणे, निष्कर्ष काढणे वगैरे संदर्भात मोजक्या व साध्या स्वरूपाच्या पारंपारिक विश्लेषण पद्धतीचाच वापर केलेला आहे.

प्रकरण २ रे

सहकाराचा उगम आणि वाटचाल

२.० सहकाराचा उगम आणि विकास

देशाचे नियोजनकर्ते असे म्हणतात की, सहकार हे दुर्बलांच्या विशेषत: ग्रामीण क्षेत्रातील आर्थिक विकासाचे एक साधन आहे. या चळवळीच्या निकोप विकासासाठीचे निरंतर, चतुराईपूर्ण व सुनियोजित प्रयत्नामुळे सहकारी चळवळीची गेल्या कांही वर्षात नेत्रदिपक प्रगती झाली आहे. तथापी देशाचा चेहरामोहराच बदलण्यासाठीची महत्वाची ताकद होण्यासाठी ती समूहाची चळवळ व्हायला हवी. ती सहकाराच्या खन्या हेतूने प्रेरित व प्रोत्साहित व्हायला हवी.

सहकार हा मानवजातीपेक्षा अगोदरचा आहे. सामाजिक समूहाची निर्मिती ही परावर्तीत सहकाराची निष्ठती आहे. मुऱ्यांचे, मधमाशांचे, गांधील माशी, सिंह यांचे जीवन हे स्वाभाविक सहकाराचे उत्तम उदाहरण आहे.^३ इतर कोणत्याही घटकापेक्षा स्वाभाविक सहकाराच्या सरावाने मानवजातीच्या विकासात भर घातली आहे.

आगांशिकारीच्या काळापासून आजअखेरपर्यंतची मानवाची विविध क्षेत्रातील सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय प्रगती व विकास हा विचाराची जाणीव व एकत्र राहण्याने स्पष्ट होते. भारतात सर्वच काळात लोक व समुदाय हे अनौपचारिक सहकाराच्या तत्वावर त्यांच्या धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक बाबीमध्ये एकत्र काम करत असत.^४

त्रिवेदामध्ये स्पष्टपणे म्हटल्याप्रमाणे, "तुमचा सर्वांचा समान हेतू असो, तुमची जळद्ये एकसंघ असोत, तुमचे सर्वांचे मन सारखे असो, जेणेकरून तुम्ही काम कार्यक्षमतेने चांगले करू शकाल." दुसऱ्या शब्दात सहकार म्हणजे समान घ्येय प्राप्त करण्यासाठी एकच काम करणे. परंतु सहकार खज्या अर्थाने असमानतेविरुद्ध तयार झालेले नवीन आर्थिक तत्वज्ञान आहे. आधुनिक काळात समाजातून आर्थिक विषमता नष्ट करण्यासाठी निर्माण झालेली नवीन संकल्पना आहे. सहकारामुळे समान गरजा असलेल्या व्यक्तित्वांस्वरूप संघटना ज्या समान आर्थिक घ्येये साध्य करण्यासाठी एकवटलेल्या असतात त्यांना प्रेरणा मिळते.

२.१ सहकार संकल्पना

सो. आर. फे.^३ "समाजातील दुर्बल घटकांनी निःस्वार्थी भूमिकेतून चालविलेली

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 34

आणि सभासदांनी संस्थेबरोबर केलेल्या व्यवहारांच्या प्रमाणात त्यांना लाभांश वाटा देणारी व एकत्र व्यवहार करण्यासाठी स्थापन झालेली संघटना म्हणजे सहकारी संस्था होय." मि. कॅलवर्ट^५ "आर्थिक हितसंबंधाच्या उन्नतीसाठी स्वेच्छेने आणि समानतेच्या भावनेने व्यक्तिनी एकत्र येऊन निर्माण केलेली संघटना म्हणजे सहकार होय."

मि. ताल्मकी^६ "दुर्बलांची अशी संघटना की जी समान आर्थिक गरजांवर एकत्रित येणारा व स्वतःहून व इतरांना दुर्बलतेमधून सामर्थ्याकडे नेण्याचा व्यवसाय संघटनाद्वारे प्रयत्न करतात आणि सर्वांचे समान आर्थिक ध्येय साह्य करण्यासाठी एकत्रित येतात." प्रा. वैकुंठलाल मेहता^७ "सहकार म्हणजे स्वालंबन व परस्पर सहकार्य होय.

हा एक जे आर्थिकदृष्ट्या प्रबळ नाहीत त्यांच्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यास असमर्थ असलेल्यांची एकत्रित संघटना आहे. म्हणून केवळ नफा मिळविण्यासाठी नव्हे तर पुरेसे आर्थिक साधनांच्या गरजा भागविण्यासाठी एकत्र येऊन त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारतात."

वरील व्याख्यांवरून असे स्पष्ट होते की, सहकारी संस्था ही एक समान आर्थिक गरजा असलेल्या लोकांची स्वयंसेवी व लोकशाही संघटना आहे. जी समानतेच्या तत्वावर स्वयंसहाय्यावर व परस्पर सहकार्यावर आधारित कार्य करते.

२.२ सहकाराची वैशिष्ट्ये

उपरोक्त सर्व व्याख्यांवरून सहकाराची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

१. व्यक्तींचे संघटन

समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या व्यक्ती आपल्या गरजा सामुहिकपणे भागविण्यासाठी सहकारी संस्थेची स्थापना करतात. प्रत्येकाने सर्वांसाठी आणि सर्वांनी प्रत्येकासाठी काम करावे अशी अपेक्षा असते. प्रत्येक सभासद आपल्या कुवतीनुसार संस्थेला भांडवल पुरवितो. परंतु सहकारी संस्थेत भांडवलाला दुव्यम स्थान असते. व्यक्ती अधिक महत्वाची मानली जाते. सहकार हा अनेक व्यक्तींनी चालविलेला उपक्रम असतो. त्यात सर्व व्यक्तींना समानतेची वागणूक दिली जाते.

२. एक व्यवसाय क्षेत्र

सहकारी संघटना ही व्यवसाय क्षेत्रात आढळणाऱ्या इतर संघटनांप्रमाणे फक्त नफा मिळविण्याच्या उद्देशाने स्थापन होत नाही अगर सहकारी, कल्याणकारी किंवा धर्मादाय संस्थांप्रमाणेच तिचे स्वरूप असत नाही. ती सभासदांची आर्थिक पिलवणूक कमी करून त्यांच्या आर्थिक हितसंबंधाचे रक्षण व संवर्धन करावे या हेतूने निर्माण केलेली आणि लोकशाहीच्या तत्वानुसार सभासदांकडून नियंत्रित केली जाणारी एक संघटना होय. सभासदांनी स्वतःच्या भांडवलाच्या आधारे व जोखमीवर चालविलेली ती एक आर्थिक संघटना होय.

३. ऐच्छिक संघटना

सहकार ही एक ऐच्छिक संघटना होय. सहकारात सक्ती किंवा जबरदस्तीला स्थान नसते. सहकारात व्यक्ती भांडवल पुरवठा करणारी म्हणून सामील होत नसेल, तर आर्थिक गरजा सारख्या आहेत म्हणून सामील होते.

४. लोकशाही संघटना

सहकारी संस्थेत भांडवलापेक्षा व्यक्तीला अधिक महत्व दिले जाते. आणि संस्थेचा कारभारही लोकशाही पध्दतीनुसार चालविला जातो. लोकशाही हा सहकाराचा गाभा होय. सहकारात प्रत्येक व्यक्तीला एकच मत देण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. त्याने संस्थेचे किंतीही भाग विकत घेतले तरी त्याला महत्व दिले जात नाही. त्यामुळे सामुहिक हिताला महत्व दिले जाते व समता निर्माण होण्यास मदत होते.

५. सेवाभाव

समाजातील दुर्बल व्यक्तींना कमी किंमतीत वस्तू आणि सेवांचा पुरवठा करणे हा सहकारी संस्थांचा प्रधान हेतू असतो. त्यामुळे सहकारी संस्थांचे कार्य सेवाभावावर अधिक दृष्टीने ठेवून चालविले जाते. नफाप्राप्तीला गौण स्थान दिले जाते.

६. आधिक्यात सहभाग

सहकारी संस्थेवर सभासदांचे नियंत्रण असते आणि सर्वजण संस्थेच्या कार्यात भाग घेतात. संस्थेवर व्यवसायाद्वारे मिळाणारे आधिक्य किंवा नफा हा सभासदांनी संस्थेबरोबर केलेल्या व्यवहारांच्या प्रमाणात परत केला जातो.

७. समानतेची वागणूक

सहकारी संस्थेत प्रवेश करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीस समानतेची वागणूक मिळते. तेथे जात, धर्म, पंथ, सामाजिक दर्जा किंवा प्रतिष्ठा, आर्थिक परिस्थिती इत्यादींचा विचार केला जात नाही.

८. सहकार ही एक आर्थिक व सामाजिक चळवळ

देशात शांततापूर्ण मार्गाने आर्थिक आणि सामाजिक बदल घडवून आणण्याचे एक उत्कृष्ट साधन म्हणून सहकाराकडे पाहिले जाते. सहकारी चळवळ देशातील आर्थिक आणि सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या कामी बन्याच प्रमाणात मदत करू शकते.

२.३ सहकाराची तत्वे**२.३.१ प्रस्तावना :**

सहकार हा एक संघटन प्रकार आहे. सहकारी संस्थेचे संघटन, तिचे व्यवहार, व्यवस्थापन, प्रशासन, सभासदांचे हक्क आणि कर्तव्ये, संस्थाचालकांची कर्तव्ये, संस्थेचे अंतर्गत स्वरूप, हिशोबाच्या पध्दती इत्यादीबाबत जे नियम केलेले असतात त्या नियमांच्या संचास सहकार तत्वे असे म्हणता येईल. सहकाराची तत्वे म्हणजे सहकारी चळवळीची

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 36

प्रेरक शक्ती होय. सहकारी तत्वांच्या आधारे सहकारी संस्था आपली उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याचा प्रयत्न करते. सहकारी तत्वामुळे सहकारी चळवळीची ध्येयधोरणे आणि कार्यपद्धती यांची माहिती मिळते.

२.३.२ सहकारी तत्वांचा उगम व विकास

रॅबर्ट ओवेन हे सहकारी चळवळीचे जनक होय. रॅबर्ट ओवेन व चार्लस फॉरिये या विचारवंतानी सर्वप्रथम सहकारी संस्था स्थापन करण्याची कल्पना मांडली. या संघटनेचे स्वरूप कसे राहील याबाबत त्यांनी आपले विचार मांडले. त्यात सहकारी संघटन, सहकाराचे ऐच्छिक स्वरूप, लोकशाही नियंत्रण आणि सामाजिक उद्दिष्ट्ये या चार तत्वांवर अधिक भर दिला. भांडवलशाहीतील दोष टाळण्यासाठी पर्याय म्हणून त्यांनी नवीन सहकारी संघटन प्रकाराचा आराखडा तयार केला आणि तशा प्रकारच्या संस्थांची प्रत्यक्ष उभारणी केली. अर्थात हा प्रयोग अल्पजीवी ठरला.

२.३.३ रॅशडेल तत्वे

इंग्लंड हे सहकारी चळवळीचे उगमस्थान आहे. इंग्लंडमधील रॅशडेल या गावातील २८ विणकरांनी एकत्र येऊन १८४४ मध्ये सहकारी तत्वावर ग्राहक भांडाराची स्थापना केली. आणि त्यातूनच जागतिक सहकार चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. त्यांनी स्थापन केलेल्या सहकारी भांडाराचा कारभार व्यवस्थित चालविण्यासाठी कांही नियम बनविले होते. त्यांनाच रॅशडेल सहकारी तत्वे असे म्हटले जाते. ती पुढीलप्रमाणे -

१. खुले सभासदत्व
२. लोकशाही नियंत्रण
३. भांडवलावर मर्यादित व्याज
४. व्यवहाराच्या प्रमाणात नफ्याचे वाटप
५. रोखीचा व्यवहार
६. सामाजिक व राजकीय तटस्थता
७. सभासदांना शिक्षण
८. निर्भेद व शुद्ध मालाची विक्री

या तत्वांच्या आधारावर जगातील विविध सहकारी संस्थांची उभारणी झाली. पण काळाच्या ओघात त्यात कांही बदल घडून आले.

२.३.४ शूल्जा डेलिस तत्वे

जगातील सहकारी पतपुरवठा चळवळीचा जन्म जर्मनीमध्ये झाला. शूल्जा यांनी शहरी भागातील गरीब समाजातील व्यक्तींच्या व व्यापाऱ्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करता याव्यात यासाठी जनता सहकारी बँकेची स्थापना १८४९ मध्ये केली. त्यांनी मांडलेली तत्वे पुढीलप्रमाणे -

१. स्वावलंबन व परस्पर सहाय्य
 २. विस्तृत कार्यक्षेत्र
 ३. संस्थेतील सहभागाच्या प्रमाणात आधिक्याचे वाटप
 ४. भाग भांडवलावर किमान व्याज
 ५. सभासदांची मर्यादित जबाबदारी
 ६. व्यावसायिक विशेषीकरण
 ७. आधिक्यातून १० टक्के भाग राखीव निधीत ठेवणे.
- २.३.५ रफायझन तत्वे**

जर्मनीमध्ये ग्रामीण भागातील शेती व्यवसायाच्या विकासासाठी १९४८ मध्ये सहकारी तत्वावर बँकेची स्थापना करण्यात आली. सहकारी पतपुरवठ्याचा हा प्रयोग अपेक्षेपेक्षा अधिक यशस्वी झाला. या जर्मनीच्या सहकारी पतपुरवठा चळवळीचा फ्रेडरिक निकोलसवर इतका प्रभाव पडला की त्यांनी याच धर्तीवर भारतामध्ये सहकारी पतपुरवठ्याची योजना राबवावी असे सुचविले. त्यांनी त्या संबंधातील सुचविलेली तत्वे पुढीलप्रमाणे -

१. स्वावलंबनातून आत्मनिर्भरता
 २. एका खेड्यापुरते मर्यादित कार्यक्षेत्र
 ३. आधिक्याचे राखीव निधीचे एकत्रीकरण
 ४. भाग वर्गणीशिवाय सर्वांना सभासदत्व
 ५. फक्त सभासदांना सहाय्य
 ६. मर्यादित जबाबदारी
 ७. स्वखुशीने सभासदांकडून कार्य
- २.३.६ फ्रान्स, इटली व स्वीडन - सहकार**

औद्योगिक सहकारी संस्थांचा उगम फ्रान्समध्ये झाला. तेथे चाल्स फोरिअर व लुई ब्लैक यांच्या प्रेरणेने अनेक सहकारी संस्था १८५८ नंतर अस्तित्वात आल्या. त्यांच्या तत्वांमध्ये पुढील तत्वांना प्राधान्य दिले.

१. परस्पर सहाय्य
२. राजकीय तटस्थता
३. सभासदांचे कल्याण

इटलीमध्ये १८६६ पासून शहरी भागात सहकारी बँकांची स्थापना केली. तर मजूर सहकारी संस्थांची स्थापना हे इटलीमधील सहकारी चळवळीचे खास वैशिष्ट्य आहे. १८८३ मध्ये इटलीमध्ये जगातील पहिली मजूर सहकारी संस्था स्थापन झाली. तर १९७० च्या दरम्यान स्वीडनमध्ये सहकारी ग्राहक भांडारे, सहकारी शेती संस्था, सहकारी ग्रहनिर्माण संस्था, सहकारी पतपुरवठा संस्था, सहकारी विमा संस्था, सहकारी शिक्षण

संस्था इत्यादी विविध क्षेत्रात सहकारी संस्था स्थापन झाल्या.

२.३.७ सहकारी तत्वांची पुनर्मांडणी

रॅशडेल प्रणित तत्वे सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांना लागू पडतील असे नाही. म्हणून बदलत्या परिस्थितीत सहकारातील तत्वास कांही मूलभूत बदल करण्याच्या दृष्टीने आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या समितीची म्हणजे इंटरनेशनल को-ऑपरेटिव अलाइन्स (आय. सी. ए.) ची स्थापना करण्यात आले. या समितीने आपला अहवाल सन १९३७ मध्ये सादर कला. त्यावेळी सादर केलेली सहकाराची तत्वे पुढीलप्रमाणे -

१. खुले सभासदत्व
२. लोकशाही नियंत्रण
३. भांडवलास मर्यादित व्याज
४. व्यवहाराच्या प्रमाणात नफ्याचे वाटप
५. शिक्षण प्रसार
६. सहकारांतर्गत सहकार
७. राजकीय व धार्मिक तटस्थिता
८. रोखीचा व्यवहार इत्यादी.

२.३.८ सन १९६६ मधील कर्व समितीची तत्वे

सन १९३७ ते १९६६ मध्ये जगातील विविध देशात सामाजिक, राजकीय व आर्थिक बदल मोठ्या प्रमाणात घडून आल्याने सहकारातील तत्वांची फेरमांडणी करण्याचा विचार करणेसाठी आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेने श्री. डी. जी. कर्वं यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त केलेल्या समितीने १९६६ मध्ये सादर केलेल्या अहवालातील सहकाराची तत्वे खालीलप्रमाणे -

१. सभासदत्व सर्वांसाठी खुले व ऐच्छिक
२. लोकशाही व्यवस्थापन
३. भांडवलावर मर्यादित व्याज
४. सहकारातील मिळविलेले आधिक्य समान वाटावे
५. सभासदांना सहकाराचे शिक्षण देण्याची तरतूद करावी
६. सहकारी संस्थांनी सभासदांच्या हिताच्या दृष्टीने स्थानिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरही काम करावे.

२.३.९ सन १९९५ मध्ये बदललेली सहकाराची तत्वे

जगातील बदलत्या परिस्थितीचा विचार करून सहकाराच्या तत्वात बदल करण्याच्या दृष्टीने चर्चा करणेसाठी जपानमध्ये सप्टेंबर १९९५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय सहकारी संस्थेची (आय. सी. ए.) परिषद भरलेली होती. त्यामध्ये सहकारातील तत्वांची पुनर्मांडणी

पुढीलप्रमाणे करणेत आलेली आहे.

१. ऐच्छिक व खुले सभासदत्व
२. लोकशाही नियंत्रण
३. सभासदांचा आर्थिक सहभाग
४. स्वायतता आणि स्वातंत्र्य
५. सहकारांतर्गत सहकार
६. सभासदांना सहकाराचे शिक्षण, प्रशिक्षण व माहिती देणे
७. समाजाशी संबंधित विकासाच्या स्थायी स्वरूपाच्या योजना आखणे इत्यादी

२.३.१० सहकारी तत्वांचे स्पष्टीकरण

i) ऐच्छिक व खुले सभासदत्व

खुले सभासदत्व हे सहकाराचे प्राथमिक तत्व आहे. हे सहकाराचे सर्वमान्य तत्व आहे. हे तत्व सहकाराच्या जन्मापासून स्विकारलेले आहे. सहकारी संस्था या समाजाच्या मालकीच्या आहेत. या संस्थांचा लाभ सर्व गरजूना व्हावा म्हणून सहकारी संस्थांचे सभासदत्व खुले ठेवले आहे. जी व्यक्ती सहकारी संस्थेची स्वेच्छेने उपविधीनुसार सभासद होवू इच्छिते अशा व्यक्तीस संस्थेचे सभासदत्व खुले ठेवलेले असते. तसेच सामाजिक, राजकीय, धार्मिक बंधने कोणत्याही व्यक्तिवर असू नयेत असेही या तत्वानुसार सुचविले जाते. सहकारी संस्था ही स्वेच्छेने स्थापन झालेली असते. त्यामुळे सभासदांवर कोणतीही सक्ती केली जात नाही. तसेच संस्थेने प्रवेश देताना वंश, धर्म, पंथ, जातपात, राजकीय मते, स्त्री-पुरूष, गरीब श्रीमंत यांचा विचार करता कामा नये. सभासदत्व स्वेच्छेने पत्करले पाहिजे. सभासद करून घेण्यास कोणावरही सक्ती होता कामा नये. सभासद जसा स्वेच्छेने संस्थेत सामील होतो तसा तो राजीनामा देवून बाहेर पडू शकतो. असमान उदिष्ट, दिवाळखोर, गुन्हेगार, भ्रष्टाचार व संस्थेचा व्यवसाय समांतर अशा व्यक्तींना सभासदत्व नाकारणे अयोग्य तसेच बदनामी, बेअबू होईल, संस्थेच्या हितास बाधा येईल असे वर्तन करणाऱ्यास वा सहकारी कायदा, कानून, उपविधीनुसार वर्तन नाकारणाऱ्यास संस्थेतून हाकलून देणे हे तत्वाशी विसंगत नाही.

ii) सभासदांचे लोकशाही नियंत्रण

सहकारी संस्था लोकशाहीच्या चौकटीत कार्य करीत असतात. सभासद संस्थेचे मालक असतात व सर्व सभासदांना समान कर्तव्य व समान वागणूक दिली जाते. सभासदांची आर्थिक स्थिती, त्याने घेतलेले शोअर्स, त्यांची प्रतिष्ठा, राजकीय प्रभाव इत्यादी गोष्टींचा विचार केला जात नाही. सभासदांना संस्था चालविण्याची जबाबदारी त्यांच्याच खांद्यावर दिलेली असते. कारण या संस्था सभासदांच्या फायदयासाठी स्थापन केलेल्या असतात. सहकारी संस्थेचा कारभार हा लोकशाही तत्वानुसार, म्हणजेच सभासदांनी निवडून दिलेल्या

व्यवस्थापन समितीद्वारे चालविला जातो. सहकारी संस्थेत सभासदांच्या सामुदायिक कृतीस महत्व असते. सर्वांनी एकत्र येऊन संस्थेची ध्येये, धोरणे, उद्दिष्ट्ये, योजना बहुमताने निश्चित केल्या जातात. त्यासाठी लोकशाही तत्वानुसार एक सभासद एक मत अशी पद्धत असते. तसेच प्रतिनिधिद्वारे मतदान करता येत नाही. संस्थेच्या कार्याबद्दलचा अहवाल व माहिती देण्याची जबाबदारी संचालकावर असते. जागृत सभासद निर्माण करण्यासाठी सभासदांना प्रशिक्षण दिले जाते. या लोकशाही तत्वांबरोबरच संस्थेच्या कागदपत्रांची तपासणीही लोकशाही पद्धतीने केली जाते. थोडक्यात सहकारी संस्थेचा कारभार हा लोकशाही तत्वानुसार चालतो.

iii) सभासदांचा आर्थिक व्यवहारात सहभाग

सहकारी संस्थांमध्ये सभासद एकत्र येवून समतेच्या तत्वावर भांडवल गुंतवित असतात. संस्थेमध्ये जमा झालेल्या भांडवलावर सभासदांचेच नियंत्रण असते. सभासदांनी गुंतविलेल्या भांडवलावर त्यांना शक्य असेल तेव्हा मर्यादित स्वरूपात मोबदला दिला जातो. लाभांशाची रक्कम सभासद १) संस्थेच्या विकासासाठी, २) सभासदानी संस्थेशी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात त्यांना मोबदला देण्यासाठी, ३) सभासदांनी मान्यता दिल्यास अन्य कोणत्याही कामासाठी वापरण्याचे ठरवू शकतात. सभासद भांडवलाचा वापर संस्थेच्या उपविधीनुसार निश्चित केलेल्या धोरणांप्रमाणे करू शकतात. संस्थेच्या आर्थिक व्यवहारांच्या नफानुकसानीस प्रत्येक सभासद त्यांने गुंतविलेल्या भांडवलाच्या मर्यादित जबाबदार असतो. यास्तव सभासद संस्थेच्या आर्थिक व्यवहाराकडे बारकाईने लक्ष देवून त्यामध्ये सक्रिय सहभागी होतो. संस्थेमध्ये आर्थिक घोटाळे, गैरप्रकार होणार नाहीत याची काळजी सभासद घेतात.

iv) स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य

सहकारी संस्थांच्या पुर्नमांडणीत हे तत्व समाविष्ट करण्यात आले आहे. सहकारी संस्था ही स्वायत्त अशी व्यावसायिक संघटना आहे व ही संघटना सभासद स्वतःच्या उत्तीकरीता राबवितात व त्या सभासदांचे नियंत्रणाखाली असतात. संस्थेला लागणारे भांडवल सभासद एकत्रित करून संस्था चालविण्याचा प्रयत्न करतात. संस्थेने निधी, भांडवल वाढीसाठी शासनाकडून वा अन्य वित्तीय संस्थेकडून कर्जे वा अन्य आर्थिक मदतीचा लाभ घ्यायला हरकत नाही. पण त्यामुळे सभासदांचे हिताला बाधा येणार नाही वा संस्थेच्या स्वातंत्र्यावर गदा येणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. तसेच सरकारी हस्तक्षेप वा बंधने यामुळे संस्थेचे स्वातंत्र्य, स्वायत्तता व लोकशाही स्वरूप घोक्यात येणार नाही हे पाहिजे पाहिजे.

v) सहकारांतर्गत सहकार

आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या तज्ज समितीने सहकारांतर्गत सहकार या नवीन तत्वाचा समावेश केला. यालाच 'विकासाचे तत्व व सहकारासाठी सहकार' असेही म्हटले

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 41

जाते. 'विना सहकार नहीं उद्धार' हे सहकाराचे ब्रिद्वाक्य आहे. या तत्वानुसार सभासदांचे आणि सर्व समाजाच्या हितसंबंधाचे संरक्षण व संवर्धन परिणामकारकरित्या होण्यासाठी सर्व सहकारी संस्थांनी स्थानिक, राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्य करावे ते सक्रिय असावे. स्पर्धात्मक जगात बदलत्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा व विज्ञानाचा फायदा घेण्यासाठी भांडवलदार आणि सरकार राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्य करून मोठ्या आकाराच्या संस्था स्थापन करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. मात्र सहकार क्षेत्रात याचा अभाव आहे. एका देशातील सहकारी संस्था या दुसऱ्या देशातील सहकारी चळवळीविषयी तटस्थ आहेत. एवढेच नव्हे तर एकाच देशातील विविध क्षेत्रांतील सहकारी संस्था एकमेकांपासून अलग व अलिप्त आहेत. त्यामुळे त्या प्रभावी कार्य करू शकत नाहीत. सहकार चळवळ परिपक्व होण्यासाठी आणि सहकाराची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी सहकारी संस्थांनी स्थानिक, राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एकमेकास पूर्णपणे सहकार्य केले पाहिजे. सहकारांतर्गत सहकार हे तत्व केवळ नैतिक तत्व नसून ते परस्पर प्रगतीचे व विकासाचे तत्व आहे.

vi) सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण

सहकार चळवळ अधिक प्रभावी होण्यासाठी संस्थेचे सभासद, अधिकारी, कर्मचारी, ग्राहक व सर्व समाजाला सहकारी शिक्षण देणे अत्यंत गरजेचे आहे.

रॅश्डेल प्रणेत्यांनी सहकारी शिक्षण या तत्वाला अत्यंत महत्व दिले. कारण सहकाराच्या विकासासाठी शिक्षित व जागृत सभासदांची गरज आहे याबाबत सहकारी तजांचे एकमत आहे. सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण नसलेल्या लोकांच्या हातात कारभार देणे ही सहकारी चळवळीची शोकांतिका ठरेल. त्यामुळे सहकाराच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. देशातील प्रत्येक नागरिकाला सहकाराचा अर्थ व कायदे यांचे शिक्षण देणे सहकाराच्या विकासाच्यादृष्टीने फायदेशीर आहे. सहकारी संस्थेच्या सभासदांना आपले हक्क, कर्तव्ये आणि संस्थेशी असलेली बांधिलकी लक्षात येण्यासाठी सहकारी शिक्षणाची जशी आवश्यकता आहे तशीच अधिकारी वर्गालाही आपला अधिकार व मर्यादा यांची जाणीव होण्यासाठी सहकारी शिक्षणाची आवश्यकता आहे. सहकारी संस्थेच्या नोकरवर्गाला कायद्यातील तरतुदी, व्यवहाराच्या पद्धती, हिशोब ठेवण्याच्या पद्धती आणि अन्य बाबींचे शिक्षण-प्रशिक्षण असल्याशिवाय सहकारी चळवळीची निकोप वाढ होणार नाही. त्यासाठी प्रत्येक सहकारी संस्थेत सहकार शिक्षणाची सोय केली पाहिजे. त्यासाठी सहकारी संस्थेने आपल्या लाभातून ठराविक हिस्सा हा सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण यासाठी काढून ठेवला पाहिजे.

vii) भांडवलावर मर्यादित व्याज

भांडवलावर मर्यादित व्याज हे एक महत्वाचे सहकारी तत्व आहे. भांडवलावर

नियंत्रण न ठेवल्यास मोळ्या प्रमाणात विषमता निर्माण होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे भांडवल या घटकाला सहकारात गौण स्थान दिले जाते. तर काही विचारवंतांच्या मते भांडवलावर व्याज देवू नये असे स्पष्ट मत मांडले आहे. मात्र नंतर भांडवलाला काही प्रमाणात व्याज दिल्याशिवाय आवश्यक तेवढे भांडवल उपलब्ध होणार नाही हेही विचारवंतांना कळून आले. मात्र भांडवलाला व्याज न देण्यामागील हेतू म्हणजे सहकारी संस्थांनी नफ्याच्या मागे लागू नये व भांडवलाच्या बळावर संस्थेवर कोणाचेही वर्चस्व होवू नये हा होता. अलिकडील काळात भांडवलावर मर्यादित व्याज देणे योग्य मानले जाते. कारण भांडवल हा देखील एक उत्पादनाचा घटक आहे व त्यामुळे याला योग्य मोबदला मिळालाच पाहिजे. सहकारी संस्थेच्या विकासाबोर भांडवलाची मागणी सतत वाढणार असून ती पुरी करण्यासाठी भांडवलावर व्याज देण्याच्या पध्दतीचा वापर आवश्यक आहे.

viii) आधिक्याचे समान वाटप

हे तत्व प्रथम रॉशडेल या संस्थापकाने मांडले होते. सहकारी संस्थेचा नफा मिळविणे हा मुख्य हेतू नसतो. मात्र सहकारी संस्थेस झालेला नफा किंवा आधिक्य मिळाल्यास त्याचे वाटप कसे करावे हा प्रश्न निर्माण होतो. कारण सभासदांनी गुंतविलेल्या भांडवलानुसार वाटावयाचे की त्याने संस्थेशी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात वाटावयाचे हा एक प्रश्नच आहे. संस्थेला मिळणारा नफा सभासदांना समान वाटावा अशी अपेक्षा असते. भांडवलाएवजी व्यक्तीस महत्व देवून ही पध्दत राबविली जाते. त्यामुळेच या तत्वाला क्रांतीकारक तत्व असे म्हटले जाते. लाभ वितरणाबाबत जरी एकवाक्यता नसली तरीसुध्दा सभासदांचे आर्थिक नुकसान होवू नये याबाबत कोणाचेही दुमत नाही.

ix) परस्पर सहाय्यातून स्वावलंबन

स्वावलंबन आणि परस्परांना सहाय्य हा सहकाराचा गाभा आहे. परस्पर सहाय्याने सभासदामधील संबंध मजबूत होतात. 'एकमेकां सहाय्य करू' किंवा 'सर्वांकरिता एकाने, एकाकरिता सर्वांनी' हे सहकारी चळवळीचे ध्येय आहे. सभासदाने स्वतःच्या हितासाठी स्वतः प्रयत्न केले पाहिजेत व दुसऱ्यासाठी मदतीचा हात दिला पाहिजे. तरच परस्पर सहाय्यातून स्वावलंबन प्राप्त होईल. सहकारी संस्था ही मुळातच आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलांची संघटना असते. त्यामुळे परस्पर सहाय्यातून स्वतःची आर्थिक स्थिती, स्वतःचे राहणीमान उंचावणे शक्य होते. तत्वतः सहकारी संस्था या स्वावलंबी बनल्या पाहिजेत.

x) रोख व्यवहाराचे तत्व

सहकारी संस्थेने आपले सर्व व्यवहार रोखीने करावेत या तत्वाचा पुरस्कार रॉशडेल संस्थापकाने केला होता. कारण या तत्वाचा अवलंब केल्यास सहकारी संस्था सक्षम बनण्यास मदत होते व सभासदांना आपल्या मर्यादित उत्पन्नात खर्च भागविण्याची सवय लागते. सहकारी संस्था या अडचणीत न येता त्या विकास पावतात.

xii) राजकीय व धार्मिक तटस्थता

सहकारी संस्था या मुख्यतः आर्थिक संघटना आहेत. सभासदांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सभासदांच्यात एकी राहणे व परस्पराना सहकार्य करण्याची भावना टिकवून ठेवणे गरजेचे आहे. सहकारी संस्थेत प्रवेश देताना कोणत्याही व्यक्तिला राजकीय पक्ष, वंश, लिंग, पंथ, जात किंवा विचारप्रणाली इ. कारणाने प्रवेश नाकारला जावू नये. सहकारी संस्थांनी एका राजकीय गटाचे किंवा धार्मिक पंथाचे हितसंबंध साधण्याचा प्रयत्न करू नये. त्यामुळे च सहकारी संस्थेचा विकास साध्य करता येईल. मात्र अलिकडेच या तत्वाचे पालन योग्य पद्धतीने केले जात नसल्याने आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटनेच्या तज्ज्ञानी हे तत्व पूर्णपणे काढून टाकले आहे.

xiii) काटकसरीचे तत्व

काटकसरीचे तत्व याचा अर्थ सहकारी संस्थानी आपल्या सभासदांमध्ये बचत आणि काटकसरीची सवय निर्माण करावी. काटकसर ही स्वावलंबनाची पहिली पायरी होय. हे तत्व प्रामुख्याने पतपुरवठा सहकारी संस्थांच्या दृष्टीतून महत्वाचे ठरते.

हे तत्व सभासदांना समजत नाही तोपर्यंत संस्थेजवळील साधनसामग्रीत वाढ होत नाही. संस्थेला स्थैर्य व विकास प्राप्त होणार नाही. काटकसर म्हणजे फक्त बचत नसून आपल्या जवळील साधनसामग्रीचा योग्य उपयोग करून अनावश्यक खर्च टाळला पाहिजे.

सहकारी तत्वाबरोबरच सेवा तत्व, समतेचे तत्व, एकता व बंधूता तत्व ही सहकाराच्या विकासासाठी आवश्यक मानली जातात.

२.४ भारतातील सहकारी चळवळीचा विकास

कालावधीचे निरनिराळे टप्पे पाढून सहकारी चळवळीचे ऐतिहासिक विश्लेषण केले गेले आहे.

२.४.१ सन १९०४ पूर्वीची सहकारी चळवळ

सहकारी संस्था सुरु करण्याचे पहिले श्रेय रॉबर्ट ओवेनच्या पुढाकाराने इंग्लंडला जाते. रॉशडेल येथील विणकर समूहाने पहिली आदर्श संघटना स्थापन केली. सहकारी चळवळ युरोपमध्ये विशेषत: जर्मनीमध्ये पसरली तेव्हा तिला शासनाकडून पूर्णतः पाठिंबा मिळाला. जर्मनीमध्ये सुरु झालेल्या रॅफिसन सोसायटीचे भारतीय सहकारी चळवळीमध्ये महत्वाचे योगदान आहे. कम्युनिस्ट रशियाने १९१७ नंतर सहकाराचा केलेला स्विकार हा सहकारी चळवळीच्या इतिहासातील मैलाचा दगड आहे. सहकार ही संकल्पना भारतास नवीन नाही. प्राचीन भारतात सहकारी चळवळीने चार प्रमुख तत्वे धारण केली होती. कूल, ग्राम, श्रेणी व जाती अशी ती तत्वे होत. भारतामध्ये कुल हे सहकारचे पहिले तत्व होते. समाजाचा विस्तार व स्थिरता येण्याबरोबरच आर्थिक व सामाजिक सहकार्याचा मुद्दा हा आज टिकून असलेल्या एकत्र कुटुंबाच्या मर्यादापर्यंत हल्ळूहल्ळू संकुचित होत गेला.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 44

कुल या संकल्पनेनंतर ग्राम पातळीवरील सहकार एक स्थिर घटक बनला. खेड्यांच्या आर्थिक व सामाजिक उन्नतीसाठी ग्रामसभा ही सहकारी संस्था कार्य करीत होती.

श्रेणी ही संकल्पना वैदिक काळानंतर विकसित झाली. सहकारी आणि आर्थिक तत्वांवर स्थापन झालेली कलाकार, औद्योगिक व हस्तकला कामगार, व्यापारी, ट्रेडर्स, बँकवाले, शेतकरी इत्यादींची संघटना होती. श्रेणी या संकल्पनेमध्ये केवळ बँकर्स व व्यापारी यांचा समावेश न होता विश्वस्त संस्थांचाही समावेश होतो.^६ जाती या संकल्पनेमध्ये सहकार हा प्रामुख्याने शिक्षण, सौजन्य व दुष्काळी कामामध्ये मदत अशा स्वरूपाच्या सामाजिक हेतूसाठी होता. मार्गील १० वर्षांच्या कालावधीमध्ये सहकारी चळवळीने अनेक चढतार पार केले आहेत.

२.४.२ सहकारी चळवळ १९०४ ते १९१२

सन १९०४ च्या कायद्यान्वये प्राथमिक पतपुरवठा संस्थांना मोठी चालना मिळाली आहे. तसेच १९१२ च्या कायद्यान्वये शेती क्षेत्रामध्ये खूपच प्रगती झाली आहे. जसे या कायद्यानुसार ३३५७.७ लाख रूपयांचे खेळते भांडवल असणाऱ्या ८१८७ सहकारी संस्था अस्तित्वात आल्या. ज्यामध्ये जवळजवळ ४ लाखांहून अधिक सभासद होते.

२.४.३ सहकारी चळवळ : १९१२ ते १९१९

सन १९१२ मध्ये जेव्हा दुसरा सहकारी कायदा अस्तित्वात आला त्यामध्ये १९०४ च्या कायद्यातील त्रुटी दूर करण्यात आल्या. या काळात केवळ सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येतच जलद वाढ झाली असे न होता बिगरशेती सहकारी पतपुरवठा संस्था व त्यांच्या सभासदांमध्येही जलद वाढ झाली. इतर राज्यांशी तुलना करता ही वाढ मद्रास, मुंबई, पंजाब व पश्चिम बंगालमध्ये जलद घडून आली. १९१४ मध्ये सरकारने या कायद्यात सुधारणा सुचिविण्यासाठी एडवर्ड मॅक्लेगन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. या समितीचा अहवाल १९१५ मध्ये सादर केला गेला. या अहवालाने दिवाळखोरीतील संस्था बंद करण्याचा तसेच चळवळीच्या नैतिक बाजूवर भर देण्याचा सल्ला दिला. सन १९१९ मध्ये २८००० सहकारी संस्था अस्तित्वात होत्या. हा या चळवळीच्या प्राथमिक तयारीचा व नियोजनाचा भाग मानला जातो.^७

२.४.४ सहकारी चळवळ : १९१९-१९२९

पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर १९१९ चा सुधारणा कायदा अस्तित्वात आला. त्यानंतर सहकार हा प्रांतीय विषय बनला व त्यासाठी प्रांतीय मंत्र्याची नियुक्ती करण्यात आली. या काळामध्ये कृषी क्षेत्रासाठी रॅयल आयोगाने केंद्रिय व ग्रामीण बँकिंग चौकशी समित्या आणि इतरानी सहकारी चळवळीच्या उन्नतीमध्ये व विस्तारामध्ये मोलाचे योगदान दिले.

२.४.५ सहकारी चळवळ : १९२९-१९३९

सन १९३० च्या आर्थिक महामंदीमुळे सहकारी चळवळीची प्रचंड पीछेहाट

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 45

झाली. राँयल आयोगाने दाखविल्याप्रमाणे सहकारी चळवळीच्या अपयशाची प्रमुख कारणे म्हणजे शिक्षणाचा अभाव, अपुरे पर्यवेक्षण व मार्गदर्शनाचा अभाव ही होत. यापुढे आयोगाने असे नमूद केले की, 'जर सहकारी चळवळ अपयशी ठरली तर ग्रामीण भारताच्या समृद्धीचे सोनेरी स्वप्न धुळीस मिळेल.'

२.४.६ सहकारी चळवळ : १९३९-१९४७

सन १९३९ ते १९४७ या कालावधीतील महत्वाच्या घटना म्हणजे श्री. आर. जी. सरैयांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन करण्यात आलेली सहकारी नियोजन समिती होय. या समितीने असे सुचिविले की, 'सहकारी चळवळीच्या पतपुरवठ्याने शेतकऱ्याच्या केवळ एकांगी गरजेचा विचार केला आहे. शेतकऱ्याचे संपूर्ण जीवन समृद्ध करण्यासाठी अशा संस्थांनी आपल्या उपक्रमामध्ये वाढ करणे गरजेचे आहे.' हा काळ झालेल्या नुकसानीची भरपाई करण्याचा काळा मानला जातो.

२.४.७ स्वातंत्र्योत्तर सहकारी चळवळ

भारतातील स्वातंत्र्यानंतरची सहकारी चळवळीच्या इतिहासातील आणखी एक महत्वाची घटना घडली ती म्हणजे भारतीय रिझर्व्ह बँकेने १९५१ मध्ये डॉ. ओ. डी. गोरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन केलेली अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समिती ही होय. या समितीचा अहवाल १९५४ मध्ये सादर करण्यात आला. त्यामध्ये स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले आहे की, मागील अर्धशतकामध्ये पतपुरवठ्यात सहकारी संस्थापेक्षा खाजगी संस्थांनी आधिपत्य गाजविले आहे. या संस्थांनी सहकारी पतपुरवठ्यात महत्वाची भूमिका बजावली आहे. शेतकऱ्याच्या एकूण कर्जापैकी फक्त ३.५ टक्केच कर्जे सहकारी संस्थानी पुरविलेली आहेत.

या समितीने ग्रामीण पतसंस्थांच्या एकात्मिक योजनेची शिफारस केली. ज्यामध्ये राज्याची भागीदारी राष्ट्रीय कृषी कर्ज (स्थिरीकरण) निधीची निर्मिती व रिझर्व्ह बँकेच्या सहाय्याने राष्ट्रीय कृषी पतपुरवठा निधी (मदत आणि हमी) ची निर्मिती करण्यात आली. मोठ्या आकाराच्या पतपुरवठा संस्थांची स्थापना, त्याचबरोबर यामध्ये व्यक्तींचा व्यापार संघटनांशी संबंध जोडणे, प्रभावी पर्यवेक्षण व लेखा परीक्षणाचा समावेश करण्यात आला. सन १९५१ मध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांची संख्या ही ११५४६२ होती. त्याचबरोबर त्यांची सभासद संख्या ५१.५४ लाख होती. या संस्थांचे सरासरी खेळते भांडवल ३५४७ रुपये होते. १९५१ मध्ये या संस्थांनी २२.९० कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले होते. या संस्थांनी ग्रामीण लोकसंख्येचा १०.३० टक्केच लोकांना सेवा पुरविल्या होत्या.

सन १९६०-६१ मध्ये ३.३२ लाख सहकारी संस्था अस्तित्वात होत्या व त्यांची सभासद संख्या ३४२ लाख इतकी होती. या संस्थांनी सहकारी क्षेत्राखाली असलेल्या ग्रामीण लोकसंख्येचा २४ टक्के भाग व्यापला होता. प्रत्येक संस्थेचे सरासरी खेळते

भांडवल १२९१३ रूपये होते. या संस्थानी २०३ कोटी रूपयांचे कर्जवाटप केले होते.

रिझर्व्ह बँकेने ग्रामीण पतपुरवठ्याचा आढावा घेण्यासाठी श्री. व्ही. बी. वेंकटप्प्या यांच्या अध्यक्षतेखाली अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पुनर्पाहणी समितीची स्थापना केली.

या समितीच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. शेती पतमंडळाची स्थापना करणे.
२. लहान शेतकऱ्याच्या विकासासाठी विकास एजन्सी निर्माण करणे.
३. ग्रामीण भागात शेती आणि लघुउद्योगांच्या विकासासाठी ग्रामीण विद्युतीकरण महामंडळ स्थापन करणे.
४. कृषी पुनर्पतपुरवठा महामंडळाचे आकारमान आणि कार्याची व्याप्ती वाढविणे.
५. शेतीला पुरेशा प्रमाणात आणि वेळेवर व्यापारी बँकांकडून कर्जपुरवठा होण्याची सोय करणे.

सन १९६९-७० मध्ये प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थांतील सभासदांची संख्या ३० दशलक्ष होती. या संस्थानी ४५ टक्के शेतकरी कुटुंबे सहकारी क्षेत्राखाली व्यापलेली होती. या संस्थानी ५५० कोटी रूपये कर्जवाटप केलेले होते.

पाचव्या पंचवर्षीक योजनेमध्ये सहकारी चळवळीचे मुख्य तत्व म्हणजे 'सामाजिक न्यायासाठी विकास' हे होते. म्हणून सहकारी संस्थांना लोकशाहीमध्ये महत्वाचे स्थापन प्राप्त करून देण्यासाठी या संस्थांच्या विकासावर व बळकटीकरणावर भर देण्यात आला. तसेच आर्थिक उन्नतीसाठी लहान तसेच मध्यम शेतकरी कुटुंबावर व कमकुवत क्षेत्रावर विशेष भर सहकाराच्या माध्यमातून देण्यात आला.

२.४.८ हरितक्रांतीमध्ये सहकारी संस्थांचे योगदान

"आधुनिक व नवीन तंत्र व यंत्र यांच्याशी मिळत्याजुळत्या नसणाऱ्या शेती कसण्याच्या जुन्या आणि परंपरागत पध्दतीचा त्याग करून त्याऐवजी नवीन पध्दतीचा अवलंब करणे व त्याद्वारा शेती उत्पादनाची पातळी वाढविणे म्हणजे हरितक्रांती होय." शेतीला विविध कारणासाठी कर्जाची गरज असते. त्यामुळे सहकारी संस्थानी ही कर्जाची गरज भागवून हरितक्रांतीमध्ये मोलाचा वाटा उचलला आहे. जमिनीत कायमस्वरूपाच्या भूसुधारणा व शेतीचे संरक्षण, विहिरी खोदणे, यांत्रिक शेती अवजारांची खरेदी, रासायनिक खते, सुधारित बी-बियाणे इत्यादी खरेदी करण्यासाठी विविध स्तरावरील सहकारी संस्थांकडून अल्प तसेच मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा केला गेला. भारतातील ८८००० प्राथमिक सहकारी संस्थांनी शेतीला सन १९९४-९५ मध्ये अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा ६६०० कोटी रूपयांचा केला आहे. तसेच १९९४-९९ मध्ये हे लक्ष्य २१०६० कोटी रूपयांचे ठेवण्यात आले होते. यावरून सहकारी संस्थांचे हरितक्रांतीमधील योगदान स्पष्ट होते.

२३ राज्यातील १९९६ विभागीय ग्रामीण बँकांनी मार्च १९९४ अखेर शेतकऱ्याना ५०२०

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 47
कोटी रूपयांची उचल दिली होती. शेतीच्या व एकंदरोत हरितक्रांतीच्या कायेक्रमात सहकारी संस्था हे महत्वाचे आदान आहे.

तक्ता क्रमांक २.१

सहकारी पतपुरवठ्याची उद्दिष्ट्ये व पाचव्या पंचवार्षिक योजनेमधील प्रगती (रक्कम रूपये लाखात)

अ. नं.	क्रयंक्रम	उद्दिष्ट	साढे
१	अल्पकालीन पतपुरवठ्याचे वितरण	१२००	१२६२
२	मध्यमकालीन पतपुरवठ्याचे वितरण	३५०	७५.३
३	दीर्घकालीन पतपुरवठ्याची गुंतवूळक	९९३०	१०९५
४	कृषी उत्पादनाचे विषयन	१०००	१३३४
५	खतांचे वितरण	१०००	९००
६	बियाणे, किटकनाशके व कृषी अवजाराचे वितरण	२००	११५
७	सहकारी प्रक्रिया विभाग	१९००	१९००
८	१९७८-७९ अखेरीसे साड्याची क्षमता (लाख टनामध्ये)	५०	४५
९	ग्राहकांना वस्तुंचे वितरण	१२००	१२५०

संदर्भ : निरनिराळ्या पंचवार्षिक योजनामधून सारांशाने

सातव्या पंचवार्षिक योजनेत सहकारी संस्थांना फार महत्वाचे स्थान देण्यात आले. प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थांनी केवळ पतपुरवठा संस्था म्हणून काम न करता बहुउद्देशीय स्थिर घटक म्हणून सेवा दयावी अशी अपेक्षा करण्यात आली होती.

३० जून १९८० अखेरपर्यंत सर्वप्रकारच्या मिळून ३.१ लाख सहकारी संस्था अस्तित्वात होत्या. त्यांची सभासद संख्या ८६० लाख व भाग भांडवल १६७९ कोटी रूपये आणि खेळते भांडवल रु. १३७८९ कोटी होते. सहकारी संस्थाच्या वेगवेगळ्या उपक्रमांची उलाढाल ही दरवर्षी रु. १५००० कोटीपेक्षा जास्त होती. जी रक्कम एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या २५ टक्के होती. सहकारी संस्थांनी ८० दशलक्षपेक्षा अधिक लोकसंख्येस सेवा पुरविली होती. एकूण खेळ्यांच्या ९८ टक्के भागास तसेच ५० टक्के कुटुंबांना याचा लाभ मिळाला होता. शेतकऱ्याना लागणाऱ्या एकूण पतपुरवठ्याच्या ३५ टक्के भाग हा सहकारी पतसंस्था पुरवतात. १९४५ मध्ये हे प्रमाण ३.१ टक्के इतके अल्य होते.

२.४.९ सहकारी चळवळ : १९९३ ते २००१

तक्ता क्रमांक २.२ हा कृषी पतपुरवठा सोसायट्यांची प्रगती दर्शवितो.

तक्ता क्रमांक २.२
सहकारी संस्थांचा कृषी क्षेत्रास पतपुरवठा
(रक्कम रूपये कोटीत)

अ. नं.	तपशील	१९९३- १४	१९९५- १५	१९९५- १६	१९९६- १७	१९९७- १८	१९९८- १९	१९९९- २०००	२०००- २००१
१	अत्यकालीन कर्जे	७८३९	९४६२	८३३१	९७५०	११५००	१३२००	१४९५०	१६६५०
२	मध्यमकालीन ब दीर्घकालीन कर्जे	२२७८	२४५४	२१४८	२७२९	३२७५	३८२१	४३६७	४९०९
३	एकूण	१०११७	११११६	१०४७९	१२४७९	१४७७९	१७०२१	१९३१७	२१५५९

संदर्भ : निरनिराळ्या पंचवार्षिक योजनांमधून संकलीत

२.४.१० सद्यस्थिती

सध्या भारतात राष्ट्रीय स्तरावरील १४ सहकारी संघटना आहेत. एक राष्ट्रीय स्तरावरील सहकारी संघटना त्याचबरोबर सहकार प्रशिक्षणासाठी राष्ट्रीय मंडळ आहे. २४ राज्यस्तरीय सहकारी संघटना असून पुण्यास राष्ट्रीय स्तरावरील सहकारी व्यवस्थापनासाठी प्रशिक्षण संस्था आहे. त्याचबरोबर २६ राज्य सहकारी बँका व ३४४ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका आहेत. १९ राज्य भूविकास बँका व सुमारे २०४० प्राथमिक भूविकास बँका व तिच्या शाखा कार्यरत आहेत. पतपुरवठा, विपणन, उद्योगाधंदे, गृहनिर्माण संस्था, दलणवळण, सिंचन व पाणीपुरवठा, दुर्बल घटकांसाठी सहकारी संस्था जशा प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था, (LAMPS) शेतमाल प्रक्रिया विपणन संस्था, ग्रामीण सहकारी बँका, कुक्कुटपालन संस्था, दुध संस्था, मत्स्यपालन केंद्रे, कामगार इत्यादी महत्वाच्या क्षेत्रामध्ये सहकार आढळते. कांही सहकारी संस्थांनी सर्वांगीण विकासासाठी खेडी दत्तक घेतली आहेत.

२.५ सहकारी संस्थांची रचना

सहकारी चळवळीच्या विकासाबरोबरच अधिक संख्येने सहकारी संस्था चालवल्या जात आहेत. या संस्थांची कार्यानुसार, संघटनांच्या खास वैशिष्ट्यांनुसार तसेच स्वरूप व व्यवस्थापनानुसार विविध गटात विभागणी केली आहे. हे गट खालीलप्रमाणे आहेत.

- अ) कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था
- ब) बिगर कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था यामध्ये
- १. सहकारी विपणन संस्था
- २. सहकारी गृहनिर्माण संस्था
- ३. सहकारी दूध संस्था
- ४. सहकारी ग्राहक संस्था

पतपुरवठा संस्था

भारतातील सहकारी चळवळीचे उगम म्हणजे कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था होय. शेतकऱ्याना शेतजमिनीच्या सुधारणेसाठी पतपुरवठा हवा असतो. कारण ते आर्थिकदृष्ट्या गरीब असतात. भारतातील कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था या सहकारी संघटनांमधील सर्वात जुन्या संस्था व महत्वाचा घटक आहे.

सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे वर्गीकरण

उद्देशानुसार सहकारी पतपुरवठा संस्थाचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे -

- अ) कृषी पतपुरवठा संस्था व
- ब) बिगर कृषी पतपुरवठा संस्था

कृषी पतपुरवठा संस्थांचे पतपुरवठ्याच्या कालावधीवरून पुन्हा वर्गीकरण केले जाते.

१. अल्पकाळ

अल्पकालीन पतपुरवठा हा हंगामी शेती कामाच्या गरजा भागविण्यासाठी १२ ते १५ महिन्याच्या कालावधीकरीता केला जातो. हंगामी कामे - बियाणे, खते, कृषी अवजारे इत्यादीच्या खरेदीसाठी हा कर्जपुरवठा हंगामाच्या सुरुवातीस केला जातो आणि ही कर्ज पीक कापणी, मल्णीनंतर धान्याच्या विक्रीतून भरून घेतली जातात. यास सामान्यपणे पीककर्ज असे म्हणतात.

२. मध्यमकालीन कर्जपुरवठा

मध्यम काळासाठी कर्जपुरवठा हा बैल खरेदी, गाडी खरेदी व इतर अवजारे खरेदीसाठी ५५ महिने ते ५ वर्षांच्या काळासाठी केला जातो. जमिन खरेदी, जमिन दुरुस्ती, विहीर खुदाई यासाठी हा कर्जपुरवठा उपलब्ध करून दिला जातो.

३. दीर्घकालीन कर्जपुरवठा

पाच वर्षांपेक्षा अधिक काळासाठी जमिनीची कायम स्वरूपाची सुधारणा करणे, कुपनलिका खणणे, ट्रॅक्टर खरेदी करणे इत्यादीसाठी कर्ज पुरविले जाते. या कर्जाची परतफेड साधारणपणे २० वर्षांच्या कालावधीत केली जाते.

अल्प व मध्यम कालावधीच्या मुदतीची कर्ज ही कृषी पतपुरवठा संस्थांकडून पुरवली जातात. तर दीर्घ कालावधीसाठीची कर्ज ही सहकारी भूविकास बँका पुरवितात. अल्पकालीन पतपुरवठा हा व्यक्तिगत जामिनावर किंवा धान्य तारणावर केला जातो. मध्यम आणि दीर्घ काळासाठीचा पतपुरवठा हा शक्यतो जमीन गहाण तारणावर केला जातो.

कृषी पतपुरवठा संस्थेंची रचना

भारतामध्ये अल्प व मध्यम काळाच्या कृषी पतपुरवठा संस्थांची रचना त्रिस्तरीय आहे. त्या म्हणजे ग्रामीण पातळीवर प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था, जिल्हा स्तरावर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व राज्य स्तरावर राज्य सहकारी बँका असे दिसून येते.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 50

भारतात शेतीला दोर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा द्विस्तरीय पध्दतीने केला जातो. तो म्हणजे जिल्हा स्तरावर प्राथमिक सहकारी भूविकास बँका व राज्य स्तरावर राज्य सहकारी भूविकास बँका. पूर्वी त्यांना भू-तारण बँका असे म्हटले जात असे.

अल्पकालीन व मध्यमकालीन सहकारी पतपुरवठा

ही त्रिस्तरीय प्रणाली आहे. ग्रामीण स्तरावर प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था आहेत की ज्या सामान्यपणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांशी संलग्न असतात. प्रत्येक जिल्ह्यास एक जिल्हा मध्यवर्ती बँक असते. राज्य सहकारी बँका (प्रत्येक राज्यात एक) ह्या शिखर सहकारी बँका म्हणून सुध्दा ओळखल्या जातात. अशारीतीने ग्रामीण पतपुरवठ्याची ही रचना पिरॅमिडप्रमाणे असून प्रत्येक भागाची शक्ती ही इतर तीन भागाच्या शक्तीवर अवलंबून असते.

दीर्घकालीन पतपुरवठ्याची रचना

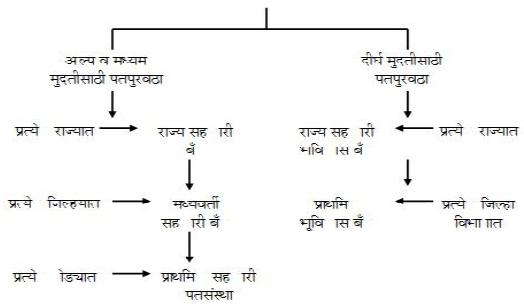
पतपुरवठा संस्था फक्त अल्पकालीन व मध्यमकालीन कर्ज पुरवत होत्या. दीर्घकाळासाठीच्या कर्जासाठी स्वतंत्र रचना म्हणजे भूतारण बँका विकसित केल्या गेल्या. भारतात पहिली भू-तारण बँक पंजाबमध्ये झांग येथे १९२० मध्ये स्थापन करण्यात आली. भारतात नियोजनपूर्व काळामध्ये भू-तारण बँकांची जुन्या कर्जाची परतफेड करून घेण्यासाठी लक्ष दिले. तसेच शेती व जमीन विकासाकडे कमी लक्ष दिले. प्रत्यक्षात तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून विकासात्मक धोरण अवलंबले गेले व या बँकांना भू-विकास बँका अशी नावे दिली गेली.

रचना

जगामध्ये भू-विकास बँकासाठी दोन प्रकारच्या रचनांचा स्विकार केला गेला. एक स्वयंसेवी व दुसरा संघराज्याच्या. भारतामध्ये भू-विकास बँका या स्वतंत्र घटक म्हणून प्राथमिक भू-विकास बँकांच्या स्थापनेपासून सुरू केल्या गेल्या. परंतु नंतर लवकरच लक्षात आले आणि निरनिराळ्या समित्यांनी द्विस्तरीय सांघिक रचनेची शिफारस केली. सद्यस्थितीत द्विस्तरीय सांघिक रचना देशभर स्थिर झालेली आहे. जिल्हा स्तरावर प्राथमिक भू-विकास बँका व राज्य स्तरावर प्रत्येकी राज्य सहकारी भू-विकास बँक. जम्मू व काशमीर सारख्या राज्यामध्ये त्रिस्तरीय रचनासुध्दा आहे. आंंग्रेदेश व राजस्थान मध्ये प्रत्येकी दोन राज्य सहकारी भूविकास बँका आहेत. तर मध्यप्रदेश मध्ये राज्य सहकारी बँकेचा भूविकास बँकांग विभागच राज्य भूविकास बँकेसारखे कार्य करतो. त्रिपुरा व हिमाचल प्रदेशातही स्वयंसेवी पद्धतीची स्थापना केली गेली आहे. तथापि सध्या देशात २५ राज्य सहकारी भूविकास बँका कार्यरत आहेत.

सहकारी पतपुरवठ्याची रचना दर्शविणारा तक्ता पुढे दिला आहे.

तक्ता क्रमांक २.३
सहकारी पतपुरवठा रचना

२.५.१ सहकारी पतसंस्थांची उद्दिष्ट्ये व कार्ये

पतपुरवठा संस्थाचे प्रमुख कार्य म्हणजे शेतीसाठी व इतर उत्पादनाच्या गरजांसाठी अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा करणे होय. आणि कृषी उत्पादनाचे विपणन हाती घेणे. याबरोबरच या पतसंस्था खेड्यांसाठी कृषी उत्पादनाचा आराखडा तयार करण्यात व राबवण्यास मदत करतात. आणि सदस्यांच्या इच्छेनुसार शैक्षणिक, सल्लागार व कल्याणकारी कामे हाती घेतात. या पतसंस्थांकडून त्यांच्या सभासदांमध्ये काटकसरीची व बचतीची सवय लावणे अपेक्षित आहे.

सहकारी पतसंस्थांवरील समिती (१९६०) नुसार पतपुरवठा संस्थांनी कांही विशिष्ट सेवा पुरवल्या पाहिजेत आणि त्याचबरोबर कांही उणीवा दूर केल्या पाहिजेत. त्यांच्या महत्वाच्या कार्यापैकी कांही कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. उत्पादन उपक्रमाशी स्वतःची सांगड घालणे.
२. सभासदांना त्यांच्या शेतीच्या कामासाठी व खत वापरासाठी त्यांच्या परतफेडीच्या मर्यादेत कर्जपुरवठा करणे.
३. सभासदांना वरील हेतूसाठी मदत करण्यासाठी केंद्रिय आर्थिक संस्थांकडून पुरेसा निधी उपलब्ध करून देणे.
४. भाग भांडवल व मुदत ठेव यासाठी स्थानिक बचतीस प्रोत्साहन देणे.
५. कर्ज वापराचे पर्यवेक्षण करणे. (विशेषत: मध्यम मुदतीची कर्ज व तीनी नियमितपणे परत केली जातात की नाही ते पाहणे.)
६. खते, बियाणे, किटकनाशके, कृषी अवजारे इत्यादीचे वितरण करणे.
७. समान मागणीनुसार ग्राहकांना कांही विशिष्ट वस्तुंचा पुरवठा करणे.
- उदा. रॉकेल, साखर इत्यादी.
८. सभासदांच्या उत्पादनांचा त्यांची विक्री होईर्यंत साठा करणे.

९. आवश्यक असणाऱ्या ठिकाणी मालाची खरेदी करणे. ग्राहकांच्या हितासाठी त्यांची विक्री करणे. तसेच सरकारसाठीही विक्री करणे.

१०. ग्रामीण भागामध्ये आर्थिकव समाजिक उपतीसाठी वोबेळ्या कार्यक्रमांची आखणी करणे.

२.५ सहकारी चळवळ व ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समित्या

२.५.१ अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समिती १९५१

सन १९५१ पासून भारत सरकारने नियोजित आर्थिक विकासास सुरुवात केली. ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याचे महत्वाचे उद्दिष्ट निश्चित केले. हा विकास घडवून आणण्याच्या बाबतीत सहकारी संस्थांचा साधन म्हणून उपयोग करून घेण्याचे धोरण स्विकारले गेले. सहकारी समाजाची निर्मिती हे ग्रामीण विकासाचे अंतिम उद्दिष्ट म्हणून स्वीकारले गेले. सहकारी चळवळ जास्त कार्यक्षम व्हावी म्हणून या चळवळीचा सविस्तर अभ्यास करण्यासाठी रिझळ्ह बँकेने १९५१-५२ मध्ये या समितीची नेमणूक केली. या समितीचे अध्यक्ष श्री. अे. डी. गोरवाला हे होते. समितीने केलेल्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे -

१. सरकारची भागीदारी : सहकारी चळवळ अधिक कार्यक्षम करण्यासाठी सरकारने चळवळीच्या अनेक पातळीवर सहभाग केला पाहिजे.

२. मोळ्या आकराच्या सहकारी संस्थांची स्थापना : ग्रामीण भागातील बहुसंघ लोकांन्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मोळ्या आकराच्या सहकारी संस्था स्थापन करण्यात याव्यात.

३. पीक हमी कर्ज योजना : शेतात उभ्या असलेल्या पिकांच्या तारणावर कर्ज देण्यासाठी सहकारी संस्थांनी पुढाकार घ्यावा. विविध पिके काढण्यासाठी दर एकरी येणाऱ्या खर्चाच्या संदर्भात अशी कर्ज दिली जावीत.

४. पतपुरवठा संस्था व शेतमाल खरेदी विक्री संस्था यांच्यात समन्वय साधल्यास पतपुरवठा संस्थांनी दिलेली कर्ज सभासदांच्या शेतमालाची विक्री करून आलेल्या पैशामधून वसूल करून घेणे शक्य होईल.

५. लहान शेतकऱ्याना प्राधान्य देण्याची गरज : सहकारी चळवळ ही प्रामुख्याने आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल अशा लोकांच्या विकासाचे साधन मानले जाते. लहान शेतकऱ्याना सभासदत्व देऊन त्यांच्या कर्जविषयक गरजा पूर्ण करण्यास प्राधान्य दिले जाते.

६. ग्रामीण भागातील लोक आणि सहकारी संस्थांना बँकविषयक सोयी उपलब्ध करून देण्यासाठी इंपिरिअल बँकेचे राष्ट्रीयीकरण करून तिचे रूपांतर स्टेट बँकेत करण्यात यावे.

७. राज्य सरकारनी सहकारी संस्थांचे भाग भांडवल व भूविकास बँकेचे कर्जरोगे विकत घेतल्यास सहकारी चळवळीचा आर्थिक पाया बळकट होण्यास मदत होईल.

८. शेतमालाचे उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्याना शेतमालाची साठवणूक करण्यासाठी व हया शेतमालास योग्य किंमत मिळवून देण्यासाठी सोयी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. यासाठी एक स्वतंत्र राष्ट्रीय सहकारी विकास व गुदाम मंडळाची स्थापना करण्यात यावी.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 53

९. ग्रामीण जीवनाशी समरस होणाऱ्या आणि त्या ठिकाणच्या समस्यांचा सहानुभूतीपूर्वक विचार करणाऱ्या प्रशिक्षित नोकरवार्गाची फार मोठी गरज आहे. वरिष्ठ आणि उच्च पातळीवर काम करणाऱ्या लोकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी स्वतंत्र संस्था स्थापन केल्या जाव्यात.

१०. शेतकऱ्याच्या कर्जविषयक गरजापैकी फार मोठा भाग सावकाराकडून पूर्ण केला जातो. त्यातून अनेक अनिष्ट प्रकार सावकारांकडून केले जातात. अशा अनिष्ट प्रकारांना आळा घालण्यासाठी प्रभावी कायदे करण्याची गरज आहे.

११. सहकारी संस्थांवर देखरेख करणे, आर्थिक व्यवहारांची आणि हिशेबांची तपासणी करणे, दोष दूर करणे, तसेच आवश्यक ते मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी जिल्हा सहकारी बँक, राज्य सहकारी बँक व रिझार्व्ह बँक यांनी स्वीकारली पाहिजे.

२.५.२ अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समिती १९६९

भारतीय रिझार्व्ह बँकेने सेवानिवृत्त डेप्युटी गर्वनर श्री. वेंकटपत्त्या यांच्या अध्यक्षतेखाली वरील समिती नेमली. या समितीने पुढील शिफारशी केल्या.

१. शेती पतमंडळाची स्थापना करणे.

२. लहान शेतकऱ्याच्या विकासासाठी विकास एजन्सी निर्माण करणे.

३. ग्रामीण भागात शेती आणि लघुउद्योगाच्या विकासासाठी ग्रामीण विद्युतीकरण महामंडळ स्थापन करणे.

४. कृषी पुनरपतपुरवठा महामंडळाचे आकारमान आणि कार्याची व्याप्ती वाढविणे.

५. शेतीला पुरेशा प्रमाणात आणि केळेवर व्यापारी कळकळू कर्जसुरवत हेण्याची सोय करणे.

२.५.३ खुस्त्रो समिती १९८९

रिझार्व्ह बँक ॲफ इंडियाने भारतातील ग्रामीण पतपुरवठ्याची पाहणी करण्यासाठी प्रा. ए. एम. खुस्त्रो यांच्या अध्यक्षतेखाली कृषी पतपुरवठा पुर्नविलोकन समिती नेमली होती. या समितीने ग्रामीण पतपुरवठ्याचा सर्वांगीण अभ्यास करून आपला अहवाल ॲगस्ट १९८९ मध्ये सादर केला. या समितीच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे -

१. लक्ष्य गटाला कर्जपुरवठा करण्याची ग्रामीण बँकांची कुवत कमी असल्यामुळे व या क्षेत्रीय बँकांना भविष्यात ग्रामीण पतपुरवठ्यात स्थान नसल्यामुळे या बँकांचे त्यांच्या पुरस्कर्त्या बँकेत विलिनीकरण करणे योग्य ठरेल.

२. लहान व सीमांत शेतकऱ्यासाठी सवलतीचा व्याजदर असावा.

३. सरकारने राष्ट्रीय पातळीवर कार्य करणारी सहकारी बँकेची स्थापना करावी.

४. बिहार, ओरिसा, पश्चिम बंगाल या प्रत्येक राज्यांत कृषी व ग्रामीण सुविधा महामंडळ स्थापन करण्यात यावे. या महामंडळानी कृषी विकासाच्या योजनांची आखणी करावी.

५. भारत सरकारचे पीक विमा योजनेचे काम वैधानिक पीक विमा महामंडळाने करावे. पीक विमा योजनेची आखणी आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी विमा तज कृषी

अथेशास्त्रज्ञ यांचा सहभाग घ्यावा.

६. देय रकमेच्या वसुलीसंबंधी सर्व देशासाठी एक सामान्य कायदेशीर चौकट तयार करावी. राज्य पातळीवर न्यायसभा स्थापन करून त्यांच्या निर्णयांच्या अंमलबजावणीसाठी वेगळा विभाग स्थापन करावा.

७. सध्या क्षेत्र सेवा योजने अंतर्गत प्रत्येक खेडे हे व्यापारी बँकांच्या शाखांसाठी विभागून दिले जाते. त्याएवजी प्रत्येक विभाग व्यापारी बँकांना विभागून देण्यात यावा.

२.६.४ कपूर समितीच्या शिफारशी जुलै २००१

सहकारी क्षेत्रात आर्थिक व संघटनात्मक बदल करून सहकार व्यवस्थेला अधिक बढकटी आणणेसाठी रिझर्व्ह बँकेचे डेप्युटी गर्वनर श्री. जगदीश कपूर यांचे अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीने केलेल्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे -

१. सहकारी संस्थांच्या भाग भांडवल व राखीव निधीमध्ये वाढ करणेत यावी. यामुळे संस्थेची बाहेरील कर्ज उभारणीची मर्यादा वाढणार आहे. कर्ज वितरणासाठी संस्थेचे स्वनिधी उपलब्ध झाल्याने बाहेरील कर्जाची कमीतकमी उचल करावी लागेल. त्यामुळे संस्थेच्या कर्ज परतफेड क्षमतेत वाढ होऊन संस्थेच्या नफ्यात वाढ होणार आहे. भांडवलात झालेल्या वाढीमुळे कर्जवाटपाबरोबरच गावचे शेती उत्पादनात वाढ होऊन लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा होणार आहे.

२. एका गावात एकापेक्षा जास्त सेवासंस्था करण्याबाबत राज्य शासनाने आक्षेप घेऊ नये.

३. केंद्र व राज्य शासन, नाबार्ड, रिझर्व्ह बँक यांना सहकार क्षेत्राच्याबाबत व्यापक दृष्टीकोन ठेवून परस्परांशी सतत संपर्क ठेऊन धोरणात्मक निर्णय घेतल्याने सहकार क्षेत्राला जादा नियंत्रणाची आवश्यकता भासणार नाही.

४. सर्व राज्यांनी आदर्श सहकारी कायद्याचा स्विकार करून अंमलबजावणी करावी.

५. प्राथमिक शेती संस्थांना व्यवस्थापकीय व इतर खर्च भागविण्यासाठी मिळणाऱ्या व्याजामध्ये पुरेसा दुरावा असणे आवश्यक आहे.

६. सहकारी संस्थांच्या पारंपारिक कर्ज वितरण व्यवसायाव्यतिरिक्त त्यांना सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसारख्या व्यवसायामध्ये सामावून घेणे आवश्यक आहे.

७. इतर बँकांच्या ठेवीवरील व्याजदरापेक्षा सहकारी बँकांचे ठेवीवरील व्याजाचे दर थोडे जास्त ठेवले आहेत. त्यामुळे प्राथमिक कृषी संस्थांच्या व्यवहारावर त्याचा परिणाम होतो. पर्यायाने कर्जावर सुधा अंतिम लाभधारकाला जादा व्याजदर ठेवावे लागतील. त्याचा परिणाम उत्पन्नावर होणार आहे. त्यासाठी बाजारातील बदल विचारात घेऊन व्याजदर ठरविणेसाठी राज्यस्तरावर समिती स्थापन करणे संयुक्तिक होईल.

८. महाराष्ट्रात अस्तित्वात असणारी त्रिस्तरीय रचना सहकारी पतपुरवठ्याच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त आहे.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 55

१९. ज्या राज्यामध्ये जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका कमकुवत आहेत अथवा अवसायानात गेलेल्या आहेत अशावेळी नजिकच्या जिल्हा मध्यवर्ती बँकांच्या शाखानी अथवा शिखर बँकेने प्राथमिक कृषी संस्था सभासदांना पतपुरवठा करावा.
२०. ज्या प्राथमिक कृषी संस्थांचा कारभार गुंडाळलेला आहे अथवा बंद अवस्थेत आहे अशा गावच्या संस्था सभासदांना नजिकच्या सहकारी संस्थेने अथवा जिल्हा मध्यवर्ती बँकेने थेट कर्जपुरवठा करणेबाबत अत्यंत महत्वपूर्ण शिफारस केली.
२१. सहकारी संस्थांनी करावयाचा अल्प मुदत, मध्यम मुदत व दीर्घ मुदत कर्जपुरवठा एकाच खिडकीतून व एकाच संस्थेमार्फत करणेत यावा.
२२. ग्रामीण बँकांनी आपल्या कार्यक्षेत्रात ठेवी गोळा करून सभासदांच्या पतपुरवठ्याच्या गरजा पूर्ण कराव्यात. तसेच शक्य आहे त्या ठिकाणी शिखर बँका व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकानीही सभासदांना अल्पमुदत व दीर्घमुदत कर्जपुरवठा करावा. या सर्व संस्थांनी परस्पर समन्वयाने पतपुरवठा करणेबाबत शिफारस केली.
२३. प्राथमिक सेवासंस्थांचे राखीव निधी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत न गुंतविता स्वव्यवहारात गुंतविणेबाबत शिफारस केली.
२४. थकबाकीची वसुली करताना येणे कर्जाचा हक्क सोडून देणे किंवा कर्जमाफी देण्यामुळे नियमितपणे कर्जफेड करणाऱ्या सभासदांवर अन्याय केल्यासारखे होते. सहकारी कर्जवसुलीत शिस्त येण्याच्या दृष्टीने समितीची शिफारस उपयुक्त आहे.
२५. कर्जवसुली त्वारित होण्यासाठी सहकारी संस्थेतील अधिकाऱ्यांना वसुलीचे अधिकार देणेबाबत शिफारस केलेली आहे.
२६. कांही प्राथमिक कृषी संस्थांकडे जिल्हा मध्यवर्ती बँकेची देणी भागविण्याइतपत कर्ज जिंदगी उपलब्ध नसल्यामुळे अनिष्ट तफावत निर्माण झाली आहे. प्राथमिक कृषी संस्थांमधील वसुली संस्थांच्या पुर्नजीवनाच्यादृष्टीने अत्यंत महत्वाची आहे.
२७. व्यापारी बँकाकडील वसुलीसाठी लवाद मंडळ नेमले जाते. त्याप्रमाणे सहकारी बँकांचे वसुलीसाठीसुध्दा लवाद मंडळ नेमणेबाबत समितीने सूचित केले आहे.
२८. संस्था सभासदांची जुनी थकबाकी वसुल करणेसाठी एकवेळ संघी देऊन व तडजोड करून सभासदाला पुन्हा कर्ज उभारणीसाठी पात्र करणेसाठी जिल्हा पातळीवर समिती गठीत करणेबाबत समितीने सूचित केले आहे.
२९. सहकारी संस्थांच्या लेखापरीक्षणासाठी स्वतंत्र लेखापरीक्षण व्यवस्था कार्यरत आहे. तथापी सहकारी संस्थांचे लेखापरीक्षण चार्टर्ड अकौटंटवर सोपविल्यास लेखापरीक्षण वेळेत पूर्ण होईल व हिशोब वेळेत पूर्ण होतील.
२०. सहकारी संस्थांना राज्य शासनाने अल्पमुदत कर्जासाठी निधी उपलब्ध करून दयावा.

प्रकरण तिसरे

कागल तालुक्यातील भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचे समालोचन

प्रस्तावना :

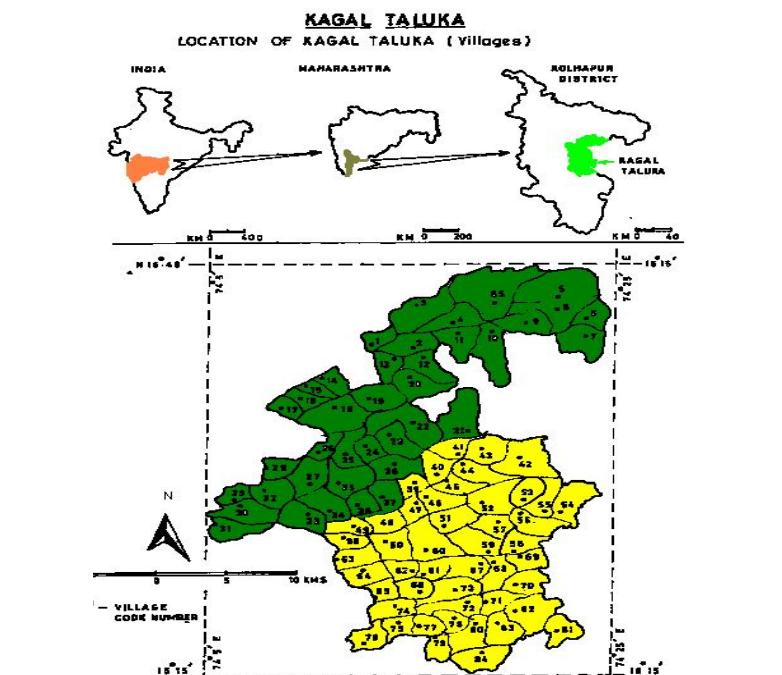
प्रस्तुत संशोधन अभ्यास प्रकल्पात कागल तालुक्यातील सन १९९० ते २००९ या कालावधीतील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या वाढीचा अभ्यास केलेला आहे. सहकारी संस्था या आर्थिक तशाच सामाजिक स्वरूपाच्या संस्था आहेत. त्यामुळे या संस्थांचा प्रत्यक्ष समाजातील आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीबरोबरच राजकीय, वैचारिक, नैतिक, धार्मिक व इतर परिस्थितीशी सतत संबंध येत असतो. तसेच या वरील सर्व प्रकारच्या प्रत्यक्ष परिस्थितीचे सहकारी संस्थांची निर्मिती, विकास व अस्तित्वावर सतत अनुकूल, प्रतिकूल परिणाम होत असतात. त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या जडणघडणीत या वास्तव परिस्थितीचा महत्वाचा वाटा असल्याने कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा सर्वांगीण अभ्यास करताना त्यांच्या निर्मिती, विकास व अस्तित्वाशी निगडीत असणाऱ्या विविध परिस्थितीचा अभ्यास आवश्यक ठरतो. त्या अनुरोधाने प्रस्तुत प्रकरणात कागल तालुक्यातील एकंदर आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक परिस्थिती जाणून घेणे आवश्यक ठरते. त्यादृष्टीने कागल तालुक्याचा वरील संदर्भातील साकल्याने अभ्यास केल्यानंतर खालील परिस्थिती आढळून आली.

१. भौगोलिक स्थान
२. भूमी उपयोग
३. भूपृष्ठ रचना
४. जमीन प्रकार
५. हवामान
६. लोकसंख्या
७. पीक पद्धती
८. जलसिंचन सोयी
९. विद्युत पुरवठा

१०. वाहतुक व दळणवळण
११. बँका
१२. उद्योग
१३. व्यापार
१४. शिक्षण
१५. सहकार
१. भौगोलिक स्थान

महाराष्ट्र राज्यात कोल्हापूर जिल्ह्यात कागल तालुका असून या तालुक्याचे स्थान कोल्हापूर जिल्ह्याच्या आग्नेय विभागात आहे. हा तालुका १६०१५' ते १६०४०' उत्तर अक्षवृत्त आणि ७४०५' ते ७४०२५' पूर्व रेखावृत्ताच्या दरम्यान वसलेला आहे. कागल तालुका कोल्हापूर शहराच्या दक्षिणेस १२ किमी अंतरावर असून या तालुक्याच्या पूर्वेला चिक्कोडी, उत्तरेस करवीर, पश्चिमेला राधानगरी व भुदरगड व दक्षिणेला गडहिंगलज आणि आजारा हे तालुके आहेत. कागल तालुक्यात पश्चिमेस काळम्मावाडी धरण आहे. या धरणातून तालुक्यातील दूधगंगा व वेदगंगा या नद्या बारमाही वाहत आहेत.

कागल तालुक्याचे स्थान सोबतच्या नकाशात दर्शविले आहे.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 58

शास्त्रीय अभ्यासाच्या सोयोसाठी पहिल्या प्रकरणात नमूद केल्याप्रमाणे सप्तर तालुक्याचे उत्तर विभाग व दक्षिण विभाग असे दोन स्थूल भाग करून अभ्यास केलेला आहे. त्यानुसार सन २०००-२००१ मध्ये उत्तर विभागात ३९ गावे, १७७८६७ इतकी लोकसंख्या, ८३ सहकारी संस्था व दक्षिण विभागात ४७ गावे, ७०३०० इतकी लोकसंख्या, ५६ सहकारी संस्था यांचा समावेश आढळतो. त्या आधारेच विविध संदर्भातील विश्लेषण केलेले आहे. कागल तालुक्यातील गावांची यादी पुढील तक्त्यात दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ३.१

कागल तालुक्यातील गावे

कोड नं.	गावाचे नांव	कोड नं.	गावाचे नांव
१	एकॉडी	२६	पिराचीवाडी
२	सिध्दनेली	२७	सोनाळी
३	वळूर	२८	बाळवे खुर्द
४	पिंपळगाव खुर्द	२९	फराकटेवाडी
५	कसवा सांगाव	३०	बोरवडे
६	रणदिवेवाडी	३१	उंदरवाडी
७	सुळकूड	३२	बिद्री
८	मौजे सांगाव	३३	निंदोरी
९	लिंगनूर दुमाला	३४	कुरणी
१०	करनूर	३५	चाँडाळ
११	बंदूर	३६	भडगाव
१२	शंकरवाडी	३७	मळगे बुद्रुक
१३	बामणी	३८	पिंपळगाव बुद्रुक
१४	बाचणी	३९	मळगे खुर्द
१५	कॅबळी	४०	बानगे
१६	वेलवळे खुर्द	४१	अणूर
१७	वेलवळे बुद्रुक	४२	चिखाली
१८	साके	४३	कौलगे
१९	वळनाळी	४४	बस्तावडे
२०	शेंडूर	४५	सोनगे
२१	म्हाकवे	४६	कुरुकली
२२	गोरंवे	४७	सुरुपली
२३	केनवडे	४८	यमगे
२४	सावडे खुर्द	४९	शिंदेवाडी
२५	सावडे बुद्रुक	५०	दौलतवाडी
कोड नं.	गावाचे नांव	कोड नं.	गावाचे नांव

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती

59

	कोड नं.	गावाचे नाव	कोड नं.	गावाचे नाव
५१	वेंनक्रे	६१	जेन्याळ	
५२	हीमदवाडा	७०	बाळोळे	
५३	खडकेवाडा	७१	कापाशी	
५४	अर्जुनी	७२	अलावाद	
५५	लिंगनूर कवणशी	७३	बेलेवाडी मासा	
५६	गलगाले	७४	बोळवारी	
५७	मेतके	७५	हसुर बुद्धक	
५८	करड्याळ	७६	मांगनूर	
५९	अर्जुनवाडा	७७	हसुर खुरं	
६०	हलदी	७८	कासारी	
६१	हलदवडे	७९	बेलेवाडी काळम्या	
६२	कर्जिवणे	८०	वडगाव	
६३	चिमांव	८१	हणवस्वाडी	
६४	अवर्चितवाडी	८२	बोळघोल	
६५	वरेण्याडी	८३	तमनाकवाडा	
६६	बोळवावीवाडी	८४	माद्याळ	
६७	नंद्याळ	८५	कागल	
६८	मुंगळी	८६	मुरगुड	

आधार : तहसिलदार कार्यालय, कागल यांच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

तक्ता क्रमांक ३.२

कागल तालुक्यातील एकूण जमिनीचा वापर

अ. नं.	तपशील	१९९०-९१ मध्ये जामिनीचा वापर (हेक्टर)			२०००-०१ मध्ये जमिनीचा वापर (हेक्टर)		
		उत्तर	दक्षिण	एकूण	उत्तर	दक्षिण	एकूण
१	लागवडीसम योरद्य जमिनीचे क्षेत्र	१५३०९ (५.२९५)	७९०० (३५.८५)	२३२०९ (४५.५६)	२९९३५ (९२.७९)	१३४६७ (६४.६०)	४३४०२ (८१.७२)
२	विगर शेतजमिनीचे क्षेत्र	५४० (१.५६)	२१०० (१.५३)	२६४० (१.१८)	३० (०.०९)	६५ (०.३१)	९५ (०.१८)
३	ओसाड जमिनीचे क्षेत्र	४०१० (१३.८७)	४००० (१८.१५)	८०१० (१५.७३)	१००० (३.०९)	४०७० (११.५३)	५०७० (१.५५)
४	कायमची कुरणे व इतर चारा कुरणे	१००० (३.४५)	३५०० (१५.८८)	४५०० (८.८४)	५०० (१.५६)	१६९० (८.१०)	२१९० (४.२२)
५	जंगल झाडे व झुडपे	३००० (१०.३७)	२५०० (११.३४)	५५०० (१०.७९)	३७५ (१.१६)	७५३ (३.६२)	११२८ (२.१२)
६	चालू पटीक जमिन	२००० (६.९१)	१००० (४.५३)	३००० (५.८९)	३०० (०.९३)	६२० (२.९८)	९२० (१.७४)
७	इतर पडीक जमिन	३०५० (१०.५५)	१०३५ (४.६९)	४०८५ (८.०१)	१२५ (०.३८)	१८१ (०.८६)	३०६ (०.५७)
	एकूण	२८९०९ (१००)	२२०३५ (१००)	५०९४४ (१००)	३२२६५ (१००)	२०८४६ (१००)	५३१११ (१००)

आधार : १. तहसिलदार कायालय, कागल यांचे वार्षिक अहवाल

२. जिल्हा ऋतू व पिके अहवाल, २०००-२००१

२. भूमी उपयोग

कागल तालुक्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र ५४७५४ हेक्टर इतके आहे. त्यामध्ये ८४ खेडी व २ नागरी वस्तींचा समावेश आहे. तालुक्यातील एकूण जमीनीचा वापर तक्ता क्रमांक ३.२ मध्ये दर्शविला आहे.

उपलब्ध माहितीनुसार कागल तालुक्यातील जमीन वापराचा विचार केल्यास १९९० मध्ये जमिनीचे क्षेत्र ५०९४४ हेक्टर असून त्यापैकी ४५.५६ टक्के लागवडीयोग्य जमीन, ५.१८ टक्के बिगरशेतजमीन क्षेत्र, १५.७३ टक्के ओसाड जमीन, ८.८४ टक्के कायमची कुरणे व इतर चारा कुरणे, १०.७९ टक्के जंगल, झाडे व झुडपे, ५.८९ टक्के चालू पडीक व ८.०१ टक्के इतर पडीक जमीन असलेली आढळते. तर २००१ मध्ये एकूण जमीन ५३११ हेक्टर इतकी होती. त्यापैकी ८१.७२ टक्के लावडीस योग्य जमीन, ०.१८ टक्के बिगरशेतजमीनचे क्षेत्र, ९.५५ टक्के ओसाड जमीन, ४.१२ टक्के कायमची कुरणे, २.१२ टक्के जंगल, झाडे व झुडपे, १.७४ टक्के चालू पडीक व ०.५७ टक्के इतर पडीक जमीन असलेली आढळते.

३. भूपृष्ठ रचना

कागल तालुक्याची समुद्रसपाटीपासूनची उंची ५०० मीटर्स इतकी आहे. तालुक्यात सह्याद्रीच्या दोन रंगा व स्थानिक टेकड्यांचा समावेश होतो. त्यातील एक रंग पूर्व-पश्चिम दिशेत २४ किमी इतक्या अंतरावर पसरलेली आहे. या रांगेनेच दूधगंगा व वेदगंगा या नद्यांची खोरी वेगवेगळी केलेली आहेत. या नदयांना काळम्मावाडी धरणातून बारमाही पाणी वाहते. त्यामुळे बहुसंख्य खाजगी व सहकारी जलसिंचन योजना या नदयातूनच शेतीला पाणीपुरवठा करतात. याशिवाय विहिरी व कुपनलिकांवर आधारित जलसिंचनाच्या सोयी आहेत. विहीरीवरील जलसिंचनाचे क्षेत्र अगदीच कमी आहे. कागल तालुक्यातील उत्तर भागातील एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी ७० ते ७५ टक्के क्षेत्र बागायत शेतीने व्यापले आहे. तर दक्षिणेकडील भागात जलसिंचनाच्या सोयी अल्प प्रमाणात आढळतात.

४. जमीन प्रकार

कागल तालुका जमिनीच्या दृष्टीने दख्खनच्या पठराचा भाग असून तो उप-पर्वतीय विभागात मोडतो. येथील जमीन काळ्या मातीच्या प्रकाराची असून ती हलकी, मध्यम व भारी या प्रतीत मोडते. या जमिनीत सॅंद्रिय द्रव्यांचे प्रमाण जास्त असल्याने कृत्रिम खतांचा पुरवठा कमी करावा लागतो. ही जमीन उत्तम प्रतीची असून या जमिनीत दर हेक्टरी उत्पादन चांगले येते. सदर तालुक्यातील शेतजमिनीची परिस्थिती खालीलप्रमाणे आढळते.

तक्ता क्रमांक ३.३

कागल तालुक्यातील शेतजमिनीतील घटक

अ. नं.	घटकाचे नाव	प्रमाण
१	आम्ल विस्तर निर्देशांक (पी. एच.)	७.३
२	क्षारता	५.००
३	रँड्रिय कार्ब (दर शेकडा)	१०.५०
४	उपलब्ध स्फुरद (हेक्टरी किलो)	५०.००
५	उपलब्ध यालाश (हेक्टरी किलो)	८४.००

आधार : १. मृदू चाचणी प्रयोगशाळा, कोल्हापूर

२. कृषी ग्रामविस्तार अधिकारी, कागल

३. मंडल कृषी सहाय्यक, सिध्दनेरी, कागल, मुरगुड, कापशी

सरकारी शेती तज्जांशी झालेल्या चर्चेनुसार कागल तालुक्यातील मातीमध्ये आम्ल विस्तर निर्देशांक ७.३ इतका आहे. हा निर्देशांक पिकाच्या वाढीच्यादृष्टीने अतिशय उपयुक्त आहे. त्यामुळे या जमिनीत अन्नधान्ये, कडधान्ये, गळीत धान्ये, पालेभाज्या, फळभाज्या, फळपिके व मसाल्याची पिके इत्यादी पिकांचे उत्पादन चांगल्या प्रकारे मिळते. तालुक्यातील मातीत क्षारतेचे प्रमाण ५.०० इतके असून ते पिकांच्या वाढीच्यादृष्टीने पोषक आहे. तसेच एकंदर जमिनीत सेंद्रिय कार्बचे प्रमाण दर हेक्टरी १०.५० टक्के इतके आहे. त्यामुळे ही जमिन शेतीसाठी अधिक उपयुक्त आहे. या जमिनीत रासायनिक खतांचा पुरवठा कमी करावा लागतो. तसेच तालुक्यातील सर्व जमिनीत उपलब्ध स्फुरद दर हेक्टरी ५० किलो इतके आहे. या घटकामुळे स्फुरदयुक्त खतांचा पुरवठा जमिनीतून पिकास भरपूर प्रमाणात मिळतो. त्यामुळे रासायनिक खतांचा वापर कमी करावालागतो. तालुक्यातील जमिनीत दर हेक्टरी उपलब्ध पालाशचे प्रमाण ८४ किलो इतके आहे. हे प्रमाण जास्त असून कमी प्रमाणात रासायनिक खतांवरसुधा पिकांच्या उत्पादनात वाढ झालेचे दिसते.

५. हवामान

कागल तालुक्यातील हवामान उष्ण प्रकारचे आहे. उन्हाळा, हिवाळा व पावसाळा हे तीन ऋतू अधिक तीव्रतेने जाणवतात. येथील उन्हाळा कडक असून हिवाळ्यात तापमान सर्वसाधारण असते. या तालुक्यातील किमान तापमान २९.४ सेल्सिअस व कमाल तापमान ३२.२ सेल्सिअस पर्यंत असते. कांहीवेळा हिवाळ्यात तापमान यापेक्षाही खाली येते. या तालुक्यात सरासरी ६५० ते ९०० मीमी इतका पाऊस पडतो. परंतु तो वर्षानुवर्षे आणि प्रत्येक ठिकाणी असमान पडतो.

६. लोकसंख्या

सन १९५१ ते २००१ या काळात कागल तालुक्यात लोकसंख्येत सातत्याने वाढ झालेली आहे. हे तक्ता क्रमांक ३.४ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ३.४

कागल तालुक्याच्या लोकसंख्येतील बदल

अ. नं.	वर्ष	कागल तालुक्याची लोकसंख्या		
		उत्तरेकडील	दक्षिणेकडील	एकूण
१	१९५९	७०२३३ (६९.७५)	३५००१ (३०.२५)	११०७३४ (१००)
२	१९७९	१०८५९६ (६८.३३)	५०३०० (३१.६७)	१६८७९६ (१००)
३	१९९९	१४०६५४ (७१.०३)	६१४७४ (२८.९७)	२३२२८ (१००)
४	२००९	१७७८६७ (७१.६८)	७०३०० (२८.३२)	२४८१६७ (१००)

आधार : जनगणना प्रकाशने १९५१, १९७१, १९९१, २००१

वरील तक्त्यानुसार १९५१ च्या जनगणनेनुसार कागल तालुक्यात ११०७३४ इतकी लोकसंख्या होती. ती २००१ मध्ये २४८१६७ इतकी झालेली आढळते. तालुक्यातील उत्तर व दक्षिण विभागातील भिन्न भौगोलिक परिस्थितीमुळे या लोकसंख्येचे विभाजन या दोन भागात असमान झालेले आढळते. सन १९५१ मध्ये उत्तर विभागात ६९.७५ टक्के तर दक्षिण विभागात ३०.२५ टक्के लोकसंख्या होती. सन २००१ मध्ये उत्तरेकडील लोकसंख्या ७१.६८ टक्के व दक्षिणेकडील २८.३२ टक्के इतकी होती. म्हणजेच १९५१ च्या तुलनेत उत्तर विभागातील लोकसंख्येच्या प्रमाणात १.९३ टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते.

७. पीक पद्धती

कागल तालुका हा शेतीप्रधान असल्याने तालुक्यात मुख्य व्यवसाय शेती हाच आहे. त्यामुळे लोकांचे आर्थिक जीवन शेतीशी निगडीत आहे. परिणामी कागल तालुक्याची अर्थव्यवस्था शेतीवर अवलंबून आहे. कागल तालुक्यात शेतजमीनीचे एकूण २९०४० इतके खातेदार सभासद आहेत. त्यांचे वर्गीकरण खालील तक्त्यात दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ३.५

कागल तालुक्यातील शेतजमीन खातेदारांचे वर्गीकरण

अ. नं.	जमिन धारणा	खातेदारांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	५ एकरपेक्षा जास्त जमीन धारण करणारे	१०६४०	३६.६४
२	१/२ ते ५ एकर जमीन धारण करणारे	१८०००	६१.९८
३	१/२ एकरपेक्षा कमी जमीन धारण करणारे	४००	१.३८
	एकूण	२९०४०	१००

आधार : तहसिलदार कार्यालय, कागल यांचे वार्षिक अहवाल व इतर कागदपत्रे

वरील तक्ता क्रमांक ३.५ नुसार कागल तालुक्यातील भूधारकांच्या वर्गीकरणाचे चित्र स्पष्ट होते. त्यानुसार १/२ एकरहून कमी जमीन धारण करणाऱ्या अल्पभूधारकांचे प्रमाण १.३८ टक्के इतके आढळते. तर १/२ ते ५ एकर जमीन धारण करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 63

प्रमाण ६१.९८ टक्के इतके आहे व ५ एकरापेक्षा अधिक जमीन धारण करणाऱ्या मोळ्या शेतकऱ्याचे प्रमाणे ३६.६४ टक्के इतके आढळते. या सर्वांचा एकत्रितपणे विचार केल्यास एकंदर भूधारकांमध्ये मध्यम भूधारक सर्वांधिक तर अल्पभूधारक सर्वात कमी आढळतात.

अलिकडील काळात तालुक्यात बारमाही पाणीपुरवळ्याच्या सोर्यो, नवीन शेती अवजारे, यंत्रे, तंत्रे, रासायनिक खते, सुधारित बी-बियाणे, तृणनाशके, जंतूनाशके, किटकनाशके यामुळे तालुक्याच्या पीक पद्धतीत बदल होत चालला आहे. तो तक्ता क्रमांक ३.६ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक ३.६

कागल तालुक्यातील पीक पद्धती

अ. नं.	पिके	१९९०-९१ मध्ये लागवडीस योग्य पिकाखालील क्षेत्र (हेक्टर)			२०००-०१ मध्ये लागवडीस योग्य पिकाखालील क्षेत्र (हेक्टर)		
		उत्तर	दोक्याण	एकूण	उत्तर	दोक्याण	एकूण
१	तांडूळ	९७०० (४२.३५)	९५०० (४६.३४)	१९२०० (४४.२६)	६५०० (२६.६९)	११५०० (६०.३६)	३८०० (४१.४७)
२	गळ	३०० (१.४१)	३५० (१.७०)	६५० (१.४९)	२५० (१.०२)	३५० (१.८५)	६०० (१.३८)
३	खुरीप ज्वारी	६४९ (२.८३)	१३०० (६.३४)	१९४९ (४.४९)	४०० (१.६६)	९०० (४.७४)	१३०० (२.९९)
४	रळ्यी ज्वारी	४०० (१.७४)	१००० (४.८७)	१४०० (३.२३)	५०० (२.०५)	८०० (४.११)	१३०० (२.९९)
५	वाजरी	५५० (२.४०)	१००० (२.२९)	२२५० (५.१८)	४५० (१.८६)	९५० (४.९९)	१४०० (३.२३)
६	मवळा	५०० (२.१८)	६५० (३.१७)	११५० (२.६५)	२०० (०.८३)	२६२ (१.३७)	४६२ (१.०७)
७	नाचणी	१००० (४.३६)	१३०० (६.३४)	२३०० (५.२९)	७५० (३.०९)	१०५० (५.५१)	१८०० (४.१४)
८	हरभरा	४०० (१.७४)	४०० (१.९५)	८०० (१.८४)	५०० (२.०५)	५०० (२.६४)	१००० (२.३०)
९	तंर	१००० (४.३६)	६०० (२.९२)	१६०० (३.५६)	६०० (२.४६)	४०० (२.०९)	१००० (२.३०)
१०	मूळ	४०० (१.७४)	६०० (२.९२)	१००० (२.३०)	२०० (०.८२)	२४० (१.२५)	४४० (१.०१)
११	ऊस	३६०० (१५.७२)	२५० (१.२१)	३८५० (८.८७)	१०१०० (४३.४७)	३०० (१.५१)	१०४०० (२३.९९)
१२	भुऱ्यामूळ	२००० (८.७३)	१५०० (७.३१)	३५०० (८.०६)	२२०० (९.०३)	१००० (५.१४)	३२०० (७.३७)
१३	भाजीपाला	१९०० (८.७१)	७०० (३.४१)	२६०० (५.९९)	११०० (४.५१)	४०० (२.०९)	१५०० (३.४६)
१४	तंतूथांन्ये	५०० (२.१८)	६५० (३.१७)	११५० (२.६५)	६०० (२.४६)	४०० (२.०९)	१००० (२.३०)
	एकूण	२२८९९ (१००)	२०५०० (१००)	४३३९९ (१००)	२४३५० (१००)	११०५२ (१००)	४३४०२ (१००)

आधार : तहसिलदार कार्यालय, कागल याचे वार्षिक अहवाल

तक्ता क्रमांक ३.६ वरून कागल तालुक्यातील पोक पद्धतीत १९९०-९१ ते २०००-२००१ या काळात झालेला बदल दिसून येतो. सन १९९०-९१ मध्ये तालुक्यात तांदूळ, ऊस, भुईमूग ही प्रमुख पिके दिसून येतात. तर २०००-२००१ मध्ये तांदूळ, ऊस आणि भुईमूग ही प्रमुख पिके दिसतात. या ११ वर्षांच्या काळात ऊस क्षेत्रात लक्षणीय वाढ झाली असून एकूण क्षेत्राच्या २३.९९ टक्के शेतजमीन ऊस पिकाखाली आली.

पूर्वी ती ८.८७ टक्के इतकी होती. सन १९९०-९१ मध्ये तांदूळ पिकाखाली ४४.२६ टक्के जमीन होती. तर २०००-२००१ मध्ये ४१.४७ टक्के जमीन तांदूळ पिकाखाली दिसून येते. तांदूळ पिकाखालील जमीन कमी होउन ऊस पिकाखालील जमीन वाढलेचे दिसून येते. इतर पिकाखालील जमिनीमध्ये या काळात फार मोठ्या बदल दिसून येत नाही.

८. जलसिंचनाच्या सोयी

पाणी हा सर्व सजीवांचा जसा प्राण आहे त्याचप्रमाणे शेती उत्पादन प्रक्रियेतील तो पाचवा व महत्वाचा उत्पन्नाचा घटक समजला जातो. अलिकडील काळात आपल्या देशातील हवामान व विशेषत: मान्सूनचा पाऊस अनियमित झाल्याने या घटकाचे अनन्यसाधारण महत्व वाढत आहे. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेनंतर आपल्या देशात सुरु झालेल्या हरितक्रांतीच्या प्रक्रियेत नवनवीन बियाणे, औषधे, अवजारे, शेती पद्धती, किटकनाशके यांचा वापर वाढवून शेती उत्पादन प्रमाण वाढविण्याचे सतत प्रयत्न सुरु आहेत. किंबुहा वाढती लोकसंख्या व औद्योगिकरणासाठी शेती उत्पादन वाढविण्याची गरज भासत आहे. परंतु विस्तृत शेतीवर मर्यादा पडल्याने प्रकर्षित शेतीद्वारे ही उत्पादन वाढ साध्य केल्याशिवाय पर्याय राहिलेला नाही. या आधुनिक व प्रकर्षित शेती पद्धतीत पाण्याशिवाय गत्यंतर नाही. अलिकडे त्यादृष्टीने शेती पाणीपुरवठा सोयी वाढविण्याचे व्यक्तिगत व सरकारी प्रयत्न चालू आहेत.

कागल तालुक्यातील विविध मार्गाने पाणी पुरवठा केला जात असलेला आढळतो. त्यामध्ये नदी, तलाव, विहीरी, कुपनलिका वगैरेंचा प्रामुख्याने समावेश आढळतो.

कागल तालुक्याच्या पश्चिमेला दूधगंगा नदीवर बांधलेल्या प्रचंड अशा काळम्मावाडी धरणातून तालुक्यातील दूधगंगा नदीप्रमाणेच दुसऱ्या महत्वाच्या वेदगंगा नदीतही बारमाही स्वरूपाचा भरपूर पाणीपुरवठा केला जात आहे.

सुरुवातीच्या काळात उत्तर विभागातून वाहणाऱ्या दूधगंगा नदीतून बरीच वर्षे पाणीपुरवठा होत राहिल्याने त्या भागात बागायती शेतीचे प्रमाणे अधिक राहिलेव अलिकडे वेदगंगा नदीतही सोडल्या जाणाऱ्या या पाण्यातून बागायती शेतीचे प्रमाण वाढत आहे. थोडक्यात तालुक्याच्या पारंपारिक परिस्थितीत विहीरी, तलाव यांना शेती जलसिंचनात महत्वाचे स्थान असले तरी अलिकडे नद्या व कुपनलिकाद्वारे जलसिंचनाचे प्रमाण सतत वाढत आहे.

९. विद्युत पुरवठा

देशाचा आर्थिक विकास हा मोळ्या प्रमाणावर औद्योगिक विकासावर अवलंबून असला तरी औद्योगिक विकास हा शक्ती साधनांच्या उपलब्धतेवर बन्याच अंशी अवलंबून असतो. म्हणून शक्तीसाधने आर्थिक विकासात अतिशय महत्वाची भूमिका बजावतात. ही शक्तीसाधने वेगवेगळ्या मार्गानी मिळविली जातात. त्यामध्ये दगडी कोळसा, अणुउर्जा, नैसर्गिक तेल आणि विद्युत शक्ती यांचा समावेश होतो. विद्युत शक्ती ही यामध्ये सर्वात महत्वाची शक्ती आहे. तिचा वापर प्रकाश मिळविण्यासाठी, जलर्सिचनासाठी आणि उद्योगांदयासाठी मोळ्या प्रमाणात केला जातो. विद्युत शक्ती ही एक अशी शक्ती आहे की ज्यामुळे ग्रामीण भागाचे आर्थिक जीवन बदलण्यास मोळ्या प्रमाणावर हातभार लागला आहे.

सन १९६५ पासून कागल तालुक्याला वैज पुरवठा होऊ लागला आहे. तो घरगुती वापर व काही अंशी जमिनीला पाणी पुरवठा करण्यासाठी केला जात होता. पण १९९० पासून कायमस्वरूपी पाणीपुरवठ्याच्या सोयी झाल्यामुळे तालुक्याच्या उत्तर भागात दक्षिण भागापेक्षा विद्युत मोटारीचे प्रमाण वाढून जास्त प्रमाणात विजेचा वापर केला जात आहे. ही परिस्थिती तक्ता क्रमांक ३.७ वरून स्पष्ट होते.

तक्ता क्रमांक ३.७

कागल तालुक्यातील विद्युतीकरण झालेली गावे

अ. नं.	वर्ष	एकूण गावे	विद्युतीकरण झालेली गावे	शेकडा प्रमाण
१	१९६१	८१	०३	३.७० टक्के
२	१९७१	८१	७०	८०.४१ टक्के
३	१९८१	८६	८५	९८.८३ टक्के
४	१९९१	८६	८६	१०० टक्के
५	२००१	८६	८६	१०० टक्के

आधार : महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ कार्यालय, कागल यांचे कार्यालयीन कागदपत्रांवरून तक्ता क्रमांक ३.७ वरून आपाणास कागल तालुक्यातील विद्युतीकरण झालेल्या गावांचे चित्र पहावयास मिळते. सन १९६१ मध्ये फक्त ३.७० टक्के गावांना विद्युत पुरवठा झालेला होता. हे चित्र १९७१ पासून बदलत गेलेले दिसते. सन १९७१ मध्ये ८६.४१ टक्के गावांना, १९८१ मध्ये ९८.८३ टक्के गावांना व १९९१ मध्ये कागल तालुक्यातील १०० टक्के गावांचे विद्युतीकरण झालेले आढळते. या विद्युत पुरवठ्यामुळे शेती, उद्योग याबरोबरच एकंदर आर्थिक कायाना गती मिळून इतलेल्या बदलांचा सहकारी चळवळीच्या विकासाला मदत झालेली आढळते.

१०. वाहतुक व दळणवळण

संदेश व साहित्याच्या देवाणघेवाणीसाठी पोस्ट, तार व वाहतुक सुविधा महत्वाच्या आहेत. या सुविधा म्हणजे पैसा व वेळ बचत करणाऱ्या सुविधा आहेत. म्हणून त्यांना सामाजिक सुविधा म्हणून अतिशय महत्व आहे. चांगल्या वस्तूची ने-आण करण्यासाठी,

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 66

कच्च्या मालाचा उद्योगधंदयांना पुरवव करण्यासाठी आणि पक्का माल बाजारपेठांत पाठववण्यासाठी वाहतुकीच्या सुविधांची लोकांना मोळ्या प्रमाणात गरज असते. प्रादेशिक विकासात रस्ते, रेल्वे, जलवाहतुक आणि हवाई वाहतुक महत्वाची भूमिका बजावतात. कागल तालुक्यामध्ये वाहतुक ही महत्वाची सुविधा असून ती येथील सुधारणेचे दर्शक आहे. कागल तालुक्यातील वाहतुक व दळणवळणाची परिस्थिती तक्ता क्रमांक ३.८ वरून स्पष्ट होते.

तक्ता क्रमांक ३.८

कागल तालुक्यातील पोस्ट व तारेच्या सुविधा असलेली गावे

अ. नं.	गावे	एकूण गावे	कराऱ्या रस्त्यांवरी सुविधा असलेली गावे	पक्कवारा र सद्याची सुविधा असलेली गावे
१	१९६१	८१	५० (४५.३६)	-
२	१९७१	८१	८१ (१००)	-
३	१९८१	८६	४० (४६.५१)	४६ (५३.५८)
४	१९९१	८६	३६ (३६.०४)	५५ (६३.२५)
५	२००१	८६	२१ (२४.४१)	६५ (७५.१६)

आधार : प्रवर अधीक्षक, डाक विभाग, कोल्हापूर

तक्ता क्रमांक ३.८ मध्ये कागल तालुक्यात पोस्ट व तार सुविधा असलेली गावे दर्शविली आहेत. तालुक्यात १९६१ मध्ये पोस्टाच्या सुविधा असलेली गावे २३.४५ टक्के व तारेच्या सुविधा असलेली गावे २.४६ टक्के इतकी होती. तर १९७१ मध्ये पोस्ट सुविधा ४१.९७ टक्के गावात व तारेच्या सुविधा २.४६ टक्के गावात होत्या. १९८१ मध्ये यामध्ये बदल होऊन पोस्टाच्या सुविधा असलेली गावे ६२.७९ टक्के व तारेच्या सुविधा असलेली गावे ४.६५ टक्के होती. हेच प्रमाण १९९१ मध्ये होते. सन २००१ मध्ये पोस्टाच्या सुविधा असलेली गावे ६९.७६ टक्के व तारेच्या सुविधा असलेली गावे ६.९७ टक्के होती. यावरून कागल तालुक्यात १९६१ पासून आजअखेर पोस्ट सुविधा असलेल्या गावांच्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे हे दिसून येते.

कागल तालुक्यातील वाहतुकीची परिस्थिती खालील तक्ता क्रमांक ३.९ वरून स्पष्ट होते.

तक्ता क्रमांक ३.९

कागल तालुक्यातील वाहतुकीची सुविधा असलेली गावे

अ. नं.	गावे	एकूण गावे	पोस्टाच्या सुविधा असलेली गावे	तारेच्या सुविधा असलेली गावे
१	१९६१	८१	५१ (२३.४५)	२ (२.४६)
२	१९७१	८१	३४ (४६.५१)	२ (२.४६)
३	१९८१	८६	५४ (६२.७९)	४ (४.६५)
४	१९९१	८६	५४ (६२.७६)	४ (६.९७)
५	२००१	८६	६० (६९.७६)	६ (६.९७)

आधार : अधीक्षक अभियंता, सार्वजनिक बांधकाम विभाग, कोल्हापूर

तक्ता क्रमांक ३.९ वरून कागल तालुक्यातील वाहतुक सुविधेचे चित्र स्पष्ट होते. सन १९६१ मध्ये तालुक्यातील जवळजवळ ४९.३८ टक्के गावे कच्च्या रस्त्यांनी एकमेकांना जोडलेली होती. उरलेल्या ५०.६२ टक्के गावांना साधा रस्तासुध्दा अस्तित्वात नव्हता. परंतु १९७१ मध्ये हे चित्र बदलले आणि जवळजवळ सर्वच गावे एकमेकांना कच्च्या रस्त्यांनी जोडली गेली. सन १९८१ मध्ये यातील ५३.४८ टक्के गावे पक्क्या रस्त्यांनी जोडली गेली व कच्चे रस्ते ४६.५ टक्के गावांना होते. हेच प्रमाण १९९१ मध्ये पक्क्या रस्त्यांचे ६३.१५ टक्के होते आणि उरलेली ३६.०४ टक्के गावे कच्च्या रस्त्यांनी जोडली गेली होती. सन २००१ मध्ये पक्क्या रस्त्यांचे प्रमाणे ७५.५८ टक्के च्या वर होते आणि २४.४१ टक्के गावे एकमेकांना कच्च्या रस्त्यांनी जोडलेली होती. यावरून २००१ पासून कागल तालुक्यातील सर्व गावे अंतर्गत वाहतुकीने जोडलेली आहेत हे स्पष्ट होते.

११. बँका

भारतीय लोकांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे. देशातील ६५ टक्केपेक्षा जास्त लोक शेती या व्यवसायातच गुंतलेले असतात. ते जुन्या व पारंपारिक पद्धतीनेचे शेती करतात. त्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान वापरण्यासाठी आणि पाणीपुरवठा व यंत्रसामग्रीसाठी मोठ्या भांडवलाची आवश्यकता आहे. आपले शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या गरीब असल्याने ते शेती उत्पादनवाढीस आवश्यक असणाऱ्या शेतीसुधारणा करू शकत नाहीत.

अशा शेतीविषयक समस्या सोडविण्यासाठी या बँका शेतकऱ्याना अल्प व्याजदरावर कर्जाचा पुरवठा करतात. बँका कुकुटपालन, दुग्ध व्यवसाय, लघुउद्योग, शेतीवर आधारित उद्योगधंडे इत्यादीना आर्थिक पाठबळ देतात.

कागल तालुक्यामध्ये बँक ॲफ महाराष्ट्र, देना बँक, बँक ॲफ इंडिया, भूविकास बँक, कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक इत्यादीमार्फत शेतकऱ्याना खते, अवजारे, ट्रॅक्टर, जनावरे, तृणनाशके, किटकनाशके इत्यादीसाठी कर्जपुरवठा करीत आहेत. पतसंस्था, शेती पतपुरवठा संस्था, नागरी सहकारी पतसंस्था, सहकारी दुध उत्पादक संस्था यासुध्दा शेतकऱ्याना कर्ज उपलब्ध करून देत आहेत. कागल तालुक्यात बँकांना लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनात अधिक महत्व आहे. कागल तालुक्यातील बँकविषयक सुविधांची परिस्थिती तक्ता क्रमांक ३.१० वरून स्पष्ट होते.

तक्ता क्रमांक ३.१०

कागल तालुक्यात बँक सुविधा असलेली गावे

अ. नं.	वर्ष	एकूण गावे	बोक सुविधा असलेली गावे
१	१९६१	८१	२ (२.४६)
२	१९७१	८१	२ (२.४६)
३	१९८१	८६	२ (२.३२)
४	१९९१	८६	१७ (१७.०८)
५	२००१	८६	२१ (२४.४१)

आधार : १. जिल्हा अग्रणी बँक, कोल्हापूर

२. बँक ऑफ इंडिया, कोल्हापूर

३. जिल्हा उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कोल्हापूर

तक्ता क्रमांक ३.१० मध्ये कागल तालुक्यातील बँक सुविधा असलेली गावे दर्शविली आहेत. सन १९६१ मध्ये कागल तालुक्यात फक्त २.४६ टक्के गावामध्ये बँका अस्तित्वात होत्या. सन १९७१ ते १९८१ मध्ये कोणतीही प्रगती घडून आली नाही. परंतु १९९१ मध्ये हे चित्र बदलले आणि १९.७६ टक्के गावामध्ये ही सुविधा उपलब्ध झाली. म्हणजेच १९९१ मध्ये १९६१ पेक्षा जादा १७.३ टक्के गावांना ही सुविधा उपलब्ध झाली. सन २००१ मध्ये २४.४१ टक्के गावांना बँक सुविधा उपलब्ध झाली आहे. म्हणजेच २००१ मध्ये १९६१ पेक्षा जादा २१.१५ टक्के गावांना ही सुविधा उपलब्ध झाली आहे.

बँक ऑफ इंडिया, कॅनरा बँक, बँक ऑफ महाराष्ट्र, देना बँक, महाराज्य राज्य भूविकास बँक, आजरा अर्बन बँक, कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक इत्यादी बँका व त्यांच्या शाखांनी व्यापलेली आहेत. यातूनच कागल तालुक्यात विविध गोष्टींना लागणारा पतपुरवठा उपलब्ध होत आहे.

१२. उद्योग

कागल तालुक्यात अनेक छोटे-मोठे उद्योगांदंदे चालतात. तालुक्यात कोल्हापूरी चपला, कातडी वस्तु बनविणे, मातीची भांडी तयार करणे, पिठाची गिरण चालविणे, हातगामावर कापड विणणे, कोल्हापुरी साज तयार करणे इत्यादी लघुउद्योग चालतात. तसेच तालुक्यात गुळाचे उत्पादन भरपूर प्रमाणात होत आहे. याशिवाय तालुक्यात घोंगड्या विणण्याचे उद्योगही चालतात. कागल तालुक्यात मोठ्या उद्योगांदंद्यामध्ये प्रामुख्याने साखर उद्योगाचा समावेश होतो.

तालुक्यात प्राणी संपत्तीवर आधारित अनेक उद्योग चालतात. त्यामध्ये प्राण्यांच्या कातडीपासून चपला, जोडे व इतर कातडी वस्तू तयार करतात. तसेच मेंढऱ्यांच्या अंगावरील लोकरीपासून घोंगडी, लोकरी कापड तयार करतात.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 69

कागल तालुक्यात शेतमालावर आधारित तेलबियापासून तेल काढणे, कापसापासून कापड बनविणे व ऊसापासून साखर तयार करणे इ. उद्योगांदे चालतात.

तसेच तालुक्याच्या सर्व भागात दुध व्यवसाय व कुकुटपालन व्यवसायही मोळ्या प्रमाणात चालतो. दुधापासून पेढे, तूप, श्रीखंड, बासुंदी इ. पदार्थ मोळ्या प्रमाणात तयार केले जातात. अशा निरनिराळ्या लहानमोळ्या उद्योगांद्यामुळे कागल तालुक्याचा विकास होत आहे

१३. व्यापार

कागल तालुक्यातून गूळ, साखर, मिरची, भुईमुगा, तेल, दूध व दुधापासून बनविलेले पदार्थ, शेतीची अवजारे, कोल्हापूरी चप्पल, घोंगडी इत्यादी वस्तु बाहेर जातात. तसेच रेडिओ, यंत्रे, मोटारी, औषधे, सायकली, मीठ, रॉकेल, पेट्रोल, खोबरेल तेल इ. वस्तू कागल तालुक्यात बाहेरून येतात. यावरून कागल तालुक्याचे व्यापाराचे सर्वसाधारण स्वरूप स्पष्ट होण्यास मदत होते.

१४. शिक्षण

शिक्षण ही एक सामाजिक सुविधा आहे. कोणत्याही विभागाची साक्षरता ही त्या ठिकाणी उपलब्ध असणाऱ्या शिक्षण सुविधांवर अवलंबून असते. साक्षर व शिक्षित लोकसंख्या ही राष्ट्राची मौल्यवान संपत्ती आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यातील प्रगती म्हणजे शिक्षणातील मुख्य उत्पन्न होय. लोक शाळा, महाविद्यालये, तांत्रिक संस्था यांच्यामधून शिक्षण मिळाल्यानंतर वेगवेगळ्या औद्योगिक कारखान्यात कार्यालयामध्ये आणि इतर क्षेत्रात आपल्या व्यवसायासाठी स्थिरावतात. लोकांचे राहणीमान हे सुध्दा लोकांच्या शैक्षणिक उच्चतेवर अवलंबून असते.

कागल तालुक्यामध्ये प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा, उच्च माध्यमिक शाळा, महाविद्यालये, तांत्रिक शिक्षण संस्था इत्यादी प्रकाराच्या शिक्षण संस्था आहेत.

कागल तालुक्यातील शैक्षणिक सुविधांची परिस्थिती तक्ता क्रमांक ३.११ वरून स्पष्ट होते.

तक्ता क्रमांक ३.११

कागल तालुक्यातील शैक्षणिक सुविधा असलेली गावे

अ. नं.	गाव	एकूण गावे	प्राथमिक शाळा	माध्यमिक शाळा	उच्च माध्यमिक शाळा	महाविद्यालये
१	१९६६	८९	८९ (१००)	११ (१२.५)	१० (१२.०)	-
२	१९७१	८९	८९ (१००)	२९ (३५.८)	१३ (१६.०)	-
३	१९८१	८६	८६ (१००)	३० (३४.८)	२२ (२५.५)	१ (१.१६)
४	१९९१	८६	८६ (१००)	८६ (१००)	३० (३४.८)	५ (५.६५)
५	२००१	८६	८६ (१००)	८६ (१००)	३५ (४०.९१)	५ (५.६५)

आधार : शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, कोल्हापूर विभाग

तक्ता क्रमांक ३.११ मध्ये कागल तालुक्यातील शैक्षणिक सुविधा असलेली गावे दर्शविली आहेत. सन १९६१ मध्ये कागल तालुक्यात १०० टक्के गावे म्हणजे सर्वच्या सर्व गावे प्राथमिक शाळेनी सज्ज होती. तर १३.५ टक्के गावांना माध्यमिक शाळा, १२ टक्के गावांना उच्च माध्यमिक शाळा होत्या. हे चित्र १९७१ मध्ये बदलले आणि माध्यमिक शाळा ३५.८ टक्के झाल्या. उच्च माध्यमिक शाळा १६ टक्कांपर्यंत वाढल्या. सन १९८१ मध्ये ३४.८ टक्के गावांना माध्यमिक शाळा, २५.८ टक्के गावांना उच्च माध्यमिक शाळा व १.१६ टक्के गावात महाविद्यालयाची सुविधा होती.

सन १९९१ मध्ये तालुक्यातील सर्व गावांना प्राथमिक व माध्यमिक शाळा होत्या. ३४.८ टक्के गावांना उच्च माध्यमिक शाळा होत्या तर ४.६ टक्के गावांना महाविद्यालयाची सोय करण्यात आली आहे.

सन २००१ मध्ये तालुक्यातील सर्व गावांना प्राथमिक व माध्यमिक शाळा होत्या, ४०.६९ टक्के गावांना उच्च माध्यमिक तर ४.६५ टक्के गावांना महाविद्यालयाची सोय करण्यात आली आहे.

१५. सहकार

भारतात महाराष्ट्र राज्य हे सहकारी चळवळीत आघाडीवर आहे. ग्रामीण भागाचा विकास व सामाजिक बदल करण्याचे कार्य या चळवळीने केले आहे. या चळवळीने राजकीय व सहकारी नेतृत्व राज्याला दिले आहे. औद्योगिक व कृषी विकास जडणघडणीस चळवळीने मोलाचे योगदान दिले आहे.

सहकार चळवळीची गौरवशाली परंपरा या कोल्हापूर जिल्ह्याला लाभली आहे. कोल्हापूर जिल्हा शहरी व ग्रामीण भागाचा कायापालट, आर्थिक प्रगती व विकासात्मक कार्यात सिंहाचा वाटा आहे. जिल्ह्यातील सहकारी कार्यकर्त्यांनी आपल्या कुशल मार्गदर्शनाने सहकारी चळवळीचा लौकिक कायम ठेवला आहे म्हणून ही चळवळ महाराष्ट्रात नव्हे तर राष्ट्रीय पातळीवर मार्गदर्शक ठरली यात शंका नाही. या चळवळीने नवी दिशा, विकासाची नवीन दालने आणि संधी उपलब्ध करून देण्यात या जिल्ह्यातील सहकारी नेतृत्वाचे फार मोठे योगदान लाभले. म्हणूनच ही चळवळ जिल्ह्यातील सर्व घटकांपर्यंत पोहचली आहे. विश्वासू सभासद, कार्यकर्ते, प्रामाणिक व निस्वार्थी सेवक लाभले म्हणून या जिल्ह्यातील सहकारी चळवळ यशस्वी झाली व वेगाने पुढे आली.

महाराष्ट्र राज्यात कोल्हापूर जिल्हा व कोल्हापूर जिल्ह्यात कागल तालुका सहकारी क्षेत्रात अग्रेसर असलेला आढळतो. कागल तालुक्यात सहकारी चळवळ खोलवर रुजलेली आढळते. तालुक्याच्या ग्रामीण भागाचा आर्थिक विकास व सामाजिक बदल करण्याचे कार्य या चळवळीनेच केले आहे. औद्योगिक व कृषी विकास जडणघडणीत या चळवळीचे मोलाचे योगदान आहे.

कागल तालुक्यातील सहकारी साखर कारखानदारीच्या प्रगतीबरोबर संबंधित कार्यक्षेत्रात 'परिसर विकासाची' संकल्पना कार्यान्वित झाली. त्यामुळे कारखान्याच्या परिसरात उत्तम रस्ते, दळणवळणाच्या सोयी, पाण्याचा पुरवठा, शाळा, महाविद्यालये, रुग्णालये, शेती संशोधन केंद्रे इ. प्रकारच्या सेवासुविधा निर्माण करण्यात आल्या. त्यामुळे केवळ उस उत्पादकांचेच नव्हे तर सर्वसामान्य जनतेचेही जीवनमान उंचावले आहे. कागल तालुक्यात साखर कारखानदारीबरोबरच दुग्ध व्यवसायाला चालना देण्याचे प्रयत्न सुरु आहेत. सहकारी दुग्ध व्यवसायातून सायंकाळी दूधाचे बढाव दूध उत्पादन, त्यावर प्रक्रिया करण्याचा सहकारी संस्था, दूधाचे व दुग्धजन्य पदार्थांचे वितरण व्यवस्था पाहणारी यंत्रणा निर्माण झाली. कागल तालुक्यातील सहकारी क्षेत्रात ग्रामीण जनतेला विविध सेवा व सुविधा पुरविल्या आहेत. तालुक्यात सर्व ठिकाणी त्यांची भरभराट झाल्याचे आढळते. येथील जनतेस पतपुरवठा, निवास व्यवस्था, दूध, भाजीपाला, फळफळावळ यांचा पुरवठा करण्यासाठी सहकारी संस्थांनी पुढाकार घेतला आहे. कागल तालुक्यातील सहकारी चळवळीची परिस्थिती पुढील तक्ता क्रमांक ३.१२ वरून स्पष्ट होते.

तक्ता क्रमांक ३.१२

कागल तालुक्यातील सहकारी संस्था

अ.नं.	सहकारी संस्थेचे नांव	१९९० मधील तालुक्यातील एकूण सहकारी संस्था	२००१ मधील तालुक्यातील एकूण सहकारी संस्था
१	प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था	१७ (३५.१४)	१३१ (२२.५२)
२	धान्य सहकारी संस्था	४ (१.४४)	६ (०.९७)
३	प्राथमिक नागरी सहकारी बँका	१ (०.३६)	२ (०.३२)
४	प्राथमिक ग्रामीण सहकारी बँका	१ (०.३६)	१ (०.१६)
५	नोकर सहकारी पतपुरवठा संस्था	१० (३.६२)	१७ (२.७५)
६	इतर व ग्रामीण नागरी सहकारी पतसंस्था	६४ (२३.१८)	२१२ (३४.३५)
७	कागल तालुका खरेदी विक्री संघ	१ (०.३६)	१ (०.१६)
८	फळे भाजीपाला सहकारी संस्था	१ (०.३६)	३ (०.४८)
९	सहकारी साखर कारखाने	२ (०.७२)	३ (०.४८)
१०	प्राथमिक सहकारी भाता प्रिण्या	१ (०.३६)	१ (०.१७)
११	प्राथमिक इतर शेतकाल सहकारी प्रक्रिया संघ	१० (३.६२)	१२ (१.९४)

१२	हातमाग लोकर विणिकर सहकारी संस्था	२ (०.७२)	२ (०.३२)
१३	कुंभारकाम औद्योगिक सहकारी संस्था	३ (१.०८)	५ (०.८२)
१४	महिला सहकारी औद्योगिक संस्था	११ (६.८८)	२५ (४.०५)
१५	कोरडी समाज हस्त व्यापासाय संस्था	१ (०.३६)	५ (०.८१)
१६	इतर विविध सहकारी संस्था	५ (१.८१)	४० (६.४८)
१७	बलुतेदार सहकारी संघ	१ (०.३६)	१० (१.६२)
१८	मुर्हागणी सहकारी संस्था	१ (०.३६)	२ (०.३२)
१९	सहकारी औद्योगिक वसाहत	१ (०.३६)	२ (०.३२)
२०	योगमाग कापूस सहकारी संस्था	१ (०.३६)	२ (०.३२)
२१	प्राथमिक सहकारी ग्राहक संस्था	५ (१.८१)	१२ (१.९४)
२२	विद्यार्थी सहकारी ग्राहक संस्था	१ (०.३६)	२ (०.३२)
२३	ग्रामीण गृहनर्माण सहकारी संस्था	२ (०.७२)	१० (१.६२)
२४	नागरी सहकारी गृहनिर्माण संस्था	५ (१.८१)	१५ (२.४३)
२५	मजूर सहकारी संस्था	४ (१.४४)	१४ (२.२६)
२६	वाहतुक सहकारी संस्था	२ (०.७२)	१२ (१.९४)
२७	उपसा जलांसिंचन सहकारी संस्था	३० (१०.८६)	६१ (९.८८)
२८	कागल तालुका देखरेखा सहकारी संस्था	१ (०.३६)	१ (०.१६)
	एकूण	२७६ (१००)	६१७ (१००)

आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

अलिकडील काळात कागल तालुक्यात सहकारी चळवळीचा व्यापक पायावर विकास झाल्याने विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था व त्यांच्या संख्येत वेगाने वाढ झालेली आढळते. तालुक्यातील एकूण सहकारी चळवळीत २८ प्रकारच्या सहकारी संस्था कार्यरत असलेल्या आढळतात. त्यांची १९९० मध्ये एकूण संख्या २७६ इतकी होती. त्यामध्ये प्रमुख असलेल्या संस्थात सर्वाधिक असलेल्या ३५.१४ टक्के संस्था प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था होत्या. त्यानंतर २३.१८ टक्के ग्रामीण व नागरी सहकारी पतसंस्था, १०.८६ टक्के उपसा जलांसिंचन सहकारी संस्था, ६.८८ टक्के महिला सहकारी औद्योगिक

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 73

संस्था, ३.६२ टक्के इतर शेतमाल सहकारी व नोकर सहकारी पतपुरवठा संस्था असलेल्या आढळतात. सन २००१ मध्ये या संस्थांची संख्या ६१७ इतकी होती. त्यामधील प्रमुख असलेल्या नागरी व ग्रामीण सहकारी पतसंस्थांची संख्या वाढली असली तरी एकूण संस्थांत त्यांचे प्रमाण ३४.३५ टक्के इतके होते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या प्रचंड वाढल्याने त्यांचे प्रमाण २२.५२ टक्के इतके झालेले होते. त्या पाठेपाठ उपसा जलसिंचन सहकारी संस्थांचे प्रमाण ९.८८ टक्के, महिला औद्योगिक सहकारी संस्थांचे प्रमाण ४.०५ टक्के, नोकर सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे प्रमाण २.७५ टक्के असे बदलेले आढळते. म्हणजेच अभ्यास काळात या सर्वच प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या संख्येत वाढ होत असताना ती कमी अधिक प्रमाणात झाल्याने त्यांचे एकूण सहकारी संस्थातील प्रमाण ही बदलेले आढळते.

प्रकरण चौथे

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा गुणात्मक व दर्जात्मक विस्तार

कागल तालुक्याची एकंदर भौगोलिक परिस्थिती लक्षात घेता अलिकडील कांही वर्षात तालुक्याच्या औद्योगिक विकासाला गती मिळाली असली तरी अजूनही तालुक्याच्या एकंदर अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राचेच वर्चस्व आढळते. शेती क्षेत्राच्या वर्चस्वामुळे सहाजिकच बहुसंख्या लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत आहे. सन २००९ च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येत ११.२४ टक्के इतके आढळते. सन १९९० नंतर या ग्रामीण भागातील शेतीबरोबर इतर पारंपारिक व लघुउद्योगांच्याही झापाट्याने विकास झालेला आढळतो. या सर्वांगीण जलद विकासाच्या कार्यात तालुक्याच्या सुदैवाने लाभलेले गतीमान व अनुकूल राजकीय नेतृत्व तसेच याबरोबरच त्यांच्या धोरणांना सहकार्य देवून त्यांची कार्यक्षम व यशस्वीपणे अंमलबजावणी करण्यात तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मोलाचे कार्य केलेले आढळते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर व विशेषत: गोरवाला समितीच्या शिफारशीनंतर १९५६ नंतरच्या काळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा देशभर विस्तार व विकास होत असताना तालुक्यातील या कृषी पतसंस्थांच्याही विकास झाला होता. सदरच्या संशोधन अभ्यासात तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या प्रगतीचा १९९० नंतरचा अभ्यास करताना तो खालील संदर्भात करणे आवश्यक ठरते.

१. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भांडवली स्त्रोत
२. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांचे वर्गीकरण
३. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची आर्थिक स्थिती
४. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अत्यकालीन कर्ज (सर्वसाधारण)
५. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अत्यकालीन कर्ज (मागासवर्गीय)
६. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची मध्यमकालीन कर्ज (सर्वसाधारण)

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 75

७. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची मध्यमकालीन कर्जे (मागासवर्गीय)
८. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची दीर्घकालीन कर्जे
९. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्जे थकबाकी
१०. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची मध्यमकालीन कर्जे थकबाकी
११. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची दीर्घकालीन येणे बाकी
१२. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची गुदाम स्थिती
१३. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विक्री कार्ये
- ४.१ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भांडवली स्त्रोत

तक्ता क्रमांक ४.१

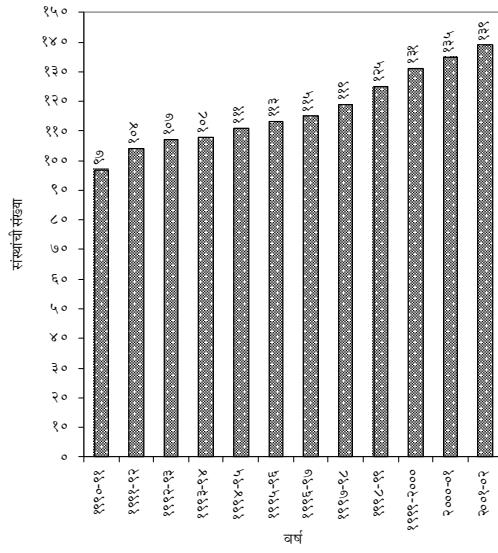
कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भांडवली स्त्रोत

अ. नं.	घटक	१९९० ते १९९६ मध्यांल वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मध्यांल वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मध्यांल वाढ (शेकडा)
१	एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था	१८.६	२०.१	४३.३
२	भाग भांडवल			
अ	एकूण भाग भांडवल	११.५	३८.१	१५६
ब	सरकारी भाग भांडवल	-६.८	-५.१	-५२
३	राज्यांतर निवी			
अ	कायदेशीर राज्यांतर निवी	७८.६	१९.२	११३
ब	बुडोत व रिस्क फंड	७५.५	३४.१	१३७
क	झर राज्यांतर निवी	८७.७	३८.५	१६०
४	ठेवी			
अ	एकूण ठेवी	१६८	६९.८	३५६
ब	संस्था व व्यावित्रिच्या ठेवी	८८६	१२१	२०७५
क	सधासद ठेवी	८६.६	३८.८	१५९
ड	विग्रह सधासद ठेवी	२१.१	३९.१	६८.४
५	एकूण कर्जे			
अ	सरकारी कर्जे	८६.३	३७.७	१५६
ब	मध्यांती खेककून घेतलेती कर्जे	१२२.६९	५१.५३	२३९
क	इतर कर्जे	३१७	८०.७	६५३
६	स्वतःचे भांडवल			
अ	एकूण भांडवल	११४	३५.७	११०.४८
ब	खेळते भांडवल	११३	३४.३	१८७
क	हात शिल्पक	४५.७	२१.१	७१.७
ड	बैंक शिल्पक	९९.१	२७.२	१५३

आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांचे कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

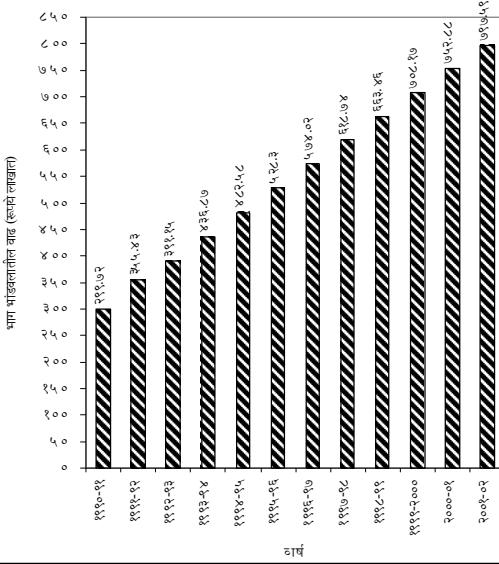
आलोळा ४.१

कागल तालुक्यातील १९९०-९१ ते २००१-०२ या काळातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येतील वाढीचा आलोळा

आलोळा ४.२

कागल तालुक्यातील १९९०-९१ ते २००१-०२ या काळातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या घाग भांडवाल वाढीचा आलोळा

४.१.१ एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था

अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत भरीव वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये असलेल्या १७ पतसंस्थात भर पडून २००१ मध्ये ही संख्या १३९ इतकी झालेली आढळते. सदरची वाढ ही आलेखाच्या स्वरूपात आलेख क्रमांक ४.१ मध्ये दर्शविली आहे.) संशोधन प्रकल्पाच्या पूर्वार्धामध्ये म्हणजेच १९९० ते १९९६ या काळामध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये १८.६ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळून येते. तर १९९६ ते २००१ या काळामधील हीच वाढ २०.९ टक्के इतकी आढळते. अभ्यासकाळातील हे वाढीचे प्रमाण ४३.३ टक्के इतके आढळते. संस्थांच्या या संख्यात्मक वाढीचा विचार केल्यास या १३९ पतसंस्था ८६ खेड्यांमध्ये कार्यरत आहेत. म्हणजेच तालुक्यातील प्रत्येक गावात किमान एक तर कांही खेड्यात एकापेक्षा अधिक सहकारी पतसंस्था यशस्वीपणे कार्य करताना आढळतात.

४.१.१ अ) संस्थांचे एकूण भाग भांडवल

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या सर्वसामान्य गरीब शेतकऱ्यानी आपल्या कर्जाच्या व इतर संबंधित समस्या सोडविण्यासाठी निर्माण केलेल्या असतात. हे भागधारक शेतकरीच संस्थेचे कायदेशीर मालक असल्याने त्यांनी दिलेल्या भाग भांडवलाला संस्थेतील आर्थिक सहभाग स्पष्ट होतो. सभासदाकडून आलेले हे भाग भांडवल जितके अधिक तितका संस्थेला स्वस्त दराने होणारा भांडवल पुरवठा अधिक रहात असल्याने भाग रूपाने आलेले भांडवल हे संस्थेचे पायाभूत भांडवल ठरते. वरील तक्त्याचा अभ्यास केल्यास कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थातील सभासदांच्या भाग भांडवलाचे चित्र स्पष्ट होण्यास मदत होते. सन १९९० ते १९९६ या काळामध्ये प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भाग भांडवलामध्ये ११.५ टक्के अशी भरीव वाढ झालेली दिसून येते. तसेच १९९६ ते २००१ या काळामध्ये झालेल्या ३८.९ टक्के इतक्या वाढीने भाग भांडवल स्थिर करण्यास मदत केली आहे. या काळात सभासदांकडून गोळा झालेल्या भाग भांडवलाचे प्रमाण १९९० च्या तुलनेत २००१ मध्ये १६६.११ टक्के इतक्या भरीव प्रमाणात वाढलेले आढळते. या काळातील ही वाढ सातत्यपूर्ण पध्दतीने झाल्याने त्यावरून सभासदांमधील संस्थेबद्दलचा वाढता विश्वास, आत्मियता व सहभाग स्पष्ट होतो. (आलेख क्रमांक ४.२ मध्ये एकूण भाग भांडवलातील वाढ दर्शविली आहे.)

४.१.२ ब) सरकारी भाग भांडवल

सहकारी संस्थांच्या भाग भांडवलातील आणखी एक महत्वाचा स्रोत सरकारी भाग भांडवल. आपल्या देशातील सहकारी चळवळीच्या प्रारंभापासूनच सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी सरकारने विविध पध्दतीने प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष मदती दिलेल्या आहेत.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर तर सहकारी संस्थांच्या व विशेषतः प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विकासासाठी सरकारने या संस्थांच्या भाग भांडवलात मोळ्या प्रमाणात भागीदारी केलेली आढळते. या संस्था प्रतिकूल परिस्थितीत निर्माण होत असताना आरंभीच्या किमान आवश्यक भांडवलाबाबत अडचणी येत असतात. त्या कमी होऊन या संस्थांची निर्मिती सुलभ पद्धतीने होण्यासाठी सरकार या संस्थांच्या भाग भांडवलाचा कांही वाटा उचलत असते. अर्थातच ही भागीदारी या संस्थांना केवळ प्रारंभीच्या भांडवल अडचणीच्या काळात मदत क्हावी म्हणूनच केली जात असते. कालांतराने या संस्था जसजशा आर्थिकदृष्ट्या स्वतःच्या पायावर उभ्या राहू लागतात तसेतसे हा वाटा कमी करून संस्थेचे स्वतःचे आर्थिक स्वातंत्र्य वाढविण्याचे प्रयत्न केले जातात. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भांडवलातील सरकारी वाट्याचे हे प्रमाण अभ्यासकाळात असेच कमी होत गेलेले आढळते. प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळामध्ये सरकारी भाग भांडवलामध्ये ६.८ टक्के इतकी घट झालेली आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळामध्ये हे घटीचे प्रमाण ५.१ टक्क्यावर आलेले होते. या काळात सरकारी भाग भांडवलाचे प्रमाण १९९० च्या तुलनेत २००१ मध्ये १२ टक्के इतके कमी झालेले आढळते. संस्थांच्या भाग भांडवलातील सरकारी वाट्याच्या या घसरत्या प्रमाणावरून संस्थांची भाग भांडवलाची स्थिती सुधारत असल्याचे स्पष्ट होते.

४.१.३ अ) संस्थांचा कायदेशीर राखीव निधी

सहकारी संस्था या नफा मिळविण्याएवजी सभासदांच्या आर्थिक विकासासाठी निर्माण केलेल्या असतात. गरीबांच्या या संस्थांना मर्यादित भांडवलाच्या सहाय्याने अनेक कार्ये करावी लागतात. म्हणून प्रारंभीच्या काळात व्यक्ती, संस्था व सरकारकडून कर्जे घेऊन ही कार्ये करणे अपरिहार्य असले तरी कालांतराने या संस्थांनी स्वतःच्या प्रयत्नातून स्वतःची आर्थिक क्षमता वाढविणे आवश्यक असते. या स्वंयपूर्णतेसाठी संस्थेकडे स्वतःचे असे खास भांडवल भविष्यकाळात निर्माण क्हावे म्हणून सहकारी कायदयानुसार प्रत्येक संस्थेला आपल्या दरवर्षाच्या नफ्यातून किमान पंचवीस टक्के रक्कम राखीव निधी गंगाजळीच्या स्वरूपात बाजूला काढून ठेवावी लागते. या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कायदेशीर राखीव निधीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ७८.६ टक्के इतकी वाढ झालेली दिसून येते. त्याचबरोबर १९९६ ते २००१ या काळात हीच वाढ १९.२ टक्क्यांनी वाढलेली दिसून येते. अभ्यासकाळातील कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी बाजूला काढून ठेवलेल्या या कायदेशीर राखीव निधीच्या प्रमाणात सातत्याने वाढ झालेली आढळते. सन १९९० च्या तुलनेत २००१ मध्ये हा राखीव निधी ११३ टक्के इतक्या प्रमाणात वाढल्याचे स्पष्ट होते. यावरून या संस्थांच्या वाढत्या फायदयाचे स्वरूप स्पष्ट होत असतानाच त्याने कायदेशीर राखीव निधीत वाढत्या प्रमाणात ठेवलेल्या रकमामुळे

संस्थांची आर्थिक स्थिती भवकम होत असल्याचे स्पष्ट होते.

४.१.३ ब) संस्थांचे बुडीत व रिस्क फंड

सहकारी संस्था या गरीबांच्या असून त्या गरीबांसाठी कार्य करीत असतात. फायदयापेक्षा गरीबांच्या सेवा सोर्योना अधिक महत्व असल्याने प्रसंगी तोटा सहन करून ही कार्ये केली जातात. सभासदांच्या परतफेड क्षमतेपेक्षा त्यांची गरज, त्यांचा प्रामाणिकपणा व सदर मदतीमुळे त्यांचा होणारा विकास लक्षात घेऊन सेवा सहकारी संस्था कर्जे देत असतात. या कर्जदार सभासदांचे उत्पन्न कमी व अनियमित असल्याने त्यांच्या कर्ज परतफेडीत अडचणीमुळे बुडणाऱ्या अशा कर्जामुळे संस्थांचे होणारे संभाव्य नुकसान कमी करण्यासाठी संस्थेच्या दरवर्षीच्या नफ्यातून बुडीत व रिस्क फंडाची निर्मिती केलेली असते. या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या बुडीत व रिस्क फंडामध्ये अभ्यासकाळाच्या प्रारंभी म्हणजे १९९० ते १९९६ च्या दरम्यान ७५.५ टक्के इतकी वाढ झाली आहे. तसेच नंतरच्या म्हणजेच १९९६ ते २००१ या काळामध्ये ३४.९ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. अभ्यासकाळातील कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थानी निर्माण केलेल्या या फंडाचे अवलोकन केल्यास त्यात सातत्याने वाढ झालेली आढळते. सन १९९० च्या तुलनेत २००१ मध्ये ही वाढ १३७ टक्यांनी झालेली आढळते. या फंडातील या वाढत्यारकमेवरून या संस्थांनी आपल्या भविष्यकालीन आर्थिक अडचणीना तोंड देता येण्यासाठी मदत होते.

४.१.३ क) संस्थांचा इतर राखीव निधी

आपल्या गरीब सभासद शेतकऱ्याची प्रत्यक्ष आर्थिक उन्नती करीत असताना संस्थेचे स्वतःचे कार्यालय, फर्निचर व इतर सेवा वाढविणे गरजेचे होत असते. या संस्था सामाजिक स्वरूपाच्या असल्याने सामाजिक बांधिलकीच्या दृष्टीने त्यांनी कार्ये करावीत अशी अपेक्षा असते. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थानी या सामाजिक बांधिलकीच्या दृष्टीकोनातून शिक्षण, अर्थसहाय्य, दत्तक पालक योजना, शैक्षणिक कल्याण निधी, सामाजिक वनीकरण वगैरे कार्यासाठी सतत वाढत्या प्रमाणात खर्च केलेला आहे. या सर्वासाठी आवश्यक असणारा निधी उपलब्ध व्हावा म्हणून दरवर्षीच्या नफ्यातून इतर निधीची निर्मिती केली जात असते. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थानीही ही सामाजिक बांधिलकीची कार्ये वाढत्या निधीच्या सहाय्याने कार्यक्षमपणे केलेली आढळतात. कारण या काळात या संस्थांच्या इतर राखीव निधीत लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. सामाजिक कार्याची जाण राखल्यामुळे या संस्थांच्या इतर राखीव निधीमध्ये १९९० ते १९९६ या पूर्वार्धामध्ये ८७.७ टक्के इतकी वाढ आढळते. हीच वाढ १९९६ ते २००१ या काळात ३८.५ टक्के इतकी आढळते.

या काळात या संस्थांच्या राखीव निधीत १६० टक्के इतक्या मोळ्या प्रमाणात वाढ झाल्याने या निधीच्या मदतीने या संस्थांनी केलेल्या सामाजिक कार्याचे चित्र स्पष्ट होते.

४.१.४ संस्थांच्या एकूण ठेवी

सहकारी संस्था त्यांच्या सामान्य गरीब सभासदांच्या भाग भांडवलातून निर्माण झालेल्या असतात. गरीबीमुळे सभासदांकडून पुरेशा प्रमाणात भांडवल पुरवठा होऊ शकत नाही. त्यामुळे या संस्थांना आपल्या भांडवल उभारणीसाठी इतर मार्गांचा अवलंब करावा लागतो. विविध मार्गांनी संस्थांकडे येणाऱ्या ठेवी हा भांडवल उभारणीचा स्वरूप व महत्वाचा स्रोत असतो. या ठेवीवर कमी दराने व्याज दवावे लागत असल्याने हा स्रोत जसा स्वस्त ठरतो तसेच संबंधितांकडून ठेवीच्या रूपाने संस्थेकडे पैसा राहिल्याने संस्थेच्या धोरणे व दैनंदिन व्यवहारात त्यांचा कार्यात्मक सहभाग राहण्यास मदत होते. या ठेवी वाढल्याने संबंधितांच्या बचतीला उत्तेजन मिळते. त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या भांडवलाच्या इतर स्रोतांपेक्षा ठेवींना वेगळे स्थान असते. सदर अभ्यासकाळातील कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अशा ठेवींचा आढावा घेतल्यास त्यांच्यात सतत वाढ झालेली आढळते. ही वाढ १९९० ते १९९६ या काळामध्ये १६८ टक्के इतकी भरघोस होती. तर नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ ६९.८ टक्के इतकी आढळते. या काळात एकूण ठेवींमध्ये ३५६ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. या एकूण ठेवीत प्रामुख्याने संस्था व व्यक्तिकडून आलेल्या ठेवी, सभासदांच्या ठेवी व बिगर सभासदांकडून आलेल्या ठेवींचा समावेश आढळतो. या तीन महत्वाच्या स्रोतामध्ये अर्थातच संस्थांच्या सभासदांकडून आलेल्या ठेवींचे प्रमाण सर्वांधिक आढळते. सन २००१ मध्ये सभासद ठेवींचे एकूण ठेवीतील प्रमाण ५०.४१ टक्के इतके होते. अभ्यासकाळात या सभासद ठेवींमध्ये १५९ टक्क्यांनी वाढ झालेली होती. सभासदांप्रमाणेच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांशी निगडीत असण्या पाणीपुरवठा संस्था, सहकारी ग्राहक भांडारे यासारख्या संस्थांकडून येणाऱ्या ठेवींचे प्रमाण सभासद ठेवी पाठेपाठ आढळते. महत्वाचे म्हणजे या काळात संस्थांकडून ठेवलेल्या ठेवींच्या प्रमाणात लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. या संस्थांकडून ठेवण्यात आलेल्या ठेवींमध्ये १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात ८८६ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळून येते. तर हीच वाढ १९९६ ते २००१ या काळात १२१ टक्के इतकी होती. सन १९९० च्या तुलनेत २००१ मध्ये संस्थांकडून आलेल्या या ठेवींचे प्रमाण २२ पटीपेक्षा अधिक आढळते. सभासद व संस्थांकडून मिळणाऱ्या ठेवीप्रमाणेच बिगर सभासद व्यक्तिकडून येणाऱ्या ठेवीनाही संस्थेच्या भांडवलात महत्व असते. आपल्या ठेवी संस्थेकडे सुरक्षित आहेत व संस्था प्रगतीपथावर आहे असा विश्वास वाटल्यावरच बिगर सभासद व्यक्ती ठेवी ठेवत असतात. त्यामुळे या ठेवींच्या प्रमाणावरून सामान्य लोकांचा संस्थेवरील विश्वास स्पष्ट होतो. या बिगर सभासदांकडून ठेवण्यात आलेल्या

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 81

ठेवीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात २१.१ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. तर हीच वाढ १९९६ ते २००१ मध्ये ३१.१ टक्के इतकी आहे. अभ्यासकाळात या ठेवीमध्ये वाढ झाली असली तरी ती अल्पशः प्रमाणात आढळते. हे प्रमाण १९९० च्या तुलनेने २००१ मध्ये ६८.४२ टक्के इतके आढळते.

४.१.५ संस्थांची एकूण कर्जे

सहकारी संस्था या गरीबांच्या असल्याने एका बाजूला मर्यादित भाग भांडवल, कमी ठेवी यामुळे भांडवल कमतरतेच्या स्थितीत असतानाच दुसऱ्या बाजूला सभासदांना अधिकाधिक सोयी पुरविण्यासाठी धडपडत असतात. आपल्या गरीब सभासदांचा अधिकाधिक विकास करण्यासाठी कमी पडणारे भांडवल त्यांना कर्ज काढून उभारल्याशिवाय दुसरा मार्ग नसतो. त्यामुळे विविध मार्गांनी घ्यावी लागणारी कर्जे हा सहकारी संस्थांच्या भांडवलाचा एक स्रोत ठरतो.

४.१.५ अ) सरकारी कर्जे

सहकारी संस्था या आर्थिक दुर्बल घटकांच्या असल्याने त्या आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असतात. परंतु सामान्य लोकांच्या विकासासाठी त्या कार्य करीत असल्याने आपल्या देशातील आर्थिक विकासात या संस्थांना महत्वाचे स्थान आहे. त्यामुळे च देशातील सहकारी चळवळीच्या प्रारंभापासूनच सरकारकडून सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष मदती दिल्या जात आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर तर सरकारचा सहकारातील आर्थिक पुढाकार वाढत आहे. या संस्थांना भांडवल कमतरतेमुळे येणाऱ्या अडचणीतून मार्ग काढता यावा म्हणून सरकारकडून विविध मार्गांने कर्जे दिली जातात. यामध्ये प्रामुख्याने गुदामे बांधणे यासारख्या कामासाठी कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना सरकारकडून वाढत्या प्रमाणात कर्जपुरवठा झालेला आढळतो. प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात ८६.३ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे तर १९९६ ते २००१ या काळातील ही वाढ ३७.७ टक्के इतकी आहे. सन १९९० मध्ये हा कर्जपुरवठा २.११ लाख रूपये इतका होता. तो २००१ मध्ये ५.४१ लाख रूपये इतका म्हणजेच १५६ टक्क्यांहून अधिक प्रमाणात वाढलेला आढळतो.

४.१.५ ब) मध्यवर्ती बँकेकडून घेतलेली कर्जे

आपल्या देशातील परिस्थितीच्या गरजानुसार सहकारी संस्थांच्या रचनेत संघीय पद्धतीचा स्विकार करण्यात आला आहे. अल्पकालीन शेती पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांची जी प्रिस्तरीय व्यवस्था आहे त्यात खालच्या गावपातळीवर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कार्यरत आहेत. तर जिल्हा पातळीवर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका कार्यरत आहेत. या उच्चस्तरीय बँकेकडून खालच्या गावपातळीवरील संस्थांना मदत, मार्गदर्शन, नियंत्रण व समन्वयाची कार्ये पार पाडली जातात. त्यामुळे साहजिकच जिल्हयातील प्रमुख सहकारी

पतसंस्था म्हणून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेवर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विकासाची जबाबदारी पडलेली आहे. यामुळे या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण कर्जात या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचा सिंहाचा वाटा असतो. कागल तालुक्यातही कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने अत्यंत कार्यक्षम व महत्वाची भूमिका बजावलेली आढळते. प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळातील सेवा संस्थांनी जिल्हा मध्यवर्ती बँकेकडून घेतलेल्या कर्जामध्ये १२४ टक्क्यांनी वाढ झालेली होती तर त्यानंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात हीच वाढ ५९.५३ टक्के इतकी झालेली होती.

अभ्यासकाळात या बँकेकडून घेतलेल्या कर्जात २३८.९७ टक्के वाढ झालेली आहे. सन १९९० मध्ये या संस्थांच्या एकूण कर्जापैकी ९४.४० टक्के इतकी कर्जे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलेली होती. तर २००१ मध्ये हे प्रमाण एकूण कर्जाच्या ८९.१५ टक्के इतके होते. प्रत्यक्ष टक्केवारीत घट झालेली असली तरी ती एकूण प्रमाणाच्या तुलनेत अत्यल्प आढळते. यावरून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण कर्जातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची भूमिका व महत्व स्पष्ट होते.

४.१.५ क) इतर कर्जे

आपल्या भांडवल कमतरतेची समस्या सोडविण्यासाठी या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था सरकार व जिल्हा मध्यवर्ती बँकेप्रमाणेच इतर मार्गानीही कर्जे घेत असतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँकांचा वाटा सर्वाधिक आढळतो. राष्ट्रीयीकरणामुळे लहानशा गावातही या सरकारी बँकांच्या शाखांचे जाळे पसरले आहे. कागल तालुक्यातही या राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँकांनी विस्तृत कर्जे केलेली असून त्यांचा तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांशी निकटचा आर्थिक संबंध सतत वाढलेला आढळतो.

सन १९९० ते १९९६ या काळामध्ये या संस्थांनी इतर बँकांकडून घेतलेल्या कर्जामध्ये ३१७ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. तर हीच वाढ १९९६ ते २००१ या काळामध्ये ८०.७ टक्के इतकी झालेली आढळते. त्यामुळेच १९९० मध्ये या बँकांकडून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना २७.४८ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा झाला होता. तो वाढून २००१ मध्ये २०६.९५ लाख रूपये इतका म्हणजेच ६५३.०९ टक्के इतक्या प्रचंड प्रमाणात वाढलेला आढळतो.

४.१.६ स्वतःचे भांडवल

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना कर्ज पुरवठ्याबरोबरच इतरही अनेक कामे करावी लागतात. साधारणपणे एक वर्षाच्या काळात अशा कार्याशी संर्बंधित असलेल्या भांडवलाचा स्वतःच्या भांडवलात समावेश असतो. यामध्ये प्रामुख्याने वर्षभराच्या काळात संस्थेच्या कार्यात वापरात असलेल्या खेळत्या भांडवलाचे प्रमाण सर्वाधिक असते. त्यामध्ये कच्चा माल, स्टेशनरी, पगार, दिलेले कमिशन व सूट वगैरे संदर्भातील भांडवलाचा

समावेश आढळतो. तर दररोजचे व्यवहार भागविणे सोपे जावे म्हणून कांही रक्कम रोख स्वरूपात हातशिल्लकेच्या नावे ठेवलेली आढळते. तसेच आपल्या शेजारील बँकेत चालू खात्यात कांही रक्कम शिल्लक ठेवलेली आढळते. सन १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात संस्थांच्या एकूण भांडवलात १४८ टक्क्यांची वाढ दिसून येते. या वाढीशी तुलना करता १९९६ ते २००१ या काळातील ही वाढ ३५.७ टक्के इतकी आढळते. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण भांडवलात १९०.४८ टक्क्यांनी वाढ झालेली होती. तर खेळत्या भांडवलात याच काळात १८७ टक्क्यांनी वाढ झाली होती. हातशिल्लक रक्कमेत अल्पशी म्हणजे ७१.७ टक्के वाढ झालेली होती व इतर बँकांतील ठेवींमध्ये १५३ टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते. म्हणजे भांडवलात सातत्याने वाढ झालेली आढळते.

४.२ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद

समाजातील प्रत्येकाचे उत्पादन साधने, उत्पन्नाचे मार्ग व उत्पन्न प्रमाण यात भिन्नता असल्याने सर्वसाधारणपणे लोकांचे श्रीमंत, मध्यम व गरीब अशा तीन आर्थिक गटात विभाजन केले जाते. श्रीमंत व मध्यम आर्थिक गटातील लोकांचे उत्पन्नाचे मार्ग व उत्पन्न प्रमाण, त्यांच्या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी पुरेसे असल्याने त्या लोकांना मूलभूत गरजा भागविण्यासंदर्भात फारशा अडचणी येत नाहीत. परंतु गरीब आर्थिक गटातील लोकांचे उत्पन्नाचे मार्ग व उत्पन्न प्रमाण इतके कमी असते की त्यांना स्वतःच्या प्राथमिक गरजा भागविणेही त्रासाचे होत असते. प्रत्येक देशातील एकूण लोकसंख्येत अशा गरीबांचे प्रमाण सर्वाधिक आढळते. या गरीब लोकांचे उत्पन्न व आर्थिक क्षमता कमी असल्याने त्यांना स्वतःच्या प्रयत्नाने स्वतःच्या आर्थिक समस्या सोडविणे, कमी करणे अशक्य होत असते. मूलभूत गरजाही भागविता न आल्याने अशा लोकांचे राहणीमान, आर्थिक कल्याण अत्यंत खालच्या दर्जाचे असते. लोकसंख्येत बहुसंख्येने असणाऱ्या या लोकांच्या कल्याणवृद्धीसाठी बाह्य मदतीची गरज असते. सर्वसाधारणपणे ज्या लोकांना स्वतःच्या प्रयत्नाने स्वतःच्या गरजा भागविता येत नाहीत, आर्थिक समस्या सोडविता येत नाहीत असेलोक या समस्या सोडविण्यासाठी स्वइच्छेएकत्र येऊन सामुहिकप्रस्तत करण्याच्या उद्देशाने सहकरणच्या तत्वावर ज्या संस्था निर्माण करीत असतात त्यांना सहकारी संस्था असे म्हणतात.

सहकारी संस्था गरीबांनी गरीबांसाठी निर्माण केलेल्या असून या संस्थांचे नियंत्रण या संबंधित गरीबांकडून केले जात असते. असे सर्वसामान्य सभासद एकत्रित येऊन सहकारी संस्था निर्माण करताना भाग भांडवलाच्या रूपाने भांडवल पुरवठा करीत असतात. त्यामुळे असे भागधारकच सहकारी संस्थांचे कायदेशीर मालक असतात. सर्वसामान्य सभासद हा मालक असल्याने या संस्थांचे नियंत्रण त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या केले जाते व या संस्थांचा उपयोग केवळ संबंधित सभासदांच्या हितासाठीच केलेला असतो.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सदस्यिती 84

सहकारी संस्थांची निर्मिती, विकास व दोघंकालीन अस्तित्वाच्या या विविध अवस्थामध्ये सभासदांना असलेले मूलभूत महत्व लक्षात घेतल्यास एखादी सहकारी संस्था कशा प्रकारची आहे, तिची निर्मिती योग्य प्रकारे झाली आहे काय व तिची कार्ये सहकारी तत्वानुसार चालू आहेत काय हे तपासताना त्या संस्थेच्या एकूण सभासदांची परिस्थिती अभ्यासावी लागते. त्यामध्ये विविध आर्थिक गटातील सभासद किती आहेत, त्यांचे एकमेकांशी कसे प्रमाण आहे, त्यात कसे बदल झाले आहेत याचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या प्रामुख्याने शेती क्षेत्रातील लहान व गरीब शेतकऱ्याच्या आर्थिक विकासासाठी निर्माण केलेल्या असून त्या त्यांच्यासाठीच कार्ये करीत असतात. हे लक्षात घेऊन या सेवा सहकारी संस्थांचे स्वरूप स्पष्ट करताना त्यांच्या सभासदांचे जमीन मालकीच्या आधारे वर्गीकरण करून अभ्यास करणे अधिक उचित ठरते. अभ्यासकाळातील कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांचे वर्गीकरण तक्ता क्रमांक ४.२ मध्ये दिलेले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.२

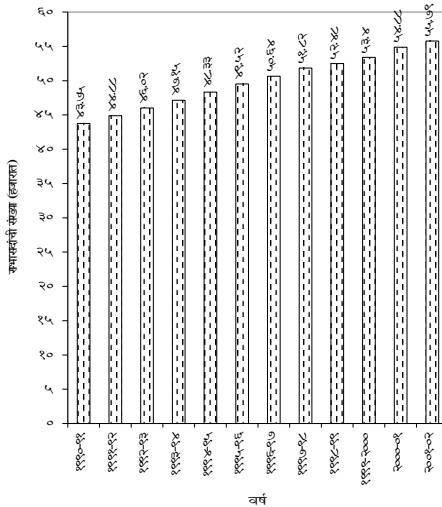
कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांचे वर्गीकरण

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मध्यील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मध्यील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मध्यील वाढ (शेकडा)
१	एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था	१८.५६	२०.८७	४३.३
२	एकूण सभासद संस्था (हजारात)	१५.७५	१०.२७	२७.५२
३	एकूण लोकसंघोशी सभासदांचे शोकडा प्रमाण	- ०.०८	७.९५	७.८६
४	जमीन मालकीनुसार सभासदांची वर्गीकरण (हजारात)			
अ	शून्य ते १ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद	- १९.३	- २०.३	- ३५.७
ब	१ ते २ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद	६३.५	३२.५८	११६.८
क	२ ते ४ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद	- २.६६	- २.१	- ४.७
ड	४ ते ८ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद	३९.३७	२८.३६	६८.६३
इ	८ हेक्टरपेक्षा अधिक जमीन मालकी असणारे सभासद	८.११	७.५	१६.२२
५	शेतमजूर (हजारात)	३९.३१	१७.२८	६३.३१
६	ग्रामीण कारगीर (हजारात)	५५.८६	३३.५३	१०८.१
७	इतर सभासद (हजारात)	६.१८	४.९२	११.४२
८	मागास जातीचे सभासद (हजारात)	- २५.१७	- २८.८८	- ४७.३३
९	मागास जमातीचे सभासद (हजारात)	१४८.३	१६३.९	५५५.२
१०	कर्जदार सभासद (हजारात)	१६.६५	६.६९	२४.४६
११	थकबाकीदार सभासद (हजारात)	९३.७२	२२.६१	१३७.५

आधार : सहाय्यक निबंधक, कागल तालुका सहकारी संस्था, कागल यांचे कार्यालयीन कागदपत्रावरून

आलेख ४.३

कागल तालुक्यातील १९९०-९१ ते २००१-०२ या कालावैतल प्राथमिक
कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासद संख्येतील वाढीचा आलेख

४.२.१ एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था

अभ्यासकाळात कागल तालुक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत सातत्याने भर पडत गेलेली आढळते. सन १९९० ते १९९६ मध्ये ९७ इतकी संख्या असलेल्या या संस्थांची संख्या २००१ मध्ये १३९ इतकी झालेली आढळते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण संख्येमध्ये १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात १८.५६ टक्के तर त्यानंतरच्या म्हणजे १९९६ ते २००१ या काळामध्ये २०.८७ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. अभ्यासकाळातील एकूण वाढ ही ४३.३ टक्के इतकी अधिक आहे. त्यांच्या या वाढीमुळे सभासद संख्या व त्यांचे वर्गीकरणही बदलत गेलेले आढळते.

४.२.२ एकूण सभासद संख्या

अभ्यासकाळात कागल तालुक्यात सर्वच क्षेत्रात व विशेषत: राजकीय क्षेत्रात झापाठ्याने व अनुकूल बदल झाले. या बदलातून कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत सतत भर पडत गेली. परंतु ज्या प्रमाणात सहकारी पतसंस्थांची संख्या वाढली त्या प्रमाणात सभासद संख्येत वाढ झालेली आढळत नाही. या काळात सहकारी सेवा संस्थांच्या संख्येत ४३.२९ टक्क्यांनी वाढ झाली. या संस्थांच्या एकूण सभासद संख्येमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १५.७५ टक्के वाढ झालेली दिसते. तसेच १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ १०.१७ टक्क्यांनी वाढलेली दिसते. म्हणजेच सभासद संख्येत २७.५२ टक्क्यांनीच वाढ झालेली आढळते. (आलेख क्रमांक ४.२ मध्ये सभासद संख्येतील वाढ दर्शीविलेली आहे.)

४.२.३ सभासदांचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण

एकूण लोकसंख्येत बहुसंख्येने असणाऱ्या गरीबांच्या हितासाठी सहकारी संस्था निर्माण केलेल्या असल्याने या सहकारी संस्थांचा जास्तीत जास्त लोकांना लाभ होण्यासाठी त्याने अधिकाधिक लोकांचा आपल्या सभासदांत समावेश करून घेणे आवश्यक असते. एकूण सभासदांच्या लोकसंख्येशी असलेल्या प्रमाणावरून हे चित्र स्पष्ट होण्यास मदत होते.

अभ्यासकाळात कागल तालुक्यात कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत वाढ झाली. पण एकूण सभासद संख्येत मात्र फारच कमी प्रमाणात वाढ झाली होती. परिणामी एकूण सभासदांचे एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण बरेच कमी होते. शिवाय एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण हे जवळपास सारखेच असलेले आढळते. सन १९८१ च्या जनगणनेनुसार तालुक्याच्या असलेल्या एकूण लोकसंख्येत एकूण सभासदांचे प्रमाण २३.९१ टक्के इतके होते. त्यानंतरच्या काळात १९९१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्येत अधिक वाढ स्पष्ट झालेली असताना एकूण सभासद संख्येत मात्र अल्पशी वाढ झाल्याने सभासदांचे हे प्रमाण कमी झालेले होते. सन १९९० ते १९९६ या काळामध्ये संस्थांच्या एकूण लोकसंख्येशी असलेल्या सभासदांच्या प्रमाणामध्ये ०.०८ टक्के इतकी घट झालेली आढळून येते. हेच प्रमाण १९९६ ते २००१ या काळामध्ये वाढून ७.९५ टक्के इतके वाढलेले दिसते. त्यानंतर सभासद संख्येत हळूहळू वाढ झाल्याने त्यांच्या लोकसंख्येशी असलेल्या प्रमाणातही मंदगतीने वाढ होउन २००१ मध्ये एकूण सभासद संख्या एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणाशी २५.७९ टक्के इतकी आढळते.

४.२.४ जमीन मालकीनुसार सभासदांचे वर्गीकरण

कृषी सहकारी पतसंस्था या ग्रामीण भागातील गरीबांच्या आर्थिक विकासासाठी कार्यरत असल्याने त्यांचे सभासद हे ग्रामीण गरीब आर्थिक वर्गातून येत असतात. अर्थातच त्यामध्ये जमिनीची कमी अधिक मालकी असणारे जसे असतात तसेच जमीन मालकी नसलेले गरीब लोक ही सभासद झालेले असतात. हे लक्षात घेता तालुक्यातील सहकारी सेवा संस्थांच्या सभासदांचे वर्गीकरण करताना त्याच पद्धतीने करणे आवश्यक ठरते. ग्रामीण भागात अजूनही इतर उद्योगांचा विकास झालेला नसल्याने शेती हेच महत्वाचे साधन आहे. म्हणूनच सभासद शेतकऱ्याचे वर्गीकरण करताना त्यांच्या मालकीच्या असलेल्या शेती क्षेत्राचा आधार घ्यावा लागतो. पारंपारिक पद्धतीने

या शेतकऱ्याचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे केले जाते.

- अ) शून्य ते १ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद
- ब) १ ते २ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद
- क) २ ते ४ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद
- ड) ४ ते ८ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद
- इ) ८ हेक्टरपेक्षा अधिक जमीन मालकी असणारे सभासद

या वर्गीकरणाचा आधार घेऊन कागल तालुक्यातील कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या जमिनीची मालकी असणाऱ्या सभासदांचे वर्गीकरण व अभ्यासकाळात त्यांच्या संख्येत झालेले बदल स्पष्ट करणे सोपे जाते. त्यावरून अशा सभासदांचे एकत्रित चिन्हांची स्पष्ट होते.

४.२.४ अ) शून्य ते १ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद

ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटात समाविष्ट असलेल्या लोकांमध्ये अशा शेतकऱ्याचा समावेश असतो. त्यामुळे साहजिकच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अशा जास्तीत जास्त लोकांना आपले सभासद करून त्यांचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे असते. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील सर्व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण सभासदामध्ये त्यांचे प्रमाण बरेच मोठे आढळते. वास्तविक पाहता या गटातील सभासदांच्या संख्येत वाढ होणे आवश्यक आहे. परंतु अभ्यासकाळात यांची संख्या सातत्याने घटत गेलेली आढळते. सन १९९० मध्ये या गटातील सभासदांची संख्या १०.९७ हजार इतकी म्हणजेच एकूण सभासद संख्येशी २५.०७ टक्के इतकी होती. शून्य ते १ हेक्टर जमीन मालकी असणाऱ्या शेतकऱ्याच्या प्रमाणामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १९.३ टक्के इतकी घट झालेली दिसते. तर हीच घट १९९६ ते २००१ या काळात २०.३ टक्के इतकी वाढलेली आढळते. परंतु अभ्यासकाळात या संख्येत सातत्याने घट होऊन २००१ मध्ये या गटातील सभासदांची संख्या ७.०५ हजार इतकी होती व तालुक्यातील एकूण सभासद संख्येशी हे प्रमाण १२.६३ टक्के असल्याचे आढळते.

४.२.४ ब) १ ते २ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद

एक ते २ हेक्टर जमीन मालकी असणाऱ्या सभासदांना लहान शेतकरी असेही संबोधले जाते. या लहान शेतकऱ्याचे ग्रामीण लोकसंख्येत बरेच मोठे प्रमाण आहे. यांच्याकडे थोडीशी अधिक जमीन असली तरी तिचे कोरडवाडू स्वरूप, त्यामुळे मर्यादित उत्पादन येत असल्याने अशा शेतकऱ्याचा समावेशही आर्थिकदृष्ट्या गरीब गटातच करावा लागतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या गरीबांच्या विकासासाठी कार्यरत असल्याने या गटातील सभासदांना ही महत्व असते. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यात या गटातील सभासद शेतकऱ्याच्या संख्येत भरीव वाढ झालेली आढळते. सन १९९० ते १९९६ या काळामध्ये १ ते २ हेक्टर जमीन मालकी असणाऱ्या सभासदांच्या संख्येत ६३.५ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे तर हीच वाढ १९९६ ते २००१ या काळामध्ये ३२.५८ टक्के इतकी झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या गटातील सभासद शेतकऱ्याची संख्या ६.७४ हजाराहून जास्त होती. ती अभ्यासकाळात सातत्याने वाढलेली असून २००१ मध्ये ती १४.६१ हजार इतकी झालेली होती. या वाढीचे प्रमाण ११६.८ टक्के इतके आढळते. एकूण सभासद संख्येशी असणाऱ्या या गटातील सभासदांचा विचार केल्यास १९९० मध्ये हे प्रमाण १५.४० टक्के इतके होते तर २००१ मध्ये २६.१८ टक्के इतके वाढलेले आढळते.

४.२.४ क) २ ते ४ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद

या गटातील लोकांकडे तुलनेने अधिक जमीनीची मालकी असताना त्यांच्याकडील बागायत जमिनीचे प्रमाण जास्त असल्याने त्यांचे उत्पन्न तुलनेने अधिक असते. म्हणून लहान व सिमांत शेतकऱ्यापेक्षा या शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती बरी असते. तरीपण अलिकडील काळातील वाढती लोकसंख्या व वाढत्या खर्चामुळे याही लोकांना आर्थिक समस्यांना तोंड दयावे लागते. म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी या गटातील लोकांच्या विकासालाही प्राधान्य देणे आवश्यक असते. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील या गटातील सभासद शेतकऱ्याच्या संख्येत हळूहळू घट झालेली आढळते. सन १९९० ते १९९६ या काळात २ ते ४ हेक्टर जमीन मालकी असणाऱ्या सभासदांच्या प्रमाणामध्ये २.६६ टक्के इतकी घट झालेली आहे. तर हीच घट १९९६ ते २००१ या काळात २.१ टक्के इतकी झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या गटातील सभासद संख्या ४.८९ हजार होती. ती २००१ मध्ये ४.६६ हजारपर्यंत घटलेली आढळते. या घटीचे प्रमाण ४.७ टक्के इतके आढळते. सन १९९० मध्ये या सभासदांचे एकूण सभासद संख्येशी प्रमाण ११.१७ टक्के इतके होते. ते २००१ मध्ये ८.३५ टक्के पर्यंत घटलेले आढळते.

४.२.४ ड) ४ ते ८ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद

या गटातील शेतकऱ्याचा मध्यम शेतकरी म्हणून निर्देश केला जातो. यांच्याकडील जमीनीचे क्षेत्र, जमीनीची प्रत व उत्पादन अधिक असल्याने या लोकांची आर्थिक स्थिती चांगली असते. तरीपण सहकारी संस्था या सेवाभावी स्वरूपाच्या असल्याने या शेतकऱ्याच्या हितासाठी त्या प्रयत्न करीत असतात. अर्थातच या शेतकऱ्याचे प्रमाण तुलनेने कमी असते. ४ ते ८ हेक्टर जमीन मालकी असणाऱ्या सभासदांच्या प्रमाणामध्ये १९९० ते १९९६ या काळामध्ये ३१.३७ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळातील वाढीचे प्रमाण २८.३६ टक्के आहे. एकूण अभ्यासकाळातील या सभासदांच्या प्रमाणामध्ये ६८.६३ टक्के इतकी वाढ आढळते. सन २००१ मध्ये या सभासदांचे एकूण सभासद संख्येशी प्रमाण ३.०८ टक्के इतके होते. अभ्यासकाळात या सभासदांची संख्या १.०२ हजारावरून १.७२ हजारापर्यंत वाढत गेलेली असली तरी एकूण सभासद संख्येशी असलेले त्यांचे प्रमाण अनुक्रमे १९९० मध्ये २.३३ टक्के इतके तर २००१ मध्ये ३.०८ टक्के इतके आढळते.

४.२.४ इ) ८ हेक्टरपेक्षा अधिक जमीन मालकी असणारे सभासद

या शेतकऱ्याकडे जमीनीचे क्षेत्र जसे बरेच अधिक असते तसे त्यातील बरीच जमीन सुपीक व बागायत असल्याने या शेतकऱ्याचे उत्पन्न खूपच अधिक असते. त्यामुळे त्यांचा समावेश श्रीमंत जमीनदार वर्गात केलेला असतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्याकडून सेवा, सोयी मिळविण्यापेक्षा अशा संस्थांचे नियंत्रण करून आपले राजकीय वर्चस्व वाढविण्याच्या हेतूनेच या गटातील शेतकरी प्राथमिक कृषी सहकारी

पतसंस्थांचे सभासद होताना आढळतात. त्यामुळे या गटातील सभासदांची संख्या खूपच कमी असते. ८ हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्याच्या प्रमाणामध्ये १९९० ते १९९६ या काळामध्ये ८.१० टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. तर हीच वाढ १९९६ ते २००१ या काळात ७.५ टक्के इतकी अधिक आहे. एकूण अभ्यासकाळातील ही वाढ १६.२२ टक्के इतकी आढळते. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यात या गटातील सभासदांची संख्या १९९० मध्ये ०.३७ हजार इतकी होती. त्यांचे एकूण सभासदांशी प्रमाण केवळ ०.८४ टक्के इतके होते. अभ्यासकाळात त्यांच्या संख्येत वाढ होऊन ती २००१ मध्ये ०.४३ हजार झालेली असली तरी त्यावर्षीच्या एकूण सभासद संख्येत हे प्रमाण ०.७७ टक्के इतके अल्प असलेले आढळते.

४.२.५ शेतमजूर

सर्वसाधारणपणे ज्या लोकांचा उदरनिर्वाह दुसऱ्याच्या शेतावर काम करून मिळालेल्या मजुरीवर चाललेला असतो त्यांचा या गटात समावेश केला जातो. यामध्ये थोडीशी कोरडवाहू शेतजमीन असणाऱ्या शेतकऱ्याप्रमाणेच भूमीहीन शेतमजुरांचाही समावेश आढळतो. त्यांचे उत्पन्नाची साधने व उत्पन्न प्रमाण अत्यंत अल्प असून अनिश्चित असतात. त्यामुळे ग्रामीण लोकसंख्येतील सर्वाधिक गरीब आर्थिक गटात त्यांचा समावेश करावा लागतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ग्रामीण भागातील गरीबांच्या सेवेसाठी स्थापन केलेल्या असल्याने या संस्थांमध्ये या लोकांचे प्रमाण अधिक असणे आवश्यक असते. किंबहुना अशा गरीब सभासदांची संख्या अधिक असणारी संस्था आदर्श समजावी लागते. कागल तालुक्यात अशा शेतमजूर सभासदांचे प्रमाण अपेक्षेपेक्षा कमी आढळते. सन १९९० ते १९९६ या काळात शेतमजुरांच्या संख्येमध्ये ३९.३१ टक्के वाढ झालेली आहे. तसेच १९९६ ते २००१ या काळातील वाढीचे प्रमाण १७.२८ टक्के इतके इतके आहे. अभ्यासकाळातील एकूण वाढ ६३.३९ टक्के इतकी आढळते. सन १९९० मध्ये शेतमजुरांची संख्या ८.१४ हजार म्हणजेच एकूण सभासदांच्या १८.६० टक्के इतकी होती. त्यात अल्पशी वाढ होऊन २००१ मध्ये ही सभासद संख्या १३.३० हजार म्हणजेच एकूण सभासद संख्येच्या २३.८६ टक्के इतकी झालेली होती.

४.२.६ ग्रामीण कारागीर

पारंपारिक प्रचलित परिस्थितीत वर्ण व्यवस्थेनुसार ग्रामीण भागात बलुतेदारी पद्धती दीर्घकाळ टिकून होती. या बलुतेदारीच्या संदर्भात पारंपारिक ग्रामीण कारागीर आढळतात. अलिकडील काळात बदलत्या ग्रामीण परिस्थितीत बलुतेदारी व पर्यायाने ग्रामीण कारागीरांचे महत्व व प्रमाणही कमी झालेले आहे. इतर वर्णायांची सेवा करून मिळाणारे उत्पन्न हाच या लोकांचा उत्पन्नाचा प्रमुख मार्ग असल्याने याही लोकांचा गरीब आर्थिक गटातच समावेश करावा लागतो. त्यामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 90

सभासदांत यांचे प्रमाण अधिक असणे गरजेचे ठरते. परंतु कागल तालुक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण सभासदांमध्ये ग्रामीण कारागीर सभासदांचे प्रमाण अत्यंत दुर्लक्षणीय आढळते व अभ्यासकाळात त्यांच्या संख्येत अत्यंत अल्पशी वाढ झालेली आहे. ग्रामीण कारागीरांच्या संख्येमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ५५.८६ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. तर हीच वाढ १९९६ ते २००१ या काळात ३३.५३ टक्के इतकी आढळते. अभ्यासकाळातील एकूण वाढ १०८.१ टक्क्यांनी जास्त आहे. सन १९९० मध्ये ग्रामीण कारागीर सभासदांची संख्या १.११ हजार इतकीच होती. ते प्रमाण त्या वर्षातील एकूण सभासदांच्या केवळ २.५३ टक्के इतके होते. यामध्ये अल्पशी वाढ होऊन २००१ मध्ये ही सभासद संख्या २.३१ हजार म्हणजे त्यावर्षीच्या एकूण सभासद संख्येशी केवळ ४.१४ टक्के इतकीच होती.

४.२.७ इतर सभासद

या वर्गामध्ये विविध प्रकारच्या लोकांचा समावेश आढळतो. त्यात अ) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेच्या हृदीत जमीन असणारे पण दुसऱ्या गावी वास्तव्यास असलेले, ब) सेवा संस्थेच्या हृदीत दीर्घकाळ वास्तव्य असणारे, क) देवस्थान जमीनीचे कूळ असणारे शेतकरी, ड) इतर गावातील ज्यांनी संस्थेच्या हृदीतील जमीन खरेदी केलेली आहे, अशा लोकांचा समावेश आढळतो. कागल तालुक्यात अशा इतर सभासद वर्गात समाविष्ट असलेल्या लोकांची संख्या बरीच मोठी आढळते व अभ्यासकाळात त्यांच्या संख्येत वाढही झालेली आढळते. इतर सभासदांच्या संख्येमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ६.१८ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. तसेच १९९६ ते २००१ या काळातील वाढ ही ४.१२ टक्के इतकी आहे. अभ्यासकाळात इतर सभासदांच्या एकूण संख्येत ११.४२ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. सन १९९० मध्ये अशा इतर सभासदांची संख्या १०.५१ हजार म्हणजे एकूण सभासद संख्येशी २४.०२ टक्के इतकी होती. तिच्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये ती ११.७१ हजार इतकी म्हणजे त्या वर्षीच्या एकूण सभासद संख्येशी २०.९८ टक्के इतकी असलेली आढळते.

४.२.८ मागास जातीय सभासद

पारंपारिक ग्रामीण परिस्थितीत ग्रामीण लोकसंख्येत मागास जातीय लोकांचे प्रमाण बरेच आढळते. या गटातील लोकांकडे स्वतंत्र व पुरेशी उत्पन्नाची साधने नसल्याने ते सामाजिक तसेच आर्थिकदृष्ट्याही मागासलेले असतात. सहकारी संस्थांनी अशा लोकांना जास्तीत जास्त प्रमाणात सामावून घेऊन त्यांच्या विकासासाठी प्रयत्न करण्याची गरज असते. सरकारकडूनही विविध योजनांद्वारे या मागासवर्गीयांच्या आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न होत असतात. सहकारी संस्थांनी पुढाकार घेऊन या योजना राबविल्यास त्या अधिक यशस्वी होऊन मागासवर्गीयांचा फायदा होतो. त्याही दृष्टीने मागास जातीय लोकांचा

या कृषी सहकारी पतसंस्थांतील अधिकारिक संघाचा खूपच कमी असून अभ्यासकाळात या सभासद संख्येत घट झालेली आढळते. मागास जातीय सभासदांमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात २५.९४ टक्के इतकी घट आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळातील ही घट २८.८८ टक्के इतकी आहे. अभ्यासकाळातील या सभासदांच्या संख्येतील ही घट ४७.३३ टक्के इतकी आहे. सन १९९० मध्ये या मागासवर्गीय सभासदांची संख्या फक्त ३.७४ हजार इतकीच होती. हे प्रमाण त्यावर्षीच्या एकूण सभासद संख्येशी ८.५४ टक्के इतके होते. दुर्देवाने अभ्यासकाळात या सभासदांची संख्या घटून ती १.९७ हजार म्हणजेच त्यावर्षीच्या एकूण सभासद संख्येशी ३.५३ टक्के इतकी झाली होती.

४.२.९ मागास जमातीचे सभासद

एकूण ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये मागास जमातीच्या लोकांचे प्रमाणही बरेच आढळते. मागास जातीय लोकांपेक्षा या मागास जमातीच्या लोकांची उत्पन्नाची साधने कमी व अनिश्चित असतात. परिणामी या लोकांची आर्थिक स्थिती अस्त्यंत प्रतिकूल असून हे लोक ग्रामीण दारिद्र्याच्या सर्वात खालच्या पातळीवर राहतात. प्राथमिक सहकारी सेवा संस्था गरीबांच्या विकासासाठी प्रयत्न करावेत अशी अपेक्षा असते. परंतु कागल तालुक्यात मागास जमातीच्या सभासदांचे प्रमाण अतिशय कमी असून अभ्यास काळात या सभासदांच्या संख्येतही मोजकीच वाढ झालेली आढळते. मागास जमातीचे सभासदांमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १४८.३ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ १६३.९ टक्के इतकी आढळते. एकूण अभ्यासकाळातील ही वाढ ५५५.२ टक्के इतकी आहे. सन १९९० मध्ये या मागास जमातीच्या सभासदांची केवळ ०.२९ हजार म्हणजे त्या वर्षीच्या एकूण सभासद संख्येशी हे प्रमाण ०.६६ टक्के इतकेच होते. तर २००१ मध्ये यांची संख्या १.९० हजार म्हणजेच त्या वर्षीच्या एकूण सभासद संख्येशी ३.४० टक्के इतकीच होती.

४.२.१० कर्जदार सभासद

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून भांडवल व इतर प्रकारची मदत मिळवून आपला विकास करता यावा म्हणून सामान्य लोक त्यांचे सभासदत्व घेत असतात. सभासद होत असताना आर्थिक अडचणीच्यावेळी कर्ज मिळविणे हा महत्वाचा हेतू असतो. प्रत्यक्षातील अनुभवानुसार सहकारी संस्थेच्या यशासाठी या संस्थांबद्दलची सभासदांमधील जागरूकता व त्यांचा संस्थांच्या कार्यातील सहभाग याला खूपच महत्व असते. त्या दृष्टीकोनातूनच एकूण सभासदांमध्ये कर्ज घेतलेल्या सभासदांचे प्रमाण किती आहे याला फार महत्व असते. अधिकारिक सभासदांनी अधिकारिक प्रमाणात कर्ज घेतल्यास संस्थेच्या

कायोचा विस्तार होण्यासही मदत होते. कागल तालुक्यातील प्राथमिक सहकारी सेवा संस्थांच्या अशा कर्जदार सभासदांचे प्रमाण अपेक्षेपेक्षा कमी असलेले आढळते. अभ्यासकाळात या संख्येत अल्पशी वाढ झालेली आहे. कर्जदार सभासदांमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १६.६५ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ ६.६९ टक्के इतकी झालेली आहे. अभ्यासकाळातील एकूण वाढ ही २४.४६ टक्के इतकी आहे. सन १९९० मध्ये अशा कर्जदार सभासदांची संख्या २२.४० हजार म्हणजे त्या वर्षीच्या एकूण सभासद संख्येच्या फक्त ५१.२ टक्के इतकी होती. अभ्यासकाळात ही संख्या वाढून २००१ मध्ये ती २७.८० हजार इतकी असली तरी त्या वर्षीच्या एकूण सभासदांच्या संख्येत हे प्रमाण ४९.९७ टक्के इतके आढळते.

४.२.११ थकबाकीदार सभासद

विविध कारणामुळे ज्या सभासदांना संस्थेकडून घेतलेली कर्ज दिलेल्या मुदतीत परत करता येत नाहीत त्यांचा अशा थकबाकीदार सभासदांमध्ये समावेश होत असतो. थकबाकीमुळे सभासद तसेच संस्थेचेही नुकसान होत असते. थकबाकी असल्यामुळे त्या सभासदाला नवीन कर्ज मिळत नाही व आर्थिक अडचणीच्यावेळी त्याचे नुकसान होते. तर या थकबाकीइतकी संस्थेची रक्कम अडकून पडत असल्याने संस्थेला मध्यवर्ती बँकेकडून तितक्या प्रमाणात पुर्ववित्त सेवा मिळू शकत नाही. त्या प्रमाणात संस्थेचे आर्थिक व्यवहार घटून नुकसान होत असते. म्हणूनच एकूण कर्जदार सभासदात अशा कर्ज परत न करण्या थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण किती आहे याला महत्व असते. कागल तालुक्यात अभ्यासकाळात अशा थकबाकीदार सभासदांची संख्या व त्यांचे कर्जदार सभासद संख्येशी असलेले प्रमाण खूपच अधिक आढळते. संशोधन प्रकल्पाच्या सुरुवातीला १९९० ते १९९६ या काळात थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण ९३.७२ टक्के इतके होते. नंतरच्या म्हणजेच १९९६ ते २००१ या काळात ते २२.६१ टक्के इतके होते. एकूण अभ्यासकाळात हे प्रमाण १३७.५ टक्के इतके आढळते. सन १९९० मध्ये २२.४० हजार कर्जदार सभासदांपैकी ६.२१ हजार सभासद हे थकबाकीदार होते. हे प्रमाण २७.७२ टक्के इतके होते. तर अभ्यासकाळातील कर्जदार सभासदांची संख्या २२.४० हजारावरून २७.८८ हजारावर वाढलेली असताना थकबाकीदार सभासदांची संख्या मात्र ६.२१ हजारावरून १४.७५ हजार म्हणजे २७.७२ टक्केवरून ५२.९० टक्के इतकी वाढलेली आढळते.

४.३ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची आर्थिक स्थिती

गोरवाला समितीच्या शिफारशीनुसार दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून देशातील शेती क्षेत्रात पतपुरवठा व इतर कार्ये करण्या सहकारी संस्थांच्या कार्याची व्याप्ती वाढवून त्यांच्या मदतीने शेती व ग्रामीण विकासाचे प्रयत्न झाले. त्या अनुरोधानेच या समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्था आर्थिकदृष्ट्या

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 93

आर्थिकाधिक बलशाली करण्यासाठी प्रयत्न झाले. त्याचाच भाग म्हणून या संस्था आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व स्वयंपूर्ण करण्यासाठी कमुकवत संस्थांचे एकत्रीकरण करून या संस्थांकडे पारंपारिक शेती पतपुरवठ्याच्या कार्याबरोबरच शेती आदाने, शेती सेवा जीवनावश्यक वस्तू यांचा सभासद शेतकऱ्याना पुरवठा करण्याची नवीन जबाबदारी सोषविण्यात आली. त्यातूनच देशभर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे प्रमाण वाढत गेले. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून सभासद शेतकऱ्याना पतपुरवठ्याबरोबरच इतर वस्तू व सेवा पुरविण्याचे कार्य केले जाऊ लागल्यावर त्यांच्या कार्यात झापाठ्याने वाढ झाली. अर्थातच त्यांच्या कार्याची वाढती संख्या व व्यापीमुळे त्यांची भांडवलाची गरज ही सतत वाढत राहिली. ही गरज भागविण्यासाठी त्यांनी विविध मार्गानी भांडवल उभारणीचे कार्य केलेले आहे. संस्थेची ही विविध कार्ये तिच्या आर्थिक क्षमतेवर जशी अवलंबून असतात तसेच तिच्याकडून दिलेली व वसूल झालेली कर्जे यांनाही महत्व असते. या सर्वांचा साकल्याने विचार केल्यास प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्यात्मक व दर्जात्मक परिस्थितीचे चित्र स्पष्ट करताना त्यांची आर्थिक स्थिती अभ्यासावी लागते. या अनुरोधाने या संस्था प्रामुख्याने जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेत असलेली कर्जे, त्यांचे विविध पद्धतीने होणारे वाटप, या कर्जांच्या वसुलीचे स्वरूप, संस्थांचा नफातोया या सर्वांचा एकत्रितपणे अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. या संदर्भातील स्थिती तक्ता क्रमांक ४.३ वरून स्पष्ट होते.

तक्ता क्रमांक ४.३

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची आर्थिक स्थिती

अ. नं.	तालुका	१९९० ते १९९६ मध्येल वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मध्येल वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मध्येल वाढ (शेकडा)
१	जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलेली कर्जे	१५३.५९	५१.५३	२८८.९७
२	उत्तर कर्जे	१५३.५६	५१.५३	२८८.९६
३	पतसंस्था	१५३.५६	३६.९८	२३०.५६
४	कर्जे बाट्या			
५	अल्पकालीन	१५३.५६	४३.०८	२६४.५५
६	मध्यमकालीन	३१८.५१	७७.५३	७४१.७१
७	वायसुन कर्जे			
८	अल्पकालीन	१५३.५६	४३.०८	२६४.५६
९	मध्यमकालीन	३३०.४८	३.५५	६६७.४१
१०	मात्रकापांने वायसुन रक्कम	१९९.२४	५२.६७	३४५.१२
११	व्यवव्यापान खुर्चे			
१२	पगर	३१८.२०	५३.१६	५९१.०८
१३	भाडे	१५३.५६	५४.०९	२६४.५६
१४	झैंज	१७९.१२	५१.७८	२४१.७०
१५	इतर	५६.२.३३	७३.९६	८७८.३५
१६	नपां	१२४.२९	४६.१५	२६७.९६
१७	लोटा	१५३.५४	६०.६७	३५७.३३
१८	नोकराची			
१९	संस्थित	१५३.५२	८१०	२५०.००
२०	इतर	१७९.११	१३.५२	२३.५२
२१	नपां मिळविणाऱ्या सेवा	३.८१	२.५	६.५१
२२	तेटपांडील सेवा	७६	६२.८५	१८५.००

आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, कागल तालुका सहकारी संस्था, कागल यांचे कार्यालयीन

कागदपत्रांवरूनकागल तालुका हा प्रामुख्याने शेतोप्रधान असल्याने शेती व ग्रामीण विकासासाठी तालुक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या व कार्ये वाढविण्याचे सतत व यशस्वी प्रयत्न झाले. त्यातूनच आज प्रत्येक गावात किमान एक व बन्याच गावात एकापेक्षा अधिक संस्था यशस्वीपणे काम करताना आढळतात. या संस्थांची आर्थिक स्थिती त्यांच्याकडून केल्या जाणाऱ्या विविध कार्याच्या अनुरोधाने स्पष्ट होते.

४.३.१ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलेली कर्जे

देशातील व राज्यातील त्रिस्तरीय रचनेनुसार कागल तालुक्यात ग्रामपातळीवर काम करणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा विकास करण्याची जबाबदारी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने यशस्वीपणे पार पाडलेली आहे. त्यामुळे या पतसंस्थांच्या एकूण कर्जात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचा सर्वात अधिक वाटा आढळतो. या बँकेकडून घेतली जाणारी ही कर्जे अल्प तसेच मध्यम मुदत कर्जासाठी वापरली जात असतात. त्यातील अल्पकालीन कर्जाची परतफेड दरवर्षी केली जाते तर मध्यम मुदत कर्जाची त्यांच्या मुदतीनुसार परतफेड केली जाते. म्हणूनच या सेवा संस्थांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करताना त्यांची जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून उचललेली कर्जे व त्यांची त्या त्या वर्षी झालेली परतफेड यांचा विचार करावा लागतो. अभ्यासकाळात उचल कर्जामध्ये सतत वाढ झालेली आढळते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलेल्या कर्जामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १२३.७ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ ५१.५३ टक्के इतकी आढळते. सन १९९० मध्ये ५२८.६६ लाख रुपये इतक्या कर्जाची उचल झालेली होती. तर २००१ मध्ये १७९२.०४ लाख रुपये कर्ज उचल झालेली होती. हे लक्षात घेतल्यास या कालावधीत कर्ज उचल प्रमाण २३८.९७ टक्क्यांनी वाढलेले आढळते. बहुतेक संस्थांनी आपल्या दरवर्षीच्या अल्पकालीन कर्जाची परतफेड केलेली असल्याने अभ्यासकाळातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या सेवा संस्थांच्या कर्ज परतफेडीची परिस्थिती समाधानकारक वाढलेली आढळते. सन १९९० मध्ये ४३४.९३ लाख रुपयांची परतफेड झालेली होती. ती २००१ मध्ये ११६०.६ लाख रुपये म्हणजेच १६६.८४ टक्के वाढलेली आढळते.

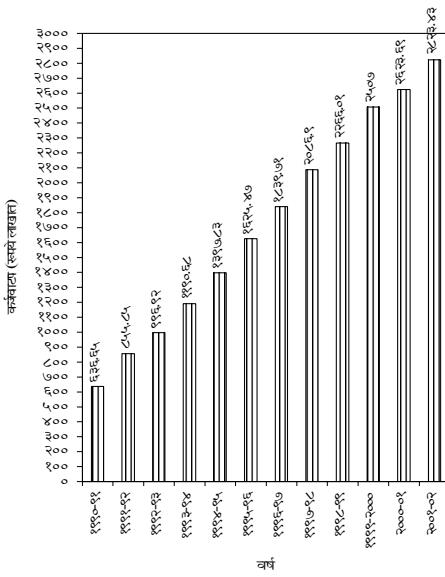
४.३.२ कर्ज वाटप

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आपल्या स्वतःच्या भांडवलाबरोबरच जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाच्या सहाय्याने आपल्या सभासदांना विविध प्रकारची कर्जे देत असतात. त्यामध्ये पंधरा महिने पर्यंतच्या मुदतीची अल्पकालीन कर्ज जशी असतात तसेदहा वर्षापर्यंतच्या मुदतीची मध्यमकालीन कर्जाचाही समावेश असतो ही कर्जे रोख तसेच, वस्तुरूपात दिली जात असतात. अर्थातच या एकूण कर्जवाटपात अल्पकालीन कर्जाचा अधिक वाटा असतो. अभ्यासकाळाच्या प्रारंभी म्हणजेच १९९०

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 95

ते १९९६ या काळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून वाटण्यात आलेल्या अल्पकालीन कर्जामध्ये १८५.५२ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. तर हेच प्रमाण १९९६ ते २००१ या काळात ५८.२५ टक्के इतके आहे. अभ्यासकाळातील कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जवाटपाचा विचार केल्यास १९९० मध्ये ६३६.६५ लाख रूपये एकूण कर्जवाटपापैकी ५०३.७९ लाख रूपये म्हणजेच ७९.१३ टक्के इतके अल्पकालीन कर्ज वाटण्यात आले होते. तर २००१ मध्ये वाटलेल्या एकूण २८२३.४३ लाख रूपये कर्जपैकी १८३६.६ लाख रूपये म्हणजेच ६५.०४ टक्के कर्ज अल्पकालीन स्वरूपाचे होते. म्हणजेच अजूनही या सेवा सहकारी संस्थांकडून अल्पकालीन कर्जाचेच अधिक वाटप होते. या काळात अल्पकालीन कर्जवाटपात २६४.५५ टक्के इतकी वाढ झालेली होती. तर याच काळात मध्यम मुदत कर्ज पुरवठ्यात ६४२.७५ टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते. (आलेख क्रमांक ४.४ मध्ये कर्जवाटपातील वाढ दर्शविली आहे.)

आलेख ४.४
कागल तालुक्यातील १९९०-९१ ते २००१-०२ या काळातील प्राथमिक
कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जवाटपाचा आलेख

४.३.३ वसूल कर्ज

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून सभासदांना विविध रूपात व विविध प्रकारच्या कर्जांच्या नियमित, भरपूर व योग्यवेळी पुरवठ्यावर सभासदांचे हीत जसे अवलंबून असते तसेच सभासदांकडून या कर्जाच्या होणाऱ्या परतफेडीवर संस्थेची आर्थिक स्थिती व भविष्यकालीन विकास अवलंबून असतो. त्यामुळे च संस्थेकडून दिल्या जाणाऱ्या

कर्जपुरवर्घाला तिच्या आर्थिक स्थितीत जसे महत्व असते तसेच वसुल होणाऱ्या कर्जाच्या प्रमाणालाही महत्व असते. कर्जवसुली कमी होऊन थकबाकी जशी वाढते तसे संस्थेचे खेळते भांडवल अडकून पडल्याने एकंदर आर्थिक स्थितीवर प्रतिकूल परिणाम होतात. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थां या कर्जवसुलीचा विचार केल्यास १९९० मध्ये दिलेल्या अल्पकालीन ५०३.७९ लाख रूपये कर्जापैकी ४६४.२२ लाख रूपयांची कर्जवसुली झालेली होती. कर्जवसुलीचे कर्जवाटपाशी हे प्रमाण ९२.१४ टक्के इतके होते. तर २००१ मध्ये वाटप केलेल्या अल्पकालीन १८३६.६ लाख रूपये कर्जापैकी १६६४.९८ लाख रूपयांची कर्जवसुली झाली होती. कर्जवसुलीचे हे प्रमाण ९०.६५ टक्के इतके आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात या पतसंस्थांनी अल्पकालीन कर्जवसुलीचे कार्य अत्यंत समाधानकारक केल्यानेच या संस्थांची आर्थिक स्थिती मजबूत असल्याचे सिद्ध होते. दीर्घकालीन कर्ज अधिक मुदतीची असल्याने त्यांची त्या त्या वर्षातील वसुली होत असताना त्या वसुलीचे कर्जवाटपाशी असलेले प्रमाण अचूकपणे स्पष्ट होत नाही. उपलब्ध आकडेवारीवरून १९९० मध्ये १३२.८६ लाख रूपये मध्यम मुदतीची कर्ज वाटण्यात आली होती तर त्या वर्षी १२४.५४ लाख रूपये मध्यम मुदत कर्जाची वसुली झाली होती. अल्पकालीन कर्जाच्या वसुलीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १५४.२७ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. तर हीच वाढ १९९६ ते २००१ या काळात ४१.०५ टक्के इतकी आहे. अभ्यासकाळातील एकूण वसुलीचे प्रमाण हे २५८.६६ टक्के इतके आहे. त्याचबरोबर मध्यमकालीन कर्जाच्या वसुलीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ३३०.४८ टक्के इतकी वाढ झाली. हीच वाढ १९९६ ते २००१ या काळात ३.६५ टक्के इतकी होती. अभ्यासकाळातील एकूण वाढ ही ६६७.४१ टक्के इतकी आढळते. या वसुलीचे त्या वर्षातील कर्जवाटपाशी प्रमाण ९३.७३ टक्के इतके होते. तर २००१ मध्ये ९८६.८३ लाख रूपयांच्या मध्यम मुदत कर्जाचे वाटप झालेले होते व ९५५.७४ लाख रूपयांची कर्जवसुली झाली होती. ही कर्जवसुली व तिचे त्या वर्षातील कर्जवाटपशी असलेले प्रमाण लक्षात घेता ते ९६.८४ टक्के असलेले आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात मध्यम मुदत कर्जवसुलीचे प्रमाण जवळपास सारखेच होते.

४.३.४ मालरूपाने व रोखीने वसूल रक्कम

कागल तालुक्यातील कर्जवसुलीमध्ये रोखीने व मालरूपाने असे दोन प्रकार आढळतात. मालरूपाने केली जाणारी वसुली ही साखर कारखान्याकडून सभासदांच्या ऊस बिलातून केली जात असते. त्यालाच 'लिंकोंग कर्जवसुली' असेही मटले जाते. मालरूपाने व रोखीने वसूल रक्कमेमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १९१.५४ टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळात ५२.६७ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. अभ्यासकाळात या कर्जवसुलीचे प्रमाण १९९० च्या ५८८.७६ लाख रूपयांवरून

२००१ मध्ये २६२०.७२ लाख रूपये म्हणजे ३४५.१२ टक्क्यांनी वाढलेले आढळते.

४.३.५ व्यवस्थापन खर्च

संस्थेच्या खेळत्या भांडवलाचा व्यवस्थापन खर्च हा एक महत्वाचा भाग असतो. त्यामध्ये संस्थेच्या नोकरवर्गाचा पगार, संस्थेच्या कार्यालयीन व गुदाम इमारतीचे भाडे, स्थिर मालमत्तेची झीज व इतर खर्चाचा समावेश आढळतो. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यात एकूण कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत वाढ होत असतानाच नोकरवर्गात जशी वाढ झाली तसेच त्यांना दिले जाणारे वेतन, बोनस, भविष्य निर्वाह निधी याचे प्रमाणाही वाढत राहिल्याने १९९० च्या तुलनेत २००१ सालातील पगारावरील खर्चात प्रचंड वाढ झालेली आढळते. या काळात पगारावरील खर्च ६०.८२ लाख रूपयेवरून ४२०.३२ लाख रूपयांवर वाढलेला आढळतो. सन १९९० ते १९९६ या काळात पगारावर झालेल्या खर्चात ३५१.२० टक्के इतकी वाढ झाली आहे. हीच वाढ १९९६ ते २००१ या काळात ५३.१६ टक्के इतकी झाली आहे. हे प्रमाण ५९१.०८ टक्के इतके वाढलेले आढळते. याच काळात तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची वाढती संख्या, वाढती कार्ये यामुळे कार्यालय, गुदामे यांच्यासाठी झालेल्या खर्चातही वेगाने वाढ झालेली आढळते. गुदामांवर व कार्यालयांवर झालेल्या खर्चात १९९० ते १९९६ या काळात १३५.४८ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. हीच वाढ १९९६ ते २००१ या काळात ५४.७९ टक्के इतकी झालेली आढळते. या काळात ही वाढ ३१ हजार रूपयांवरून १.१३ हजार रूपयांवर म्हणजेच २६४.५१ टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते. या वाढलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची मालमत्ताही वेगाने वाढत राहिली. त्यांच्या भविष्यकालीन तरतुदीसाठी दरवर्षी झीजेपोटी काढून ठेवली जाणारी रक्कमही त्या प्रमाणात वेगाने वाढलेली आढळते. झीजेपोटी काढून ठेवलेल्या रक्कमेत प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात १२५.१२ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. तर १९९६ ते २००१ या काळात ५१.७८ टक्के इतकी वाढ दिसून येते. या काळात झीजेसाठी होणाऱ्या व्यवस्थापन खर्चात २४१.७० टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण व्यवस्थापन खर्चात इतर कारणांसाठी होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे आढळते. या इतर व्यवस्थापन खर्चात पोस्टेज, छपाई, प्रवासखर्च, मिट्टीग खर्च, जाहिरात, पत्रक वर्गणी, सभा समारंभ, नोकर ड्रेस, फोन बोल, वीज बिल, फर्निचर दुरुस्ती, संस्था वाहन खर्च, ग्रामपंचायत कर, नोकर बोनस, शिक्षण अर्थसहाय्य, ॲडीट फी, शिक्षण निधी, देणगी, व्यवसाय कर, सेनिक कल्याण निधी वगैरे विविध खर्चांचा समावेश असतो. तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कायाच्या वाढत्या व्यापाबरोबर या खर्चाचे प्रमाणाही वेगाने वाढलेले आढळते. सन १९९० ते १९९६ या काळात इतर खर्चापोटी खर्च झालेल्या रक्कमेत ४६२.३३ टक्के इतकी विक्रमी वाढ झालेली दिसून येते. तर पुढील १९९६ ते २००१ या काळात या

वाढीचे प्रमाण घटून तो ७३.९८ टक्के इतकी झालेली आढळते. या वाढीचे प्रमाण अभ्यासकाळात ८७८.३५ टक्के इतकी अधिक आहे.

४.३.६ नफा तोटा

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या प्रामुख्याने आपल्या गरीब सभासद शेतकऱ्याच्या मदत व विकासासाठी कार्ये करीत असतात. त्यामुळे त्यांच्या एकंदर कार्यात नफ्यापेक्षा सेवा महत्वाची ठरते. म्हणूनच खाजगी संस्थाप्रमाणे नफ्याच्या प्रमाणावर या संस्थांची कार्यक्षमता व यश ठरवावयाचे नसते. तरीपण या संस्थांना नियमित खर्च, आकस्मिक खर्च, डिव्हीडंड, व्याज तरतुदी वगैरेसाठी जी भांडवलाची गरज असते ती पूर्ण करण्यासाठी मर्यादित प्रमाणात नफा मिळवावाच लागतो. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनीही सभासदांना पुरवावयाच्या सेवा व नफ्यात योग्य ताळमेळ राखून कार्ये केल्याने नफ्याचे प्रमाण मर्यादित आढळते. सन १९९० ते १९९६ या काळात या संस्थांना झालेल्या नफ्यात १२४.३९ टक्केंनी वाढ झालेली आहे. हीच वाढ पुढील काळात म्हणजेच १९९६ ते २००१ मध्ये ४६.१५ टक्के इतकी आहे. अभ्यासकाळातील एकूण वाढ २२७.९६ टक्के इतकी आहे. तसेच या संस्थांना झालेल्या तोट्यात वाढ झालेली आहे. सन १९९० ते १९९६ या काळातील तोट्यातील वाढ १८४.६४ टक्के आहे तर १९९६ ते २००१ या काळातील हा तोटा ६०.६७ टक्के इतका आहे. अभ्यासकाळातील एकूण तोट्यातील रक्कमेत ३५७.३३ टक्के वाढ झालेली आहे. सन १९९० मध्ये या सर्व संस्थांचा मिळून नफा हा २४.१४ लाख रूपये इतका होता. तो २००१ मध्ये ७९.१७ लाख रूपये झालेला आढळतो. याच काळात तालुक्यातील कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या तोट्यातही वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये हा तोटा २.९३ लाख रूपये इतका होता तो २००१ मध्ये वाढून १३.४० लाख रूपये इतका झालेला आढळतो.

४.३.७ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा नोकरवर्ग

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद, व्यवस्थापक प्रतिनिधी यांच्याबरोबरच या संस्थांच्या नोकरवर्गालाही तितकेच महत्व असते. कारण योजना, धोरणे, निर्णय, कितीही आदर्श असले तरी त्यांचे यश त्यांच्या अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. प्रत्यक्षातील अंमलबजावणीची कार्यवाही नोकरवर्गांकडूनच होत असल्याने तो एक महत्वाचा घटक ठरतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था खेडेपातळीवर काम करीत असल्याने त्यांचे आकारमान व कार्याचे प्रमाण मर्यादित असते. परिणामी संस्थेचा सचिव हा संस्थेच्या कार्याच्या कार्यवाहीतील महत्वाचा आधारस्तंभ असतो. अर्थातच संस्थेचा आकार व कार्याच्या प्रमाणानुसार या सचिवांना मदत करण्यासाठी कारकून, शिपाई योंची नेमणूक केलेली असते. प्रत्येक संस्थेचा आकार, कार्याचे प्रमाण व कार्यक्षेत्र कमी अधिक असते. त्यामुळे मोठ्या आकाराच्या व अधिक कार्ये असणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी

पतसंस्थांमध्ये स्वतंत्र सचिव कायरेत आहेत तर ज्या संस्था जवळपास असून त्यांचे आकारमान लहान व कार्ये मर्यादित आहेत अशा एकपेक्षा अधिक संस्थांमध्ये एकच सचिव काम पहात असतो. या व्यवस्थेमुळे अभ्यासकाळात १९९० मध्ये ९७ सेवा संस्था व ९६ सचिव अशी परिस्थिती होती. तर २००१ मध्ये १३९ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व १२० सचिव काम करीत असताना आढळतात. याच काळात संस्थांच्या वाढत्या संख्येबरोबरच सचिवा व्यतिरिक्त इतर नोकरवर्गात अधिक भर पडलेली आढळते. सन १९९० मध्ये एकूण १७६ इतर नोकर होते. त्यांची संख्या २००१ मध्ये २३५ इतकी झालेली आढळते. अभ्यासकाळातील सचिवांच्या संख्येतील वाढ ही २५ टक्के इतकी अधिक आहे.

४.३.८ नफा मिळविणाऱ्या संस्था व तोट्यातील संस्था

अभ्यासकाळात तालुक्यातील एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये नफा मिळविणाऱ्या संस्थाप्रमाणेच तोट्यात चाललेल्या संस्थांचे प्रमाणही बरेच आढळते. सन १९९० मध्ये एकूण १७ सहकारी सेवा संस्थापेकी ७७ संस्था नफ्यात तर २० संस्था तोट्यात चालू होत्या. म्हणजेच नफ्यातील संस्थांच्या २५.९७ टक्के इतक्या प्रमाणात तोट्यातील संस्था होत्या. अभ्यासकाळातील बदलत्या परिस्थितीत तालुक्यातील एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत चांगलीच वाढ झालेली होती. सन १९९० च्या १७ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये भर पडून २००१ मध्ये ही संख्या १३९ इतकी झालेली आढळते. अर्थातच या काळात फायद्यात चालणाऱ्या संस्थांच्या संख्येत जशी वाढ झाली तशीच तोट्यात चालणाऱ्या संस्थांची संख्याही वाढली. या दोन्हीच्या वाढीच्या प्रमाणाचा एकप्रितपणे विचार केल्यास या काळात नफ्यापेक्षा तोट्यात चालणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अधिक प्रमाणात वाढ झालेली आढळते. फायद्यातील या संस्थांची संख्या ७७ वरून ८२ वर तर तोट्यात चालणाऱ्या संस्थांची संख्या २० वरून ५७ वर गेलेली होती. प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात नफ्यातील संस्थांमध्ये केवळ ३.८९ टक्के तर पुढील १९९६ ते २००१ या काळात २.०५ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. तोट्यातील संस्थांमध्ये मात्र १९९० ते १९९६ या काळात ७५.०० टक्के इतकी तर १९९६ ते २००१ या काळात ६२.६८ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात नफ्यात चालणाऱ्या संस्थांमध्ये केवळ ६.४९ टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे. तर तोट्यात चालणाऱ्या संस्थांमध्ये १८५ टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे. त्यामुळे २००१ मध्ये नफ्यात चालणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या तुलनेत तोट्यातील संस्थांचे प्रमाण हे ४३.८५ टक्के इतक्या प्रमाणात आढळते. सहाय्यक उपनिवंधक कार्यालय, कागल व तालुक्यातील कांही संस्थांच्या संबंधित अधिकाऱ्यांशी झालेल्या चर्चेनुसार या काळात संस्थांनी नफ्यापेक्षा सभासदांचे हीत व विकासाताच अधिक प्राधान्य देऊन कर्ये केल्याने

तोठ्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या वाढलेली दिसत असली तरी सभासदांचा लाभ वाढल्याने एकंदर सहकारी चळवळ यशस्वीच झाली आहे.

४.४ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्ज (सर्वसाधारण)

शेती क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था अलिकडील काळात गरीब शेतकऱ्याना कर्ज पुरवठ्याबरोबरच इतरही वस्तु, सेवा पुरविण्याचे कार्य करीत आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कार्यांची संख्या व व्याप्ती सतत वाढत आहे. या संस्थांचा कार्यात्मक अभ्यास करताना या कार्याचे भिन्न स्वरूप लक्षात घेवून त्या अनुरोधाने त्यांचे विभाग पाडून अभ्यास करणे सोयीचे ठरते. या संस्थांच्या एकंदर कार्याचे पतपुरवठा कार्य व इतर कार्ये असे दोन विभाग करता येतात. पतपुरवठ्याच्या कार्यात सभासद शेतकऱ्याना विविध स्वरूपात केलेल्या कर्जपुरवठ्याचा समावेश आढळतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या प्रामुख्याने अल्पकालीन व्यवहार करणाऱ्या संस्था असल्याने त्यांच्या एकूण कर्ज व्यवहारात अल्पकालीन कर्जाचे प्रमाण अधिक आढळते. कागल तालुक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी व्यापक प्रमाणात कार्ये केलेली आहेत. प्रस्तुतच्या अभ्यासकाळातही या संस्थांच्या संख्यात्मक वाढीबरोबरच कार्यात्मक संदर्भातही विकास झालेला आढळतो. या विकासाचा अभ्यास करताना या संस्थांच्या कर्जे देण्याच्या महत्वाच्या कार्याचा प्रथम अभ्यास करावा लागतो. या संस्थांच्या एकंदर कर्ज व्यवहारात अल्पकालीन कर्जाचे प्रमाण सर्वाधिक असून त्यामध्ये सर्वसाधारण सभासदांना दिलेली कर्जे व मागासवर्गीयांना दिलेली कर्जे असे दोन प्रकार आढळतात. अभ्यासकाळातील कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कार्यात्मक स्थिती खालीलप्रमाणे आढळते.

तक्ता क्रमांक ४.४

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्ज (सर्वसाधारण) कारणपत्रवे वर्गवारी

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मध्ये वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मध्ये वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मध्ये वाढ (शेकडा)
अ	पौक कर्जे			
१	भात	३५.६६	२२.१५	६५.७२
२	जारी	२.२७	१.८१	४.२३
३	डार्पो व कडवांवे	- ५६.५८	- ५७.६१	- ७८.६३
४	तेलविया	२००.७५	५९.१६	३७८.६९
५	ऊस	१७०.७८	४४.३०	२९०.७५
६	झार शिके	२५७.८६	५२.२७	४४४.९४
ब	शेती कर्जे			
१	एकूण शेती कर्जे	१४२.१८	५२.१८	२४३.८८
२	रेहांनी	१४२.१८	५२.१८	२४३.८८
३	वस्तुक्याने	१४२.१८	५२.१८	२४३.८८
क	इतर कारणे	३३८.८३	५१.१०	५६३.१०
उ	विवरशेती कर्जे			
	खावटी कर्जे	१६३.९८	३४.९३	२५६.२०

आधार : सहाय्यक निबंधक, सहकारी संस्था, कागल तालुका यांचे कार्यालयीन कागदपत्रांवरून कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अल्पकालीन कर्जात शेती कर्जे, बिगरशेती कर्जे असे दोन प्रमुख भाग आढळतात. अभ्यासकाळातील या संस्थांच्या कर्जविषयक कार्याचा आढावा घेताना याच पद्धतीने विभागवार घेणे उचित ठरते. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्जाची (सर्वसाधारण) कारणपरत्वे वर्गवारी खालील तक्ता क्रमांक ४.४ मध्ये दर्शविली आहे.

४.४ अ) पीक कर्जे

अलिकडील काळात शेतकऱ्याना सुलभ पद्धतीने वाढत्या प्रमाणात कर्जपुरवठा करण्याचे धोरण सर्वच पतसंस्थांनी स्वीकारलेले आहे. पूर्वी कर्जे देताना तारण वस्तूला महत्व दिले जात होते. त्यामुळे खरोखरच गरज असूनही केवळ तारण वस्तूच्या अभावामुळे सामान्य शेतला कर्ज मिळण्यात अडचणी येत होत्या. ही अडचण नाहीशी करून वाढत्या प्रमाणात कर्जपुरवठा करण्यासाठी पीक कर्ज योजना प्रत्येक संस्थेकडून अंमलात आणली जात आहे. या योजने अंतर्गत शेतकऱ्याच्या तारणक्षमतेपेक्षा त्याची कर्जाची गरज, परतफेडीची क्षमता व प्रामाणिकपणा लक्षात घेऊन उभ्या पिकाच्या तारणावर कर्ज दिली जातात. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी पीक कर्ज योजने अंतर्गत विविध पिकांना वाढत्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. कागल तालुक्यात पाणीपुरवठ्याच्या सोयीमुळे ऊस पीक क्षेत्र सर्वाधिक असून त्या पाठोपाठ भात पिकाखालील क्षेत्राचा क्रमांक लागतो. त्यानंतर ज्वारी व तेलबिया यांचे उत्पादन क्षेत्र आढळते. त्यामुळे यातील प्रत्येक पिकाचे स्वरूप, उत्पादन खर्च व उत्पादन प्रमाण भिन्न असून प्रत्येक पिकासाठी कमी अधिक दराने कर्जपुरवठा केला जातो. त्यामुळेच उपलब्ध आकडेवारीनुसार तालुक्यातील महत्वाच्या पिकांना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या कर्जाचे प्रमाणही वेगवेगळे आढळते. तालुक्यातील प्रमुख पिकांमध्ये सर्वाधिक क्षेत्र ऊसाचे असून त्या पिकासाठी येणारा खर्च लक्षात घेऊन दर एकरी दिल्या जाणाऱ्या कर्जाचे प्रमाणही अधिक आहे. त्यामुळेच तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून दिल्या जाणाऱ्या एकूण कर्जात ऊस पिक कर्जाचे प्रमाण सर्वाधिक आढळते. अभ्यासकाळात या कर्जाच्या प्रमाणात वेगाने वाढ झालेली आढळते. प्रारंभीच्या काळामध्ये म्हणजेच १९९० ते १९९६ या दरम्यान ऊस पिकासाठी देण्यात आलेल्या कर्जामध्ये १७०.८ टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे. तर १९९६ ते २००१ या नंतरच्या काळामध्ये ४४.३१ टक्के इतकी भरघोस वाढ झालेली दिसून येते. अभ्यासकाळात या कर्जाच्या एकूण वाटपामध्ये २९०.८ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळून येते. सन १९९० मध्ये ऊस पीक कर्जापोटी ३८१.४७ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा करण्यात आला होता. त्या वर्षातील प्रमुख पिकांना दिलेल्या एकूण कर्जामध्ये ऊस पीक कर्जाचे हे प्रमाण ७६.६४ टक्के इतके होते. अभ्यासकाळात या

कर्जात सातत्याने वाढ होऊन २००१ मध्ये ऊस पीक कर्जपुरवठा १४९०.६० लाख रूपये इतका झाला होता. हे प्रमाण या वर्षातील एकूण पिकांच्या उपलब्ध आकडेवारीच्या ८७०.०८ टक्के इतके असल्याचे आढळते.

तालुक्यातील विशिष्ट जमीन, हवामान, पाणीपुरवठा यामुळे ऊसापाठेपाठ भात पिकाचे क्षेत्र असून त्याला झालेल्या कर्जपुरवठ्याचा दुसरा क्रमांक आढळतो. भात पिकासाठी देण्यात आलेल्या कर्जामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ३५.६७ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळामध्ये ही वाढ २२.१६ टक्के इतकी आढळते. अभ्यासकाळातील या कर्जाच्या वाढीचे प्रमाणे हे ६५.७३ टक्के इतके आढळते. सन १९९० मध्ये भात पीक कर्जाची रक्कम ८३.१६ लाख रूपये होती ती त्या वर्षाच्या उपलब्ध एकूण पीक कर्ज रक्कमेच्या १६.७० टक्के इतकी होती. अभ्यासकाळात भात पीक कर्ज रक्कमेत सतत वाढ होऊन ती २००१ मध्ये १३७.८२ लाख रूपये म्हणजे त्या वर्षाच्या पीक कर्जापैकी ८०.०५ टक्के इतकी होती.

भात पिकानंतर ज्वारीखालील क्षेत्राचा क्रमांक येतो. त्यामुळे एकूण कर्जातही ज्वारीसाठी दिलेल्या कर्जाचे प्रमाण भात पीक कर्जानंतर आढळते. अभ्यासकाळात ज्वारीच्या क्षेत्रात झालेल्या अल्पशा वाढीमुळे या कर्ज रक्कमेतही अल्पशी वाढ झालेली आढळते. ज्वारी पिकासाठी करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात २.२७ टक्के इतकी वाढ आढळते. तर त्यानंतरच्या म्हणजेच १९९६ ते २००१ या काळात १.८१ टक्क्यांनी ही वाढ अधिक आहे. सन १९९० मध्ये ज्वारी लागवडीसाठी १४.५२ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा झालेला होता. तो २००१ मध्ये १५.१२ लाख रूपये झालेला आढळतो. ज्वारी पीक कर्जात अभ्यासकाळात झालेल्या या अल्पशा वाढीचे प्रमाण ४.१३ टक्के इतके आढळते.

नदयांच्या वाढत्या पाणीपुरवठ्याच्या सोयीमुळे अभ्यासकाळात तेलबिया उत्पादनाखालील क्षेत्रात व पर्यायाने त्या संदर्भात दिल्या जाणाऱ्या कर्जात वेगाने वाढ झालेली आढळते. प्रारंभीच्या म्हणजेच १९९० ते १९९६ या काळात तेलबियांसाठी देण्यात आलेल्या कर्जात २००.८ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. तसेच १९९६ ते २००१ या काळातील ही वाढ ५९.१७ टक्के इतकी आहे. सन १९९० मध्ये ११.१७ लाख रूपये तेलबियांसाठी कर्ज देण्यात आली होती. ती सतत वाढत जाऊन २००१ मध्ये ५७.३० लाख रूपये इतकी झालेली आढळतात. या काळात या कर्जाच्या वाढीचे हे प्रमाण ३७८.६० टक्के इतके आढळते.

डाळी व कडधान्यावरील वाढती रोगराई, घटते उत्पादन व इतर पिकांचे वाढते क्षेत्र यामुळे डाळी व कडधान्याच्या लागवडीखालील क्षेत्रात झापाण्याने घट झाली होती. त्यामुळे अभ्यासकाळात डाळी व कडधान्याच्या कर्जपुरवठ्यात सतत घट होत गेलेली

आढळते. डाळी व कडधान्ये या पिकांसाठी अपुरा कर्जपुरवठा झाल्यामुळे त्यांच्या वाटपामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ४९.६ टक्के इतकी घट झालेली आढळते. पुढील काळात या घटीचे प्रमाण अधिक होऊन ते ५७.६ टक्क्यांपर्यंत वाढल्याचे आढळते. सन १९९० मध्ये डाळी व कडधान्यासाठी ४.२ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा झाला होता. परंतु २००१ मध्ये या कर्जाची रक्कम १.०३ लाख रूपयांपर्यंत घसरलेली आढळते. अभ्यासकाळातील या घटीचे प्रमाण ७८.६३ टक्के इतके आढळते. बदलत्या परिस्थितीनुसार तालुक्याच्या विविध भागात इतरही विविध पिके घेतली जातात. त्यामध्ये प्रमुख्याने मक्का, नाचणी, मिरची, तंबाखू इत्यादी पिकांचा समावेश आढळतो. अर्थातच इतर प्रमुख पिकांच्या तुलनेत या इतर पिकांखालील लागवडीचे क्षेत्र खूपच कमी असल्याने त्यांच्यासाठी केल्या जाणाऱ्या कर्जपुरवठ्याचे प्रमाण कमी आढळते. अर्थातच अभ्यासकाळात या इतर पीक कर्जामध्ये सर्वांपेक्षा अधिक प्रमाणात वाढ झालेली आढळते. प्रमुख पिकांच्या तुलनेने इतर पिकांना करण्यात आलेला कर्जपुरवठा १९९० ते १९९६ या काळात २४६.६ टक्क्यांनी वाढलेला आहे. तर १९९६ ते २००१ या काळात हा कर्जपुरवठा ५७.२१ टक्क्यांनी वाढलेला आढळतो. सन १९९० मध्ये या इतर विविध पिकांना १.७८ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा झाला होता. तो वाढून २००१ मध्ये ९.७० लाख रूपये इतका झाला होता. या वाढीचे प्रमाण ४४४.९४ टक्के इतके प्रचंड आढळते.

४.४ ब) शेती कर्जे

ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य शेतकऱ्याना विविध प्रकारच्या आर्थिक मदती, वस्तु व सेवा यांचा पुरवठा करून शेती विकासाद्वारे या शेतकऱ्याचा विकास करण्याच्या हेतूने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कार्य करीत असतात. त्यामुळे शेतीला दिली जाणारी कर्जे हा या पतसंस्थांच्या कर्जपुरवठ्याचा महत्वाचा भाग ठरतो. या शेती कर्जाची वर्गवारी लक्षात घेतल्यास त्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आढळते.

४.४ ब) १) एकूण शेती कर्जे

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून विविध पद्धतीने दिल्या जाणाऱ्या एकत्रित कर्जालाच एकूण शेती कर्जे असे म्हटले जाते. त्यामुळे एकूण कर्जाचे एकंदर प्रमाण व त्याचे बदलतो स्वरूप यावरून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकंदर कर्जविषयक कार्याचे व त्यावरून या संस्थांच्या शेतकऱ्याना झालेल्या लाभाचे स्वरूप स्पष्ट होते. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण शेती कर्जात वेगाने वाढ झालेली आढळून येते. सन १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात शेतीला करण्यात आलेल्या एकूण कर्जामध्ये १४२.२ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळून येते. नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ ४१.९० टक्क्यांनी वाढलेली दिसून येते. सन १९९० मध्ये ही एकूण शेती कर्जे ४१७.७२ लाख रूपये इतकी होती.

अभ्यासकाळात त्यांच्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये ही कर्जे १७११.५७ लाख रूपये इतकी झालेली आढळतात. अभ्यासकाळातील या कर्जाच्या वाढीचे प्रमाण २४३.८८ टक्के इतके आढळते. म्हणजेच या काळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी केलेल्या एकूण कर्जपुरवठ्यात तिपटीहून अधिक वाढ झाल्याने सभासदांचा लाभही वाढलेला आहे.

४.४. ब) २) रोखीने दिलेली कर्जे

अल्पकालीन शेती कर्जे प्रामुख्याने पिकांच्या मशागतीसाठी शेतकऱ्याला येणारा खर्च भागविता येण्यासाठी दिली जात असतात. पिकांच्या पूर्वमशागतीपासून कापणी, मळणी व प्रक्रियापर्यंतची कार्ये करताना मजुरी, जनावरांचे भाडे, दिलेल्या पाण्याचा खर्च वगैरेसाठी रोख खर्च करावा लागतो. या संदर्भात शेतकऱ्याला त्याला मंजूर झालेल्या कर्जाचा ५० टक्के भाग रोख रक्कमेत दिला जातो. त्याला रोखीने दिलेली शेती कर्जे असे म्हणतात. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी वाढत्या प्रमाणात एकूण कर्जे दिल्याने रोखीने दिल्या गेलेल्या कर्जांच्या प्रमाणातही त्याच गतीने वाढ झालेली आढळते. या संस्थांकडून रोखीने देण्यात आलेल्या कर्जामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १४२.२ टक्क्यांनी वाढ आढळून येते. नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळातील ही वाढ ४१.९९ टक्के इतकी आढळते. अभ्यासकाळात या संस्थांकडून १९९० साली २४८.८६ लाख रूपये इतका रोखीने कर्जपुरवठा करण्यात आला होता. तर २००१ मध्ये तो ८५५.७८ लाख रूपये इतका झालेला होता. यामध्ये अभ्यासकाळात २४३.९ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते.

४.४. ब) ३) वस्तुरूपाने दिलेली कर्जे

पिकांच्या मशागतीसाठी येणारा विविध खर्च भागविता यावा म्हणून जी अल्पकालीन कर्जे दिली जातात त्यांच्या ५० टक्के इतक्या प्रमाणात ती वस्तुरूपाने दिली जातात. सर्वच कर्जे रोख स्वरूपात दिल्यास या कर्जाचा अनुत्पादक कारणासाठी वापर होऊन कर्जाचे उद्दिष्ट असफल होते. म्हणूनच पिकांच्या लागवडीसाठी रोख स्वरूपात येणारा पन्नास टक्के खर्च रोखीने देऊन राहिलेल्या कर्जातून पिकांच्या लागवडीसाठी आवश्यक असणाऱ्या वस्तूचा पुरवठा केला जातो. त्यामध्ये प्रामुख्याने खते, औषधे, बी-बियाणे, अवजारे, शेती सेवा यांचा समावेश असतो. या संस्थांकडून वस्तुरूपाने करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १४२.२ टक्के इतकी वाढ दिसून येते. तर १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ ४१.९९ टक्के इतकी आढळून येते. प्रस्तुत अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी एकूण शेती कर्जपुरवठा दुपटीहून अधिक प्रमाणात केलेला असून वस्तुरूपाने होणाऱ्या कर्जपुरवठ्याचे प्रमाण एकूण कर्जांच्या पन्नास टक्के इतके निश्चित असल्याने या काळात वस्तुरूपाने केलेल्या कर्जपुरवठ्यातही दुपटीपेक्षा अधिक प्रमाणात वाढ झालेली आढळते.

४.४ क) इतर कारणासाठी कर्जे

विविध अभ्यास समित्यांनी कृषी पतपुरवठा संस्थांच्या कर्जाच्या दुरुपयोगाच्या समस्येचा अभ्यास करून केलेल्या शिफारशीमध्ये "इतर कारणासाठी कर्जाची सोय केल्याशिवाय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या उत्पादक कर्जाचा दुरुपयोग कमी होणार नाही." अशी स्पष्ट शिफारस केलेली आढळते. त्याच धर्तीवर कागल तालुक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या अशा कर्जांचा समावेश या इतर कारणासाठीच्या कर्जात केलेला आढळतो. यामध्ये प्रामुख्याने सभासदांची गरज, कर्जाची पात्रता, परतफेडीची पात्रता आणि परतफेडीची सवय लक्षात घेऊन आजारपण, शिक्षण यासारख्या तत्कालिन व तीव्र गरजांसाठी या कर्जांचा पुरवठा केलेला आढळतो. अभ्यासकाळात अशा कर्ज रक्कमेत प्रचंड वाढ झालेली आढळते. सन १९९० ते १९९६ या काळातील वाढ ही ५१.११ टक्के इतकी आहे. सन १९९० मध्ये या कर्जापोटी १.०३ लाख रूपये इतका कर्जपुरवठा करण्यात आला होता. तो या काळात सतत वाढून २००१ मध्ये ६.८३ लाख रूपये इतका झालेला आढळतो. या कर्जातील हे वाढीचे प्रमाण ५६३.१० टक्के इतके आढळते.

४.४ ड) खावटी कर्जे

सर्वसाधारण वर्गातील गरीब लोकांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जाप्रमाणेच भूमिहीन, अल्पभूधारक, बलुतेदार या आर्थिकदृष्ट्या मागास गटातील लोकांना उपभोग कर्जाच्या स्वरूपात ही खावटी कर्जे दिली जातात. साधारणपणे पाचशे रूपयांपर्यंत कर्ज मर्यादा असून जीवनावश्यक गरजा भागविण्यासाठी ही कर्जे दिली जातात. प्रस्तुत अभ्यासकाळात या खावटी कर्जाचे प्रमाण समाधानकारक आढळत असून त्यामध्ये सातत्याने व मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आढळते. खावटी कर्जासाठी करण्यात आलेल्या पतपुरवठ्यामध्ये प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात १६४ टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसून येते.

सन १९९० मध्ये ७.३३ लाख रूपयांच्या खावटी कर्जाचा पुरवठा करण्यात आला होता. तो सतत वाढत जाऊन २००१ मध्ये २६.११ लाख रूपये इतका झालेला आढळतो. या काळातील कर्जाच्या वाढीचे प्रमाण २५६.२० टक्के इतके झालेले आढळते.

४.५ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्जे (मागासवर्गाय)

कागल तालुक्यातील एकूण लोकसंख्येत मागासवर्गाची संख्या बरीच मोठी आहे. या मागासवर्गीय लोकांकडे शेती व इतर स्थावर मालमत्ताही आढळते. परंतु उत्पन्नाची साधने व उत्पन्न कमी असल्याने त्यांचा आर्थिक मागास गटातच समावेश करावा लागतो. वास्तविक पाहता या लोकांच्या आर्थिक विकासासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था अधिक उपयुक्त आहेत. परंतु दुर्दवाने तालुक्यात या संस्थांच्या एकूण सभासदांपैकी

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 106

मागास जाती व जमातीच्या सभासदांचे प्रमाण केवळ ६.१३ टक्के इतकेच आढळते. या सभासदांची मर्यादित संख्या, कमकुवत आर्थिक स्थिती व इतर कारणांमुळे या मागासवर्गीय लोकांना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून पुरविल्या जाणाऱ्या कर्जाचे प्रमाणही खूपच कमी आढळते. शिवाय अशा लोकांना मर्यादित संदर्भातच कर्जपुरवठा होत असल्याने त्यांचा तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील सहभाग व या संस्थांकडून मागासवर्गीयांना होणाराताभी कमी आढळतो. अभ्यासकाळातील या मागासवर्गीयांना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून पुरविलेल्या अल्पकालीन कर्जाची परिस्थिती खालील तक्त्यावरून स्पष्ट होते.

तक्ता क्रमांक ४.५

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्जाची (मागासवर्गीय) कारणपरत्वे वर्गवारी

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मधील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)
अ	शेती कर्जे			
१	एकूण	१५०.२	६८.७५	३२२.२
२	रोपांने	१५०.२	६८.७६	३२२.२
३	बरसुरूपाने	१५०.२	६८.७२	३२२.२
ब	विवर शेती कर्जे			
१	झावटी कर्जे	- २२.२२	- २१.४३	- ३८.८९

आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल तालुका यांचे कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

४.५ अ) १) एकूण शेती कर्जे

खेरे पाहता गरीब आर्थिक गटात राहणाऱ्या मागास जाती जमातीच्या लोकांच्या आर्थिक विकासासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था अधिक उपयुक्त आहेत. परंतु कागल तालुक्यातील या संस्थांच्या एकूण सभासदांत मागासवर्गीय सभासदांचे प्रमाण बरेच कमी असून त्यांच्यात घटही होत असलेली आढळते. मर्यादित आर्थिक कुवत, कमी सभासद संख्या व इतर कारणांमुळे या लोकांना होणाऱ्या एकूण कर्जपुरठ्याचे प्रमाण कमी आढळते. वास्तविक पाहता अभ्यासकाळात या एकूण कर्जाची रक्कम बरीच वाढलेली आढळते. शेतीला पुरवठा करण्यात आलेल्या एकूण शेती कर्जामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १५०.२ टक्के इतकी वाढ आढळून येते. हीच वाढ १९९६ ते २००१ या काळात ६४.७५ टक्के इतकी आढळून येते. सन १९९० मध्ये एकूण कर्जे २३.२८ लाख रुपये इतकी होती. ती वाढत जाऊन २००१ मध्ये ९८.७० लाख रुपये झालेली आढळतात. म्हणजेच या काळात या एकूण कर्जात ३२२.२ टक्के इतक्या प्रचंड प्रमाणात वाढ झालेली आढळते. परंतु बिगर मागासवर्गीय सभासदांना दिलेल्या एकूण कर्जाशी तुलना करता १९९० मध्ये हे एकूण कर्ज केवळ ४.०५ टक्के इतके होते. तर २००१ मधील बिगर

मागासवर्गीयांच्या एकूण शेती कजोशी तुलना करता मागासवर्गीय लोकांना दिल्या गेलेल्या
या एकूण शेती कर्जाचे प्रमाण ५.८२ टक्के इतके आढळते.

४.५ अ) २) रोखीने दिलेली कर्जे

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सर्वसाधारण धोरणाप्रमाणेच मागासवर्गीय
लोकांना दिलेल्या एकूण शेती कर्जापैकी ५० टक्के रक्कम रोख स्वरूपात दिलेली आहे.
एकूण शेती कर्जात अभ्यासकाळात वेगाने वाढ झाल्याने या रोखीने दिलेल्या कर्ज रक्कमेतही
लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ११.६९ लाख रूपये इतका रोखीने
कर्जपुरवठा करण्यात आला होता. तो वाढून २००१ मध्ये ४९.३५ लाख रूपये इतका
झालेला होता. रोखीने करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १५०.१
टक्के इतकी वाढ झालेली दिसते. तर १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ ६८.७८ टक्क्यांनी
अधिक दिसून येते. अभ्यासकाळातील एकूण वाढ ही ३२२.२ टक्के इतकी आढळते.

४.५ अ) ३) वस्तुरूपाने दिलेली कर्जे

शेती उत्पादनासाठी दिल्या जाणाऱ्या एकूण शेती कर्जाचा योग्य वापर व्हावा
म्हणून त्यांचा ५० टक्के भाग वस्तुरूपाने दिला जातो. त्यामध्ये खते, औषधे, बी-बियाणे,
अवजारे, सेवा यांचा समावेश आढळतो. अभ्यासकाळात मागासवर्गीयांची एकूण शेती
कर्जे वाढलेली असल्याने त्यांना दिलेल्या वस्तुरूपातील कर्जामध्येही लक्षणीय वाढ
झालेली आढळते. सन १९९० ते १९९६ या काळातील ही वाढ १५०.२ टक्के इतकी आहे.
तसेच १९९६ ते २००१ या काळात वाढीचे हे प्रमाण ६८.७२ टक्के इतके आहे.
अभ्यासकाळातील एकूण वाढीचे प्रमाण ३२२.२ टक्के इतके आहे. सन १९९० मध्ये
११.६९ लाख रूपयांच्या वस्तुरूपी कर्जाचा पुरवठा झालेला होता. तो वाढून २००१ मध्ये
४९.३५ लाख रूपये इतका झालेला आढळतो.

४.५ ब) बिगरशेती खावटी कर्जे

मागासवर्गीय जातीजमातीच्या लोकांना विविध कारणामुळे शेती कर्जाचा बराच
कमी पुरवठा झालेला होता. गरजांच्यामानाने कर्जपुरवठा कमी झाल्याने या कर्जाचा अनुत्पादक
कारणासाठी वापर वाढण्याची शक्यता लक्षात घेऊन बिगर मागासवर्गीय सभासदांप्रमाणेच
मागासवर्गीय जाती जमातीतील सभासदांच्या उपभोग्य व इतर गरजा भागविण्यास मदत
करण्याच्या हेतूने बिगरशेती खावटी कर्जाचा पुरवठा केला जातो आहे. मागासवर्गीय
सभासदाला या कर्जाची आत्यंतिक गरज असूनही अभ्यासकाळात या कर्जाचे प्रमाण
अतिशय कमी होते व या कर्जाच्या रक्कमेत सतत घट झाली होती.

सन १९९० ते १९९६ या काळात बिगरशेती कारणासाठी करण्यात आलेल्या
कर्जपुरवठ्यात २२.२२ टक्क्यांनी घट झालेली आढळून येते. तर हीच घट १९९६ ते
२००१ या काळात २१.४३ टक्के इतकी आढळतो. अभ्यासकाळातील एकूण घट ही

३८.८९ टक्के इतकी आहे. सन १९९० मध्ये केवळ ०.३६ लाख रूपये इतकाच खावटी कर्जपुरवठा झालेला होता. या कर्जाचे एकूण मागासवर्गीय शेती कर्जात केवळ १.५३ टक्के इतकेच प्रमाण होते. त्यात सातत्याने घट होऊन २००१ मध्ये फक्त ०.२२ लाख रूपये खावटी कर्जपुरवठा करण्यात आला होता. या कर्जाचे प्रमाण मागासवर्गीय एकूण शेती कर्जात केवळ ०.२२ टक्के इतकेच होते.

४.६ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची मध्यम मुदत कर्ज (सर्वसाधारण)

सर्वसामान्य शेतकऱ्याच्या आर्थिक विकासासाठी त्यांचे शेती उत्पादन वाढणे जितके गरजेचे असते तितकेच त्यांच्या मध्यमकालीन सर्वांगीण विकासासाठी मध्यमकालीन शेती सुधारणा, शेतीला पुरक असणारे उद्योग, शेतला शेतीव्यातिरिक्त इतर मार्गानी उत्पन्न मिळवून देणारे व्यवसाय व इतर सुखसोयीमध्ये वाढ होणे गरजेचे असते. या सर्वांसाठी अधिक प्रमाणात व मध्यमकालीन स्वरूपाच्या खर्चाची व गुंतवणुकीची आवश्यकता असते. सर्वसामान्य शेतकडे त्यासाठी पुरेसा पैसा उपलब्ध नसल्याने हा मध्यमकालीन विकास होऊ शकत नाही. म्हणूनच दरवर्षीच्या पिकांच्या लागवड खर्चासाठी जसा अल्पकालीन शेती कर्जपुरवठा केला जातो तसेच वरील संदर्भातील मध्यमकालीन शेती सुधारणा, उत्पन्न साधने व पुरक व्यवसायासाठी सभासद शेतकऱ्याना आवश्यक असणारा भांडवल पुरवठा करण्यासाठी मध्यम मुदतीच्या कर्जपुरवठ्याची सोय प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून केली जात असते.

वरील विविध दृष्टीकोनातून अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी पुरविलेल्या मध्यम मुदतीच्या कर्जपुरवठ्याची परिस्थिती खालील तक्ता क्रमांक ४.६ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ४.६

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या मध्यम मुदत कर्जाची (सर्वसाधारण) कारणपत्रे वर्गवारी

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मध्येल वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००२ मध्येल वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मध्येल वाढ (शेकडा)
१	एकूण कर्जे	३१९.४६	७७.५९	६५४.५५
२	विहीर दुरुस्ती	२१३.६	७५.२८	५६०.३६
३	मार्गाननी खरेदी	४७०.९	९७.४६	१०८७
४	बोल व गांडी	६५९.६	११५.९	१५४०
५	दुमाती जननवरे	२८०.९	६१.३४	५१३.८
६	अ) शेकडा	२३१.३	६५.२२	५६०.७
	ब) मंडवा	४७५	१००	१०६०
७	कांबड्या	१७३१	७९.०६	३१७८
८	गोवर गंस लॅन्ट	- ७३.८५	- ६७.१३	- ११०.४
९	ओच्योगिक सहकारी प्रक्रिया संस्था शोअर्स खरेदी	३१२.५	७८.५८	७७९.५

आधार : सहाय्यक उपनिवंधक, सहकारी संस्था, कागल तालुका यांचे कार्यालयोन
कागदपत्रांवरून

४.६.१ एकूण कर्जे

सर्वसामान्य शेतकऱ्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी मध्यमकालीन शेती सुधारणा व अनुषंगिक व्यवसाय व उत्पन्नाच्या मार्गांचे महत्व लक्षात घेऊन कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासद शेतकऱ्याना विविध मार्गांनी प्रचंड स्वरूपात कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. अभ्यासकाळातील या कर्जांची रक्कम जशी मोठी आढळते. तसेच या काळात या रक्कमेत प्रचंड वेगाने वाढ झालेली आहे. सन १९९० ते १९९६ या काळात शेतीला करण्यात आलेल्या मध्यम मुदतीच्या कर्जपुरवठ्यामध्ये ३१९.५ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. तर हीच वाढ १९९६ ते २००१ या काळात ७७.५ टक्के इतकी आढळते. विविध कारणांसाठी मध्यम मुदत स्वरूपाच्या कर्जपुरवठ्यासाठी १९९० मध्ये १३२.४१ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा झालेला होता. तो वाढत जाऊन २००१ मध्ये ९८५.८७ लाख रूपये इतका झालेला आढळतो. म्हणजेच अभ्यासकाळातील या एकूण मध्यम मुदतीच्या कर्जपुरवठ्यात ६४४.६ टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते.

४.६.२ विहीर कर्जे

पारंपारिक शेती पध्दतीत विहीर हाच पाणीपुरवठ्याचा महत्वाचा स्रोत होता. शेतकऱ्याना जुन्या विहीरी दुरुस्तीसाठी येणाऱ्या खर्चात मदत करण्याच्या हेतूने कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मध्यम मुदतीच्या कर्जपुरवठ्याचे पूर्वीपासून प्रयत्न सुरू केलेले आढळतात. परंतु अलिकडील काळात काळम्मावाडी धरणातून तालुक्यातील प्रमुख नदयांना बारमाही पाणी उपलब्ध करून दिल्याने विहीरीद्वारे होणाऱ्या पाणीपुरवठ्याचे महत्व पूर्वीपेक्षा कमी झालेले आहे. त्यामुळे अभ्यासकाळात जुन्या विहीरी दुरुस्तीसाठी सभासदांना दिल्या जाणाऱ्या कर्ज रक्कमेचे प्रमाण बरेच कमी असून त्याच्यातील वाढही कमी प्रमाणात झालेली आढळते. विहीर कर्जासाठी करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात २२३.६ टक्के इतकी भरघोस वाढ झालेली आढळते. तर त्यापुढील १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ ७५.२८ टक्के इतकी आढळते. अभ्यासकाळात एकूण वाढीचे प्रमाण ४६७.३ टक्के इतके आढळते. सन १९९० मध्ये विहीर कर्जासाठी केवळ ०.५५ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा करण्यात आला होता. त्या वर्षीच्या एकूण कर्जात या जुन्या विहीर दुरुस्ती कर्जाचे प्रमाण केवळ ०.४१ टक्के इतकेच होते. सन २००१ मध्ये विहीर कर्जाची रक्कम ३.१२ लाख रूपयांपर्यंत हे पोहोचलेली आढळत असली तरी त्या वर्षीच्या एकूण मध्यम मुदत कर्ज रक्कमेत हे प्रमाण फक्त ०.३१ टक्के इतकेच होते.

४.६.३ मशिनरी खरेदी कर्ज

अलिकडील काळात शेती कामात आधुनिक शेती पद्धती व यंत्रांचा वापर वाढत असलेला आढळतो. अर्थातच त्यांच्या वापरामुळे शेती उत्पादन वाढत असल्याने शेतकऱ्यामधील शेती यांत्रिकीकरणाची सवय वाढत आहे. यांत्रिकीकरण फायद्याचे असले तरी त्यासाठी बराच मोठा खर्च करावा लागतो. असा खर्च करून शेतला आपले शेती उत्पादन व उत्पन्न वाढविणे सोपे जावे म्हणून कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी विविध प्रकाराची शेती यंत्रे खरेदी करण्यासाठी सभासदांना मध्यम मुदतीच्या कर्जाचा पुरवठा केलेला आहे. या शेती यंत्रसामुद्रीमध्ये प्रामुख्याने इलेक्ट्रीक मोटार, पाईपलाईन, मळणी यंत्र, आधुनिक शेती अवजारे वगैरेंचा समावेश आढळतो. अभ्यासकाळातील या शेती यंत्रांचा वाढता वापर व त्यांच्या प्रचंड किंमतीमुळे या काळातील मशिनरी खरेदी कर्जाची रक्कम प्रचंड प्रमाणात वाढलेली आढळते. मशिनरी खरेदीसाठी करण्यात आलेल्या कर्ज पुरवठ्यामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ४७०.९ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळातील वाढीचे हे प्रमाण ९७.४६ टक्के इतके होते. अभ्यासकाळातील एकूण वाढ ही सुमारे १०२७ टक्के इतकी आढळते. सन १९९० मध्ये मशिनरी खरेदी कर्जाची रक्कम ३२.७७ लाख रुपये होती. त्या वर्षीच्या एकूण मध्यम मुदत कर्जात या रक्कमेचे प्रमाण २४.७४ टक्के इतके होते. अभ्यासकाळातील या कर्जातील झालेल्या वाढीमुळे २००१ मध्ये ही मशिनरी खरेदी कर्ज रक्कम ३६९.४० लाख रुपये इतकी झाली होती. त्या वर्षीच्या एकूण मध्यम मुदत कर्ज रक्कमेत हे प्रमाणे ३७.४६ टक्के इतके वाढलेले आढळते.

४.६.४ बैल व गाडी कर्जे

पारंपारिक शेती पद्धतीत विविध शेती कामात प्रामुख्याने बैल व गाडीचा वापर केला जात होता. त्यामुळे तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी शेतकऱ्याना बैल व गाडी खरेदीसाठी कर्जपुरवठ्याच्या सोयी केलेल्या होत्या. अलिकडील काळात तालुक्यातील सहकारी साखर कारखान्यांचा वाढता वाहतूक व्यवसाय सर्वसामान्य शेतकऱ्याच्या उत्पन्नाचा एक महत्त्वाचा मार्ग ठरलेला आहे. कारखान्याच्या हंगामात ऊस वाहतुकीतून व बिगर हंगामाच्या काळात इतर प्रकारच्या वाहतुकीतून शेतकऱ्याना बऱ्यापैकी उत्पन्न मिळू लागल्याने अलिकडे तालुक्यात बैल व गाड्यांची खरेदी प्रचंड प्रमाणात वाढलेली आहे. त्यामुळे साहजिकच अभ्यासकाळात तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी बैल व गाडीसाठी दिलेल्या कर्ज रक्कमेत लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. बैल व गाडी खरेदीसाठी करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यात १९९० ते १९९६ या काळात ६५९.६ टक्के इतकी भरीव वाढ झाल्याचे आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळात ही

वाढ ११५.९ टक्के इतकी झाल्याचे आढळते. अभ्यासकाळातील एकूण वाढ ही सुमारे १५४० टक्के इतकी झाल्याचे आढळून येते. सन १९९० मध्ये या संस्थांनी सभासद शेतकऱ्याना बैल व गाडी खरेदीसाठी ५.७२ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा केलेला होता. तो वाढून २००१ मध्ये ९३.७९ लाख रूपये झालेला आढळतो. या कर्ज रक्कमेतील वाढीचे हे प्रमाण १५४० टक्के इतके प्रचंड आढळते. या काळातील बैल व गाडी कर्जाच्या रक्कमेत वाढ झालेली नाही तर त्यांच्या त्या त्या वर्षांच्या एकूण कर्ज रक्कमेतील टक्केवारीमध्येही वाढ झालेली आढळते. कारण १९९० मध्ये बैल व गाडीसाठीचे कर्ज हे एकूण मध्यमकालीन कर्जाच्या ४.३१ टक्के इतके होते तर २००१ मध्ये हे प्रमाण ९.५१ टक्के इतके होते.

४.६.५ दुभती जनावरे

वाढत्या लोकसंख्येबरोबर शेतीतील वाढती बेकारी कमी करून सर्वसामान्य शेतकऱ्याना चांगले उत्पन्न मिळवून देणारा व्यवसाय म्हणून दुग्ध व्यवसायाला महत्व वाढत आहे. कागल तालुक्यातील वाढत्या पाणीपुरवठ्याच्या सोयीमुळे पशुपालन व्यवसाय सुकर व फायदेशीर झालेला आहे. आपल्या सभासद शेतकऱ्याना या दुग्ध व्यवसायासाठी दुभती जनावरे खरेदी करता यावीत म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात वाढत्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. सन १९९० ते १९९६ या काळात दुभती जनावरे खरेदी करण्यासाठी २८०.९ टक्के इतका अधिक कर्जपुरवठा करण्यात आला. तर १९९६ ते २००१ या काळातील कर्जपुरवठा हा ६१.१४ टक्के इतका आढळतो. सन १९९० मध्ये ७९.८५ लाख रूपये इतका कर्जपुरवठा झालेला होता. तो २००१ मध्ये ४९०.०९ लाख रूपये इतका झालेला होता. या कर्जातील वाढीचे हे प्रमाण ५१३.७६ टक्के इतके आढळते.

४.६.६ शेळ्या व मेंढ्यासाठीची कर्जे

गाई व म्हेशीप्रमाणेच शेळ्या व मेंढ्या पालनाचा व्यवसाय दुग्ध व्यवसायाच्या बरोबरच मांस व लोकर विक्रीच्या दृष्टीने फायदेशीर ठरत असतो. तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांना यासंदर्भात लागणाऱ्या कर्जाचा पुरवठा केलेला आढळतो. अर्थातच हा व्यवसाय परंपरेने ठराविक लोकांकडूनच होत असून त्यांचे प्रमाण कमी असल्याने शेळ्या व मेंढ्या पालनासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या कर्जाचे प्रमाणही कमी असून त्यांच्यातील वाढीचे प्रमाणही मर्यादित आढळते. सन १९९० ते १९९६ मध्ये शेळ्या व मेंढ्या खरेदीसाठी करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यामध्ये २५३.८४ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ ६८.६९ टक्के इतकी झाल्याचे आढळते. अभ्यासकाळातील एकूण वाढ ही ४९६.९२ टक्के इतकी आढळते. सन १९९० मध्ये तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी यासंदर्भात

०.६५ लाख रूपये इतका कर्जपुरवठा केलेला होता. तो २००१ मध्ये ३.८८ लाख रूपये इतका झालेला आढळतो. या कर्जाच्या प्रत्यक्ष रक्कमेत वाढ झालेली असली तरी त्याचे एकूण मध्यम मुदत कर्जातील प्रमाण अल्पच राहिलेले होते.

४.६.७ कोंबड्या पालन कर्ज

अलिकडील काळात शेतीपुरक व दुय्यम व्यवसायांचे महत्व वाढत असल्याचे आढळते. तालुक्यातील पारंपरिक परिस्थितीत दुय्यम व्यवसायाबरोबरच कुक्कुटपालन व्यवसायही महत्वाचा ठरत आहे. यात पारंपरिक पद्धतीऐवजी आधुनिक शास्त्रीय व बंदिस्त पद्धतीने कुक्कुटपालन व्यवसाय केला जात आहे. त्यामुळे या व्यवसायासाठी वाढत्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. कुक्कुटपालन करणाऱ्या लोकांचे वाढते प्रमाण लक्षात घेऊन कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी या व्यवसायासाठी कर्ज दिलेली आहेत. आधुनिक पद्धतीच्या कुक्कुटपालन प्रयत्नामुळे या व्यवसायाच्या वाढत्या खर्चाबरोबर अभ्यासकाळातील या संदर्भात दिलेल्या कर्ज रक्कमेत व प्रमाणात प्रचंड वाढ झालेली आढळते. सन १९९० ते १९९६ या काळात कुक्कुटपालन व्यवसायासाठी दिलेल्या कर्जाच्या रक्कमेत सुमारे १७३१ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ ७९.०६ टक्के इतकी आढळते.

सन १९९० मध्ये यासाठी केवळ ०.३६ लाख रूपये कर्जपुरवठा करण्यात आलेला होता. तो २००१ मध्ये ११.८० लाख रूपयांवर गेलेला आढळतो. अभ्यासकाळातील या वाढलेल्या कर्जाचे प्रमाण ३१७७.७७ टक्के इतके प्रचंड आढळते.

४.६.८ गोबर गॅस प्लॅन्ट

ग्रामीण भागातील वाढती इंधन टंचाई व मौल्यवान शेणाच्या दुरुपयोगाच्या समस्या कमी करण्यासाठी देशभराप्रमाणेच कागल तालुक्यातही गोबर गॅस प्लॅन्ट योजनेचा विस्तार करण्यात आला आहे. या योजनेत सहभागी होऊ इच्छिणाऱ्या सभासदांना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. अर्थातच प्रत्येक सभासदाची गोबर गॅस प्लॅन्टची गरज ही एकदाच व कायमस्वरूपी भागत असल्याने अभ्यासकाळात उत्तरोत्तर या प्लॅन्टची संख्या घटत राहिल्याने यासंदर्भात दिलेल्या कर्जाची रक्कमही वेगाने घटलेली आढळते. गोबर गॅस प्लॅन्टसाठी करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यात १९९० ते १९९६ या काळात ७३.८५ टक्के इतकी घट झालेली आढळून येते. तर हीच घट १९९६ ते २००१ या काळात ६७.१३ टक्के इतकी आढळते. अभ्यासकाळातील एकूण घट ही ९१.४ टक्के इतकी आढळते. सन १९९० मध्ये यासंदर्भात ११.०५ लाख रूपये कर्जपुरवठा करण्यात आला होता. त्यामध्ये २००१ मध्ये घट होऊन ०.९५ लाख रूपयांवर आलेला आढळतो.

४.६.९ औद्योगिक सहकारी प्रक्रिया संस्था शेर्अस खरेदी कर्ज

तालुक्यातील एकदर सहकारी चळवळीत ज्या विविध प्रकारच्या संस्था कार्यरत

आहेत त्यांच्यात चांगल्या प्रकारचे परस्पर संबंध आढळतात. किंवडून अशा चांगल्या संबंधामुळे एकमेकांच्या मदतीने या सर्व संस्थांनी आपला चांगला विकास करून घेतला आहे. या परस्पर सहकार्याच्या इतर प्रयत्नाबोराबरच परस्परांच्या शेअर्स खरेदीच्या कार्यात सभासदांना अधिक मदत दिली जाते. कागल तालुका प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सहकारी साखर कारखाने, सहकारी रवा मैदा प्रक्रिया संस्था, सोयाबीन सहकारी प्रक्रिया संस्था वगैरे सहकारी संस्थांचे शेअर्स खरेदी करता यावेत म्हणून आपल्या सभासदांना कर्जे दिली आहेत. अभ्यासकाळात या कार्यात झालेल्या वाढीमुळे यासंदर्भातील कर्जपुरवठ्याच्या रक्कमेत प्रचंड वाढ झालेली आढळते. औद्योगिक संस्थांना करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ३९२.५८ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ ७८.५८ टक्के इतकी झाल्याचे आढळते. सन १९९० मध्ये अशा शेअर्स खरेदीसाठी सभासदांना १.४६ लाख रुपये इतका कर्जपुरवठा केलेला होता. तो २००१ मध्ये १२.८४ लाख रुपये इतका झाल्याचे आढळून येते. अभ्यासकाळातील या कर्जातील वाढ ही ७७९.४५ टक्के इतकी झाल्याचे आढळून येते.

४.७ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची मध्यमकालीन कर्जे (मागासवर्गीय)
रसवासाधारण आर्थिक गटातील लोकांच्या शेती व्यवसायातील मध्यमकालीन सुधारणाप्रमाणेच मागासवर्गीय लोकांच्या शेती सुधारणा व इतर व्यवसायातील सुधारणा करून त्याला अधिक उत्पन्नाची साधने व उत्पन्न मिळवून देण्याच्या हेतूने कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कर्जपुरवठा केलेला आहे. वरील संदर्भातील कार्य थोडी अधिक काळ चालत असल्याने व त्यासाठी मोरऱ्या प्रमाणात खर्च करावा लागत असल्याने मागासवर्गीय लोकांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी विविध कारणासाठी मध्यमकालीन कर्जाचा पुरवठा केलेला आहे. अभ्यासकाळातील या मध्यमकालीन कर्जाची परिस्थिती खालील तक्ता क्रमांक ४.७ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ४.७

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मध्यमकालीन कर्जपुरवठ्याची (मागासवर्गीय) कारणपरत्वे वर्गवारी

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मधील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)
१	एकूण कर्जे	६५.१६	२३.८८	१०५.६
२	मशिन री खरेदी कर्जे	३३०.२	३५.२९	४८२
३	बेल व गाडी कर्जे	२२२.८	८४.१८	४९४.६
४	दुधाची जनावरे कर्जे	१०.७	५.७६	१७.०८
५	गोवर मेस घरेन्ट कर्जे	- ७०.३६	- ५३.०९	- ८६.०५
६	ओद्योगिक सहकारी प्रक्रिया संस्था शेअर्स खरेदी	१२४.९	६२.४७	२६०.६
७	झालटी कर्जे	१६७.९	५१.७१	३०६.४

आधार : सहायक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल तालुका यांचे कायालयैन कागदपत्रांवरून

४.७.१ एकूण कर्जे

कागल तालुक्यात मागासवर्गीय जाती व जमातीतील लोकांची संख्या बरीच असून त्यांच्याकडे जमीन व इतर मालमत्ताही आढळते. या लोकांच्या विकासासाठी तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी विविध कारणांसाठी मध्यमकालीन कर्जाचा पुरवठा केलेला आहे. अभ्यासकाळात या एकूण कर्जाच्या संख्येत सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये एकूण मध्यमकालीन कर्जे रक्कम ४४२.६७ हजार रूपये इतकी होती. तिच्यात सतत झालेल्या वाढीमुळे ती २००१ मध्ये ९१०.०८ हजार रूपये इतकी झालेची आढळते. या संस्थांकडून करण्यात आलेल्या मागासवर्गीय मध्यमकालीन कर्जपुरवठ्यात १९९० ते १९९६ या काळात ६५.९६ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मध्यमकालीन मागासवर्गीय कर्जपुरवठ्यात १०५.५८ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

४.७.२ मशिनरी खरेदी कर्जे

तालुक्यातील मागासवर्गीय लोकांच्या उत्पन्न साधने व उत्पन्न प्रमाणात वाढ होण्यास मदत करण्या यंत्रसामुग्रीची खरेदी करण्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कर्जपुरवठा केलेला आहे. यामध्ये इलेक्ट्रीक मोटार, पाईपलाईन, मळणीयंत्र, फवारणी यंत्र यांचा प्रामुख्याने समावेश आढळतो. अभ्यासकाळातील मागासवर्गीय सभासदांमधील वाढत्या जागरूकतेमुळे अशा कर्जाचे प्रमाण वेगाने वाढलेले आढळते. सन १९९० मध्ये मशिनरी खरेदी करण्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून ६७.९० हजार रूपयांचा कर्जपुरवठा करण्यात आलेला होता. त्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये तो ३९५.१९ हजार रूपये इतका झाल्याचे आढळतो. मशिनरी खरेदी करण्यासाठी करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यात १९९० ते १९९६ या काळात ३३०.२ टक्के इतकी तर १९९६ ते २००१ या काळात ३५.२९ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. अभ्यासकाळातील कर्जाच्या या वाढीचे प्रमाण ४८२.०१ टक्के इतके आढळते.

४.७.३ बैल व गाडी कर्जे

मागासवर्गीय लोकांकडे जमीनीचे क्षेत्र कमी असून बहुतेक जमीन कोरडवाहू आहे. त्यामुळे अशा लोकांची पर्यायी उत्पन्नाची साधने वाढणे आवश्यक असते. अलिकडे कागल तालुक्यातील शेती व इतर क्षेत्रातील कार्ये वाढत असतानाच सहकारी साखर कारखान्यांच्या ऊसाची वाहतुक हा उत्पन्नाचा एक चांगला मार्ग ठरलेला आहे. त्यामुळे या लोकांनी बैल व गाडीची खरेदी करून वाहतुक व्यवसायाद्वारे आपले उत्पन्न वाढविण्याचे

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 115

प्रयत्न सुरु केले आहेत. तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनीही कर्जाद्वारे या कार्यात त्यांना चांगलीच मदत केलेली आढळते. कारण अभ्यासकाळात बैल व गाडी खरेदीसाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी १९९० मध्ये ५.७० हजार रूपयांचा कर्जपुरवठा केला होता. सन २००१ मध्ये तो ३३.८९ हजार रूपये इतका झालेला आढळतो. बैल व गाडी खरेदीसाठी करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यात प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात २२८.८ टक्के इतकी तर १९९६ ते २००१ या काळात ८४.१८ टक्के इतकी वाढ दिसून येते. अभ्यासकाळातील बैल व गाडी खरेदी कर्जासाठी दिलेल्या कर्जात ४९४.६ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

४.७.४ दुभती जनावरे कर्ज

तालुक्यातील वाढलेल्या पाणीपुरवठ्यामुळे पशुपालन व्यवसायाला अनुकूल वातावरण निर्मिती झाली आहे. वाढत्या दुग्ध व्यवसायामुळे दुग्ध उत्पादन हे भरपूर व निश्चित उत्पन्नाचे महत्वाचे साधन बनले आहे. मागासवर्गीय लोकांनी दुग्ध व्यवसायाद्वारे आपले कौटुंबिक उत्पन्न वाढविण्यासाठी प्रयत्न केलेले आहेत व तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनीही दुभती जनावरे घेण्यासाठी त्यांना कर्जपुरवठा केलेला आहे. अभ्यासकाळात या कर्ज रक्कमेचे प्रमाण बरेच मोठे आढळते. सन १९९० मध्ये मागासवर्गीयांना दुभती जनावरे खरेदी करण्यासाठी या संस्थांनी ३११.२४ हजार रूपयांचा कर्जपुरवठा केला होता. तो सतत वाढून २००१ मध्ये ३६४.४० हजार रूपये इतका झालेला आढळतो. सन १९९० ते १९९६ या काळात यामध्ये १०.७ टक्के इतकी वाढ झालेली होती. सन १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ ५.७६ टक्के इतकी आढळते. या कर्जात या काळात १७.०८ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

४.७.५ गोबर गॅस प्लॅन्ट कर्जे

ग्रामीण भागातील इंधन समस्या कमी करण्यासाठी तालुक्यात गोबर गॅस प्लॅन्ट योजनेचा प्रसार करण्यात आला. मागासवर्गीय लोकांनीही या योजनेद्वारे स्वतःचे गोबर गॅस प्लॅन्ट तयार केले आहेत. अर्थातच या लोकांत हे प्रयत्न अलिकडेच सुरु झालेले असल्याने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून त्यांना दिलेल्या कर्जाचे प्रमाण अभ्यासकाळाच्या प्रारंभी आधिक आढळते. उत्तरोत्तर नवीन गोबर गॅस प्लॅन्टची उभारणी घटत गेल्याने या कर्जाच्या रक्कमेतही वेगाने घट झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये मागासवर्गीयांना गोबर गॅस प्लॅन्टसाठी २७.९६ हजार रूपयांचा कर्जपुरवठा करण्यात आला होता. सन २००१ मध्ये यामध्ये ३.९० हजार रूपये इतकी घट झाल्याचे आढळते. गोबर गॅस प्लॅन्टसाठी करण्यात आलेला कर्जपुरवठा १९९० ते १९९६ या काळात ७०.३१ टक्क्यांनी घटलेला आढळतो. तर १९९६ ते २००१ या काळात त्यात ५३.१ टक्के इतकी घट झाल्याचे आढळते. अभ्यासकाळातील एकूण घटीचे प्रमाण ८६.०५ टक्के इतके आढळते.

४.७.६ औद्योगिक सहकारी प्रक्रिया संस्था शेअर्स खरेदी कर्जे

कागल तालुक्यातील विविध प्रक्रिया सहकारी संस्थांचे शेअर्स खरेदी करता यावेत म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मागासवर्गीय लोकांना बन्याच रक्कमेची कर्जे दिलेली आढळतात. सन १९९० मध्ये ही कर्जे रक्कम १८.९७ हजार रूपये इतकी होती. नंतरच्या काळात तिच्यात सातत्याने वाढ होऊन २००१ मध्ये ही कर्जे रक्कम ६४.४० हजार रूपये इतकी झाल्याचे आढळते. या कर्जाच्या वाढीचे प्रमाण १९९० ते १९९६ या काळात १२१.९ टक्के इतके होते. सन १९९६ ते २००१ या काळात हे प्रमाण ६२.४७ टक्के इतके आढळते. अभ्यासकाळात या कर्जे रक्कमेत २६०.५६ टक्के इतकी भरघोस वाढ झालेली आढळते.

४.७.७ खावटी कर्जे

सर्वसाधारण कर्जव्यवस्थेत केवळ उत्पादक कारणांसाठी कर्जपुरवठा केला जात असतो. उत्पादक खर्चाबरोबरच इतर कांही महत्वाच्या उपभोग्य खर्चासाठी ही कर्जाची गरज असते. त्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मागासवर्गीयांना खावटी कर्जाच्या रूपाने कर्जपुरवठा केला जातो. अभ्यासकाळात तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मागासवर्गीयांना या कर्जापेटी बरीच रक्कम दिल्याचे आढळते. सन १९९० मध्ये ही कर्जे रक्कम १०.९० हजार रूपये इतकी होती. तिच्यात वाढ होऊन ती २००१ मध्ये ४४.३० हजार झाल्याचे आढळते. सन १९९० ते १९९६ या काळात खावटी कर्जाच्या रक्कमेत १६७.९ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. सन १९९६ ते २००१ या काळात त्यामध्ये ५१.७१ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे दिसून येते. या कर्जवाढीतील हे प्रमाण ३०६.४२ टक्के इतके आढळते.

४.८ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची दीर्घकालीन कर्जे

शेतकऱ्याच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासासाठी दरवर्षीच्या पीक लागवड खर्चासाठी अल्पकालीन कर्जाची, मध्यमकालीन उत्पन्न साधने व शेती सुधारण्यासाठी मध्यमकालीन कर्जाची जशी आवश्यकता असते तसेच दीर्घकालीन उत्पन्नाची साधने मिळविणे व दीर्घकालीन शेती सुधारणा करण्यासाठीही कर्जाची आवश्यकता असते. यांसदर्भात मोळ्या प्रमाणात गुंतवणूक व खर्च करावा लागत असून तो दीर्घकाळ अनुकूल पडतो. अशा गुंतवणूक व खर्चाची गरज असूनही सामान्य शेतकऱ्याचे उत्पन्न कमी असल्याने त्यांना ही गुंतवणूक व खर्च शक्य नसतात. म्हणूनच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अशा दीर्घकालीन कर्जाचा पुरवठा करण्याची गरज असते. परंतु प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे स्वतःचे भांडवल मर्यादित असून त्यांना अल्प व मध्यमकालीन कर्जासाठीही ते कमी पडत असते. त्यामुळे त्यांच्याकडून सभासदांना दीर्घकालीन कर्जाचा पुरवठा होऊ शकत नाही. ही अडचण लक्षात घेऊन कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने स्वतःच्या भांडवलातून

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 117

शेतकऱ्याना दीर्घमुदतीची कर्जे दिलेली आहेत. अर्थातच या कर्जाचे वाटप व त्यांची वसुली योग्य व सुलभ होण्यासाठी अशी कर्जे त्या त्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थामार्फत केली जात असतात. ही कर्जे कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या भांडवलातून केली जात असल्याने त्यांची नोंद या बँकेकडे आढळते. अभ्यासकाळातील अशा दीर्घकालीन कर्जाची परिस्थिती तक्ता क्रमांक ४.८ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ४.८

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या दीर्घकालीन कर्जाची कारणपरत्वे वर्गवारी

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मधील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)
१	नवीन विहीर	१२५.८९	- ४४.०९	२६.२९
२	पाईप खरेदी	२४.३५	७.६८	३३.९१
३	इलेक्ट्रीक मोटार खरेदी	९१.६१	३.९५	९९.१८
४	ट्रॅक्टर व ट्रेलर खरेदी	३३.५६	९४.६७	१६०
५	झार माशिनरी	११०१.२२	२२.४८	१३७१.३१
६	शेतदार गोडावून बांधणी	१३७	३९.३८	२३०.३
७	जमीन सपाटीकरण	- ८८.८८	५२९.९	- २९.९५

आधार : सहाय्यक उपनिवंधक, सहकारी संस्था, कागल तालुका यांचे कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

४.८.१ नवीन विहीर

तालुक्यातील पारंपारिक शेती व्यवसायात पूर्वी विहीर हा पाणीपुरवठ्याचा महत्वाचा मार्ग होता. परंतु १९९० नंतर तालुक्यात नदी पाणीपुरवठ्याची सोय वाढल्याने विहीरीचे महत्व कमी झाले आहे. त्यामुळे तालुक्यात क्वचित भागात व विशेषत: दक्षिण विभागात नवीन विहीरी खोदलेल्या आढळतात. नवीन विहीरींची संख्या कमी असल्याने अभ्यासकाळात नवीन विहीरी खुदाईसाठी दिलेल्या कर्जाचे प्रमाण बरेच कमी असून त्यांच्यात झालेली वाढ ही मर्यादितच आढळते. सन १९९० मध्ये अशी ७.७५ लाख रुपयांची कर्जे यासाठी दिलेली होती. मध्यल्या काळात यात वाढ झाली असली तरी २००१ मध्ये ती कमी होऊन ९.५६ लाख रुपये झालेली होती. नवीन विहीरीसाठी देण्यात आलेल्या दीर्घकालीन कर्जामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १२५.८९ टक्के इतकी वाढ झालेली होती. तर १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ घटून ४४.०९ टक्के इतकी झालेली आढळते. अभ्यासकाळात एकूण वाढ ही २६.२९ टक्के इतकी झाल्याचे आढळते.

४.८.२ पाईप खरेदी

पारंपारिक विहीरी, तलाव या बरोबरचे अलिकडील काळात कुपनलिका व नदयामार्फत पाणीपुरवठ्याच्या सोयी वाढत आहेत. असा दूरवर पाणीपुरवठा करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या पाईपची वाढत्या प्रमाणात खरेदी झालेली आहे. यासाठी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने वेळोवेळी मोळ्या प्रमाणात कर्जे दिलेली आढळतात. सन १९९० मध्ये तालुक्यातील सर्व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमार्फत अशी ६७.१८ लाख रूपयांची कर्जे दिली होती. नंतरच्या काळातील बदलत्या मागांवरोबर या कर्जे रक्कमचे प्रमाणाही कमी अधिक होऊन २००१ मध्ये ८९.९६ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा केला होता. पाईप खरेदीसाठी देण्यात आलेल्या कर्जात प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात २४.३५ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. तर १९९६ ते २००१ या काळात ही वाढ ७.६८ टक्के इतकी आहे. अभ्यासकाळातील एकूण वाढ ३३.९१ टक्के इतकी आहे.

४.८.३ इलेक्ट्रीक मोटार खरेदी

अभ्यासकाळातील तालुक्यातील शेती पाणीपुरवठ्याच्या वाढत्या सोयीवरोबर इलेक्ट्रीक मोटारांची गरज वाढत गेल्याचे आढळून येते. कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने ही गरज भागविण्यासाठी या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमार्फत बराच कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. सन १९९० मध्ये असा १४.६६ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा झाला होता. नंतरच्या काळात शेतकऱ्याच्या कमी अधिक मागाणीनुसार हा कर्जपुरवठा कमी अधिक प्रमाणात झालेला असून २००१ मध्ये तो २९.२० लाख रूपये इतका झालेला होता. इलेक्ट्रीक मोटार खरेदीसाठी १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात ९१.६१ टक्के इतका वाढीव कर्जपुरवठा करण्यात आला होता. तसेच १९९६ ते २००१ या काळात ३.९५ टक्के इतका झाल्याचे आढळते. एकूण अभ्यासकाळात ९९.१८ टक्के इतका वाढीव कर्जपुरवठा करण्यात आल्याचे दिसून येते.

४.८.४ ट्रॅक्टर व ट्रेलर खरेदी

अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील शेती उद्योग व इतर आर्थिक क्षेत्रात अनुकूल बदल होत असताना ट्रॅक्टर व ट्रेलर सेवांची गरज वाढत गेली. ते उत्पन्नाचे एक खात्रीशीर साधन बनले. परिणामी ट्रॅक्टर खरेदीसाठी वाढती कर्जाची मागाणी भागविण्यासाठी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने मोळ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. किंबहुना या बँकेने केलेल्या एकूण दीर्घकालीन कर्जपुरवठ्यात ट्रॅक्टर व ट्रेलर खरेदीसाठी दिलेल्या कर्जाची रक्कम सर्वाधिक आढळते. सन १९९० मध्ये या कारणासाठी १४१.९३ लाख रूपये कर्जपुरवठा केलेला होता. तर २००१ मध्ये ३६९.०१ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. ट्रॅक्टर व ट्रेलर खरेदीच्या कर्जासाठी १९९० ते १९९६ या काळात ३३.५६ टक्के इतका कर्जपुरवठा केला गेला होता. तर त्यापुढील १९९६ ते २००१ या

काळात हा कर्जपुरवठा १४.६७ टक्के इतका होता. अभ्यासकाळातील एकूण कर्जपुरवठा १६०.०० टक्के इतका आहे.

४.८.५ इतर मशिनरी

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासद शेतकऱ्याना दीर्घकालीन उत्पनाची साधने प्राप्त व्हावीत म्हणून आवश्यक असणाऱ्या विविध यंत्रसामग्रीची खरेदी करण्यासाठी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने अशा प्रकारच्या कर्जाचा पुरवठा केलेला आहे. अशा प्रकारच्या यंत्रसामग्रीत मल्णी मशिन, वेलिंग मशिन, पिठाची गिरण वगैरेचा समावेश आढळतो. यासंदर्भात १९९० मध्ये २.२४ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा केला होता. तर २००१ मध्ये ३५.९० लाख रूपयांची कर्ज दिलेली आढळतात. नेहमी वाढत्या दराने कर्जपुरवठा होणाऱ्या इतर मशिनरी खरेदीसाठी १९९० ते १९९६ या काळातील कर्जपुरवठा ११०१.२२ टक्के इतका होता. त्यापुढील १९९६ ते २००१ या काळातील हा कर्जपुरवठा २२.४८ टक्के इतका दिसून येतो. अभ्यासकाळातील एकूण पुरवठ्याचे प्रमाण १३७१.३१ टक्के इतके आहे.

४.८.६ शेतघर गोडावून बांधणी

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांना त्यांचा शेतमाल, शेतीची अवजारे, जनावरे यांच्या योग्य साठवणुकीसाठी शेतघर गुदामांची आवश्यकता असते. योग्य गुदाम व्यवस्थेअभावी सभासदांचे होणारे नुकसान टाळण्यासाठी शेतघर गुदाम इमारती बांधण्यासाठी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने अशी कर्ज दिलेली आहेत. सन १९९० मध्ये १.२८ लाख रूपयांची अशी कर्ज दिलेली होती. नंतरच्या काळात सभासदांच्या कमी अधिक मागणीनुसार या कर्जाची रक्कम कमी अधिक झालेली असून २००१ मध्ये यासंदर्भात ३०.६५ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. अलिकडील काळात शेतघर व गोडावून बांधणीसाठी चांगला कर्जपुरवठा होत असल्यामुळे १९९० ते १९९६ या काळात तो १३७.०० टक्के इतका तर १९९६ ते २००१ या काळात ३१.३८ टक्के इतका आढळून येतो. या कर्जपुरवठ्यात अभ्यासकाळात २३०.३ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे दिसून येते.

४.८.७ जमीन सपाटीकरण

उन, वारा, पाऊस यामुळे दीर्घकाळ शेतकऱ्याच्या जमीनीची धूप झालेली असते. बन्याच जमीनी चढउतार व तीव्र उताराच्या बनलेल्या असतात. अशा जमीनीचा वरचा सुपीक थर वाहून गेल्याने त्यांची उत्पादकता घटलेली असते. शिवाय अशा जमीनीवर योग्य मशागत व पाणीपुरवठा करणे त्रासाचे असते. हे कमी करण्यासाठी जमीन समपातळीत आणावी लागते. परंतु त्यासाठी लागणारा प्रचंड खर्च सामान्य शेतकऱ्याना शक्य नसतो. म्हणूनच कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने जमीन सपाटीकरणासाठी सभासदांना बन्याच रक्कमेची कर्ज दिलेली आहेत. सन १९९० मध्ये ही रक्कम ४३.९७ लाख रूपये होती. नंतरच्या काळात सभासदांच्या कमी अधिक मागणीनुसार या रक्कमेत बदल

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 120

झालेले असून २००१ मध्ये हो रक्कम ३०.८० लाख रुपये इतकी झाल्याचे आढळते. शेतकऱ्याची आर्थिक परिस्थिती सुधारणा-न्या या कार्यासाठी प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात उदासिनतेमुळे ८८.८८ टक्के इतक्या घटीचा कर्जपुरवठा करण्यात आला. त्यानंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात या कर्जपुरवठ्यात विक्रमी वाढ होऊन तो ५२९.९ टक्के इतका आढळतो. परंतु अभ्यासकाळातील एकूण पुरवठा हा २९.२५ टक्के इतकी घट दाखवितो.

४.९ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्जाची थकबाकी

सर्वसाधारण आर्थिक गटातील सभासद शेतकऱ्याच्या आर्थिक विकासात मदत करण्याच्या हेतूने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था त्यांना जी विविध प्रकारची कर्जे देतात त्यात अल्पकालीन कर्जाची रक्कम व महत्व अधिक असते. सर्वसाधारणपणे पिकांच्या लागवडीसाठी येणा-न्या खर्चासाठी मदत म्हणून अल्पकाळासाठी ही कर्जे दिली जातात. त्यामुळे पिक विक्रीतून आलेल्या पैशातून या कर्जाची परतफेड करणे आवश्यक असते. परंतु विविध कारणामुळे अशा कर्जाची वेळेवर परतफेड होत नाही. कर्जाच्या मुदत अखेरीपर्यंत दिलेल्या कर्ज रक्कमेपैकी जी वसुली झालेली नसते तिला अल्पकालीन कर्जाची थकबाकी असे म्हणतात. या थकबाकीमुळे संस्थेचे तेवढे भांडवल अडकून पडल्याने पुढील वर्षाच्या कर्जवाटपावर प्रतिकूल परिणाम होतो. शिवाय अशा थकबाकीदार सभासदाला नवीन कर्ज मिळत नसल्याने त्याचीही आर्थिक अडचण होते. त्यामुळेच संस्थेच्या थकबाकीचे स्वरूप व प्रमाणाला बरेच महत्व असते. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अल्पकालीन कर्जाच्या थकबाकीचे स्वरूप तक्ता क्रमांक ४.९ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ४.९

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अल्पकालीन कर्जाची थकबाकी

अ. नं.	तापरील	१९९० ते १९९६ मध्यांत वाढ (शंकडा)	१९९६ ते २००१ मध्यांत वाढ (शंकडा)	१९९० ते २००१ मध्यांत वाढ (शंकडा)
१	एकूण थकबाकी			
	समस्त	१२.४८	१०.६७	२४.४८
	रक्कम	१६.२९	७१.४६	३५०.७
२	१ वर्षांपर्यंतची थकबाकी			
	समस्त	११.०३	१८.०२	४०.४८
	रक्कम	१६०.७	६६.३६	३३३.७
३	१ ते २ वर्षांपर्यंतची थकबाकी			
	समस्त	२२.६४	२३.८५	५१.८९
	रक्कम	२४९.३	९०.१४	५६४.२

४	२ ते ३ वर्षांपर्यंतची थकबाकी			
	सभासद	११.३९	११.३६	२४.०५
	रक्कम	१८३.९	७६.०४	३९९.७
५	३ वर्षांवरील थकबाकी			
	सभासद	- १६.५१	- ४०.६६	- ५०.४६
	रक्कम	८.०२	११.४४	२०.३८
६	१०१ मध्ये मुताविलेली रक्कम			
	सभासद	२.१२	३.८१	६.०२
	रक्कम	९०.३२	४२.८६	१७१.९

आधार : सहाय्यक उपनिवंधक, सहकारी संस्था, कागल तालुका याचे कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

साधारणपणे वर्षभराच्या पिक लागवडीच्या काळातील खर्च भागविण्याच्या हेतूने दिलेली कर्जे पिक विक्रीनंतर वसुल होण्याची अपेक्षा असते. परंतु विविध कारणामुळे ती वेळेत परत न करता आल्याने त्यांचे थकबाकीत रूपांतर होते. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या या थकबाकी कर्जाची रक्कम बरीच मोठी आढळते. अर्थातच या एकूण थकबाकीत काळानुसार भिनता आढळते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकबाकीचे विश्लेषण करताना या सर्वांचा विचार आवश्यक असतो. अभ्यासकाळातील यासंदर्भातील परिस्थिती पुढीलप्रमाणे आढळते.

४.१.१ एकूण थकबाकी

विविध कारणांमुळे अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकबाकीची रक्कम बरीच मोठी होती व तिच्यात सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ६.२५ हजार सभासदांकडे ७५.६० लाख रूपये थकबाकी होती. अभ्यासकाळात तिच्यात झालेल्या वाढीमुळे २००१ मध्ये ७.७८ हजार सभासदांकडे ३४०.७६ लाख रूपयांची थकबाकी होती. सन १९९० ते १९९६ या काळात एकूण थकबाकीमधील सभासदांची संख्या १२.४८ टक्के तर एकूण थकबाकीची रक्कम १६२.९ टक्के इतकी होती. तसेच १९९६ ते २००१ या काळात थकबाकीदार सभासद १०.६७ टक्के इतके होते तर थकबाकी रक्कम ११.४६ टक्के इतकी होती. या आकडेवारीचा विचार केल्यास या अभ्यासकाळात थकबाकी सभासदांच्या संख्येत २४.४८ टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात सभासदांच्या सरासरी थकबाकीत प्रचंड वाढ झाली होती.

४.१.२ एक वर्षांपर्यंतची थकबाकी

कागल तालुक्यात प्रामुख्याने ऊस पिकाचे प्रमाण अधिक असून कर्जदार

सभासदांनो सहकारी साखर कारखान्यांना पाठविलेल्या ऊस बिल रक्कमेतून या अल्पकालीन कर्जाची वसुली होत असते. त्यामुळे हंगाम संपेपर्यंत (जूनपर्यंत) कर्जाची वसुली न झाल्यास ती थकबाकीत जातात. त्यानंतरच्या वर्षभराच्या काळातही त्यांची वसुली न झाल्यास त्यांचा या थकबाकीमध्ये समावेश आढळतो. या प्रकारच्या थकबाकीची रक्कम व सभासदांची संख्याही बरीच आढळते. सन १९९० मध्ये एक वर्षापर्यंतची थकबाकी असणाऱ्या सभासदांची संख्या ३.३१ हजार इतकी होती. ती एकूण थकबाकी सभासदांच्या ५२.९६ टक्के इतकी आढळते. तर त्या वर्षी या प्रकारच्या थकबाकीची रक्कम ३९.५७ लाख रूपये होती. या रक्कमेचे एकूण थकबाकी रक्कमेशी प्रमाण ५२.३४ टक्के इतके आढळते. अभ्यासकाळात या थकबाकीदार सभासदांप्रमाणेच थकबाकी रक्कमेतही सतत वाढ झालेली आढळते. सन २००१ मध्ये अशा प्रकारच्या थकबाकीदारांची संख्या ४.६५ हजार इतकी होती. ती संख्या त्या वर्षाच्या एकूण थकबाकीदार सभासदांच्या ५९.७६ टक्के इतकी होती. तर त्या वर्षाच्या या प्रकारच्या थकबाकीची रक्कम १७१.६२ लाख रूपये इतकी होती. या थकबाकीचे एकूण थकबाकीशी प्रमाण ५०.३६ टक्के इतके होते. एक वर्षापर्यंतच्या थकबाकी असणाऱ्या सभासदांचे प्रमाण १९९० ते १९९६ या काळात एकूण थकबाकीदार सभासदांच्या १३.०३ टक्के इतके होते तर एकूण थकबाकी १६०.७ टक्के इतकी होती. तसेच १९९६ ते २००१ या काळात थकबाकीदारांची ही संख्या १८.०२ टक्के तर थकबाकीचे प्रमाण ६६.३६ टक्के इतके आढळते. एकूण अभ्यासकाळात सभासदांचे हे प्रमाण ४०.४८ टक्के तर थकबाकी रक्कमेचे प्रमाण ३३३.७ टक्के इतके आढळते.

४.९.३ एक वर्षावरील थकबाकी

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकबाकीपैकी सर्वात अधिक प्रमाण एक वर्षापर्यंतच्या थकबाकीचे असले तरी ही थकबाकी तीन वर्षापर्यंत चालु राहते. त्यामुळे या इतर थकबाकीत एक वर्ष ते तीन वर्षापर्यंतच्या थकबाकीचा समावेश आढळतो. अभ्यासकाळात या थकबाकीचे व सभासदांचे प्रमाण एक वर्षापर्यंतच्या थकबाकीच्या सभासद व रक्कमेपेक्षा कमी आढळते. सन १९९० मध्ये अशा थकबाकीदार सभासदांची संख्या २.९४ हजार इतकी होती. या थकबाकीदार सभासदांचे एकूण थकबाकीदार सभासदांशी प्रमाण ४७.०४ टक्के इतके होते. यावर्षी या थकबाकीची रक्कम ३६.०३ लाख रूपये इतकी होती. तिचे त्या वर्षाच्या एकूण थकबाकी रक्कमेशी असलेले हे प्रमाण ४७.६५ टक्के होते. अभ्यासकाळात या थकबाकीदार सभासदांच्या वाढत्या संख्येबोरच त्यांच्या थकबाकीचे प्रमाणही वाढलेले आढळते. सन २००१ मध्ये अशा थकबाकीदार सभासदांची संख्या ३.१३ हजार इतकी होती. ती त्या वर्षाच्या एकूण थकबाकीदार सभासद संख्येत ४०.२३ टक्के इतकी होती. तर तिचे त्या वर्षाच्या एकूण थकबाकी रक्कमेशी प्रमाण ४९.६३ टक्के इतके आढळते. अशी थकबाकी असणाऱ्या एकूण सभासदांचे

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 123

प्रमाण १९९० ते १९९६ या काळात ५.१० टक्के इतके आढळते. तसेच १९९६ ते २००१ या काळात हेच प्रमाण १.२९ टक्के इतके व एकूण अभ्यासकाळात ६.४६ टक्के इतके आढळते. त्याचबरोबर या सभासदांच्या असणाऱ्या थकबाकीच्या रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात १६५.२७ टक्के तर १९९६ ते २००१ या काळात ७६.९६ टक्के व एकूण अभ्यासकाळात ३६९.५४ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

४.९.४ १०१ मध्ये गुंतविलेली रक्कम

कागल तालुक्यात मुख्य पिक ऊस हेच असल्याने ऑटोबरमध्ये साखर कारखाने सुरु झाल्यापासून अल्पकालीन कर्जाची वसुली सुरु होऊन ती जूनपर्यंत कारखाने बंद होईपर्यंत चालू राहते. त्यानंतर जून ते सप्टेंबर या काळात व्यक्तिगत प्रयत्नाने कर्जवसुली केली जाते. त्यातूनही सप्टेंबरअखेरपर्यंत ज्या रक्कमेची वसुली होत नाही ती सहकारी कायदा कलम १०१ नुसार वसुलीसाठी प्रयत्न सुरु होतात. याच रक्कमेला १०१ मध्ये गुंतविलेली रक्कम असे म्हणतात. अभ्यासकाळात या संदर्भातील सभासद संख्या व रक्कमेचे प्रमाणही बरेच मोठे होते. सन १९९० मध्ये २.८२ हजार सभासदांचे ३७.८२ लाख रूपये कर्ज रक्कम अशा १०१ मध्ये गुंतविलेली होती. अभ्यासकाळात यात झालेल्या बदलातून अशा सभासदांच्या संख्येत २.९९ हजार पर्यंत अल्पशी वाढ झालेली असली तरी कर्ज रक्कमेत मात्र ३७.८२ लाख रूपयांवरून १०२.८३ लाख रूपयांपर्यंत वाढ झालेली आढळते. सभासद संख्येतील ही वाढ ६.०२ टक्के तर या रक्कमेतील वाढ ही १७१.८९ टक्के इतकी झालेली आढळते. १०१ मध्ये गुंतविलेल्या रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात ९०.३२ टक्के तसेच १९९६ ते २००१ या काळात ४२.८६ टक्के आणि एकूण अभ्यासकाळात १०१.९ टक्के इतकी वाढ आढळते. त्याचबरोबर ही थकबाकी असणाऱ्या सभासदांच्या संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात २.१२ टक्के तसेच १९९६ ते २००१ या काळात ३.८१ टक्के व एकूण अभ्यासकाळात ६.०२ टक्के इतकी वाढ दिसून आलेली आहे.

४.१० कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मध्यमकालीन कर्जाची थकबाकी

शेतकऱ्याच्या आर्थिक विकासासाठी पीक लागवडी खर्चाला मदत म्हणून जशी अल्पकालीन कर्ज दिलेली असतात तसेच त्यांच्या दीर्घकालीन आर्थिक उन्नतीसाठी दीर्घकालीन शेती सुधारणा, दुव्यम व पुरक उद्योग तसेच उत्पन्नाची इतर साधने निर्माण करून देण्याच्या हेतूने मध्यम मुदत कर्ज दिली जातात. अर्थातच भविष्यकाळाचा अंदाज करून या कर्जाची गुंतवणुक केली जात असताना हे अंदाज चुकल्यास अपेक्षेप्रमाणे उत्पन्न वाढू शकत नाही. अंदाज चुकीबरोबरच इतरही कारणामुळे या मध्यम मुदतीच्या कर्जाचे त्यांच्या ठरलेल्या वेळेत परतफेड न झाल्यास ही कर्ज थकबाकीत जातात. या थकबाकीचा कर्जदार सभासदांप्रमाणेच संस्थेच्या आर्थिक कार्यावरही परिणाम होत असल्याने या

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सदस्यता 124

थकबाकीचा विचार करावा लागतो. अभ्यासकाळातील कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मध्यम मुदत थकबाकीत व त्यांच्या सभासद संख्येत झालेल्या बदलांचा आढावा तक्ता क्रमांक ४.१० मध्ये घेण्यात आलेला आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१०

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मध्यम मुदत थकबाकीचे वर्गीकरण

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मधील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)
१	एकूण थकबाकी			
	सभासद	५२.२२	२९.२	९६.६७
	रवकम	१६७.९	५७.१७	३२१.२
२	१ वर्षांपर्यंतची थकबाकी			
	सभासद	३५.९	२८.३	७४.३६
	रवकम	१४०.९	५५.१४	२७३.७
३	१ ते २ वर्षांपर्यंतची थकबाकी			
	सभासद	११३.३	४०.६३	२००.०
	रवकम	२२२.७	७५.७७	४६७.३
४	२ ते ३ वर्षांपर्यंतची थकबाकी			
	सभासद	१४४.४	४५.४५	२५५.६
	रवकम	१११.७	५१.४७	३४१.९
५	३ वर्षांवरील थकबाकी			
	सभासद	११.११	६.६६	१८.५२
	रवकम	१६२.३	४८.१५	२८८.६
६	१०१ मध्ये गुंतवलेली रवकम			
	सभासद	८५.७९	३८.४६	१५७.१
	रवकम	१५३.४	५२.१	२८५.४

आधार : सहायक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल तालुका यांचे कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

अल्पकालीन थकबाकीप्रमाणेच अभ्यासकाळात मध्यम मुदत कर्जाच्या थकबाकीचे प्रमाणही बरेच मोठे आढळते. या काळात सभासदांच्या तसेच थकबाकीच्या रवकमेतही सतत वाढ झालेली आढळते. अर्थातच परिस्थितीनुसार होत असलेल्या या थकबाकीमुळे काळाच्या संदर्भात या थकबाकीचे प्रकार आढळतात. अभ्यासकाळातील या मध्यमकालीन थकबाकीचे चित्र स्पष्ट करताना तिचा त्याच पद्धतीने विचार करावा लागतो. यासंदर्भात अभ्यासकाळातील या थकबाकीचे स्वरूप खालीलप्रमाणे आढळते.

४.१०.१ एकूण थकबाकी

विविध कारणांमुळे कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मध्यम मुदत कर्जाच्या थकबाकीचे प्रमाण बरेच आढळते. अभ्यासकाळात या थकबाकीच्या संदर्भातील सभासदांप्रमाणेच थकबाकी रक्कमेतही सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये मध्यम मुदत कर्ज थकबाकीच्या एकूण सभासदांची संख्या ०.९० हजार होती तर त्यांच्या थकबाकीची रक्कम १८.७८ लाख रूपये इतकी होती. अभ्यासकाळात झालेल्या बदलातून ही सभासद संख्या १.७७ हजार तर थकबाकी रक्कम ७९.०९ लाख रूपये इतकी झालेली आढळते. मध्यम मुदतीची थकबाकी असणाऱ्या सभासदांच्या प्रमाणात १९९० ते १९९६ या काळात ५२.२२ टक्के इतकी वाढ आढळते. तसेच त्यांच्या थकबाकी रक्कमेत १६७.९ टक्के वाढ आढळते. तसेच १९९६ ते २००१ या काळात ही सभासद संख्या २९.२ टक्के तर थकबाकी रक्कम ५७.१७ टक्के इतकी आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत ९६.६६ टक्के इतकी वाढ झालेली होती तर या थकबाकी रक्कमेत ३२१.१३ टक्के इतक्या प्रमाणात वाढ झाली होती.

४.१०.२ एक वर्षापर्यंतची थकबाकी

मध्यमकालीन कर्जपुरवठा हा साधारणपणे एक वर्षावरील मुदतीसाठी केला जात असल्याने त्या त्या कर्जाच्या मुदतीनुसार त्यांच्या थकबाकीचे स्वरूप ठरत असते. अभ्यासकाळात एक वर्षावरील थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण थकबाकी रक्कमेचे प्रमाणाही बरेच होते. सन १९९० ला अशा कर्जदार सभासदांची संख्या ०.३९ हजार इतकी होती. ती त्या वर्षीच्या एकूण थकबाकीदारांच्या ४३.३३ टक्के इतकी होती व त्यांची थकबाकीची रक्कम ८.३२ लाख रूपये होती. या रक्कमेचे त्या वर्षीच्या एकूण थकबाकी रक्कमेत ४४.३० टक्के इतके प्रमाण होते. अभ्यासकाळात यासंदर्भात झालेल्या बदलातून २००१ मध्ये अशा थकबाकीदार सभासदांची संख्या ०.६८ हजार इतकी होती. ती त्या वर्षीच्या एकूण थकबाकीदार सभासदांच्या ३८.४१ टक्के इतकी होती. सन २००१ मध्ये या थकबाकीची रक्कम ३१.०९ लाख रूपये होती. तिचे त्या वर्षीच्या एकूण थकबाकीशी ३९.३० टक्के इतके प्रमाण असल्याचे आढळते. एक वर्षापर्यंतची थकबाकी असणाऱ्या सभासदांच्या संख्येत व रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात अनुक्रमे ३५.९ टक्के व १४०.९ टक्के वाढ आढळते. तसेच १९९६ ते २००१ या काळातील सभासद व थकबाकी रक्कमेत २८.३ टक्के व ५५.१४ टक्के वाढ आढळते. तसेच एकूण अभ्यासकाळात सभासद संख्येत ७०.३६ टक्के व थकबाकी रक्कमेत २७३.७ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

४.१०.३ एक वर्षावरील थकबाकी

विविध कारणांमुळे मध्यम मुदत कर्जाची एक वर्षावरील थकबाकी वाढणे हे संस्थेच्या हिताचे नसते. यादृष्टीने विचार करता कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी

सहकारी पतसंस्थांच्या अशा थकबाकीचे प्रमाणे हे एकूण थकबाकीत बरेच मोठे आढळते. सन १९९० मध्ये एक वर्षावरील मध्यम मुदत थकबाकी असणाऱ्या सभासदांची संख्या ०.५१ हजार इतकी होती. ही संख्या त्या वर्षीच्या एकूण थकबाकीदार सभासदांच्या ५६.६६ टक्के इतकी होती तर त्यासंदर्भातील थकबाकी रक्कम १०.४६ लाख रूपये इतकी होती. या थकबाकी रक्कमेचे त्यावर्षीच्या एकूण थकबाकी रक्कमेशी ५५.६९ टक्के इतके प्रमाण आढळते. या थकबाकी परिस्थितीत अभ्यासकाळात झालेल्या बदलातून २००१ मध्ये अशा थकबाकीदार सभासदांची संख्या १.०९ हजार इतकी होती. या संस्थांचे त्या वर्षीच्या एकूण मध्यम मुदत थकबाकीदार सभासदांशी प्रमाण ६१.५८ टक्के इतके होते. तर त्या वर्षीच्या थकबाकीची रक्कम ४८ लाख रूपये इतकी होती. तिचे त्या वर्षीच्या थकबाकी रक्कमेशी प्रमाण ६०.६९ टक्के इतके असल्याचे आढळते. एक ते तीन वर्षांपर्यंतच्या थकबाकीदार सभासदांमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ६४.७० टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात २९.७६ टक्के तर एकूण अभ्यासकाळात ११३.७२ टक्के वाढ आढळते. तसेच त्यांच्या असणाऱ्या थकबाकी रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात ३६४.९७ टक्के आणि १९९६ ते २००१ या काळात ५८.५७ टक्के तसेच एकूण अभ्यासकाळात ६३७.३२ टक्के इतकी वाढ आढळते.

४.१०.४ १०१ मधील थकबाकी

मध्यम मुदत कर्जाची अंतिम मुदत संपत्त्यानंतर ही कर्जवसुली झाली नसल्यास त्यासाठी व्यक्तिगत पातळीवर वसुलीचे प्रयत्न होतात. कांही काळानंतर त्यातूनही राहिलेली थकबाकी वसूल करण्यासाठी सहकारी कायद्याच्या १०१ कलमाचा आधार घेतला जातो. कागल तालुक्यात मध्यम मुदत थकबाकीत अशा १०१ मधील थकबाकीचे प्रमाणही बरेच असून अभ्यासकाळात त्यात बरीच वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये यासंदर्भातील थकबाकीदारांची संख्या ०.०७ हजार इतकी होती. अभ्यासकाळात तिच्यात सतत भर पडून २००१ मध्ये ही सभासद संख्या ०.१८ हजार इतकी झालेली होती. या वाढीचे प्रमाण १५७.१४ टक्के इतके आढळते. तर १९९० मध्ये १०१ मधील थकबाकी रक्कम १४.२८ लाख रूपये इतकी होती. तिच्यात भर पडत जाऊन २००१ मध्ये ती ५५.१३ लाख रूपये झालेली आढळते. १०१ मध्ये थकबाकी गुंतविलेल्या सभासदांची संख्या व रक्कम १९९० ते १९९६ मध्ये अनुक्रमे ८५.७१ व १५३.४ टक्के इतकी आढळली. हीच संख्या १९९६ ते २००१ या काळात ३८.४६ टक्के व ५२.१ टक्के इतकी आढळली तर एकूण अभ्यासकाळात सभासद संख्या १५७.१ टक्के व थकबाकी रक्कम २८५.४ टक्के इतकी आढळली.

४.११ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची दीर्घकालीन येणे कर्ज

सामान्य शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांच्या महत्वाच्या

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 127

असलेल्या शेती व्यवसायाचा मूलभूत विकास आवश्यक ठरतो. विशेषत: आधुनिक शेती आदाने व शेती पद्धती वापरून अपेक्षित शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी पाणीपुरवठा अपरिहार्य असतो. पारंपारिक शेतीत पाणीपुरवठ्याच्या अभावामुळे अपेक्षित उत्पादनात करता येत नसते. पाणीपुरवठ्याबोरच इतरही दीर्घकालीन शेती सुधारणा आवश्यक असतात. परंतु या दीर्घकालीन सुधारणासाठी एकत्र भरपूर खर्च करावा लागतो व यातील गुंतवणूक ही दीर्घकालीन स्वरूपाची असते. बन्याचदा अशी गुंतवणूक सामान्य शेतकऱ्याच्या कुवटीबाहेरची ठरते. सभासद शेतकऱ्याची ही अडचण लक्षात घेऊन कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी विविध कामासाठी दीर्घकालीन शेती कर्जपुरवठा मोळ्या प्रमाणात केलेला आढळतो. अभ्यासकाळातील यादीर्घकालीन येणे कर्जाची परिस्थिती तक्ता क्रमांक ४.११ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ४.११

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची दीर्घकालीन येणे कर्जाची वर्गवारी

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मधील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)
१	एकूण येणे कर्जे	१२७.४	४१.११	२२०.९
२	विहीर कर्जे	१३४.७	४७.६५	२४६.६
३	पाईप खरेदी कर्जे	१४६.६	४१.२७	२४८.३
४	इलेक्ट्रीक मोटार खरेदी कर्जे	१५०.१	७३.०५	३१५.६
५	ट्रॅक्टर खरेदी कर्जे	१३२.०	३९.१८	२२२.८
६	इतर मशिनरी खरेदी कर्जे	९२.३२	३२.१३	१५४.१
७	शेतदार व गोडावून बांधणी कर्जे	१६०.९	३८.८८	२६२.४
८	जमीन स्पाटोकरण	१३१.२	५२.७६	२५३.२

आधार : सहाय्यक उपनिवंधक, सहकारी संस्था, कागल तालुका यांचे कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

४.११.१ एकूण येणे कर्ज

विविध प्रकारच्या दीर्घकालीन शेती सुधारणा गुंतवणूक खर्चासाठी दिलेल्या कर्जाची येणेबाबी दरवर्षीच्या एकूण येणे कर्जात आढळते. अर्थातच विविध कारणांसाठी दिलेल्या या दीर्घकालीन कर्जाचे प्रमाण अभ्यासकाळात सतत वाढत राहिल्याने एकूण येणे कर्जाचे प्रमाणाही सतत वाढत राहिलेले आढळते. सन १९९० मध्ये एकूण येणे कर्ज रक्कम ५०१९.५९ रूपये इतकी होती. तिच्यात सतत झालेल्या वाढीमुळे २००१ मध्ये ही रक्कम १६१०८.७१ हजार रूपये इतकी झालेली आढळते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण येणे कर्जाची रक्कम १९९० ते १९९६ या काळात १२७.४ टक्के तर १९९६ ते २००१ या काळात ४१.११ टक्के इतकी आढळते. अभ्यासकाळातील या एकूण

येणे कर्ज रक्कमेतील हे वाढीचे प्रमाण २२०.११ टक्के इतके झालेले आढळते.

४.११.२ विहीर कर्जे

शेतीला होणाऱ्या पाणीपुरवठ्याच्या स्त्रोतात विहीर हा एक महत्वाचा पारंपारिक स्त्रोत आहे. विहीर खुदाईसाठी शेतकऱ्याना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जपुरवठा करण्यात आलेला आहे. परंतु कागल तालुक्यात अलिकडे नद्यांच्या वाढत्या पाणीपुरवठ्याच्या प्रमाणामुळे तालुक्यातील शेती पाणीपुरवठ्यातील विहीरीद्वारे पाण्याचे प्रमाण व महत्व अत्यंत घटलेले आहे. त्यामुळे विहीर काढणाऱ्या शेतकऱ्याचे व त्यांसंदर्भात दिल्या जाणाऱ्या कर्जाचे प्रमाणाही खूपच कमी आढळते. सन १९९० मध्ये जुनी विहीर कर्जे येणेबाबी केवळ १.१८ हजार रूपये इतकीच होती. ती त्या वर्षाच्या एकूण येणे कर्जपैकी केवळ ०.०२३ टक्के इतकी असल्याचे आढळते. अभ्यासकाळात विहीर कर्ज रक्कमेत वाढ झालेली असली तरी ती खूपच कमी आढळते. सन २००१ मध्ये या संदर्भात केवळ ४.०९ हजार रूपये इतकाच कर्जपुरवठा करण्यात आला होता. त्या वर्षाच्या या कर्जपुरवठ्याचे प्रमाण ०.०२५ टक्के इतकेव असलेले आढळते. विहीर कर्जाच्या एकूण दीर्घकालीन येणे रक्कम १९९० ते १९९६ या काळात १३४.७ टक्के इतकी तर १९९६ ते २००१ या काळात ४७.६५ टक्के इतकी आणि एकूण अभ्यासकाळात २४६.६ टक्के इतकी आहे.

४.११.३ पाईप खरेदी कर्जे

शेतीला पाणीपुरवठा करण्यासाठी व्यापक स्वरूपाची योजना राबविताना मोळ्या व दीर्घकालीन स्वरूपाच्या खर्चाची आवश्यकता असते. त्यासंदर्भात शेतकऱ्याना दिलेल्या पाईप खरेदी कर्जाचा यामध्ये समावेश आढळतो. अभ्यासकाळात यासंदर्भात दिलेल्या कर्जाच्या रक्कमेत लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या कर्जाची येणे रक्कम १५८.३८ हजार रूपये होती. तिच्यात सतत झालेल्या वाढीतून २००१ मध्ये ही रक्कम ५५१.६४ हजार रूपये इतकी होती. पाईप खरेदी कर्जाच्या एकूण रक्कमेपैकी १९९० ते १९९६ या काळात १४६.६ टक्के तर १९९६ ते २००१ या काळात ४१.२७ टक्के इतकी रक्कम येणे आहे. या कर्ज रक्कमेच्या वाढीचे प्रमाण २४८.३० टक्के इतके आढळते.

४.११.४ इलेक्ट्रीक मोटार कर्जे

शेती उत्पादनवाढीसाठी पाणीपुरवठ्याच्या सेव्यो व्यापक प्रमाणात वाढविल्या जात आहेत. शक्य असणाऱ्या सर्व शेतकऱ्यानी या अनुरोधाने प्रयत्न केलेले आढळतात. अशा पाणीपुरवठ्यासाठी खरेदी कराव्या लागणाऱ्या इलेक्ट्रीक मोटार व अनुरोधिक साहित्य खरेदी करण्यासाठी शेतकऱ्याना लागणाऱ्या दीर्घमुदतीच्या कर्जाचा पुरवठा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मोळ्या प्रमाणात केलेला आढळतो. यासंदर्भातील कर्जाची रक्कम बरीच मोठी असून तिच्यात अभ्यासकाळात लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. सन १९९०

मध्ये इलेक्ट्रोक मोटार खरेदीसाठी दिलेल्या दीर्घकालीन कर्जातील वसूल रक्कम वजा जाता ३७५.६२ हजार रूपये इतकी रक्कम येणे आहे. तसेच २००१ मध्ये याच कारणासाठी दिलेल्या कर्जातील वसूल रक्कम वजा जाता १५६०.९४ हजार रूपये इतकी रक्कम येणे आहे. या येणे रक्कमेच्या वाढीचे प्रमाण ३१५.५६ टक्के इतके आहे.

४.११.५ ट्रॅक्टर खरेदी कर्जे

अलिकडील काळात कागल तालुक्यातील बदलत्या आर्थिक व शेती क्षेत्रातील परिस्थितीबरोबर शेतीतील यांत्रिकीकरणाची प्रवृत्ती वाढत आहे. विविध प्रकारची शेती कामे ही ट्रॅक्टरच्या मदतीने करण्याची शेतकऱ्याची प्रवृत्ती वाढत असलेली आढळते. त्यातच वाढते औद्योगिकीकरण व साखर कारखान्यांमुळे विविध प्रकारच्या वाहतुक आणि इतर कामांचे प्रमाण वाढत आहे. त्यामध्ये संबंधितांना भरपूर उत्पन्न मिळत असल्याने संपूर्ण तालुकाभर ट्रॅक्टरची संख्या वेगाने वाढलेली आहे. अशा ट्रॅक्टर खरेदीसाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मोठ्या प्रमाणात व वाढत्या दराने कर्जपुरवठा केलेला आहे.

सन १९९० मध्ये ट्रॅक्टर व ट्रेलर खरेदीसाठी दिलेल्या दीर्घकालीन कर्जातील वसूल रक्कम वजा जाता ३७४६.७३ हजार रूपये इतकी रक्कम येणे आहे व २००१ मध्ये याच कारणासाठी दिलेल्या कर्जातील वसूल रक्कम वजा जाता १२०९५.४७ हजार रूपये इतकी रक्कम येणेबाबी आहे. या काळातील येणेबाबीच्या वाढीचे प्रमाण हे २२२.८२ टक्के इतके आहे.

४.११.६ इतर मशिनरी खरेदी कर्जे

बदलती शेती व तालुक्याची संपूर्ण अर्थव्यवस्था यामुळे सर्वच क्षेत्रातील यांत्रिकीकरणाची प्रवृत्ती व प्रमाण वाढत आहे. शेती विकासासाठी लागणारी ही विविध यंत्रसामग्री खरेदी करताना लागणाऱ्या कर्जाचा यामध्ये समावेश आढळतो. साधारणपणे मळणी यंत्रे, पिठाची गिरण, प्रिंटिंग प्रेस, शेवया मशिन, वेल्डिंग मशिन, लेथ मशिन, ड्रेरॉक्स मशिन, टायपिंग मशिन, मोटारसायकल, बलुतेदारांना लागणारी यंत्रे वगैरेसाठीच्या कर्जाच्या यात समावेश असतो. अभ्यासकाळात या कर्जाच्या प्रमाणात भरीव वाढ झालेली आढळून येते. सन १९९० मध्ये इतर मशिनरी खरेदीसाठी दिलेल्या कर्जापैकी वसूल रक्कम वजा जाता ७१६.२६ हजार रूपये इतकी रक्कम येणे आहे व २००१ मध्ये याच कारणासाठी दिलेल्या एकूण दीर्घकालीन कर्जापैकी वसूल रक्कम वजा जाता १८२०.०९ हजार रूपये इतकी रक्कम येणे आहे. या काळातील येणेबाबीच्या वाढीचे हे प्रमाण १५४.११ टक्के इतके आहे.

४.११.७ शेतघर व गोडावून बांधणी कर्जे

इतर शेती विकासाबरोबरच शेतकऱ्याचा शेतमाल, अवजारे, जनावरे यांच्या सुरक्षेसाठी सुरक्षित घर व गोडावूनची आवश्यकता असते. आर्थिक कुवत नसल्याने शेत्ला अशी सुरक्षित व्यवस्था निर्माण करता न आल्याने त्यांचे बरेच नुकसान होत असते. हे नुकसान टाळण्यासाठी त्याला स्वतःची सुरक्षित घरे व गोडावून बांधता यावीत म्हणून

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची स्थिती 130

अशा दीर्घकालीन कर्जाचा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून पुरवठ केला जातो. अभ्यासकाळात १९९० मध्ये शेतघर व गोडावून बांधणीसाठी दिलेल्या कर्जापैकी वसूल रक्कम वजा जाता ८.९६ हजार रूपये इतकी रक्कम येणे आहे व २००१ मध्ये याच कारणासाठी दिलेल्या दीर्घकालीन कर्जापैकी वसूल रक्कम वजा जाता ३२.४७ हजार रूपये इतकी रक्कम येणे आहे. या काळातील येणेबाबाकीच्या वाढीचे हे प्रमाण २६२.३८ टक्के इतके आहे.

४.११.८ जमीन सपाटीकरण

सततच्या ऊन, वारा, पाऊस वगैरे कारणामुळे जमीनीची धूप होत असते. त्याचा सुपिकतेवर होणारा दुष्परिणाम कमी करण्यासाठी जे प्रयत्न केले जातात त्यात जमीन समपातळीत आणणे हा एक महत्वाचा प्रयत्न असतो. अभ्यासकाळात या कार्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या कर्जात सतत वाढ झालेली आहे. सन १९९० मध्ये जमीन सपाटीकरणासाठी दिलेल्या दीर्घकालीन कर्जापैकी वसूल रक्कम वजा जादा १२.४६ हजार रूपये इतकी रक्कम येणे बाबी आहे व २००१ मध्ये याच कारणासाठी दिलेल्या दीर्घकालीन कर्जापैकी वसूल रक्कम वजा जाता ४४.०१ हजार रूपये इतकी रक्कम येणेबाबी आहे. या काळातील येणेबाबाकीच्या वाढीचे हे प्रमाण २५३.२१ टक्के इतके आढळते.

४.१२ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची गुदाम स्थिती

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची तालुक्याच्या एकंदर अर्थव्यवस्थेतील भूमिका दिवसेंदिवस महत्वाची व प्रभावी ठरत राहिली आहे. या संस्थांच्या वाढत्या संख्येबरोबरच त्यांच्या कार्याचे स्वरूप, संख्या व व्याप्तीही वाढत आहे. बन्याचशा संस्थांनी पतपुरवठ्याबरोबर इतर सेवा व वस्तु व्यापक प्रमाणात पुरविलेल्या आहेत. शेती आदानाप्रमाणेच सभासद ग्राहकांसाठी ग्राहकोपयोगी वस्तु पुरविण्याच्या कार्यातही लक्षणीय वाढ झालेली आहे. या विविध वस्तुंच्या योग्य साठवणुकीसाठी गुदाम व्यवस्थेची गरज असते. तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी कांही संस्थांची स्वतःची अशी गुदाम व्यवस्था जशी आहे तसेच बन्याच संस्थांनी खाजगी इमारती भाड्याने घेऊन ही व्यवस्था निर्माण केलेली आढळते. कागल तालुक्यातील अभ्यासकाळातील गुदाम व्यवस्थेची स्थिती तक्ता क्रमांक ४.१२ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१२

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची गुदाम स्थिती

अ. नं.	तापरील	१९९० ते १९९६ मध्येल वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मध्येल वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मध्येल वाढ (शेकडा)
१	स्वतःचे गुदाम व्यवस्था			
अ	अशी व्यवस्था असण्याचा संस्था	१८.७५	२१.५५	४३.७५
ब	या गुदामाची सांविधानिक क्षमता (टन)	५२.०५	१००.१	६७.४
२	भाड्याने घेऊलेल्या गुदामांची व्यवस्था			
अ	अशा संस्थांची रसेत्रा	- ५८.१७	- ५४.५६	- ८६.२१
ब	या गुदामाची सांविधानिक क्षमता (टन)	- ५८.१७	- ५४.५६	- ८६.२१

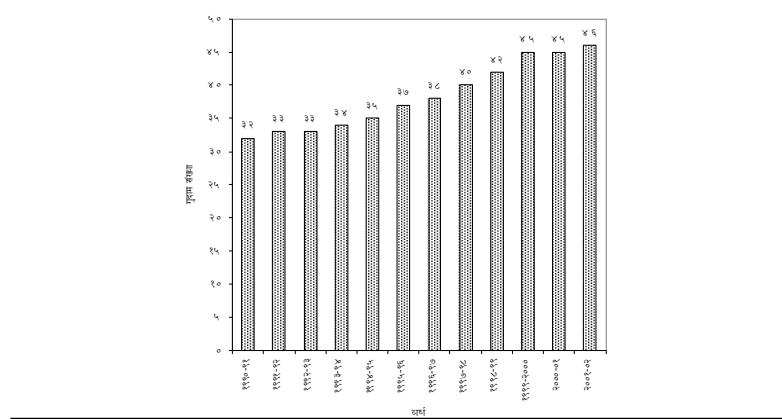
आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल तालुका यांच्या कार्यालयीन
कागदपत्रांवरून

४.१२.१ स्वतःचे गुदाम व्यवस्था असणाऱ्या संस्था

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची वाढती संख्या व कार्याबरोबर विविध वस्तुंच्या योग्य साठवणुकीची गरज वाढत आहे. ही गरज भागविण्यासाठी या संस्थांकडून स्वतःची गुदामे निर्माण करण्याचे प्रयत्न झाले आहेत. सरकार व जिल्हा परिषदेकडून मिळणाऱ्या कर्जे व अनुदानाच्या मदतीने या गुदाम व्यवस्थेत सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये स्वतःची गुदाम व्यवस्था असणाऱ्या तालुक्यात ३२ संस्था होत्या. त्यांच्या संख्येत वाढ होत जाऊन २००१ मध्ये अशा संस्थांची संख्या ४६ झाली होती. स्वतःची गुदाम व्यवस्था असणाऱ्या संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात १८.७५ टक्के इतकी तर १९९६ ते २००१ या काळात २१.०५ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. स्वतःचे गुदाम असणाऱ्या संस्थांच्या संख्येत झालेल्या या वाढीचे प्रमाण ४३.७५ टक्के इतके आढळते. स्वतःच्या गुदाम व्यवस्था असणाऱ्या संस्थांच्या संख्येत वाढ होत असतानाच अभ्यासकाळात त्यांची साठवण क्षमता ही सतत वाढत गेलेली आढळते. सन १९९० ला स्वतःची गुदाम व्यवस्था असणाऱ्या संस्थांची साठवण क्षमता ७२२८ टन इतकी होती. अभ्यासकाळात त्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये ती १२१०० टन इतकी झाली होती. या संस्थांच्या गोडावून साठवण क्षमतेमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ५२.७५ टक्के इतकी वाढ तसेच १९९६ ते २००१ या काळात १०.१ टक्के इतकी वाढ दिसून येते. साठवण क्षमतेतील वाढीचे हे प्रमाण ६७.४० टक्के इतके झालेले आढळते. (आलेख क्रमांक ४.५ मध्ये गुदाम व्यवस्थेतील वाढ दर्शविली आहे.)

असणाऱ्या संस्था

कागल तालुक्यातील १९९०-९१ ते २००१-०२ या काळातीले प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था

४.१२.२ भाड्याने घेतलेल्या गुदामांची व्यवस्था असलेल्या संस्था

ज्या संस्थांना सरकारी कर्जे, अनुदान, मदत याद्वारे स्वतःच्या गुदामांची व्यवस्था करता आलेली नाही किंवा ज्यांची साठवणूक गरज मर्यादित आहे अशा संस्थांनी गावातीलच खाजगी इमारती भाड्याने घेऊन स्वतःच्या गुदाम व्यवस्था निर्माण केलेल्या आढळतात. अलिकडील काळात कागल तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाकडून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना गुदामाच्या सोयी पुरविण्याचे कार्य वाढत्या प्रमाणात केलेले आहे. तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाच्या या सोयीमुळे व स्वतःच्या गुदामे बांधण्याच्या कार्यामुळे अभ्यासकाळात वरीलप्रमाणे भाड्याने गुदामे घेण्याचे प्रमाण वेगाने घटलेले आढळते. सन १९९० मध्ये २९ संस्थांनी खाजगी इमारती भाड्याने घेऊन आपली गुदाम व्यवस्था केली होती. त्या वर्षीची त्यांची क्षमता २९०० टन इतकी होती. सन २००१ मध्ये केवळ ४ सहकारी पतसंस्थांनी खाजगी इमारती भाड्याने घेतलेल्या होत्या व त्यांची साठवण क्षमता ४०० टन इतकी होती. भाड्याने गुदामे घेतलेल्या संस्थांच्या संख्येत घट होऊन १९९० ते १९९६ या काळात ही घट ६४.९७ टक्के इतकी झालेली होती. तसेच १९९६ ते २००१ या काळात या संस्थांची संख्या कमी होऊन ही घट ५५.५६ टक्क्यांवर आली. एकूण अभ्यासकाळातील या घटीचे प्रमाण ८६.२१ टक्के इतके आहे. वरील घटीच्या प्रमाणातच त्या संस्थांच्या गुदामांच्या साठवणूक क्षमतेतही घट झालेली दिसते.

४.१३ कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विक्री कार्य

शेतकऱ्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांना रोख स्वरूपात आर्थिक मदत देण्याचे पूर्वीपासून प्रयत्न सुरू आहेत. परंतु या कर्जांची अपुरी रक्कम व उत्पादक कारणांसाठी कर्जे घेऊन ती अनुत्पादक कारणासाठी वापरण्याची प्रवृत्ती यामुळे या कर्जांचा उद्देश सफल होत नव्हता. म्हणून गोरवाला समितीच्या शिफारशीनुसार शेतला रोख स्वरूपात कर्जे देत असतानाच त्याला शेती आदाने, शेती सेवा कर्जरूपाने पुरविण्यासाठी नवीन प्रयत्न सुरू झाले. त्यातूनच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निर्मिती झाली. आज कागल तालुक्यातील या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था रोख कर्जपुरवठ्याबरोबर शेतमाल व ग्राहकोपयोगी वस्तुचाही पुरवठा करीत असलेल्या आढळतात. यासंदर्भातील तालुक्यातील या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्याची अभ्यासकाळातील परिस्थिती तक्ता क्रमांक ४.१३ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ४.१३

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विक्री कार्ये

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मधील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)
१	एकूण वाटप शेतमाल किमत	७४.०२	३९.६४	१४३.००
अ	विवाणे (किमत रूपये)	- २३.५३	- ३८.४६	- ४७.०५
ब	खेळे (एकूण किमत)	१५२७	- ८५.०८	१४२.८
क	ओळखे व किटकनाशके (किमत रूपये)	६२१.८	६१.२६	१०४७
२	ग्राहक मालाची वाटप			
अ	ग्राहक मालाची खरेदी किमत	१८८.८	४३.५४	३१४.५
ब	ग्राहक मालाची विक्री किमत (अझाण्ये)	१६८.२	५९.०४	३२६.६
क	झार ग्राहक मालाची विक्री किमत	२४१.९	१६	२१६.६
ड	ग्राहक मालाची उधार विक्री किमत	८१.८२	५५	१८१.८
इ	ग्राहक शिल्लक मालाची किमत	५१.१६	३२.५	१००.३

आधार : सहाय्यक उपनिवंधक, सहकारी पतसंस्था, कागल तालुका यांचे कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

गोरवाला समितीच्या शिफारसीनुसार दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून देशात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा विकास होत असतानाच कागल तालुक्यातही या संस्थांनी वाढत्या प्रमाणात कार्य केले आहे. अलिकडील काळात या संस्थांच्या संख्येत व कार्यात वेगाने वाढ झालेली आढळते. अभ्यासकाळात १९९० मधील या संस्थांची संख्या ९७ वरून २००१ मध्ये १३९ इतकी झालेली आढळते. या वाढत्या संख्येबरोबरच त्यांचे सभासद, एकूण भांडवल व एकंदर कार्यातही सतत वेगाने वाढ झाली आहे. अभ्यासकाळात या संस्थांनी आपल्या सभासदांना विविध कार्याच्या संदर्भात आवश्यक असणारा विविध प्रकारचा (अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदत) कर्जपुरवठा करीत असतानाच त्यांच्या शेती उत्पादनात आवश्यक असणाऱ्या आदाना बरोबरच त्यांच्या दैनंदिन उपभोगासाठी लागणाऱ्या अनेक वस्तूंचे योग्य किमत, योग्य दर्जा व नियमितपणे वाटप केलेले आहे. या सर्वांच्या संदर्भात या संस्थांच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना अभ्यासकाळातील त्यांच्या विविध कार्याची परिस्थिती तक्ता क्रमांक ४.१३ वरून स्पष्ट होते.

४.१३.१ एकूण वाटप शेतमाल किमत

सभासद शेतकऱ्याच्या शेती उत्पादनवाढीला हातभार लावण्याच्या हेतूने त्याला शेती उत्पादनात आवश्यक असणाऱ्या विविध शेती आदानांचे वाटप या संस्थांकडून केले जाते. अर्थातच सभासद शेतकऱ्याना दिली जाणारी सर्व कर्जे रोख रक्कमेत दिल्यास त्यांच्याकडून त्याचा गैरवापर होण्याची शक्यता असते. त्यातून संबंधित शेतकऱ्याचे नुकसान होतेच. शिवाय थकबाकी वाढण्याचाही संभव असतो. म्हणूनच एकूण कर्ज रक्कमेपैकी निम्मा भाग या वस्तु आदानांच्या (Input) स्वरूपात शेतकऱ्याना वाटला

जातो. सभासद शेतकऱ्याना वाटल्या गेलेल्या या शेतमालाच्या किंमतीत अभ्यासकाळात सातत्याने वाढ होत गेलेली आढळते. सन १९९० मध्ये अशा वाटप शेतमालाची किंमत २४८.५३ लाख रूपये इतकी होती. तिच्यात सतत झालेल्या वाढीतून २००१ मध्ये ही रक्कम ६०३.७१ लाख रूपये इतकी वाढली होती. एकूण वाटप शेतमाल किंमतीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ७४.०२ टक्के इतकी तर १९९६ ते २००१ या काळात ३९.६४ टक्के इतकी वाढ दिसून येते. अभ्यासकाळात एकूण वाटप शेतमाल किंमतीत १४२.९१ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

४.१३.१ अ) बियाणांची विक्री किंमत

आधुनिक शेती पद्धतीच्या सहाय्याने शेती उत्पादन वाढीसाठी प्रयत्न करताना पारंपरिक बियाणे निरूपयोगी ठरतात. सुदेवाने अलिकडे विविध पिकांच्या अधिकारींचिक उत्पादन देणाऱ्या नवनवीन बियाणांच्या जार्तीचा शोध लावला जात आहे व या बियाणांच्या वापरामुळे शेती उत्पादन वाढून उत्पादन वाढविता येते. याचा अनुभव आल्याने शेतकऱ्यामध्ये अधिक उत्पादन देणाऱ्या बियाणांचा वापर करण्याची प्रवृत्ती वेगाने वाढत आहे. ही बियाणे अधिक उत्पादन देण्यास उपयुक्त ठरत असली तरी तो बरीच महाग असल्याने अशी बियाणे वापरणे शक्य व्हावे म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून सभासदांना अशा बियाण्यांचा पुरवठा केला जातो. अर्थातच सहकारी खात्यातील संबंधित अधिकाऱ्यांशी केलेल्या चर्चेनुसार अलिकडील काळात अशा बियाणांची विक्री कागल तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाकडून केली जाऊ लागल्याने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या बियाणे वाटप कायात अभ्यासकाळात घट झालेली आढळते. सन १९९० ला ०.५१ लाख रूपयांच्या बियाणांचे वाटप करण्यात आले होते. तर २००१ मध्ये ही रक्कम ०.२७ लाख रूपये इतकी झालेली होती. बियाणांसाठी करण्यात आलेल्या विक्री कायात घट होऊन १९९० ते १९९६ या काळात हे प्रमाण २३.५३ टक्के इतके घटलेले होते तर १९९६ ते २००१ या काळात हे घटीचे प्रमाण ३८.४६ टक्के इतके होते. अभ्यासकाळात झालेल्या या घटीचे प्रमाण ४७.०५ टक्के इतके आढळते.

४.१३.१ ब) वाटप खतांची किंमत

आधुनिक शेती पद्धतीच्या सहाय्याने शेती उत्पादनवाढीचे प्रयत्न करताना अधिक उत्पादन देणाऱ्या बियाणाबरोबरच विविध प्रकारच्या रासायनिक खतांचा वापर अपरिहार्य ठरत आहे. प्रत्येक पिकांच्या भिन्न स्वरूपानुसार कमी अधिक प्रमाणात विविध प्रकारच्या खतांचा वापर करणे आवश्यक ठरते. नवनवीन जार्तीच्या बियाणांच्या वाढत्या वापराबरोबर या रासायनिक खतांच्या वापराचे प्रमाणही वाढत आहे. तसेच अलिकडील काळात कागल तालुक्यात पाणीपुरवठ्याच्या सोयीत वेगाने वाढ झाल्याने रासायनिक खतांच्या वापरातही प्रचंड वाढ झाली आहे. सभासदांना आवश्यक असणाऱ्या विविध प्रकारच्या रासायनिक

खतांचा पुरवठा या संस्थांकडून होत असल्याने अभ्यासकाळात या संस्थांकडून वाटप केलेल्या खतांच्या किंमतीतही प्रचंड वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या संस्थांकडून २४७.७५ लाख रूपयांच्या खतांचे वाटप करण्यात आले होते. अभ्यासकाळात त्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये ६०१.४९ लाख रूपये किंमतीच्या खतांचे वाटप करण्यात आले होते. वाटप खतांच्या विक्री कार्यात वाढ होऊन १९९० ते १९९६ या काळात हे प्रमाण १५२७ टक्के इतके वाढलेले आढळते. तसेच त्यापुढील काळात हे प्रमाण घटून ८५.०८ टक्के इतके झालेले आढळते. खत वाटपात झालेल्या वाढीचे प्रमाण १४२.७८ टक्के इतके होते.

४.१३.१ क) वाटप औषधे व किटकनाशके किंमत

नवीन बियाणांच्या वापरापासून शेतकऱ्याचे उत्पादन प्रमाण वाढलेले असले तरी ही नवीन प्रकाराची पिके कमी प्रतिकार क्षमतेमुळे विविध रोगांना फार लवकर बळी पडत असल्याचे आढळते. त्यामुळे खर्चिक स्वरूपाची बी-बियाणे व खतांचा वापर करून अपेक्षित उत्पादनवाढ करण्यासाठी पिकांचे रोगापासून संरक्षण करणे अत्यावश्यक ठरत आहे. त्यामुळे औषधे व किटकनाशकांच्या वापरात वेगाने वाढ होत आहे. अशा औषधे व किटकनाशकांचे वाटप प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून केले जात असल्याने अभ्यासकाळात या संस्थांकडून वाटप झालेल्या औषधे व किटकनाशकांच्या किंमतीत प्रचंड वाढ झालेली आढळते. सन १९९० साली ०.१७ लाख रूपयांच्या औषधे व किटकनाशकांचे वाटप करण्यात आले होते. तर २००१ मध्ये हे प्रमाण १.९५ लाख रूपये इतके वाढलेल्होते. औषधे व किटकनाशकांच्या विक्री किंमतीत वाढलेल्ल १९९० ते १९९६ या काळात ही विक्री ६११.८ टक्के इतकी तर त्यापुढील काळात १९९६ ते २००१ मध्ये ६१.१६ टक्के इतकी आढळते. अभ्यासकाळात झालेल्या या वाढीचे प्रमाण १०४७.०५ टक्के इतके आढळते.

४.१३.२ ग्राहक मालाचे वाटप

सर्वसामान्य सभासद शेतकऱ्याच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासासाठी काम करताना रोख तसेच वस्तुरूपात शेती आदाने पुरवित असतानाच या सर्वसामान्य लोकांची खाजगी व्यापाऱ्यांकडून होणारी आर्थिक पिळवणूक कमी करण्याच्या हेतूने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून सभासदांच्या अत्यावश्यक गरजा भागविण्यासाठी लागणाऱ्या ग्राहक मालाचे या संस्थांकडून वाटप करण्याचे कार्य केले जात आहे. अर्थातच सभासदांची वाढती संख्या त्यांच्या अनेक गरजा व त्यासाठी लागणाऱ्या विविध वस्तु यांचा विचार केल्यास प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या आर्थिक मर्यादामध्ये त्या सर्वच ग्राहक वस्तूंचे वाटप केवळ अशक्य ठरते. तरीपण अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांना ग्राहक मालाचे वाटप करण्यासंदर्भात भरीव कार्य केलेले आढळते.

४.१३.२ अ) ग्राहक मालाची खरेदी किंमत

वाढत्या सभासदांच्या विविध गरजा भागविण्याच्या हेतूने या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी ज्या विविध ग्राहक मालाचे वाटप केले त्यांच्या खरेदी किंमतीत

अभ्यासकाळात प्रचंड वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये सभासदाला वाटप करण्याच्या हेतूने २७३.२१ लाख रूपयांच्या ग्राहक मालाची खरेदी करण्यात आली होती. या काळात या खरेदी मालाच्या किंमतीत सतत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत जाऊन २००१ मध्ये वाटपासाठी खरेदी केलेल्या ग्राहक मालाची किंमत ११३२.५५ लाख रूपये इतकी होती. ग्राहक मालाच्या खरेदी किंमतीत १९९० ते १९९६ या काळात १८८.८ टक्क्यांनी तर १९९६ ते २००१ या काळात ४३.५४ टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसून येते. या खरेदी मालाच्या किंमतीत झालेल्या वाढीचे हे प्रमाण ३१४.५३ टक्के इतके होते.

४.१३.२ ब) ग्राहक मालाची विक्री किंमत (अन्नधान्य)

या संस्थांचे बहुसंख्य सभासद हे खालच्या आर्थिक गटातील असल्याने त्यांच्या प्राथमिक गरजात अन्नधान्याची गरज सर्वाधिक महत्त्वाची आहे. त्यामुळे या सभासद शेतकऱ्याना गहू, तांबूळ, ज्वारी, साखर यासारख्या अत्यावश्यक वस्तुंची मोठ्या प्रमाणात विक्री केली गेलेली आढळते. किंवडुन या संस्थांकडून विक्री केलेल्या एकंदर ग्राहक मालात अन्नधान्य विक्री किंमत सर्वाधिक आढळते व अभ्यासकाळात या अन्नधान्य वाटपात सतत वेगाने वाढ झालेली होती. सन १९९० मध्ये तालुक्यातील सर्व संस्थांनी १८७.२८ लाख रूपये किंमतीच्या अन्नधान्याची विक्री केली होती. त्या वर्षीच्या या संस्थांनी खरेदी केलेल्या एकूण ग्राहक मालापैकी या विक्री केलेल्या अन्नधान्याचे प्रमाण ६८.५४ टक्के इतके होते. अभ्यासकाळात विक्री केलेल्या या अन्नधान्यात सतत वेगाने वाढ झालेली आढळते. सन २००१ मध्ये या संस्थांनी ७९८.९० लाख रूपये किंमतीच्या अन्नधान्याची विक्री केली होती. त्या वर्षीच्या या संस्थांच्या एकूण ग्राहक माल खरेदी किंमतीच्या हे प्रमाण ७०.५३ टक्के इतकेहोते. ग्राहक मालाच्या म्हणजे अन्नधान्याच्या विक्री कार्यात वाढ होऊन १९९० ते १९९६ या काळात ही विक्री कर्ये १६८.२ टक्क्यांनी वाढली तर १९९६ ते २००१ या काळात ही विक्री कार्ये ५९.०४ टक्क्यांनी वाढले एकूण अभ्यासकाळातील वाढीचे प्रमाण ३१४.५ टक्के इतके आढळते.

४.१३.२ क) इतर ग्राहक मालाची विक्री किंमत

सभासदांच्या कल्याणवृद्धीबरोबरच त्यांचे खाजगी व्यापाऱ्यांकडून होणारे आर्थिक शोषण कमी करण्यासाठी तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अन्नधान्याबरोबरच इतर अनेक प्रकारच्या ग्राहक मालाची विक्री करण्याचे कार्य केलेले आहे. यात प्रामुख्याने जीवनावश्यक विविध वस्तुंचा समावेश आढळतो. अभ्यासकाळात या इतर ग्राहक मालाच्या विक्रीत खूपच वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ८२.१६ लाख रूपयांच्या इतर ग्राहक वस्तुंची विक्री करण्यात आली होती. या विक्रीत सतत झालेल्या वाढीतून २००१ मध्ये ३२५.८३ लाख रूपये किंमतीच्या इतर ग्राहक मालाची विक्री करण्यात आली होती. इतर ग्राहक मालाच्या विक्री किंमतीत १९९० ते १९९६ या काळात २४१.९ टक्के तर १९९६ ते २००१ या काळात १६ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. अभ्यासकाळातील या वाढीचे हे प्रमाण २९६.५७ टक्के इतके आढळते.

४.१३.२ ड) ग्राहक माल उधार विक्री किंमत

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद सर्वसामान्य आर्थिक गटातून येत असतात. त्यांना विविध प्रकारच्या ग्राहकोपयोगी वस्तुंची सतत गरज भासत असली तरी त्यांचे उत्पन्न अनियमित असल्याने प्रत्येकवेळी त्यांना रोखीने खरेदी करता येत नाही. सभासदांची ही अडचण लक्षात घेऊन पूर्वीची वर्तणूक, परतफेडीची सवय, पत, प्रामाणिकपणा, स्वभाव वगैरे गोष्टींचा विचार करून अशा गरीब सभासदांना मर्यादित प्रमाणात उधार खरेदी करण्याची परवानगी दिली जाते. अभ्यासकाळात अशा उधार विक्री रक्कमेत वाढ झालेली असली तरी ती एकंदर ग्राहक माल खरेदी किंमतीच्या प्रमाणात अतिशय अल्प आढळते. सन १९९० मध्ये ०.३३ लाख रुपये मालाची उधाराने विक्री झाली होती. त्या वर्षाच्या एकूण ग्राहक माल खरेदी किंमतीच्या हेप्रमाण ०.१२ टक्केइतके आढळते. सभासदांची वाढती संख्या व वाढत्या किंमतीमुळे अभ्यासकाळात या उधार विक्री किंमतीत वाढ होऊन २००१ मध्ये ही किंमत ०.९३ लाख रुपये इतकी झाली होती. उधार विक्री किंमतीत या काळात ६७५ टक्के इतकी वाढ झालेली असली तरी १९९० मधील या संस्थांच्या एकूण ग्राहक माल खरेदी किंमतीत त्या वर्षाच्या या उधार विक्री किंमतीचे प्रमाण केवळ ०.०८ टक्के इतकेच आढळते. ग्राहक मालाच्या उधार विक्री किंमतीमध्ये वाढ होवून १९९० ते १९९६ या काळातील ही वाढ ८१.८२ टक्केतर १९९६ ते २००१ या काळातील वाढ ५५ टक्के इतकी आहे. अभ्यासकाळातील एकूण वाढ ही ८१.८ टक्के इतकी आढळते.

४.१३.२ इ) ग्राहक शिल्लक मालाची किंमत

भूतकाळातील खरेदी विक्रीच्या अनुभवांच्या आधारे पुढील वर्षातील खरेदी विक्रीचे अंदाज करून ग्राहक मालाची खरेदी केली जाते. बन्याचवेळी अपेक्षेपेक्षा कमी विक्री झाल्याने ग्राहक माल शिल्लक राहत असतो. खरेदी विक्रीची प्रक्रिया सतत चालणारी असल्याने वर्षाअखेरीच्या ठराविक काळात अशी शिल्लक अपरिहार्य असते. अर्थातच या ग्राहक शिल्लक मालाचे प्रमाण किमान असते. हे संस्थेच्या आदर्श कार्याचे द्योतक (प्रतिक) ठरत असते. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या या शिल्लक मालाचे प्रमाण खूपच कमी आढळते. सन १९९० मध्ये या ग्राहक शिल्लक मालाची किंमत ३.४४ लाख रुपये इतकी होती. त्या वर्षाच्या सर्व संस्थांच्या एकूण ग्राहक माल खरेदी किंमतीत या शिल्लक मालाच्या किंमतीचे प्रमाण केवळ १.२६ टक्के इतकेच आढळते. तर २००१ मध्ये शिल्लक ग्राहक मालाची किंमत ६.८९ लाख रुपये इतकी वाढलेली दिसत असली तरी त्या वर्षाच्या या संस्थांच्या एकूण ग्राहक माल खरेदी किंमतीत हे प्रमाण केवळ ०.६० टक्के इतकेच असलेले आढळते. ग्राहक शिल्लक मालाच्या किंमतीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ५१.१६ टक्के आणि १९९६ ते २००१ या काळात ३२.५ टक्के तसेच एकूण अभ्यासकाळात १००.३ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते.

प्रकरण पाचवे

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्याचा व समस्यांचा अभ्यास

विभाग - १ : दुव्यम माहितीचे आर्थिक विश्लेषण

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर महाराष्ट्र राज्याच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासाला गती मिळत राहिली. सुदैवाने पुरोगामी विचारांच्या राजकीय नेतृत्वामुळे राज्याच्या आर्थिक धोरणांनाही पुरोगामी स्वरूप प्राप्त झालेले आढळते. राज्यातील जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त कल्याण करणे हाच या विकासकार्याचा मूलभूत उद्देश होता. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी राज्यातील लोकसंख्येत बहुसंख्येने असलेल्या गरीबांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी प्रयत्न करणे आवश्यक होते. त्या अनुरोधाने विविध योजना व कार्यक्रम तयार करण्यात आले. या योजना व कार्यक्रम कागदावर कितीही आदर्श असले तरी ते ज्या लोकांसाठी तयार केले होते व राबवावयाचे होते त्यांच्या या कार्यक्रमातील प्रत्यक्ष सहभागाशिवाय ते यशस्वी होणे अशक्य होते. प्रतिकूल पारंपारिक परिस्थितीमुळे बहुसंख्येने असणाऱ्या गरीब, अडाणी व परंपरावादी लोकांचा असा सहभाग मिळणे बरेच कठीण होते.

याच काळात महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात सहकारी संस्थांचा झापाट्याने विस्तार होत होता. या संस्था सर्वसामान्य आर्थिक गटातील लोकांनी आपल्या समर्थ्या सामुहिक व सहकारी प्रयत्नांनी सोडविता याव्यात म्हणून सहकाराच्या तत्वावर निर्माण केल्या होत्या. या संस्थांच्या विकासाबरोबर सामान्य व गरीब वर्गातील लोकांचे लाभ वाढत होते. त्यामुळे बहुसंख्येने असणाऱ्या गरीब लोकांचा या संस्थांवरील विश्वास व सहभाग वाढत राहिला. हे लक्षात घेऊन आर्थिक विकासाच्या योग्य व अपेक्षित अंमलबजावणीचे साधन म्हणून या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था उपयुक्त ठरतील या अपेक्षेने सरकारने सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी प्रत्यक्ष मदत सुरु केली. त्यातूनच महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचा वेगाने विकास होत गेला.

कोल्हापूर जिल्हा हा पूर्वीपासूनच महाराष्ट्रातील एक प्रागतिक व पुरोगामी विचारांचा जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राज्यभर सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी सुरु झालेल्या प्रयत्नाबरोबर कोल्हापूर जिल्ह्यातही या चळवळीच्या व्यापक विकासासाठी प्रयत्न झाले. त्यातूनच कोल्हापूर जिल्हा हा महाराष्ट्रातील सहकारी

चळवळीतील एक अग्रेसर जिल्हा ठरला आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील इतर तालुक्यांच्या तुलनेत कागल तालुक्याला स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अधिक कार्यक्षम व लोकहीतवादी राजकीय नेतृत्व मिळत राहिलेले आहे. त्यामुळे च संपूर्ण कोल्हापूर जिल्ह्यात कागल तालुका हा सहकारी चळवळीतील महत्वाचा तालुका समजला जातो. पुरेगामी राजकीय नेतृत्व व या नेतृत्वाला लोकांच्या सहभागाची मिळालेली साथ यातून आज कागल तालुक्यात प्रत्येक आर्थिक क्षेत्रात व कार्यात सहकारी संस्था निर्माण झालेल्या असून त्या अत्यंत कार्यक्षमपणे कार्य करताना आढळतात. तालुक्याच्या विशिष्ट भौगोलिक व इतर परिस्थितीमुळे तालुक्याचा आर्थिक विकास होऊनही अजूनही शेती क्षेत्राला तालुक्याच्या एकूण अर्थव्यवस्थेत महत्वाचे स्थान आढळते. अलिकडील काळात तालुक्याच्या शेती क्षेत्राच्या विकासात विविध संस्थांनी मोलाची कामगिरी केलेली आढळते. तरीपण शेती क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांची भूमिका व कार्य ही अधिक महत्वाची ठरली आहेत. तालुक्यातील शेती व ग्रामीण विकासात इतर सहकारी संस्थांपेक्षा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मोलाचे कार्य केलेले आढळते.

सहकारी संस्था सहकारी तत्वातून निर्माण होऊन सहकारी तत्वावर कार्य करीत असल्या तरी प्रत्येक ठिकाणची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, वैचारिक परिस्थिती भिन्न असल्याने या संस्थांचे स्वरूप, कार्य व व्याप्तीमध्ये फरक पडलेला आढळतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासद शेतकऱ्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध संदर्भात कर्जे, शेती आदाने, ग्राहक माल व इतर सेवांचा पुरवठा केलेला आहे. हे जरी खरे असले तरी कागल तालुक्यात सर्वच ठिकाणी सारखीच भौगोलिक व इतर परिस्थिती नाही. त्यामुळे साहजिकच ज्या भागात सुपीक जमीनीचे प्रमाण, पाणीपुरवठा, हवामान व इतर परिस्थिती अधिक प्रमाणात अनुकूल आहे त्या विभागात लोकसंख्येची घनता व लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक आढळते. या भागातील शेती गुंतवणुकीचे व इतर व्यवसाय व आर्थिक कार्याचे प्रमाण अधिक असल्याने या अनुकूल विभागात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची केवळ संभ्याच अधिक नाही तर त्यांच्या कार्याचे प्रमाण, त्यांचा विस्तार इतर भागापेक्षा अधिक आढळतो. एकाच तालुक्यात असूनही भौगोलिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक व वैचारिक परिस्थितीच्या भिन्नतेमुळे तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कार्य व विकास यात अभ्यासकाळात भिन्नता आढळून आलेली होती. त्यामुळे कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास करताना सरसकट विशिष्ट प्रातिनिधिक सेवा संस्थांची नमुना म्हणून निवड न करता तालुक्याचे वरील दृष्टीकोनातून स्थूलमानाने दोन विभाग करून त्यादोन विभागांच्या तौलनिक अभ्यासाद्वारे कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अलिकडील काळातील अभ्यास करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधन प्रकल्पात केलेला आहे.

कागल तालुक्यातील एकंदर भौगोलिक परिस्थिती लक्षात घेतल्यास या तालुक्याच्या उत्तर विभागातून पूर्वाभिमुख वाहणाऱ्या दूधगंगा व वेदगंगा या दोन प्रमुख नदयांच्या आसपासचा प्रदेश हा तुलनेने अधिक सुपीक व आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध आढळतो. तर तालुक्याच्या दक्षिण भागात कमी सुपीक व डोंगराळ जमीनीचे प्रमाण अधिक असल्याने तौलनिकदृष्ट्या तो भाग कमी समृद्ध बनलेला आहे. तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विकास व विस्तारातही आर्थिक सुवत्ता महत्वाची ठरलेली असल्याने कागल तालुक्यातील एकंदर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अस्यास करताना वेदगंगा नदीच्या उत्तरेकडे असणारा तालुक्याचा अधिक सुपीक भाग व या नदीच्या दक्षिणेकडे असलेला कमी सुपीक भाग असे दोन विभाग करून त्या त्या विभागातील एकूण गावे, एकूण लोकसंख्या, एकूण सहकारी संस्थांची संख्या व संबंधित माहिती एकत्रित केल्यावर २००१ च्या जनगणनेनुसार संपूर्ण तालुक्यातील परिस्थिती पुढीलप्रमाणे आढळते.

तक्ता क्रमांक ५.१

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा तौलनिकदृष्ट्या विकास

अ. नं.	तापशील	उत्तर विभाग	दक्षिण विभाग
१	एकूण गावांची संख्या	३९	४७
२	एकूण शेतकऱ्या (जो. किमी)	३८८.७	२२८.८
३	एकूण लोकसंख्या	१७७८६७	७०३००
४	लोक संख्येची घनता (दर चो. किमी)	५५८	३०७
५	एकूण प्रावर्षिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या	८३	५६
६	या संस्थांची सभासद संख्या	३०८९५	२४८९५
७	या सभासदांचे त्या विभागातील लोकसंख्यांप्रमाण (शेकडा)	१७.३६	३५.४१
८	विभागावर सभासद घटता (रर चो. किमी)	९६.९४	१०८.८

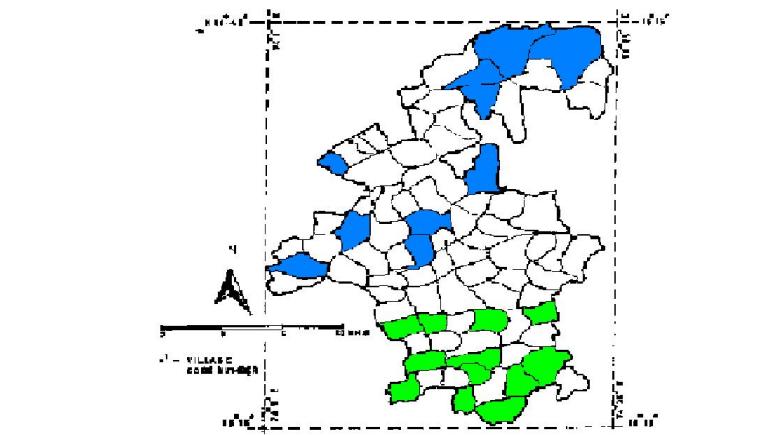
आधार : कोल्हापूर जिल्ह्याचा २००१ चा जनगणना अहवाल व सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

सर्वसाधारणपणे उपजिविकेच्या व वस्तीच्या अनुकूलतेनुसार वस्ती वाढत जाऊन गावांची निर्मिती होत असते. कागल तालुक्याच्या उत्तर विभागात असणाऱ्या विविध अनुकूल परिस्थितीमुळे ठराविक ठिकाणी गावांची निर्मिती होऊन अधिक लोकसंख्या असलेली आढळते. तर दक्षिण विभागात कमी प्रतिकूल घटक असल्याने छोट्या छोट्या आकाराची कमी लोकसंख्या असलेली गावे निर्माण झालेली आढळतात. त्यामुळे या उत्तर विभागाचे क्षेत्रफळ ३१८.७ चौ. किमी असूनही ३९ गावे आढळतात. तर त्यापेक्षा कमी म्हणजेच २२८.८ चौ. किमी क्षेत्रफळ असूनही दक्षिण विभागातील गावांची संख्या ४७ इतकी आढळते. अर्थातच उत्तर विभागात गावांची संख्या कमी असूनही ही गावे आकारमानाने मोठी असल्याने उत्तर विभागात १७७८६७ इतकी लोकसंख्या आढळते. तर दक्षिण विभागात गावांची संख्या अधिक असूनही ही गावे तुलनेने लहान आकाराची असल्याने दक्षिण विभागातील लोकसंख्या ७०३०० इतकीच आढळते. त्यामुळे उत्तर विभागातील

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 141

लोकसंख्येची घनता (५५८ चौ. किमी) ही दक्षिण विभागातील लोकसंख्येच्या घनतेपेक्षा (३०७ चौ. किमी) अधिक आढळते. आर्थिक व इतर अनुकूलतेनुसार प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची निर्मिती व कार्ये चाललेली असल्याने उत्तर विभागात ३९ गावे असूनही ८३ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आहेत. तर दक्षिण विभागात ४७ गावे असूनही या संस्थांची संख्या ५६ इतकीच आढळते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची एकूण संख्या या दोन्ही विभागात विभिन्न आहे. या दोन्ही विभागातील लोकसंख्या, भौगोलिक व इतर परिस्थिती यात फरक असल्याने या दोन्ही विभागातील या संस्थांच्या सभासद संख्येतही खूपच भिन्नता आढळते. उत्तर विभागातील या एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सभासद संख्या ३०८९५ तर दक्षिण विभागातील या संस्थांची सभासद संख्या २४८९५ इतकी आढळते. उत्तर विभागातील या संस्थांची सभासद संख्या अधिक असली तरी या विभागातील लोकसंख्या खूपच मोठी असल्याने या सभासदांचे त्या विभागातील लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण १७.३६ टक्के इतके आढळते. तर दक्षिण विभागातील या संस्थांची सभासद संख्या कमी असूनही त्या विभागातील लोकसंख्या कमी असल्याने या संस्थांच्या सभासदांचे त्या विभागातील लोकसंख्येशी असणारे प्रमाण थोडे अधिक म्हणजेच ३५.४१ टक्के इतके आढळते. तर उत्तर विभागाचे क्षेत्रफळ अधिक असूनही विभागवार सभासद घनता उत्तर विभागात दर चौ. किमी ९६.९४ तर दक्षिण विभागात ती दर चौ. किमी १०८.८ इतकी आढळते. या सर्व घटकांचा एकनितपणे विचार केल्यावर कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे एकंदर चित्र स्पष्ट होण्यास मदत होते.

SELECTED VILLAGES IN KAGAL TALUKA

तक्ता क्रमांक ५.२

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था
उत्तर विभाग

अ. नं.	कोड नं.	गांव	पतसंस्थेचे नांव
१	४	पिपळगाव खुरंदे	१. बरांगे वर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित २. सामाजिक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
२	५	कसवा सांगाव	१. कसवा सांगाव प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित २. हरिजन प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित ३. महालक्ष्मी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
३	११	वंदूर	१. बालांगी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित २. जानेवर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
४	१७	बोलबढे बुद्रक	१. काळवाणाव प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित २. हनुमान प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
५	२१	महाकवे	१. सिंधेश्वर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित २. हनुमान प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
६	२७	सोनाळी	१. शिवाजी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित २. महादेव प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
७	३०	चोर वडे	१. केदराळिंग प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित २. गुंजा फरकटे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
८	३७	मळगे बुद्रक	१. घंग वनाथ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित २. राम प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
९	३८	पिपळगाव बुद्रक	१. केदराळिंग प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित २. पांडुरंग प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
१०	४५	कागल	१. शिवाजी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित २. छ. संघाजी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित

दक्षिण विभाग

अ. नं.	कोड नं.	गांव	पतसंस्थेचे नांव
१	६२	करंजिवणे	१. भावेश्वरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
२	६४	अवचितवाडी	१. भावेश्वरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
३	६७	नंद्याळ	१. हनुमान प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित २. भेसवनाथ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
४	६९	जेन्याळ	१. हनुमान प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित २. वत्त प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
५	७२	आलावाद	१. आलावाद प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
अ. नं.	कोड नं.	गांव	पतसंस्थेचे नांव
६	७४	बोलाळी	१. भेरवनाथ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
७	७६	मांगनूर	१. जगदंबा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
८	७८	क्रासारी	१. भावेश्वरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
९	७९	बोलेवाडी काळमां	१. काळमां प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
१०	८२	बाळघोल	१. भावेश्वरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
११	८३	तम्नाकवाडा	१. लक्ष्मी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित
१२	८४	माईळ	१. माईळ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मर्यादित

**कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा गुणात्मक
व दर्जात्मक विस्तार**

सदर संशोधन प्रकल्प नमुना चाचणी पद्धतीच्या अभ्यासावर अवलंबून असल्याने कागल तालुक्यातील १९९० नंतरच्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास करताना एकूण ३३९ संस्थांपैकी ३५ संस्थांची निवड करण्यात आली आहे. ही निवड अधिक प्रतिनिधिक होण्यासाठी तालुक्यातील सुपोकात व आर्थिक स्थितीतील भिन्नता आणि त्या अनुरोधाने तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यातील तफावत लक्षात घेऊन तालुक्याचे स्थूलमानाने उत्तर विभाग व दक्षिण विभाग असे भाग केले आहेत. या विभागातून उत्तरेकडे या संस्थांचा थोडा अधिक विकास झालेला असल्यामुळे २१ सहकारी पतसंस्थांची व दक्षिण विभागात थोडा कमी विकास झालेला असल्याने १४ सहकारी पतसंस्थांची निवड करण्यात आली आहे. संस्थांची ही निवड करताना दोन्ही विभागातून लहान तसेच मोठ्या गावांची मुद्दाम निवड करून त्यांच्यातील संस्थांची निवड करण्यात आली आहे. ही प्राथमिक निवड पूर्ण झाल्यानंतर १९९० नंतरचे या निवडलेल्या संस्थांची विविध माहिती मिळविण्याच्या हेतूने सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल तालुका यांच्या कार्यालयातील संबंधित कागदपत्रे व आवश्यक त्या ठिकाणी या निवडलेल्या संस्थांच्या कार्यालयातील कागदपत्रांचा अभ्यास व छाननी करून आवश्यक ती माहिती मिळविण्याचे प्रयत्न केले आहेत. शिवाय सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांच्या कार्यालयातील प्रमुख व इतर संबंधित अधिकारी, कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे अधिकारी व निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे अध्यक्ष, सचिव व सहकारी क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या संबंधितांबरोबर वेळोवेळी आवश्यक ती व्यापक चर्चा करून सदरची माहिती परिपूर्ण करण्याचे प्रयत्न केलेले आहेत. संशोधकाने व्यक्तिगत प्रयत्नाने गोळा केलेल्या माहितीच्या अभ्यासामध्ये कागल तालुक्यातील १९९० नंतरच्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कार्ये व समस्यांचे चित्र स्पष्ट होण्यास मदत झाली आहे. वरील पद्धतीबरोबरच निवडक संस्थांचे सभासद, अध्यक्ष, सचिव, त्यांचे व्यक्तिगत अनुभव, सूचना जाणून घेण्यासाठी स्वतंत्र प्रश्नावर्लीच्या सहाय्याने त्यांच्याशी व्यक्तिगत चर्चा करून माहिती मिळविलेली आहे.

या विविध पद्धती व स्नोतांच्या मदतीने गाळा केलेल्या या व्यापक माहितीच्या आधारे कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची १९९० नंतरची परिस्थिती अधिक चांगल्या पद्धतीने स्पष्ट करता यावी म्हणून तिचा खालील पद्धतीने अभ्यास केलेला आहे.

१. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भांडवली स्रोत
-

- २. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांचे वर्गोकरण
- ३. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची आर्थिक स्थिती
- ४. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्ज (सर्वसाधारण)
- ५. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्ज (मागासवर्गाय)
- ६. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची मध्यमकालीन कर्ज (सर्वसाधारण)
- ७. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची मध्यमकालीन कर्ज (मागासवर्गाय)
- ८. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची दीर्घकालीन कर्ज
- ९. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्ज थक्कावी
- १०. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची मध्यमकालीन कर्ज थक्कावी
- ११. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची दीर्घकालीन येणेवावी
- १२. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची गुदाम स्थिती
- १३. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विक्री कार्य
- ५.१ कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भांडवली स्त्रोत

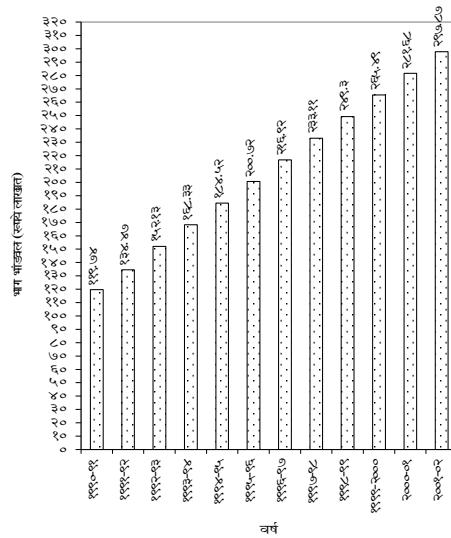
प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आपल्या सभासद शेतकऱ्याच्या आर्थिक विकासासाठी त्यांना विविध संदर्भात लागणाऱ्या कर्जपुरवठ्याबरोबरच शेती आदाने, शेती सेवा व ग्राहक माल यांचा पुरवठा करण्याची कार्ये करीत असतात. या कार्याची संख्या व व्याप्ती खूपच असल्याने या संस्थांना सतत प्रचंड भांडवलाची आवश्यकता असते. हे भांडवल त्या विविध मार्गानी गोळा करीत असतात. या भांडवल स्त्रोतांचे स्वरूप, प्रमाण व लवचिकतेवरून या संस्थांना मिळविता येणाऱ्या या भांडवलाचे प्रमाण अवलंबून असते. म्हणूनच या संस्थांच्या भांडवली परिस्थितीचा अभ्यास करताना त्यांच्या भांडवलाच्या विविध स्त्रोतांचा अभ्यास करावा लागतो. सदर संशोधन अभ्यासात कागल तालुक्यात निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भांडवली स्त्रोतांची अभ्यासकाळातील परिस्थिती तक्ता क्रमांक ५.३ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.३
कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे भांडवली स्रोत

अ. नं.	तालुक	१९९० ते १९९६ मध्यांतर वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मध्यांतर वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००३ मध्यांतर वाढ (शेकडा)
१	भाग भांडवल	८१.१४	३७.०५	१४८.७६
अ	एकूण भाग भांडवल	८१.१४	३७.०५	१४८.७६
ब	संस्कारी भाग भांडवल	५४.१७	२९.२१	९९.०७
२	रस्त्वांनीवी			
अ	कातांदेश्वर मंगाळजवळी	६७.६७	३३.६०	१२५.३६
ब	चिंतन रिस्ट्रॉफेड	११०.०४	२९.४५	१५५.५५
क	इतर फेड	४९.०४	२९.४७	९२.९८
३	तंडवी			
अ	एकूण तंडवी	२२.०८	१४.८६	४०.२४
ब	मंसाचा तंडवीजगांव व्यवस्थापन तंडवी	८.३३	२३.०७	२२
क	मंसासर तंडवी	२२.३६	१२.८७	३८.११
ड	विवर संभासद तंडवी	- ७५	- ७५	- १३.७५
४	कर्जे			
अ	संस्कारी कर्जे	३०.००	२३.०७	६०.००
ब	विळाका मध्यवर्ती सहकारी वेक कर्जे	१३८.६७	६४.८१	२८१.८२
क	इतर कर्जे	१७५.३६	१५.११	२१५.४६
५	स्वतःचे भांडवल			
अ	एकूण भांडवल	१०६.८८	३५.५२	१८०.५७
ब	चिंतन भांडवल	११६.९५	२८.८४	१७३.०८
क	हात फ्लॅट्स	६२.८२	१४.४४	११९.००
ड	वेक शिल्लक	५५.१४	२६.९३	८५.२३

आधार : सहाय्यक उपनिवंधक, सहकारी संस्था, कागल तालुका यांचे कार्यालयीन
कागदपत्रांवरून

आलेख ५.१
 कागल तालुक्यातील १९९०-९१ ते २००५-०६ या काळातील निवडक
 प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भाग भांडवल वाढीचा आलेख

५.१.१ भाग भांडवल

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अलिकडील काळात आपल्या कार्याची संख्या व व्याप्ती सातत्याने वाढवून आपल्या सभासदांच्या विकासासाठी प्रयत्न केलेले आहेत. सदर अभ्यास प्रकल्पासाठी निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनीही अभ्यासकाळात आपल्या कार्याची संख्या व व्याप्ती सातत्याने वाढविलेली असल्याने त्यासाठी लागणाऱ्या भाग भांडवलात सातत्याने वाढ केलेली आढळते.

५.१.१ अ) एकूण भाग भांडवल

एकूण भाग भांडवलात या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी स्वतःच्या प्रयत्नानी गोळा केलेल्या भाग भांडवलाप्रमाणेच सरकारकडून पुरविलेल्या भाग भांडवलाचाही समावेश आढळतो. अभ्यासकाळात या संस्थांच्या स्वतःच्या एकूण भाग भांडवलात लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे १९९० मधील एकूण भाग भांडवल ११९.७४ लाख रूपये इतके होते. त्यात अभ्यासकाळात सतत वाढ होउन २००१ मध्ये ते २९७.८७ लाख रूपये इतके वाढलेले आढळते. एकूण भाग भांडवलात १९९० ते १९९६ या काळात ८१.१५ टक्के तर १९९६ ते २००१ या काळात ३७.०५ टक्के इतकी वाढ झालेली दिसून येते. अभ्यासकाळात एकूण भाग भांडवलात झालेल्या या वाढीचे प्रमाणे १४८.७६ टक्के इतके आढळते. (आलेख क्रमांक ५.१ मध्ये भाग भांडवलातील वाढ दर्शविली आहे.)

५.१.१ ब) सरकारी भाग भांडवल

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या सर्वसामान्य गरीब शेतकऱ्याच्या आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न करीत असतात. म्हणून या संस्थांच्या प्रारंभीच्या काळातील भांडवल उभारणीतील अडवणी कमी करण्याच्या हेतूने सरकारकडून या संस्थांच्या भाग भांडवलातील कांही भाग सरकारकडून पुरविला जातो. सदर अभ्यास प्रकल्पासाठी निवडलेल्या कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भाग भांडवलात सरकारी भाग भांडवलाचाही वाटा आढळतो. अभ्यासकाळात या सरकारी भाग भांडवलाच्या रक्कमेत सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये हे भाग भांडवल ३.२३ लाख रूपये इतके होते. ते २००१ मध्ये ६.४३ लाख रूपये झालेले आढळते.

सन १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात सरकारी भाग भांडवलात ५४.१७ टक्के तर १९९६ ते २००१ या काळात २९.११ टक्के इतकी वाढ दिसून येते. अभ्यासकाळातील या वाढीचे प्रमाण ९९.०७ टक्के इतके होते. अर्थातच या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण भाग भांडवलात या सरकारी भाग भांडवलाचे प्रमाण अत्यंत कमी असून त्याच्या एकूण भाग भांडवलाशी असलेल्या प्रमाणातही सतत घट झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या संस्थांचे एकूण भाग भांडवल ११९.७४ लाख रूपये

होते त्यात सरकारी भाग भांडवलाचा वाटा केवळ ३.२३ लाख रूपये म्हणजे एकूण भाग भांडवलाच्या केवळ २.६९ टक्के इतकाच होता. अभ्यासकाळात एकूण भाग भांडवलात प्रचंड वाढ होत असताना सरकारी भाग भांडवलाच्या रक्कमेत मात्र कमी प्रमाणात वाढ झालेली होती.

सन २००१ मध्ये या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे एकूण भाग भांडवल २९७.८७ लाख रूपये तर त्यातील सरकारी भाग भांडवलाचा वाटा केवळ ६.४३ लाख रूपये म्हणजे एकूण भाग भांडवलापैकी त्या वर्षी सरकारी भाग भांडवलाचे प्रमाण २.१५ टक्के इतकेच होते.

५.१.२ राखीव निधी

प्रारंभीच्या काळात कार्याच्या तुलनेने या संस्थांचे स्वतःचे भांडवल कमी असल्याने सरकारी मदत व कर्जावर अवलंबून रहावे लागते. परंतु कालातराने या संस्थांना या कार्यासाठी स्वतःच्या पायावर उभा राहता यावे म्हणून राखीव निधी निर्माण करण्याची कायदेशीर तरतूद आहे. त्या अनुरोधाने कागल तालुक्यातील निवडलेल्या या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी विविध स्वरूपाच्या राखीव निधीची वाढत्या प्रमाणात निर्मिती केलेली आहे.

५.१.२ अ) कायदेशीर गंगाजळी

या संस्थांना भविष्यकाळात सरकारवर व बाह्य कर्जावर अवलंबून न राहता स्वतःच्या भांडवलातून कार्ये करता यावीत म्हणून कायदेशीर गंगाजळी निर्माण करण्याची कायदेशीर तरतूद आहे. दरवर्षीच्या संस्थेच्या नफ्यातून प्रथम पंचवार्षीस टक्के इतकी रक्कम या कायदेशीर निधीकडे वर्ग करावी लागते. अभ्यासकाळात निवडलेल्या या संस्थांनी वाढत्या प्रमाणात या राखीव गंगाजळीची निर्मिती केलेली आढळते. सन १९९० मध्ये या संस्थांच्या या कायदेशीर गंगाजळीतील रक्कम २०.७३ लाख रूपये इतकी होती. तिच्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये ती ४६.५१ लाख रूपये इतकी झालेली आढळते. कायदेशीर गंगाजळीत वाढ होऊन १९९० ते १९९६ या काळात ही गंगाजळी ६७.६७ टक्क्यांनी तर १९९६ ते २००१ या काळात ३३.८० टक्क्यांनी वाढलेली दिसून येते. अभ्यासकाळातील या गंगाजळीच्या रक्कमेत झालेल्या या वाढीचे प्रमाण १२४.३६ टक्के इतके होते.

५.१.२ ब) बुडित व रिस्क फंड

या संस्थांचे सभासद गरीब असल्याने त्यांचे उत्पन्न कमी व अनियमित असते. नफ्यापेक्षा सेवेला अधिक महत्व देऊन या संस्था कार्ये करीत असतात. कांही वेळा अपरिहार्य अडचणीमुळे सभासदांना या संस्थांची कर्जे परत करणे अशक्य होते.

अशा अडचणीच्या काळात उपयोगी पडण्यासाठी संस्थेच्या दरवर्षीच्या नफ्यातून अशा निधीची निर्मिती केलेली असते. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या दरवर्षीच्या नफ्यातून या बुडित व रिस्क फंडासाठी वाढत्या प्रमाणात रक्कमेची तरतूद केलेली आढळते. सन १९९० मध्ये या निधीसाठी १.४४ लाख रूपयाच्या रक्कमेची तरतूद

करण्यात आलेली होती. ते प्रमाण वाढून २००१ मध्ये या निधीसाठी ३.६८ लाख रूपयांची तरतूद झालेली आढळते. प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात बुडित व रिस्क फंडात ११०.०४ टक्क्यांनी तर १९९६ ते २००१ या काळात २१.४५ टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे. अभ्यासकाळातील या निधीत १५५.५५ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

५.१.२ क) इतर फंड

आपल्या सभासदांच्या विकासाठी प्रयत्न करीत असतानाच सामाजिक बांधिलकीच्या दृष्टिकोनातून शिक्षण सहाय्य, सैनिक कल्याण, दत्तक पालक योजना, सामाजिक वनीकरण वगैरे संदर्भात कार्ये करता यावीत म्हणून या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी इतर फंडाच्या रूपात निधीची निर्मिती केलेली आहे व दरवर्षीच्या नफ्यातून बाजूला काढून ठेवल्या जाणाऱ्या या निधी रक्कमेत अभ्यासकाळात सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये इतर फंडात १३.११ लाख रूपयांचा निधी निर्माण केलेला होता. तर २००१ मध्ये ही रक्कम २५.३० लाख रूपयांनी वाढलेली आढळते. या संस्थांच्या इतर फंडात १९९० ते १९९६ या काळात ४९.०४ टक्क्यांनी तर १९९६ ते २००१ या काळात २९.४७ टक्क्यांनी वाढ दिसून येते. अभ्यासकाळातील या रक्कमेत झालेल्या वाढीचे प्रमाण ९२.९८ टक्के इतके आढळते.

५.१.३ ठेवी

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आपल्या विविध कार्यासाठी वाढत्या प्रमाणात लागणारे भाग भांडवल ज्या विविध मार्गानी गोळा करीत असतात त्यातील ठेवी हा स्वतंत्र व अंतर्गत स्वरूपाचा मार्ग असतो. बाह्य कर्जावरील व्याजापेक्षा या ठेवी रक्कमेतील व्याज कमी असल्याने हा भांडवलाचा स्वस्त मार्ग ठरतो. शिवाय ठेवीमुळे सभासद व संबंधितांचा संस्थेच्या कार्यातील सहभागही वाढतो. संस्थांच्या ठेवी वाढविण्याच्या कार्यामुळेच सभासद व सामान्य लोकांमधील बचतीची सवय वाढत असते. म्हणून या संस्थांनी ठेवीचे प्रमाण वाढविण्यासाठी प्रयत्न करावेत अशी अपेक्षा असते. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी यासंदर्भात केलेल्या प्रयत्नातून त्यांच्या ठेवीच्या रक्कमेत वाढ झालेली आढळते.

५.१.३ अ) एकूण ठेवी

अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी विविध मार्गानी केलेल्या प्रयत्नांमुळे त्यांच्या एकूण ठेवीमध्ये सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या एकूण ठेवीची रक्कम ६.६१ लाख रूपये इतकी होती. तिच्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये या ठेवीची रक्कम ९.२७ लाख रूपये इतकी झालेली होती. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण ठेवीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात २२.०८ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात १४.८६ टक्के वाढ झालेली आहे. अभ्यासकाळातील या संस्थांच्या

एकूण ठेवीमध्ये झालेल्या वाढीचे हे प्रमाण ४०.२४ टक्के इतके आढळते.

५.१.३ ब) संस्था व खाजगी व्यक्तींच्या ठेवी

कागल तालुक्यातील एकंदर सहकारी क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांमध्ये परस्पर सहकार्य व आपुलकीची भावना चांगली असल्याने या संस्थांनी एकमेकांच्या ठेवीमध्ये आपली रक्कम गुंतविलेली आढळते. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्येही त्यांच्या आसपासच्या सहकारी पाणीपुरवठा संस्था, सहकारी ग्राहक भांडारे व कांही खाजगी व्यक्तिंनी ठेवी ठेवलेल्या आढळतात. या ठेवींच्या प्रमाणात बरीच वाढी झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये अशा ठेवींची रक्कम ०.१० लाख रूपये इतकी होती. अभ्यासकाळात या रक्कमेत सतत वाढ होऊन २००१ मध्ये ही रक्कम ०.३२ लाख रूपये इतकी झालेली होती. संस्था व खाजगी व्यक्तिंच्या ठेवीत वाढ होऊन १९९० ते १९९६ या काळात त्यात ८.३३ टक्केव १९९६ ते २००१ या काळात २३.०७ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. अभ्यासकाळात या ठेवींच्या वाढीचे हे प्रमाण २२० टक्के इतके आढळते.

५.१.३ क) सभासद ठेवी

या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था प्रामुख्याने आपल्या सभासदांसाठी विविध कार्ये करीत असतात. सभासदांच्या विकासासाठी कर्जे, सेवा व वस्तु पुरवित असतानाच सभासदांमध्ये बचतीची सवय वाढवून त्यांचा अनागयी खर्च कमी व्हावा, त्यांचा संस्थेतील सहभाग व जागरूकता वाढावी व संस्थेला स्वस्त दरात भांडवल उपलब्ध व्हावे या विविध उद्देशाने या निवडक संस्थांनी अभ्यासकाळात सभासदांकडून अधिकाधिक ठेवी मिळविण्याचे प्रयत्न केले आहेत. त्यांच्या या प्रयत्नामुळे त्यांच्याकडील सभासद ठेवींची रक्कम बरीच अधिक आढळते. किंवदून एकूण ठेवीतील या संस्थांच्या एकूण ठेवीतील इतर ठेवींपेक्षा सभासदांकडून मिळालेल्या या ठेवींची रक्कम सर्वाधिक असून अभ्यासकाळात या ठेवींच्या रक्कमेत सातत्याने वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या सभासद ठेवींची रक्कम ६.३५ लाख रूपये इतकी होती. त्या वर्षीच्या एकूण ६.६१ लाख रूपये ठेवींमध्ये या सभासद ठेवींचे प्रमाण ९६.०६ टक्के इतके आढळते.

सन २००१ मध्ये या सभासद ठेवींची रक्कम ८.७७ लाख रूपये इतकी होती. त्या वर्षीच्या या संस्थांच्या एकूण ९.२७ लाख रूपये इतक्या ठेवीत या सभासद ठेवींचे प्रमाण ९४.६० टक्के इतके होते. तर सभासद ठेवींच्या एकूण प्रमाणात १९९० ते १९९६ या काळात २२.३६ टक्के तसेच १९९६ ते २००१ या काळात १२.८७ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे दिसते. अभ्यासकाळात या सभासद ठेवींच्या रक्कमेत ३८.११ टक्कांनी वाढ झालेली आढळते.

५.१.३ ड) बिगर सभासदांच्या ठेवी

आपल्या सभासदांप्रमाणेच बिगर सभासदांचाही लाभ व्हावा, त्यांच्यात बचतीची सवय वाढावी व सर्वसामान्य लोकांचा या संस्थांवरील विश्वास वाढून स्वस्त भांडवल

मिळविता यावे या विविध दृष्टिकोनातून बिगर सभासदांच्याकडून ठेवी मिळविणे आवश्यक असते. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी यासंदर्भात प्रयत्न केलेले असले तरी त्यांना बिगर सभासदांकडून मिळालेल्या ठेवींच्या रक्कमेत सातत्याने घट झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या संस्थांना बिगर सभासदांकडून ०.१६ लाख रूपये ठेवींच्या रूपाने आलेले होते. परंतु या रक्कमेत सतत झालेल्या घटीमुळे २००१ मध्ये या ठेवीतील रक्कम केवळ ०.०१ लाख रूपये इतकीच झालेली आढळते. बिगर सभासदांच्याकडून आलेल्या ठेवीमध्ये घट झाल्यामुळे १९९० ते १९९६ या काळात ही घट ७५ टक्के तसेच १९९६ ते २००१ या काळातसुध्दा ७५ टक्के घट दिसून येते. म्हणजेच अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडे बिगर सभासदांकडून आलेल्या ठेवींचे प्रमाण १३.७५ टक्केच आढळते.

५.१.४ कर्जे

नावाप्रमाणेच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आपल्या सभासदांच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध प्रकारची कार्ये करीत असतात. या वाढत्या कार्यासाठी आवश्यक असणारे भांडवल त्यांना अंतर्गत मार्गानी पुरेशा प्रमाणात उभारता येत नाही. म्हणूनच आवश्यकतेनुसार विविध बाह्य मार्गानी कर्जे घेऊन त्यांना आपली कार्ये पूर्ण करावी लागतात. कागल तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थानीही सरकार, कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व इतर मार्गानी अभ्यासकाळात कर्जे काढलेली आढळतात. या संस्थांची कार्ये व व्यापी सतत वाढत राहिल्याने या कर्जांच्या रक्कमेतही सतत वाढ झालेली आढळते.

५.१.४ अ) सरकारी कर्जे

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था सर्वसामान्य गरीब लोकांच्या विकासासाठी जी कार्ये करीत असतात. त्यात येणाऱ्या अडचणी कमी करण्याच्या हेतूने सरकारकडून या संस्थांना कर्जे दिली जातात. कागल तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाना सरकारकडून गुदाम बांधणीसारख्या कामात विशिष्ट प्रमाणातच कर्जे दिलेली असल्याने या संस्थांच्या एकूण कर्जात या सरकारी कर्जांचे प्रमाण कमी आढळते.

सन १९९० मध्ये या संस्थांनी सरकारकडून घेतलेल्या कर्जांची रक्कम केवळ ०.१० लाख रूपये इतकी होती. अभ्यासकाळात या कर्जे रक्कमेत अल्पशी वाढ झालेली असून २००१ मध्ये ही रक्कम ०.१६ लाख रूपये इतकी होती. एकूण कर्जामध्ये सरकारी कर्जांचे प्रमाण हे १९९० ते १९९६ या काळात ३० टक्के इतके तर त्यापुढील १९९६ ते २००१ या काळात २३.०७ टक्के इतके अधिक आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात या सरकारी कर्जांच्या रक्कमेत ६० टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

५.१.४ ब) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक कर्जे

कागल तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने सतत विविध प्रकारच्या कर्जांचा मोठ्या प्रमाणात पुरवठा केलेला आढळतो. त्यामुळे साहजिकच या संस्थांच्या एकूण कर्ज रक्कमेत कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलैल्या कर्जाचीच रक्कम सर्वाधिक असून अभ्यासकाळात या रक्कमेत प्रचंड वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या निवडक संस्थांनी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून १९९.२० लाख रूपये इतकी कर्ज घेतलेली होती. अभ्यासकाळातील या संस्थांच्या वाढत्या कार्याबोरोबरच ही कर्ज रक्कम सतत वाढत जाऊन २००१ मध्ये ती ७३०.०५ लाख रूपये इतकी झालेली होती. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून उचल करण्यात आलेल्या कर्जामध्ये प्रारंभीच्या म्हणजेच १९९० ते १९९६ या काळात १३१.६७ टक्के व त्यानंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ६४.८१ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. म्हणजेच या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलैल्या कर्ज रक्कमेत अभ्यासकाळात २८१.८२ टक्क्यांनी वाढ झालेली होती.

५.१.४ क) इतर कर्जे

बदलत्या परिस्थितीत निर्माण होणाऱ्या तात्कालिक अडचणी कमी करण्यासाठी या संस्थांनी इतर मार्गानीही कर्ज काढलेली आढळतात. राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकांच्या शाखा सतत वाढलेल्या आहेत. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी इतर मार्गानी घेतलेल्या कर्जात प्रामुख्याने कागल तालुक्यातील अशा राष्ट्रीयीकृत बँकांचा महत्वाचा वाटा आढळतो. सन १९९० मध्ये या संस्थांनी या इतर मार्गानी १७.०१ लाख रूपयांची कर्ज घेतलेली होती. त्यांच्यात झालेल्या लक्षणीय वाढीतून २००१ मध्ये ही रक्कम ५३.४९ लाख रूपये इतकी झाली होती. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून उचल करण्यात आलेल्या इतर कर्जामध्ये प्रारंभीच्या म्हणजे १९९० ते १९९६ या काळात १७१.३६ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात १४.१९ टक्के इतकी अल्पशी वाढ झालेली आहे. अभ्यासकाळातील या रक्कमेतील हे वाढीचे प्रमाण २१४.४६ टक्के इतके आढळते.

५.१.५ स्वतःचे भांडवल

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना कर्जपुरवठ्याबोर इतर अनेक कामे करत असताना साधारणपणे एक वर्षाच्या काळातील कार्याशी संबंधित असलेल्या भांडवलाचा या स्वतःच्या भांडवलात समावेश असतो. विविध कार्यात वापरल्या जाणाऱ्या खेळत्या भांडवलाचे प्रमाण यात सर्वाधिक असते. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या वाढत्या कार्याबोरबर या स्वतःच्या भांडवलातही सतत वेगाने वाढ झालेली आढळते. या संस्थांचे १९९० मध्ये एकूण भांडवल ४५९.९४ लाख रूपये

इतके होते. अभ्यासकाळात झालेल्या सततच्या वाढीतून २००१ मध्ये ही रक्कम १२९०.४९ लाख रूपये इतकी झालेली होती. या संस्थांच्या एकूण भांडवलामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १०६.८८ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ३५.६२ टक्के वाढ आढळते. या वाढीचे अभ्यासकाळातील प्रमाण १८०.५७ टक्के इतके होते.

या संस्थांच्या दररोजच्या कार्यात वापरात असलेल्या खेळत्या भांडवलाचे प्रमाण बरेच अधिक होते. सन १९९० मध्ये त्यांचे एकूण खेळते भांडवल ४६८.८६ लाख रूपये इतके होते. तर त्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये ते १२८०.३९ लाख रूपये इतके झाले होते. म्हणजेच या संस्थांच्या खेळत्या भांडवलामध्ये १९९० ते १९९६ या काळातील वाढ १११.१५ टक्के आढळते. तर हेच वाढीचे प्रमाण १९९६ ते २००१ या काळात २८.८४ टक्के इतके आढळते. अभ्यासकाळात या खेळत्या भांडवलात १७३.०८ टक्क्यांनी वाढ झालेली होती.

दररोजचे कांही व्यवहार रोखीने करता यावेत म्हणून हात शिल्लकीच्या रूपाने कांही भांडवल संस्थेकडे ठेवलेले असते. अर्थातच हे रोजच्या वापरातील भांडवल असल्याने त्यासाठीची रक्कम ही बरीच कमी असते. सन १९९० मध्ये या संस्थांची हात शिल्लक रक्कम ३.१२ लाख रूपये इतकी होती. तिच्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये ती ६.८३ लाख रूपये इतकी झाली होती. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या हात शिल्लक रक्कमेत प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात ६२.८२ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ३४.४४ टक्के वाढ आढळून येते. म्हणजेच अभ्यासकाळात या संस्थांच्या हात शिल्लक रक्कमेत ११८.९१ टक्के इतकी वाढ झाली होती.

दररोजचे अल्पकालीन व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी रोख रक्कमेची गरज असते. परंतु फार मोठी रक्कम रोख ठेवल्यास व्याजाचे नुकसान होत असते. म्हणून ही रक्कम स्वतःकडे ठेवण्याएवजी निजिकच्या बँकेत चालू खात्यात ठेवलेली आढळते. अर्थातच याही रक्कमेचे प्रमाण कमीच असते. सन १९९० मध्ये या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची बँक शिल्लक ३७.१७ लाख रूपये इतकी होती. तर २००१ मध्ये ही रक्कम ६८.४८ लाख रूपये इतकी होती. हात शिल्लक रक्कमेबरोबरच या संस्थांच्या बँक शिल्लक रक्कमेमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ४५.१४ टक्के व त्यानंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात २६.९३ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात या बँक शिल्लक रक्कमेत ८४.२३ टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते.

५.२ कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सभासद

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या प्रामुख्याने सर्वसामान्य गरीब वर्गातील लोकांनी आपल्या समस्या कमी करण्यासाठी निर्माण केलेल्या असतात. या संस्था आपल्या सभासदांच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध कार्य करीत असतात. हे लक्षात घेता या संस्था खरोखरच गरीबांच्या व गरीबाच्यासाठी कार्य करीत आहे का हे तपासावे लागते.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 153

यादृष्टीने या संस्थांच्या एकूण सभासदांचे प्रकार व स्वरूप अभ्यासावे लागते. शेतकऱ्याच्या विकासासाठी या संस्था कार्ये करीत असल्याने त्यांच्या या सभासदांमध्ये सर्वच प्रकारच्या शेतकऱ्यांचा समावेश असतो. या संस्थांनी गरीब शेतकऱ्याना अधिकाधिक सोयी पुरवाव्यात अशी अपेक्षा असते. म्हणूनच जमीन मालकीच्या प्रमाणावरून शेतकऱ्याचे सिमांत, लहान, मध्यम व मोठे शेतकरी असे वर्गीकरण केले जाते. त्यानुसार या गटातील किती शेतकरी या संस्थांचे सभासद आहेत यावरून त्यांनी गरीब की श्रीमंत शेतकऱ्यांसाठी कामे केली आहेत हे स्पष्ट होते. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांचे वर्गीकरण तक्ता क्रमांक ५.४ मध्ये केलेले आहे.

तक्ता क्रमांक ५.४

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांचे वर्गीकरण

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मध्यील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मध्यील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००४ मध्यील वाढ (शेकडा)
१	एकूण प्राथमिक कृषी सहकरी पतसंस्था	३५	३५	३५
२	एकूण सभासद संंघा	४.१३	१.११	५.२९
३	जमीन मालकीनुपार सभासदांचे वर्गीकरण			
अ	० ते १ हेक्टर जमीन मालकी असणारे सभासद	१०.१६	३.८३	१३.९८
ब	१ ते २ हेक्टर जमीन मालकी असणारे सभासद	२०.४०	१२.३७	३५.२५
क	२ ते ४ हेक्टर जमीन मालकी असणारे सभासद	१६.१४	८.९६	२६.५४
ड	४ ते ८ हेक्टर जमीन मालकी असणारे सभासद	३.६०	०.६९	४.३१
इ	८ हेक्टरपेक्षा अधिक जमीन मालकी असणारे सभासद	- १.१६	२.३५	१.१६
४	शेतमजूर	३१.१७	२४.२९	६४.०२
५	ग्रामीण कारागार	- ८.६६	- १४.५१	- १६.५३
६	इतर सभासद	- २२.२४	- ३०.३८	- ४५.८७
७	मागास जातीव सभासद	- ३२.००	- ३९.४३	- ५८.८९
८	मागास जमातीव सभासद	१६१.१७	४१.१५	२७०.७४
९	कर्जदार सभासद	- २.३१	- १०.६०	- १२.६६
१०	थकवाळकीदार सभासद	- ९.९८	- १८.३७	- २६.५२

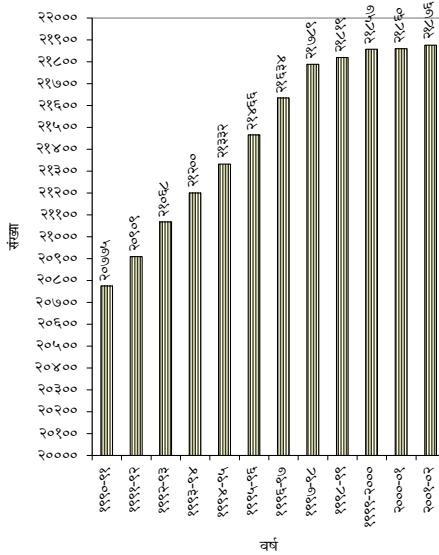
आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांचे कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

५.२.१ एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था

सदर अभ्यास प्रकल्पासाठी कागल तालुक्यातील एकूण १३९ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ३५ संस्थांची प्रातिनिधीक नमुना संस्था म्हणून निवड करून त्यांच्या संदर्भातील विविध आकडेवारीचा अभ्यास केलेला आहे. या संस्थांच्या अशा अभ्यासात पुढील बाबींचा समावेश आढळतो.

आलेख ५.२

कागल तालुक्यातील १९९०-९१ ते २००१-०२ या काळातील
निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांच्या
संख्येतील वाढीचा आलेख

५.२.२ एकूण सभासद संख्या

अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या व त्यांच्या एकूण सभासदांच्या संख्येत वाढ होत असताना सदर अभ्यासकाळातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांची संख्याही वाढलेली आढळते. सन १९९० मध्ये ही संख्या २०७७५ इतकी होती. तिच्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये एकूण सभासद संख्या २१८७६ इतकी झाली. निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण सभासद संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात ४.१३ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात १.११ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. अभ्यासकाळातील सभासद संख्येत ५.२९ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. (आलेख क्रमांक ५.२ मध्ये सभासद संख्येतील वाढ दर्शविली आहे.)

५.२.३ जमीन मालकीनुसार सभासदांचे वर्गीकरण

ग्रामीण भागात कार्यरत असलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था ग्रामीण गरीबांच्या हितासाठी काम करीत असतात. या ग्रामीण गरीबांमध्ये जमीनीची मालकी असणारे सभासद जसे असतात तसेच जमीन मालकी नसणारे सभासदही आहेत. तसेच या सभासदांकडे कमी अधिक जमीनीची मालकी असल्याने या सभासदांचे वर्गीकरण

करताना या सर्व घटकांचा विचार करावा लागतो. त्या अनुरोधाने निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करता येते.

५.२.३ अ) ० ते १ हेक्टरपर्यंत जमीनीची मालकी असणारे सभासद शेतकरी

ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांमध्ये अशा अगदी कमी जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांचाच भरणा अधिक असतो. त्यामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अशा जास्तीत जास्त लोकांना आपले सभासद करून घेऊन त्यांचा विकास करणे आवश्यक असते. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण सभासदांमध्ये अशा सिमांत शेतकऱ्याची संख्या बरीच अधिक असून अभ्यासकाळात तिच्यात सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये असे सभासद ४९४८ होते. त्यांची संख्या २००१ मध्ये ५६४० इतकी झालेली होती. या सभासदांच्या प्रमाणामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १०.१६ आणि १९९६ ते २००१ या काळात ३.८३ टक्के इतकी वाढ आढळून येते. अभ्यासकाळातील या सभासदांच्या वाढीचे प्रमाणे १३.९८ टक्के इतके आढळते. एकूण सभासद संख्येतील त्यांचे प्रमाण लक्षात घेतल्यास १९९० मध्ये हे प्रमाण २३.८२ टक्के होते तर २००१ मध्ये ते २५.७८ टक्के इतके वाढलेले आढळते.

५.२.३ अ) १ ते २ हेक्टरपर्यंत जमीनीची मालकी असणारे सभासद शेतकरी

ग्रामीण भागात एकूण लोकसंख्येत याही सभासदांचे प्रमाण बरेच मोठे असते. सिमांत शेतकऱ्यापेक्षा यांच्याकडील जमीन थोडी अधिक असली तरी बहुतेक कोरडवाहूच असल्याने यांचे उत्पन्नी फारसे अधिक नसते. त्यामुळे याही शेतकऱ्याचा गरीब आर्थिक गटातच समावेश करावा लागतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था गरीबांच्यासाठी कायें करीत असल्याने त्यांच्या एकूण सभासदात याही सभासदांची संख्या बरीच मोठी आढळते. अभ्यासकाळात या सभासद संख्येत सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ही सभासद संख्या २७८० इतकी होती. तिच्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये ती ३७६० इतकी झाली होती. या सभासद संख्येत प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात २०.४० टक्के इतकी आणि १९९६ ते २००१ या काळात १२.३७ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. अभ्यासकाळात झालेल्या या वाढीचे प्रमाण ३५.२५ टक्के इतके आढळते.

५.२.३ क) २ ते ४ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद शेतकरी

वरील प्रकारच्या शेतकऱ्यापेक्षा या गटातील शेतकऱ्यांकडे थोडी अधिक जमीन असल्याने त्यांचे उत्पन्न अधिक आढळते. परंतु अलिकडील काळातील वाढत्या किंमतीमुळे याही लोकांचा आर्थिकदृष्ट्या गरीब गटातच समावेश होत आहे. कागल तालुक्यातील निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण सभासदांमध्ये या गटातील सभासद शेतकऱ्याची संख्या बरीच आढळते. अभ्यासकाळात त्यांच्यात वाढही झालेली आहे. सन १९९० मध्ये या सभासदांची संख्या १३९४ इतकी होती. ती वाढून २००१ मध्ये

१७६४ इतकी झाली होती. २ ते ४ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणाऱ्या सभासदांच्या प्रमाणे १९९० ते १९९६ या काळात १६.१४ टक्के आणि त्यानंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ८.९६ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. अभ्यासकाळात या एकूण वाढीचे प्रमाण २६.५४ टक्के इतके होते.

५.२.३ ड) ४ ते ८ हेक्टरपर्यंत जमीन मालकी असणारे सभासद शेतकरी

साधारणपणे या शेतकऱ्याकडे जमीनीच्या क्षेत्राबरोबर सुपीक व बागायती जमीनीचे प्रमाण अधिक असल्याने त्यांची आर्थिक स्थिती वरील सभासदांपेक्षा थोडी अधिक चांगली असते. तरीपण सहकारी संस्था याही सभासदांना वस्तू व सेवांचा पुरवठा करीत असलेल्या आढळतात. अर्थातच या सभासदांची संख्या तुलनेने कमी व अभ्यासकाळात तिच्यात अल्पशी वाढ झालेली आढळते.

सन १९९० मध्ये या निवडलेल्या संस्थांच्या या सभासदांची संख्या १३९ इतकी होती. तर २००१ मध्ये ती १४५ इतकी झाली होती. या गटातील सभासदांच्या संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात ३.६० टक्के तर १९९६ ते २००१ या काळात ०.६९ टक्के इतकी अल्पशी वाढ झाल्याचे दिसून आले. म्हणजेच या एकूण अभ्यासकाळात ही वाढ ४.३१ टक्के इतकी किरकोळ होती.

५.२.३ ढ) ८ हेक्टरपेक्षा अधिक जमीन मालकी असणारे सभासद शेतकरी

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपासून वस्तू किंवा सेवांचा लाभ घेण्यापेक्षा या संस्थांतील राजकारणाच्या सहाय्याने आपले राजकीय वर्चस्व वाढविण्याच्या हेतूनेच बहुतेक ठिकाणी सभासद झालेल्या या शेतकऱ्याची संख्या कमीच आढळते. निवडलेल्या या संस्थांपेक्षा ही संख्या अभ्यासकाळात कमी व स्थिर असलेली आढळते. सन १९९० मध्ये या सभासदांची संख्या ८६ होती ती २००१ मध्ये ८७ झाली होती.

या सभासदांच्या संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात १.१६ टक्के इतकी घट झालेली आढळून आली आहे. परंतु त्यानंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात २.३५ टक्के इतकी वाढ व एकूण अभ्यासकाळात १.१६ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळून येते.

५.२.४ शेतमजूर सभासद

विविध कारणांमुळे ज्या ग्रामीण लोकांकडे जमीन नसते त्यांना जगण्यासाठी इतरांच्या शेतावर काम करून उदरनिवाह करावा लागतो. त्यांचा शेतमजूर गटात समावेश केला जातो. शेतीतील मर्यादित व अनिश्चित रोजगारामुळे या लोकांचे उत्पन्न अत्यंत कमी व अनिश्चित असल्याने त्यांची आर्थिक स्थिती प्रतिकूल असते.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी या गरीब वर्गातील शेतमजुरांच्या विकासासाठी प्राधान्य दिल्याने त्यांची संख्या बरीच मोठी व अभ्यासकाळात तिच्यात लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ३५२५ शेतमजूर या निवडक

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 157

संस्थांचे सभासद होते तर २००१ मध्ये ही संख्या ५७८२ इतकी झाली होती. म्हणजेच अभ्यासकाळात या सभासदांच्या संख्येत ६४.०२ टक्के इतकी वाढ झाली होती.

५.२.५ ग्रामीण कारागीर सभासद

पारंपारिक ग्रामीण समाजात बलुतेदारी पद्धती दीर्घकाळ प्रभावी राहिल्याने तिच्या अनुरोधाने ग्रामीण समाजात पारंपारिक कारागीरांचा एक वर्ग निर्माण झाला होता. अर्थातच समाजातील इतर वर्गांची सेवा करून उत्पन्न मिळविले जात असल्याने त्यांचाही दुर्बल आर्थिक गटातच समावेश होतो. अभ्यासासाठी निवडलेल्या या संस्थांच्या अशा सभासदांची संख्या खूपच कमी होती व अभ्यासकाळात तिच्यात सातत्याने घट झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये केवळ २५४ ग्रामीण कारागीर सभासद होते. तिच्यात घट होऊन २००१ मध्ये ही संख्या २१२ इतकी झालेली होती. ग्रामीण कारागीरांच्या संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात ८.६६ टक्के इतकी घट तसेच १९९६ ते २००१ या काळात १४.५१ टक्के इतकी घट दिसून आली. अभ्यासकाळातील हे घटीचे प्रमाण १६.५३ टक्के इतके आढळते.

५.२.६ इतर सभासद

आपल्या कार्यक्षेत्रातील जास्तीत जास्त गरीब लोकांना सभासदत्व देऊन त्यांचा विकास करण्याच्या लवचिक धोरणातून हा इतर सभासदांचा वर्ग निर्माण झालेला आढळतो. त्यांची संस्थेच्या कार्यक्षेत्रात जमीन आहे परंतु जे परगावी राहतात किंवा जे कार्यक्षेत्रात राहतात परंतु त्यांची इतरत्र मालमत्ता असते. देवस्थान जमीर्नीची कुळे वगैरे लोकांचा यामध्ये समावेश आढळतो. सभासदत्व देण्याच्या या लवचिक धोरणामुळे इतर सभासदांची संख्या बरीच मोठी आढळते. मात्र अभ्यासकाळात त्यांच्या संख्येत घट झालेली आढळते.

सन १९९० मध्ये या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे असे ५५३३ इतर सभासद होते. ती संख्या २००१ मध्ये २९९५ इतकी झालेली होती. ग्रामीण कारागीरांप्रमाणेच इतर सभासदांच्या संख्येतही १९९० ते १९९६ या काळात २२.२४ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ३०.३८ टक्के इतकी घट आढळून आलेली आहे. अभ्यासकाळात या घटीचे प्रमाणे ४५.८७ टक्के इतके आढळते.

५.२.७ मागास जातीय सभासद

विविध पारंपारिक ग्रामीण परिस्थितीमुळे मागास जातीय लोकांची संख्या जरी अधिक असली तरी त्यांची आर्थिक स्थिती मात्र प्रतिकूलच राहिलेली आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अशा लोकांच्या हितासाठी त्यांना सभासदत्व दिलेले असले तरी निवडक संस्थांतील त्यांची संख्या कमी होती व अभ्यासकाळात त्यांच्यात सतत घट झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ही सभासद संख्या १९२८ इतकी होती. तिच्यात घट होऊन २००१ मध्ये ही संख्या ७९४ इतकी झालेली आढळते. मागास जातीय सभासदांमध्ये

१९९० ते १९९६ या काळात ३२ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ३९.४३ टक्के इतकी घट दिसून आलेली आहे. अभ्यासकाळातील या घटीचे प्रमाण ५८.८१ टक्के इतके आढळते.

५.२.८ मागास जमातीय सभासद

ग्रामीण लोकसंख्येत मागास जमातीय लोकांची संख्या बरीच मोठी आढळते. या लोकांकडे उत्पन्नाची अपुरी साधने असल्याने त्यांची आर्थिक स्थिती अत्यंत वाईट असते. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी या सभासदांच्या विकासासाठी चालविलेल्या प्रयत्नातून त्यांची सभासद संख्या अभ्यासकाळात वाढत राहिलेली आढळते.

सन १९९० मध्ये निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थामध्ये मागास जमातीय सभासदांची संख्या १८८ इतकी होती. तिच्यात अभ्यासकाळात झालेल्या वाढीतून ती २००१ मध्ये ६९७ इतकी झालेली आढळते. मागास जातीय सभासदांच्या तुलनेते मागास जमातीय सभासदांच्या प्रमाणात १९९० ते १९९६ या काळात १६१.१७ टक्के आणि १९९६ ते २००१ या काळात ४१.९५ टक्के इतकी वाढ आढळते. अभ्यासकाळात या वाढीचे हे प्रमाण २७०.७४ टक्के इतके होते.

५.२.९ कर्जदार सभासद

आपल्या सभासदांच्या आर्थिक विकासासाठी कार्ये करीत असताना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था विविध रूपाने सभासदांना कर्ज देत असतात. अर्थातच सर्वच सभासद कर्ज घेत नसल्याने एकूण सभासद संख्येपेक्षा कर्जदार सभासदांची संख्या कागल तालुक्यात कमी आढळते व महत्वाचे म्हणजे अभ्यासकाळात या निवडक संस्थांच्या एकूण २०७७५ सभासदांपैकी ९३८० इतके कर्जदार सभासद होते. त्या वर्षी या कर्जदार सभासदांचे एकूण सभासदांशी ४५.१५ टक्के इतके प्रमाण होते. तर २००१ मध्ये असलेल्या एकूण २१८७६ सभासदांपैकी ८१९२ कर्जदार सभासद होते. त्या वर्षीच्या एकूण कर्जदार सभासदांचे हे प्रमाण ३७.४४ टक्के इतके झालेले आढळते. कर्जदार सभासदांच्या प्रमाणात १९९० ते १९९६ या काळात २.३१ टक्के इतकी व १९९६ ते २००१ या काळात १०.६० टक्के इतकी घट आढळून आली आहे. म्हणजेच एकतर अभ्यासकाळात या कर्जदार सभासदांच्या एकूण संख्येत १२.६७ टक्के इतकी घट झाली होती. शिवाय १९९० च्या तुलनेने २००१ मध्ये त्यांचे एकूण सभासदांतील प्रमाणही घटलेले होते.

५.२.१० थकबाकीदार सभासद

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आपल्या सभासदांच्या विकासासाठी विविध पद्धतीने कर्जपुरवठा करीत असतात. परंतु अनेक अडचणीमुळे त्या सर्वांकडून या कर्जांची परतफेड होत नाही. त्यातूनच दरवर्षीची थकबाकी होत असलेली आढळते. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकबाकीदार सभासदांची संख्या बरीच मोठी असली तरी तिच्यात घट होत गेलेली आढळते.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची स्थिती 159

सन १९९० मध्ये या थकबाकीदार सभासदांची संख्या १०३९८ इतकी होती. ती २००१ मध्ये ७६४० इतकी झालेली आढळते. एकूण थकबाकीदार सभासदांच्या प्रमाणात १९९० ते १९९६ मध्ये १.९८ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात १८.३७ टक्के इतकी घट झालेली आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात कर्जदार सभासद संख्येत २६.५२ टक्के इतकी घट झालेली आढळते.

५.३ कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची आर्थिक स्थिती

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास करताना त्यांची वर्तमानकाळातील आर्थिक स्थिती अभ्यासाणे जसे आवश्यक असते. तसेच गेल्या कांही वर्षातील या स्थितीच्या अभ्यासावरून संस्थेची परिस्थिती स्पष्ट होत असते. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अभ्यासासाठी प्रातिनिधिक स्वरूपाच्या निवडक संस्थांचा अभ्यास करताना गोळा केलेल्या आकडेवारीवरून या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची आर्थिक स्थिती तक्ता क्रमांक ५.५ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.५

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची आर्थिक स्थिती

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मध्याल वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मध्याल वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मध्याल वाढ (शेकडा)
१	जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बैंकक इन घेतलेली कर्जे			
अ	उचल कर्जे	१३१.६७	६४.८१	२८१.८२
ब	पराफेड कर्जे	१३७.८२	६६.७५	२६६.४१
२	कर्जावाटप	१०९.७१	५३.२३	२२१.६५
अ	अल्पकालीन कर्जे	१०८.५१	५३.१८	२१९.४०
ब	मध्यमकालीन कर्जे	१५०.८८	५४.७३	२८७.११
३	वसूल कर्जे			
अ	अल्पकालीन कर्जे	१११.५१	५४.१७	२२६.२६
ब	मध्यमकालीन कर्जे	१४८.२२	५३.६७	२८१.४५
४	मात्ररूपाने व रोखीने वसूल कर्जे	११२.४६	५४.१६	२२७.५४
५	द्यवस्थापन खर्च (एकूण)	१५९.३०	५०.१२	२११.३६
अ	पगार खर्च	८९.२५	२०.३६	१२७.७९
ब	भाड	६२.५	११३०.०६	११००.००
क	झींग	१४१.८१	६८.४२	३०७.२७
ड	इतर खर्च	१७४.०६	५३.११	३१९.८८
६	नफा	१६७.४८	८१.८१	३१९.४५
७	तोटा	३०९.५६	६९.४२	५९३.९१
८	नोकरवर्ग			
अ	सारिक	१०.३४	६.२५	१७.२४
ब	इतर	४.७६	४.७६	१०.००
९	नफा मिळविणाऱ्या संस्था	- ७.१४	- ७.६९	- १४.२८
१०	तोट्यातील संस्था	२८.५७	२२.२२	५७.१४

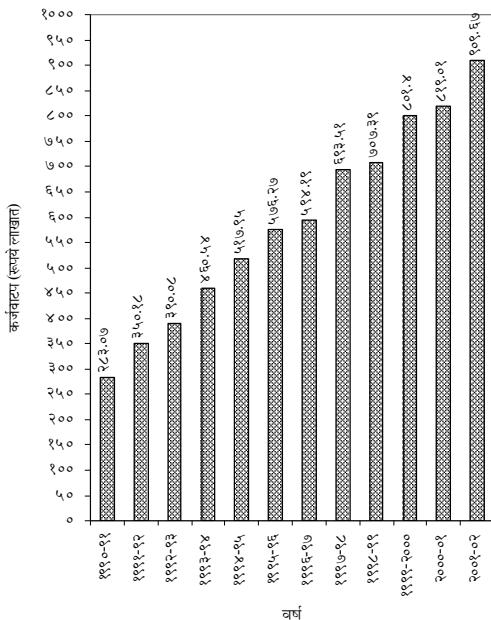
आधार : सहाय्यक उपनिवंधक, सहकारी संस्था, कागल याच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

५.३.१ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेतलेली कर्जे

आपल्या देशातील सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या संघीय पद्धतीच्या व्यवस्थेमुळे जिल्ह्यातील सर्व संस्थांची प्रमुख बँक म्हणून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक कार्य करीत असते. गावपातळीवर कार्य करण्याचा या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाना मदत, मार्गदर्शन करीत असताना विविध स्वरूपात कर्जे पुरविली जात असतात. कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने कागल तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाना भरपूर कर्जपुरवठा केलेला आहे. दरवर्षी या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आपल्या गरजेनुसार जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून कर्जाची उचल करीत असतात व वेळोवेळी त्या कर्जाची परतफेड करीत असतात. अभ्यासकाळातील या उचल केलेल्या व परतफेड केलेल्या कर्ज रक्कमेत सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थानी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून १९१.२० लाख रूपयांच्या कर्जाची उचल केली होती. अभ्यासकाळात या संस्थांच्या वाढत्या कार्यावरोबर या उचल कर्जाची रक्कम वाढत जाऊन २००१ मध्ये ती ७३०.०५ लाख रूपये इतकी झालेली होती. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून उचल करण्यात आलेल्या एकूण कर्जात १९९० ते १९९६ या काळात १३१.६७ टक्के आणि १९९६ ते २००१ या काळात ६४.८१ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. अभ्यासकाळातील या कर्जाच्या वाढीचे हे प्रमाण २८१.८२ टक्के इतके आढळते. अर्थातच या कर्जाची त्या त्या वर्षी पूर्णपणे परतफेड झालेली आढळत नाही. कारण १९९० मध्ये उचललेल्या १९१.२० लाख रूपये कर्जापैकी १४८.९५ लाख रूपये कर्जाची परतफेड केली होती. तर २००१ मध्ये उचललेल्या ७३०.०५ लाख रूपये कर्जापैकी ६९९.७० लाख रूपये कर्जाचीच परतफेड झालेली आढळते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून उचल केलेल्या कर्जापैकी १९९० ते १९९६ या काळात १३७.२ टक्के कर्जाची व १९९६ ते २००१ या काळात उचल केलेल्या कर्जाची ६६.७५ टक्के परतफेड करण्यात आल्याचे आढळते.

आलोख ५.३

कागल तालुक्यातील १९९०-९१ ते २००१-०२ या काळातील निवडक
प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जवाटपाचा आलोख

५.३.२ कर्ज वाटप

अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांना विविध मुदतीच्या कर्जांचा पुरवठा केलेला आढळतो. (आलोख क्रमांक ५.३ मध्ये कर्जवाटपातील वाढ दर्शविली आहे.)

५.३.२ अ) अल्पकालीन कर्ज वाटप

साधारणपणे पंधरा महिनेपर्यंतच्या मुदतीच्या या कर्ज रक्कमेचे प्रमाण सर्वाधिक असलेले आढळते. अभ्यासकाळात या कर्जाच्या रक्कमेत सातत्याने मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. सन १९९० मध्ये या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी १७९.२१ लाख रूपये अल्पकालीन कर्जाचे वाटप केलेले होते. तर २००१ मध्ये ही रक्कम ५८०.४८ लाख रूपये इतकी आढळते. अल्पकालीन कर्जवाटपात १९९० ते १९९६ या काळात १०८.५१ टक्के व त्यानंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ५३.१८ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. म्हणजेच अभ्यासकाळात या संस्थांच्या अल्पकालीन कर्जवाटपात २२३.९१ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

५.३.२ ब) मध्यमकालीन कर्जवाटप

सभासद शेतकऱ्याच्या मध्यमकालीन खर्चाच्या गरजा भागविण्यासाठी या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात मध्यमकालीन कर्जाचे वाटप केलेले आढळते. तसेच या कर्जवाटपात लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. कारण १९९० मध्ये या संस्थांनी वाटलेल्या मध्यमकालीन कर्जाची रक्कम ८.१५ लाख रूपये इतकी होती ती २००१ मध्ये ३१.७५ लाख रूपयांवर पोहोचल्याचे आढळते. मध्यमकालीन एकूण कर्जवाटपात १९९० ते १९९६ या काळात १५०.१८ टक्के तर १९९६ ते २००१ या काळात ५४.७२ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. अभ्यासकाळातील एकूण मध्यमकालीन कर्जवाटपातील वाढ ही २८७.११ टक्के इतकी आढळते.

५.३.३ वसुल कर्जे

दरवर्षीच्या नियमित कार्यात या संस्थांच्या कर्जवाटप कार्याप्रमाणेच कर्जवसुली कार्याचाही समावेश आढळतो. या कर्जवसुली कार्यात चालू अल्पकालीन कर्जाप्रमाणेच मध्यमकालीन कर्जवसुलीच्या कार्याचाही समावेश असतो.

५.३.३ अ) अल्पकालीन वसूल कर्जे

अभ्यासकाळात अल्पकालीन कर्जवाटपात जशी वाढ झाली आहे तशीच या कर्जाच्या वसूल रक्कमेतही सतत वाढ झाली आहे. अर्थातच कांही वर्षे कर्जवाटप व कर्जवसुली यात अंतर राहिल्याने थकबाकी निर्माण झाली होती. तर कांही वर्षे कर्जवसुली चांगली झाल्याने त्या वर्षीच्या कर्जवाटप रक्कमेपेक्षा कर्जवसुली रक्कम अधिक झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये वाटप झालेल्या अल्पकालीन कर्जवाटप २७४.९२ लाख रूपयांपैकी २६१.७७ लाख रूपयांची वसूली झाली होती. त्यामुळे वाटप कर्जापैकी ४.६९ टक्के रक्कम थकबाकी स्वरूपात राहिली होती. तर २००१ मध्ये ८७८.१२ लाख रूपये अल्पकालीन कर्जावाटप झालेली असूनही या कर्जाची वसूली मात्र ८५४.०६ लाख रूपये झालेली आढळते. त्यामुळे त्या वर्षाची संस्थांची आर्थिक स्थिती भवकम झालेली आढळते. अल्पकालीन वसूल कर्ज रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात १११.६१ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ५४.१७ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळून येते. एकूण अभ्यासकाळात या वसूल कर्ज रक्कमेत २२६.२६ टक्के वाढ झालेली होती.

५.३.३ ब) मध्यमकालीन वसूल कर्जे

या कर्जाची मुदत एक वर्षाहून अधिक असल्याने दरवर्षी या नवीन कर्जाचे जसे वाटप होत असते तसेच चालू व जुन्या कर्जाची वसूलीही चालू असते. त्यामुळेच या कर्जाच्या वसूलीचा व कर्जवाटपाचा संबंध स्पष्ट करणे अवघड ठरते. सन १९९० मध्ये या निवडक संस्थांनी दिलेल्या मध्यमकालीन कर्जापैकी ६.२ लाख रूपयांची कर्जवसुली केलेली होती. तर २००१ मध्ये ही रक्कम २६.६५ लाख रूपये इतकी होती.

सन १९९० ते १९९६ या काळात मध्यमकालीन कर्जवसुली रक्कमेत १४८.२२ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ५३.६७ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळून येते. म्हणजेच अभ्यासकाळात कर्जवसुल रक्कमेत २८१.४५ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

५.३.४ मालरूपाने व रोखीने वसूल रक्कम

तालुक्यातील या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे तालुक्यातील सहकारी साखर कारखान्यांशी चांगले संबंध असल्याने विविध प्रकारच्या कर्जवसुलीसाठी या कारखान्यांची मदत घेतली जाते. सभासदांना कर्ज देताना ती कारखान्यांशी जोडली जात असल्याने कर्जदार सभासदांचा ऊस या साखर कारखान्यांना गेल्यावर त्यांच्या रक्कमेतून प्रथम अशा या संस्थांच्या कर्जाची रक्कम परस्पर पाठविली जाते. त्यालाच मालरूपाने वसूल रक्कम असे म्हणतात. अभ्यासकाळात या मार्गाने निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी बन्याच रक्कमेची वसूली केलेली आढळते. अर्थातच या काळात या रक्कमेच्या प्रमाणात घट होत गेलेली आढळते. सन १९९० मध्ये या संस्थांनी २६७.९७ लाख रूपये इतकी रक्कम वसूल केली होती तर २००१ मध्ये या वसूल कर्जाची रक्कम ८७७.११ लाख रूपये इतकी असलेली आढळते. सन १९९० ते १९९६ या काळात मालरूपाने व रोखीने वसूल कर्ज रक्कमेत ११२.४६ टक्के इतकी तर १९९६ ते २००१ या काळात ५४.१६ टक्के इतकी वाढ आढळून येते. म्हणजेच अभ्यासकाळात मालरूपाने वसूल झालेल्या कर्ज रक्कमेत २२७.५४ टक्क्यांपर्यंत घट झालेली आढळते.

५.३.५ व्यवस्थापन खर्च

कागल तालुक्यात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यात सातत्याने भर पडत गेल्याने त्यांचा व्यवस्थापन खर्चाही सतत वाढलेला आढळतो. या एकूण व्यवस्थापन खर्चांत प्रामुख्याने नोकरवर्गाचा पगार, भाडे, झीज व इतर खर्चांचा समावेश असतो. अभ्यासकाळात या व्यवस्थापन खर्चात लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ४३.१० लाख रूपये व्यवस्थापन खर्च झालेला होता. तर २००१ मध्ये ही रक्कम १६८.६८ लाख रूपये इतकी वाढलेली आढळते. व्यवस्थापन खर्चात १९९० ते १९९६ या काळात १५९.३० टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ५०.९३ टक्के वाढ इलेली आढळते. म्हणजेच एकूण अभ्यासकाळात या संस्थांच्या व्यवस्थापन खर्चात २९९.३६ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

५.३.६ नफा मिळविणाऱ्या संस्था व नफा रक्कम

वास्तविक पाहता प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या आपल्या सभासदांच्या विकासासाठी कार्य करीत असतात. नफ्यापेक्षा सेवेला प्राधान्य देऊन कार्य केली जात असताना प्रसंगी तोटाही येत असतो. तरीपण संस्थेचा खर्च भागविणे, लाभांश देणे, भविष्यकालीन तरतुदी व संस्थेची आर्थिक स्थिती मजबूत करण्यासाठी किमान नफा

मिळविण्यासाठी प्रयत्न करावेच लागतात. अभ्यासकाळातील या निवडक संस्थांचा यासंदर्भात विचार केल्यास नफा मिळविणाऱ्या संस्थांच्या संख्येत २८ वरून २४ पर्यंत अल्पशी घट झालेली असली तरी १९९० च्या तुलनेने २००१ च्या एकूण नफ्याच्या रक्कमेत बरीच वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये नफा मिळविणाऱ्या संस्थांनी ५.९७ लाख रूपयांचा नफा मिळविला होता. त्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये ही रक्कम २९.३४ लाख रूपये इतकी झालेली आढळते. नफा रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात १६४.४८ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ८५.८१ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात या नफा रक्कमेत ३९१.५४ टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते.

५.३.७ तोट्यातील संस्था व तोटा रक्कम

विविध कारणातून किमान प्रमाणात नफा मिळविणे आवश्यक असले तरी नफ्यापेक्षा सेवा महत्वाची मानली जात असल्याने कांही संस्थांना तोट्यात कार्य करावी लागतात. अभ्यासकाळात अशा तोट्यात चाललेल्या संस्थांच्या संख्येत सातवरून अकरा अशी वाढ झाली होती. परंतु या संस्थांच्या तोट्याच्या रक्कमेत मात्र खूपच वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये तोट्यात चाललेल्या ७ संस्थांना १.१५ लाख रूपये तोटा आलेला होता. तर २००१ मध्ये तोट्यात असलेल्या ११ संस्थांच्या तोट्याची रक्कम ७.९८ लाख रूपये इतकी होती. तोट्यात चालणाऱ्या संस्थांच्या तोटा रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात ३०९.५६ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ६९.४२ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. अभ्यासकाळातील या तोटा रक्कमेतील वाढीचे प्रमाण ५९३.९१ टक्के इतके होते.

५.३.८ नोकरवर्ग

अभ्यासकाळात तालुक्यातील एकंदर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची व्याप्ती व कार्य यांच्यात झापाट्याने वाढ झाली होती. पूर्वी या संस्थांचा आकार कमी असल्याने एक अथवा दोन संस्थांची कामे एकाच सचिवाकडे सोपविली असल्याने सचिवांची संख्या कमी होती. परंतु हळुहळु संस्थांची व्याप्ती व कार्य वाढू लागल्यावर शक्यतो स्वतंत्र सचिवाची नेमणूक करण्यात आलेली आहे. त्यामुळे अभ्यासकाळातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या सारखीच असली तरी त्यांच्या सचिवांची संख्या २९ वरून ३४ वर तर नोकरवर्गाची संख्या ६० वरून ६६ वर गेलेली आढळते.

सचिवांच्या संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात १०.३४ टक्के तसेच इतर सेवकवर्गाच्या संख्येत ४.७६ टक्के वाढ झालेली आहे. सन १९९६ ते २००१ या काळात हे प्रमाण अनुक्रमे ६.२५ टक्के व ४.७६ टक्के आहे. तसेच एकूण अभ्यासकाळातील हे प्रमाण सचिवांमध्ये १७.२४ टक्के व इतर सेवकवर्गात १०.७० टक्के इतके आढळते.

५.४ कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा कर्जपुरवठा
अलिकडील काळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासद
शेतकऱ्याच्या विकासासाठी नवनवीन कार्ये सुरु केलेली आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कार्याची
संख्या व व्याप्ती यात सतत वाढ होत आहे. तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी
पतसंस्थांनीही वाढत्या प्रमाणात कार्ये केलेली होती. त्यामुळे या संस्थांचा कार्यात्मक
दृष्टिकोनातून अभ्यास करताना त्या कार्याचे भिन्न स्वरूप व कालावधी यांच्या अनुरोधाने
विभाग पाडून अभ्यास करणे सोयीचे ठरते. या संस्था बहुउद्देशी स्वरूपाच्या असल्याने
त्यांच्याकडून केल्या जाणाऱ्या एकूण कार्याचे कर्जविषयक कार्ये व इतर कार्ये असे दोन
प्रमुख प्रकार पाडता येतात. कर्जपुरवठा कार्यात विविध प्रकारच्या व कालावधीच्या
कर्जांचा पुरवठा केला जातो. तर इतर कार्यात शेती आदाने, शेती सेवा व ग्राहक मालाच्या
वितरणाचे कार्य केलेले आढळते.

कागल तालुक्यातील या निवडक संस्थांनी पुरविलेल्या कर्जांच्या भिन्न
कालावधीनुसार अल्पकालीन, मध्यमकालीन व दीर्घकालीन असे तीन प्रकार पाडता
येतात. कर्जाच्या उद्देशानुसार त्यांच्या वापराचा कालावधी भिन्न असतो व त्या आधारेच
असे वर्गीकरण करता येते. अर्थातच या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था प्रामुख्याने
अल्पकालीन कारणासाठी कर्जे देत असल्याने त्यांच्या एकंदर कर्जवाटपात अल्पकालीन
कर्जाचे प्रमाण व रकमा सर्वाधिक असलेल्या आढळतात. म्हणूनच या संस्थांच्या कार्याचे विश्लेषण
करताना त्यांच्या अल्पकालीन कर्जपुरवठ्याचा प्रथम विचार करणे आवश्यक ठरते.

तक्ता क्रमांक ५.६

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या

अल्पकालीन कर्जांची (सर्वसाधारण) कारणपरत्वे वर्गवारी

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मधील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)
अ	पिक कर्जे			
१	भात	७.६३	१.९१	१.६९
२	ज्ञारी	४.९५	४.९४	१०.२४
३	डाळी व कडधान्ये	- ४०.३८	- ६२.८२	- ८१.४१
४	तेलाबिया	३३४.५४	६६.१०	६२१.८१
५	ऊसा	१२०.८८	५७.५४	२४७.९८
६	इलर पिके	४६२.५	११५.५५	१११२.५
ब	एकूण शेती कर्जे			
१	रोड्होने (रूपये)	१०२.४७	५३.१४	२१०.०६
२	मालरूपाने	१०२.४६	५३.१५	२१०.०७
क	इलर कारणासाठी कर्जे	५८.८२	३३.३३	१११.७६
ड	विगर शेती कर्जे			
	खावटी कर्जे	१६०.४६	२७.४२	३३१.८९

आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांचे कार्यालयांनी कागदपत्रांवरून

कागल तालुक्यातील इतर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी ज्याप्रमाणे शेती, बिगरशेती व पिक कर्जे याद्वारे अल्पकालीन कर्जाचा पुरवठा केलेला आहे. त्यामुळे यानिवडक संस्थांच्या अल्पकालीन कर्जाचा अभ्यास करताना त्या पद्धतीने करावा लागतो.

५.४ अ) पिक कर्ज

या संस्थांच्या एकूण कर्जपुरवठ्यात अल्पकालीन कर्जाचे व या अल्पकालीन कर्जात शेती कर्जाचे प्रमाण अधिक असलेले आढळते. साधारणपणे पिक लागवडीसाठी येणारा विविध खर्च भागवून शेती उत्पादन वाढविता यावे म्हणून पिक कर्जे दिली जातात. पूर्वी योग्य तारण घेऊनच शेत्ला कर्जे दिली जात होती. परंतु अलिकडील नवीन पिक कर्ज योजनेनुसार शेतकऱ्याच्या तारणापेक्षा त्याची कर्जाची गरज, परतफेड करण्याची क्षमता व प्रामाणिकपणा लक्षात घेऊन उभ्या पिकाच्या तारणावर कर्जे दिली जात आहेत. कागल तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनीही पीक कर्ज योजनेअंतर्गत विविध पिकांना वाढत्या प्रमाणात कर्जे दिलेली आढळतात. प्रत्येक पिकांचे स्वरूप, त्यांचा लागवडीचा कालावधी व लागवड खर्च कमी अधिक येत असल्याने विविध पिकांना दिल्या जाणाऱ्या विविध पिक कर्जाचे प्रमाणही कमी अधिक आढळते. पीक पद्धती ही प्रामुख्याने जमीन, हवामान, पाणीपुरवठा वैरे घटकांवर अवलंबून असते. कागल तालुक्यातील सुपीक जमीन व अलिकडील काळातील पाणीपुरवठ्याच्या वाढत्या सोयामुळे ऊस हे सर्वात महत्वाचे पीक बनले असून अलिकडे त्याच्या लागवडीत सातत्याने वाढ होत आहे. ऊस पिका खालोखाल तालुक्यात भात पिकाखालील जमीनीचे क्षेत्र आढळते. त्यानंतर ज्वारी, तेलबिया व इतर पिकांचा क्रम लागतो. पिकाखालील लागवडीचे क्षेत्र व उत्पादन खर्च यांच्या आधारे कर्जे दिलेली असल्याने या निवडक संस्थांच्या पिककर्जाची परिस्थिती सतत बदलत गेलेली आढळते. ऊस हे सतत प्रमुख पीक राहिल्याने एकूण शेती कर्जात ऊस पिक कर्जाची रक्कम सर्वाधिक आढळते. अभ्यासकाळात तिच्यात सतत वाढ झालेली आहे. सन १९९० मध्ये या निवडक संस्थांनी २२७.३८ लाख रूपयांची ऊस पिक कर्जे दिलेली होती. त्या वर्षीच्या एकूण शेती कर्जात या ऊस पिकांचे प्रमाण ८३.६२ टक्के इतके प्रचंड होते. सन २००१ मध्ये या संस्थांनी ७९१.२५ लाख रूपयांचे कर्ज दिले होते. ऊस पिकासाठी देण्यात आलेल्या कर्जात १९९० ते १९९६ या काळात १२०.८८ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ५७.५४ टक्के इतकी वाढ झालेली होती तर २००१ च्या एकूण पिक कर्जात ऊस पिक कर्जाचे प्रमाणे ९३.८५ टक्के इतके वाढलेले होते. ऊस पिकानंतर महत्वाच्या असलेल्या भात पिकासाठी दिलेल्या पिक कर्जाचा दुसरा क्रमांक येतो. सन १९९० मध्ये भात पिकासाठी ३४.०९ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा करण्यात

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 167

आला होता. तर २००१ मध्ये तो ३७.५५ लाख रूपये होता. सन १९९० ते १९९६ या काळात भात पिकासाठी देण्यात आलेल्या कर्जात ७.६३ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात १.११ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात हा कर्जपुरवठा १०.१४ टक्केनी वाढलेला होता. सन १९९० मध्ये भात पिक कर्जाचे एकूण शेती कर्जाशी १२.५३ टक्के इतके प्रमाण होते. तर २००१ मध्ये ते ४.४५ टक्के इतके कमी झाल्याचे आढळते.

भात पिकानंतर कागल तालुक्यात ज्वारीच्या पिकाला महत्व असलेने ज्वारी पिकासाठी दिलेल्या कर्जाचा त्यानंतर क्रमांक आढळतो. सन १९९० मध्ये ज्वारी पिकासाठी ८.२५ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा करण्यात आला होता. तर २००१ मध्ये ही कर्ज रक्कम ९.०५ लाख रूपये म्हणजे १९९० च्या तुलनेने ९.६९ टक्के इतकी अधिक असलेली आढळते.

अलिकडील काळात नदयांच्या वाढत्या पाणीपुरवठ्याच्या सोयीमुळे अभ्यासकाळात कागल तालुक्यात तेलबिया उत्पादन फायदेशीर ठरत गेल्याने तेलबियासाठी या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून दिलेल्या कर्ज रक्कमेतही लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या निवडक संस्थांनी ०.५५ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा केलेला होता. तो वाढून २००१ मध्ये ३.९७ लाख रूपये झालेला आढळतो. तेलबियांच्या एकूण कर्जपुरवठ्यात १९९० ते १९९६ या काळात ३३४.५४ टक्के तर १९९६ ते २००१ या काळात ६६.१० टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळून येते. एकूण अभ्यासकाळातील या कर्जाच्या वाढीचे प्रमाणे ६३१.८१ टक्के इतके आढळते.

वाढत्या पाणीपुरवठ्यामुळे इतर पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ होत असताना डाळी व कडधान्याखालील लागवडीच्या क्षेत्रात झापाठ्याने घट झाली. शिवाय या पिकांवरील वाढती रोगराई व घटते उत्पादन यातूनही या पिकांचे प्रमाण घटत राहीले आहे. परिणामी अभ्यासकाळात डाळी व कडधान्याखालील लागवडीच्या क्षेत्रात कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या कर्ज रक्कमेत झापाठ्याने घट झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या संस्थांनी डाळी व कडधान्याखालील लागवडीच्या कर्जपुरवठ्यात १.५६ लाख रूपये कर्ज पुरवठा केलेला होता. अभ्यासकाळात या कर्जपुरवठ्यात घट होत जाऊन २००१ मध्ये तो केवळ ०.२९ लाख रूपयांवर आल्याचे दिसते. डाळी व कडधान्यांच्या कर्जपुरवठ्यात १९९० ते १९९६ या काळात ४०.३८ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ६२.८२ टक्के इतकी घट झाल्याचे आढळते. एकूण अभ्यासकाळात ही घट ८१.४१ टक्के इतकी झाल्याचे दिसून येते.

अलिकडील काळातील बदलत्या शेती परिस्थितीत नवनवीन पिकांची लागवड होत आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने तंबाखू, मक्का, मिरची, नाचणी वगैरे पिकांचा समावेश आढळतो. अर्थातच इतर प्रमुख पिकांच्या तुलनेत या पिकाखालील लागवडीचे क्षेत्र खूपच कमी असल्याने या निवडक संस्थांनी इतर पिकांना दिलेल्या कर्जाची रक्कमही खूपच कमी आढळते. अर्थातच अभ्यासकाळात या कर्जाच्या रक्कमेत वाढ झालेली आढळते.

सन १९९० मध्ये या इतर पिकांसाठी निवडक संस्थांनी ०.०८ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा केला होता. तो २००१ मध्ये ०.९७ लाख रूपये इतका झालेला आढळतो. इतर पीक कर्जाच्या रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात ४६२.५ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ११५.५५ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. एकूण अभ्यासकाळातील इतर पिक कर्जाच्या रक्कमेतील वाढीचे प्रमाण १११२.५ टक्के इतके आढळते.

५.४ ब) एकूण शेती कर्ज

वरील विविध पिकांच्या मशागतीसाठी येणारा खर्च भागाविण्यात यावा म्हणून शेतकऱ्याना पिक कर्ज योजनेअंतर्गत शेती कर्ज दिली जातात. या उत्पादक शेती कर्जाचा अनुत्पादक कारणांसाठी उपयोग होऊ नये म्हणून ही पिक कर्ज एकावेळी न देता पिकाच्या मशागतीसाठी येणारा खर्च लक्षात घेऊन हप्त्याहप्त्याने दिली जातात. शिवाय शेतकऱ्याना लागणाऱ्या खते, औषधे वगेरे सारख्या आदानांच्या स्वरूपात ती दिली जातात. त्यामुळेच या पिक कर्जाचे रोख कर्ज व मालरूपाने कर्ज असे दोन विभाग केले जातात. या दोन्ही पद्धतीने एकूण कर्जपैकी पन्नास टक्के कर्जवाटप केले जाते. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण शेती कर्ज रक्कमेत सतत वाढ झालेली असून त्यातील पन्नास टक्के रोखीने व पन्नास टक्के मालरूपाने वाटप केलेली आढळता.

५.४ क) इतर कारणांसाठी कर्ज

पिक कर्ज एक रकमी व रोख स्वरूपात दिल्यास ती अनुत्पादक कारणांसाठी वापरली जाऊन वाया जाण्याची भिती असते. म्हणूनच ती जशी हप्त्याहप्त्याने रोख व मालरूपाने दिली जातात तसेच सभासदांच्या इतर कारणांची तरतुद करण्याच्या हेतूनेही इतर कारणांसाठीची कर्ज दिली जातात. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी ०.९७ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा केलेला होता. तर २००१ मध्ये ०.३६ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा केलेला होता. इतर कारणांसाठी करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठा रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात ५८.८२ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ३३.३३ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. एकूण अभ्यासकाळात या कर्ज रक्कमेत १११.७६ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळून येते.

५.४ ड) बिगरशेती कर्ज : खावटी कर्ज

सर्वसाधारण आर्थिक गटातील गरीब लोकांना ज्याप्रमाणे उपभोग कारणांसाठी कर्ज दिली जातात तसेच भूमीहीन, अल्पभूधारक व बलुतेदार या आर्थिकदृष्ट्या मागास गटातील लोकांना उपभोग कर्जाच्या स्वरूपातही खावटी कर्ज दिली जातात. साधारणपणे ही कर्ज मर्यादा ५०० रूपयांपर्यंत आढळते. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या या खावटी कर्ज रक्कमेत वेगाने वाढ झालेली आढळते.

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 169

सन १९९० मध्ये ही कजे ३.०१ लाख रूपये इतकी होती. ती वाढून २००१ मध्ये ९.९९ लाख रूपये इतकी झालेली होती. खावटी कर्ज रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात १६०.४६ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात २७.४२ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते.

५.५ कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्ज (मागासवर्गीय) कागल तालुक्यातील एकूण लोकसंख्येत मागासवर्गीयांचा भरणा लक्षणीय आहे. या लोकांकडे कमी अर्थिक प्रमाणात जमीन व इतर मालमत्ताही आहे. परंतु इतर उत्पन्नाची साधने व उत्पन्न प्रमाण कमी असल्याने त्यांची अर्थिक स्थिती मागासलेलीच आढळते. सर्वसामान्य गरीब अर्थिक गटातील लोकांच्या उत्तरीसाठी कार्ये करणाऱ्या या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण सभासदांपैकी या मागास जाती व जमातीतील सभासदांचे प्रमाण केवळ ६.८१ टक्के इतकेच आढळते. या मागासवर्गीय सभासदांची कमी संख्या व कमी अर्थिक क्षमता असूनही निवडक कृषी पतसंस्थांनी अशा लोकांना कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. या कर्जपुरवठ्याचे प्रमाण कमी असले तरी त्यांच्या अर्थिक उत्तरीसाठी तो महत्वाचा ठरलेला आहे. अभ्यासकाळातील कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मागासवर्गीय सभासदांना केलेल्या कर्जपुरवठ्याची परिस्थिती तक्ता क्रमांक ५.७ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.७

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अल्पकालीन कर्जाची (मागासवर्गीय) कारणपरत्वे वर्गवारी

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ या मध्यात वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ या मध्यात वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ या मध्यात वाढ (जॅकडा)
अ	शेती कर्जे			
१	एकूण कर्जे	१२२.७	६९.१०	२७५.५२
२	रोड्वीने	१२१.१२	६९.२८	२७५.६७
३	मालरूपाने	१२२.२२	६८.९१	२७५.३७
४	विगरशेती कर्जे - खावटी कर्जे	- ४१.१७	- ६०.००	- ७६.४७

आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांचे कार्यालयीन कागदपत्रांवरून [टिप : कागल तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मागासवर्गीय सभासदांकडे असलेले जमीनचे एकूण क्षेत्र खूपच कमी असून विविध पिकांखालील क्षेत्रही कमी आहे. त्यामुळे या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मागासवर्गीय सभासदांना पिकवार दिलेल्या अल्प रक्कमांचे एकत्रीकरण करून वरील तक्त्यातील एकूण पिक कर्ज रक्कम तयार केलेली आहे.]

५.५ अ) एकूण शेती कर्जे

कागल तालुक्यातील एकूण लोकसंख्येत मागासवर्गीय लोकसंख्या भरपूर असूनही त्यांचे निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदत्वाचे प्रमाण कमी आहे. अभ्यासकाळातील त्यांच्या संख्येत घटही झालेली आहे. त्यामुळे या काळात मागासवर्गीयांना दिलेल्या एकूण शेती कर्जात वाढ झालेली असली तरी एकूण कर्ज रक्कमेचे प्रमाण खूपच कमी होते. सन १९९० मध्ये या निवडक संस्थांनी मागासवर्गीयांना एकूण केवळ ६.६६ लाख रूपयांचा शेती कर्जपुरवठा केलेला होता. सन २००१ मध्ये ही रक्कम २५.०१ लाख रूपये म्हणजेच २७५.५२ टक्के इतकी अधिक आढळत असली तरी या संस्थांनी दिलेल्या बिगर मागासवर्गीय सभासदांना एकूण पिक कर्जाच्या रक्कमेच्या २००१ च्या रक्कमेच्या ही रक्कम २.५९ टक्के इतकीच आढळते. मागासवर्गीय सभासदांना करण्यात आलेल्या अल्पकालीन कर्जपुरवठ्यात १९९० ते १९९६ या काळात १२२.०७ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ६०.१० टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

५.५ ब) बिगरशेती कर्जे - खावटी कर्जे

सर्वसाधारण सभासदांकडून उत्पादक शेती कारणांचा गैरवापर होऊ नये म्हणून दिल्या गेलेल्या उपभोग कर्जप्रमाणेच या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात मागासवर्गीय सभासदांना खावटी कर्जाच्या स्वरूपात कर्ज दिलेली आढळतात. अर्थातच या सभासदांची कमी व घटती संख्या आणि त्यांची मर्यादित आर्थिक क्षमता यामुळे त्यांना दिलेल्या या खावटी कर्जाची रक्कम खूपच कमी असून अभ्यासकाळात तिच्यात वेगाने घट झालेली आहे. सन १९९० मध्ये या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मागासवर्गीयांना ०.१७ लाख रूपयांची खावटी कर्ज दिलेली होती. ती त्या वर्षीच्या एकूण खावटी कर्जाची रक्कम खूपच कमी असून अभ्यासकाळात तिच्यात वेगाने घट झालेली आहे. सन २००१ मध्ये या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या मागासवर्गीय सभासदांना केवळ ०.०४ लाख रूपये इतकाच कर्जपैकी हे प्रमाण १८.१८ टक्के इतकेच आढळते. खावटी कर्ज रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात ४१.१७ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ६० टक्के इतकी घट झाल्याचे आढळते. एकूण अभ्यासकाळात हे घटीचे प्रमाण ७६.४७ टक्के इतके आढळते.

५.६ कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची मध्यमकालीन कर्जे (सर्वसाधारण)

आपल्या सभासद शेतकयांचा सर्वांगीण विकास करीत असताना त्यांच्या अल्पकालीन उत्पन्न वाढीबरोबरच मध्यमकालीन उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी प्रयत्न करणे आवश्यक असते. कागल तालुक्यातील अशा निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांना अल्पकालीन शेती

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 171

कर्जाबरोबरच त्यांची मध्यमकालीन शेती सुधारणा पुरक उद्योगांचा विकास व नवनवोन उत्पन्न साधने उपलब्ध करून देण्यासाठी लागणाऱ्या मध्यमकालीन गुंतवणूक व खर्चासाठी या संस्थांनी मध्यम मुदत कर्जपुरवठा केलेला आहे. अशा कर्जपुरवठ्याची अभ्यासकाळातील स्थिती तक्ता क्रमाक ५.८ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.८

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची

मध्यमकालीन कर्जे (सर्वसाधारण)

अ. नं.	नाशील	१९९० ते १९९६ मध्यात वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मध्यात वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मध्यात वाढ (शेकडा)
१	एकूण कर्जे	२०१.००	५६.९४	३७२.४२
२	विहीर दुरुस्ती कर्जे	४३०.५९	७४.५९	८२५.९९
३	माशनरी खेडे कर्जे	३३५.६५	५५.६६	५७८.१६
४	घोल व गाडी कर्जे	३८२.२२	६९.२१	७१५.९८
५	दूधती जनावरे कर्जे	१३८.३४	५४.४३	२६८.०८
६	मोळ्या कर्जे	६८५.३२	११२.०५	१५७१.५५
७	शेती कर्जे	२९७.८८	५७.८६	५८८.५२
८	कॉबड्या कर्जे	९२२०.२८	१३३.२२	२१६३७.५८
९	गोवर रेस प्लॅट कर्जे	- ५७.४२	- ९०.१४	- ९६.४४
१०	आशांगिक सहकारी प्रीकर्या संस्थांची शे असं छारेदी कर्जे	१६२.७४	५३.३९	३०३.०३

आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

५.६.१ एकूण कर्जे

आपल्या गरीब शेतकऱ्याच्या मध्यमकालीन उत्पन्नात वाढ करण्याच्या हेतूने आवश्यक ठरणाऱ्या गुंतवणूक व खर्चासाठी कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात मध्यमकालीन कर्जपुरवठा केलेला आढळतो.

या काळातील या कर्जाची रक्कम जशी मोठी आहे तसेच या कर्ज रक्कमेत सतत मोठ्या प्रमाणात वाढही झाली आहे. सन १९९० मध्ये या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासद शेतकऱ्याना ५१००.३८ हजार रूपयांचा कर्जपुरवठा केला होता. त्यात सतत वाढ होऊन ही रक्कम २००१ मध्ये २४०९५.४२ हजार रूपये इतकी झालेली होती. सर्वसाधारण मध्यमकालीन एकूण कर्ज रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात २०१ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ५६.९४ टक्के इतकी वाढ आढळते. अभ्यासकाळात या एकूण कर्ज रक्कमेत झालेली ही वाढ ३७२.४२ टक्के इतकी आढळते.

५.६.२ विहीर दुरुस्ती कर्जे

कागल तालुक्यातील पारंपारिक शेती व्यवसायात विहीर हाच शेती पाणीपुरवठ्याचा महत्वाचा मार्ग होता. परंतु अलिकडील काळात काळमावाडी धरणातून सोडल्या जाणाऱ्या पाण्यामुळे विहीरीचे महत्व कमी झाले आहे. त्यामुळेच या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाकडून जुन्या विहीरी दुरुस्तीसाठी पुरविलेली रक्कम

बरोच कमी आढळते. अथोतच अलिकडील काळातील विहीर दुरुस्तीच्या वाढत्या खर्चामुळे ही रक्कम वाढलेली दिसत असली तरी तिचे एकूण कर्जातील प्रमाण अत्यंत कमी आढळते. सन १९९० मध्ये या निवडक संस्थांनी आपल्या सभासदांना विहीर दुरुस्तीसाठी ४१.०८ हजार रूपयांचा कर्जपुरवठा केला होता. सन २००१ मध्ये ही रक्कम ३८०.४० हजार रूपये इतकी वाढलेली दिसत असली तरी त्या वर्षाच्या या संस्थांच्या एकूण कर्ज रक्कमेत हे प्रमाण केवळ १.५७ टक्के इतकेच आढळते. विहीर दुरुस्ती कर्ज रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात ४३०.५९ टक्के आणि १९९६ ते २००१ या काळात ७४.५९ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. एकूण अभ्यासकाळातील वाढीचे हे प्रमाण ८२५.९९ टक्के इतके आढळते.

५.६.३ मशिनरी खरेदी कर्जे

आपल्या सभासदांचे मध्यमकालीन उत्पन्नाचे मार्ग वाढविण्याच्या हेतूने कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांना मळणी मशिन, इलेक्ट्रीक मोटार, शिलाई मशिन, पाईपलाईन, फवारणी यंत्र खरेदी करण्यास बन्याच मोठ्या प्रमाणात कर्ज दिलेली आहेत. अभ्यासकाळात या कर्ज रक्कमेत प्रचंड वाढ झालेली आहे. सन १९९० मध्ये ही कर्ज रक्कम ११४७.३८ हजार रूपये इतकी होती. तर २००१ मध्ये ही रक्कम ७७८१.०९ हजार रूपये इतकी झाली होती. मशिनरी खरेदी कर्ज रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात ३३५.६५ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ५५.६६ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. म्हणजे अभ्यासकाळात या कर्ज रक्कमेत ५७८.१६ टक्के इतकी वाढ झालेली होती.

५.६.४ बैल व गाडी कर्जे

कागल तालुक्यातील अलिकडील काळातील बदलत्या परिस्थितीत पारंपारिक शेती कामाबरोबरच साखर कारखाने व इतर उद्योगातही बैलगाडीचा वापर वाहतुकीसाठी वाढल्याने सामान्य शेतकऱ्याना बैलगाडी हे एक चांगले खात्रीशीर उत्पन्नाचे साधन बनले आहे. त्यामुळे सामान्य शेतकऱ्यामध्ये बैल व गाडी खरेदी करण्याची प्रवृत्ती झापाण्याने वाढत आहे. तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासद शेतकऱ्याना या कामी वाढत्या प्रमाणात कर्ज दिलेली आढळतात.

सन १९९० मध्ये या कर्जाची रक्कम ४६४.५९ हजार रूपये इतकी होती. ती २००१ मध्ये ३७९०.९७ हजार रूपये इतकी झालेली आढळते. सन १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात बैल व गाडी कर्जाच्या रक्कमेत ३८३.२२ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ६९.२१ टक्के इतकी वाढ झाली आहे. अभ्यासकाळातील एकूण कर्ज रक्कमेत झालेली वाढ ही ७१५.९८ टक्के इतकी आढळते.

५.६.५ दुभती जनावरे कर्जे

अलिकडील काळातील तालुक्यात वेगाने वाढत असलेल्या ग्रामीण लोकसंख्येतील बेकारीचे प्रमाण कमी करून वर्षभर उत्पन्न देणारा महत्वाचा व्यवसाय म्हणून दुध व्यवसायाला तालुक्यात महत्व प्राप्त झालेले आहे. अलिकडे पाणीपुरवठ्याच्या सोयी वाढल्याने पशुपालन व्यवसाय फायदेशीर बनत आहे. आपल्या सभासद शेतकऱ्याना हा व्यवसाय करण्यास मदत करण्याच्या हेतूने तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात प्रचंड कर्जपुरवठा केलेला असून त्यातील वाढ ही लक्षणीय होती. सन १९९० मध्ये या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांना दुभती जनावरे घेण्यासाठी ३०५०.०० हजार रूपये कर्जपुरवठा केलेला होता. तर २००१ मध्ये ही कर्ज रक्कम ११२२६.७० हजार रूपये इतकी होती. दुभती जनावरे कर्ज रक्कमेत १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात १३८.३४ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ५४.४३ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळून येते. म्हणजेच एकूण अभ्यासकाळात या कर्ज रक्कमेत २६८.०८ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळून येते.

५.६.६ शेळ्या व मेंढ्यासाठीची कर्जे

कागल तालुक्यात पारंपारिक पद्धतीने शेळ्या व मेंढ्या पालनाचा व्यवसाय केला जात असला तरी अलिकडे मांस व लोकरीच्या वाढत्या किंमतीमुळे हा व्यवसाय अधिकाधिक फायदेशीर होत आहे. त्यामुळे अलिकडे ठाराविक पारंपारिक लोकांबरोबरच इतर लोकही शेळ्या व मेंढ्या पालनाचा स्वतंत्र व्यवसाय करीत असताना आढळतात. तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अशा लोकांना अभ्यासकाळात वाढत्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. सन १९९० मध्ये यासंदर्भात १३.५४ हजार रूपयांचा कर्जपुरवठा केलेला होता. तर २००१ मध्ये ही कर्ज रक्कम १०७.८४ हजार रूपये इतकी झालेली होती. सन १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात शेळ्या व मेंढ्यासाठीच्या कर्जामध्ये ३६०.२६ टक्के आणि १९९६ ते २००१ या काळात ७३.०४ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे दिसून येते. म्हणजेच एकूण अभ्यासकाळात या कर्ज रक्कमेत ६९६.४५ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते.

५.६.७ कोंबड्या पालन कर्जे

कागल तालुक्यातील बदलत्या परिस्थितीत जे नवनवीन पुरक उद्योग महत्वाचे ठरत आहेत त्यामध्ये कोंबड्या पालन व्यवसाय एक महत्वाचा व फायदेशीर बनलेला आहे. त्यामुळे अलिकडे अधिकाधिक लोक हा व्यवसाय करताना आढळतात. अर्थातच व्यवसाय म्हणून करीत असताना पारंपारिक पद्धतीऐवजी बंदिस्त कोंबडी पालन व्यवसाय फायदेशीर ठरत आहे. परंतु त्यासाठी अधिकाधिक खर्चही करावा लागत आहे.

या खर्चासाठी निवडक पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात वाढत्या प्रमाणात कर्जपुरवठा

केलेला आढळतो. सन १९९० मध्ये या संदर्भात केवळ १.३८ हजार रूपये इतकाच कर्जपुरवठा झालेला होता. तर २००१ मध्ये हा कर्जपुरवठा २९९.९८ हजार रूपये इतका झालेला होता. कोंबड्या पालन कर्जामध्ये १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात ९२२०.२८ टक्के आणि नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात १३३.२२ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे दिसून येते. म्हणजेच एकूण अभ्यासकाळात कोंबड्या पालन कर्जपुरवठ्यात २१६३७.६८ टक्के इतक्या प्रचंड प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते.

५.६.८ गोबर गॅस प्लॅन्ट कर्ज

ग्रामीण भागातील इंधन टंचाई व शेणाच्या दुरूपयोगाची समस्या कमी करण्यासाठी कागल तालुक्यात गोबर गॅस प्लॅन्ट योजनेचा विस्तार वेगाने करण्यात आला व त्यासाठी निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांना कर्जपुरवठाही केला. परंतु गोबर गॅस प्लॅन्टची गरज ही एकदाच व कायमस्वरूपी भागत असल्याने अभ्यासकाळात या कर्ज रक्कमेत वेगाने घट झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये यांसदर्भात २५८.७३ हजार रूपयांचा कर्जपुरवठा झाला होता. परंतु २००१ मध्ये केवळ ९.९७ हजार रूपयांचा कर्जपुरवठा झाल्याचे आढळते. गोबर गॅस प्लॅन्टसाठी करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यात १९९० ते १९९६ या काळात ५७.४२ टक्के इतकी व त्यानंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ९०.९४ टक्के इतकी घट झाल्याचे आढळते. म्हणजेच एकूण अभ्यासकाळात हे प्रमाण १९९० च्या तुलनेते १६.१४ टक्के इतकेच आढळते.

५.६.९ औद्योगिक सहकारी प्रक्रिया संस्था शेअर्स खरेदी कर्जे

कागल तालुक्यातील विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांनी आपले परस्परसंबंध चांगल्या तज्ज्ञ जपलेले आढळतात. त्यातूनच परस्परांना मदत करण्याच्या प्रयत्नातून एकमेकांचे शेअर्स आपल्या सभासदांना खरेदी करता यावेत म्हणून निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात वाढत्या प्रमाणात कर्जे दिलेली आढळतात. सन १९९० मध्ये यांसदर्भातील कर्ज रक्कम १२३.६८ हजार रूपये इतकी झालेली होती. तिच्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये ती ४९८.४७ हजार रूपये इतकी झालेली होती. औद्योगिक सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या शेअर्स खरेदी कर्जात १९९० ते १९९६ या काळात १६२.७४ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ५३.५९ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे दिसून येते. म्हणजेच एकूण अभ्यासकाळात या कर्ज रक्कमेत ३०३.०३ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

५.७ कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची मध्यमकालीन कर्जे (मागासवर्गीय)

सर्वसाधारण आर्थिक गटातील लोकांना शेती विकासाबरोबरच मध्यमकालीन उत्पन्नाची साधने निर्माण करून देण्यासाठी या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 175

जसा विविध कर्जपुरवठा केलेला आहे तसेच आपल्या मागासवर्गीय सभासदांना मध्यमकालीन उत्पन्नाचे मार्ग उपलब्ध करून देण्यासाठी अभ्यासकाळात बराच कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. अर्थातच या मागासवर्गीयांकडे स्वतःची कमी जमीन असल्याने व या लोकांत नवीन व्यवसाय करण्याची प्रवृत्ती तुलनेने कमी असल्याने त्यांनी नवनवीन व्यवसायाचे प्रयत्न कमी प्रमाणात केलेले आढळतात. त्यामुळे अशा सभासदांना अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मर्यादित संदर्भात कमी प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. अभ्यासकाळातील या संस्थांच्या मध्यमकालीन (मागासवर्गीय) कर्जपुरवठ्याची परिस्थिती तक्ता क्रमांक ५.९ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.९

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मध्यमकालीन (मागासवर्गीय) कर्जाची कारणपरत्वे वर्गवारी

अ. नं.	तापशील	१९९० ते १९९६ मध्याल वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मध्याल वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मध्याल वाढ (शेकडा)
१	एकूण कर्जे	६५.७९	४८.१०	१४५.५५
२	मशिनरी खरेदी कर्जे	३३३.३३	१४२.९८	१५२.९५
३	घोल व गाडी खरेदी कर्जे	५६३.३५	७१.६४	१०३८.६२
४	दृभती जनावरे खरेदी कर्जे	५६.४२	४२.१४	१२०.७९
५	गावर गंस प्लॉन्ट कर्जे	- २८.७६	- २५.३७	- ४६.८३
६	ओशोणिक सहकारी प्राक्रिया संस्थांचे शासी खरेदी कर्जे	२४०.८८	१९९.५३	१२१.०६
७	खालाटी कर्जे	२८१.५४	८५.३१	६०७.०७

आधार : सहाय्यक उपनिवंधक, सहकारी संस्था, कागल यांच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

५.७.१ एकूण कर्जे

सर्वसाधारण आर्थिक गटातील लोकांप्रमाणे मागासवर्गीयांना दीर्घकालीन उत्पन्नाची विविध साधने उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी विविध पद्धतीने केलेल्या एकूण कर्जपुरवठ्यात सातत्याने वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये दिलेली एकूण कर्जे ३०३९१० रुपये इतकी होती. त्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये ती ७४६४५० रुपये इतकी झालेली आढळतात. निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मागासवर्गीयांना दिलेल्या मध्यमकालीन कर्ज रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात ६५.८९ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ४८.१० टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. म्हणजेच एकूण अभ्यासकाळात या कर्ज रक्कमेत १४५.५५ टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते.

५.७.२ मशिनरी खरेदी कर्जे

या सभासदांकडे स्वतःच्या मालकीच्या जमीनीचे प्रमाण कमी असल्याने शेती व्यातिरिक्त इतर कार्यात उत्पन्नाची साधने उपलब्ध करून देण्यासाठी या निवडक प्राथमिक

कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. या मागासवर्गीय सभासदांनी अभ्यासकाळात शिलाई यंत्रे, फवारणी यंत्रे, वेल्डिंग मशिन, मळणी मशिन वाढत्या प्रमाणात खरेदी केलेली असून या कृषी पतसंस्थांनी त्यांना प्रचंड प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. या संस्थांनी यासंदर्भात १९९० मध्ये २६२५ रूपयांचा कर्जपुरवठा केलेला होता. तो वाढून २००१ मध्ये ही रक्कम २७६४० रूपये इतकी झालेली आढळते. मशिनरी खरेदी कर्जामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ३३३.३३ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात १४२.१८ टक्के इतकी वाढ झालेली दिसून येते. या वाढीचे एकूण अभ्यासकाळातील प्रमाण हे १५२.१५ टक्के इतके आढळते.

५.७.३ बैल व गाडी खरेदी कर्जे

अलिकडील काळातील तालुक्यातील बदलत्या आर्थिक परिस्थितीत बैल व गाडी वाहतुक हे एक उत्पन्नाचे फायदेशीर साधन ठरल्याने सभासद शेतकऱ्याप्रमाणे मागासवर्गीय सभासद बैल व गाडी खरेदी करून स्वतःचा व्यवसाय सुरु केला आहे. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी त्याला या काळात वाढत्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. सन १९९० मध्ये असा २७७० रूपयांचा कर्जपुरवठा केलेला होता. तो २००१ मध्ये ३१५४० रूपये इतका होता. बैल व गाडी खरेदी कर्जामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ५६३.३५ टक्केव १९९६ ते २००१ या काळात ७१.६४ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे दिसून येते. म्हणजेच एकूण अभ्यासकाळात तो १०३८.६२ टक्क्यांनी वाढलेला आढळतो.

५.७.४ दुभती जनावरे कर्जे

अलिकडे कागल तालुक्यातील पाणीपुरवठ्याखालील शेतीचे क्षेत्र वाढल्याने पशुपालन व दुग्ध व्यवसाय फायदेशीर ठरलेला आहे. स्वतःची जमीन कमी असताना व कांहीजणांनी स्वतःची जमीन नसूनही अधिकाधिक प्रमाणात दुभती जनावरे पाळलेली आहेत. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी या मागासवर्गीयांना दुभती जनावरे खरेदी करण्यासाठी अभ्यासकाळात वाढत्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. सन १९९० मध्ये या संस्थांनी दुभत्या जनावरांसाठी २९२२६७ रूपये कर्जपुरवठा केलेला होता. तो २००१ मध्ये ६४५३०३ रूपये इतका झालेला होता. दुभत्या जनावरांसाठीच्या कर्जपुरवठ्यात १९९० ते १९९६ या काळात ५६.४२ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ४१.१४ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. एकूण अभ्यासकाळात या प्रकारच्या कर्जपुरवठ्यात १२०.७९ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते.

५.७.५ गोबर गॅस प्लॅन्ट कर्ज

कागल तालुक्यातील ग्रामीण इंधन समस्या कमी करण्यासाठी गोबर गॅस प्लॅन्ट योजनेचा विस्तार करण्यात आला. प्रारंभी सरकारने मागासवर्गीयांना प्राधान्य दिल्याने बहुसंख्य मागासवर्गीयांनी असे स्वतःचे प्लॅन्ट्स आधीच बाधून घेतलेले होते.

अभ्यासकाळात या प्लॅन्टसची संख्या कमी झाल्याने या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी यासंदर्भात दिलेल्या कर्ज रक्कमेतही घट झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये या मागासवर्गायांत गोबर गॅस प्लॅन्टसाठी १८८१ रूपयांचा कर्जपुरवठा केलेला होता. त्यात सतत झालेल्या घटीतून २००१ मध्ये केवळ १००० रूपयांचा कर्जपुरवठा झालेला आहे. गोबर गॅस प्लॅन्टसाठी करण्यात आलेल्या कर्जपुरवठ्यात १९९० ते १९९६ या काळात २८.७६ टक्के इतकी व १९९६ ते २००१ या काळात २५.३७ टक्के इतकी घट झाल्याचे आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळाच्या सुरुवातीच्या कर्ज रक्कमेच्या तुलनेत अभ्यासाअखेरच्या कर्ज रक्कमेचे प्रमाण केवळ ४६.८३ टक्के इतकेच आढळते.

५.७.६ औद्योगिक सहकारी प्रक्रिया संस्था शेअर्स खरेदी कर्ज

तालुक्यातील इतर प्रकारच्या सहकारी संस्थांचे शेअर्स खरेदी करणे सोपे जावे म्हणून निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या मागासवर्गाय सभासदांना अभ्यासकाळात कर्ज दिलेली असून त्यांच्यात बरीच वाढ झालेली आहे. सन १९९० मध्ये यासाठी ३०३३ रूपये इतका कर्जपुरवठा करण्यात आलेला होता. तर २००१ मध्ये यासंदर्भात ३०९६४ रूपयांचा कर्जपुरवठा केलेला होता. औद्योगिक संस्थांच्या शेअर्स खरेदी कर्जात १९९० ते १९९६ या काळात २४०.८८ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात १९९.५३ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात या कर्जातील वाढीचे हे प्रमाणे ९२१.०६ टक्के इतके आढळते.

५.७.७ खावटी कर्जे

मागासवर्गाय सभासदांच्या आकस्मिक खर्चासाठी व विशेषतः शिक्षण, आजारपण यासारख्या अनुत्पादक खर्चासाठी अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी बराच कर्जपुरवठा केलेला आढळतो. सन १९९० मध्ये ही रक्कम १४१४ रूपये होती तर २००१ मधील या कर्जाची रक्कम १९९८ रूपये इतकी होती. खावटी कर्ज रक्कमेत प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात २८१.५४ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ८५.३१ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. म्हणजेच एकूण अभ्यासकाळातील खावटी कर्ज रक्कमेत ६०७.०७ टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते.

५.८ कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची दीर्घकालीन कर्जे

शेतकऱ्यांना आपल्या दीर्घकालीन उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी दीर्घकालीन स्वरूपाच्या शेतकी सुधारणांची आवश्यकता असते. परंतु ही रक्कम खूप मोठी व दीर्घकालीन स्वरूपाची असल्याने सर्वसामान्य शेतकऱ्यांना अशा गुंतवणुकीअभावी आपली शेतकी सुधारणा करता येत नाही. म्हणूनच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अशी दीर्घकालीन कर्जे देण्याचे प्रयत्न केले आहेत. अर्थातच या संस्थांची भांडवलाची मर्यादा खूपच कमी

असल्याने त्यांना मोठ्या प्रमाणात व दीर्घकाळ अडकून पडणारा असा कर्जपुरवठा स्वतःच्या भांडवलातून अशक्य असतो. म्हणूनच अशी दीर्घकालीन कर्जे कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने संबंधित शेतकऱ्याना प्रत्यक्षपणे दिलेली आहेत. अर्थातच कर्जवाटप व कर्जवसुली सोपी होण्यासाठी सदरची कर्जे त्या कृषी पतसंस्थेमार्फत दिली जात असतात. त्यामुळे अशा दिलेल्या कर्जाची सर्व नोंद जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडे आढळते. अभ्यासकाळात निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्यामार्फत अशी कर्ज दिलेली आढळतात. या कर्जाची परिस्थिती तक्ता क्रमांक ५.१० मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.१०

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या दीर्घकालीन कर्जाची कारणपरत्वे वर्गवारी

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मधील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)
१	नवीन विहीर कर्जे	१८०.००	५६.३४	३३७.७७
२	पाईप खरेदी कर्जे	५७.१०	२६.८२	९९.२५
३	इलेक्ट्रीक मोटर खरेदी कर्जे	९४.२५	७६.३३	२४२.५२
४	ट्रॅक्टर व ट्रेलर खरेदी कर्जे	४०.४९	७३.१९	१४३.३२
५	इतर मशिनरी खरेदी कर्जे	७४२.८५	३०.५०	१०००.००
६	शेतावर गोडावून बांधणी कर्जे	११४.५४	१३.८६	१४०.००
७	जमीन सपाटीकरण कर्जे	-२१.७५	-३६.५८	-५०.३८

आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

५.८.१ नवीन विहीर कर्जे

शेती पाणीपुरवठ्यात पूर्वीपासून विहीरीना महत्वाचे स्थान होते. परंतु अलिकडे संपूर्ण तालुक्यात नदीमार्फत होण्याच्या पाणीपुरवठ्याचे प्रमाण खूपच वाढले आहे. परिणामी विहीर पाणीपुरवठ्याचे महत्व व प्रमाण खूपच कमी झाले आहे. नवीन विहीर क्वचितच ठिकाणी खोदली जात असल्याने अभ्यासकाळात कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमार्फत नवीन विहीर खुदाईसाठी दिलेल्या कर्जाचे प्रमाण खूपच कमी आढळते. सन १९९० मध्ये या संस्थांनी यासंदर्भात ०.४५ लाख रूपये इतका कर्जपुरवठा केलेला होता. अभ्यासकाळात या कर्जपुरवठ्यात चढउतार होवून तो २००१ मध्ये १.९७ लाख रूपये इतका केला होता. नवीन विहीर कर्जासाठी १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात १८० टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ५६.३४ टक्के इतका वाढीव कर्जपुरवठा करण्यात आलेला होता. म्हणजेच २००१ मधील हे कर्ज १९९० च्या तुलनेने ३३७.७७ टक्के इतके आढळते.

५.८.२ पाईप खरेदी कर्ज

वाढत्या पाणीपुरवठ्याच्या सोयीमुळे दूरवर इच्छित ठिकाणी पाणीपुरवठा

करण्यासाठी पाईप खरेदीची आवश्यकता असते. अभ्यासकाळात विशेषत: नदीतून असा पाणीपुरवठा करताना बन्याच दूरवर पाईपलाईन न्यावी लागल्याने शेतकऱ्याना मोळ्या प्रमाणात लागलेल्या कर्जांचा पुरवठा कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमार्फत केलेला आढळतो. सन १९९० मध्ये यासंदर्भात ४.०१ लाख रूपये इतका कर्जपुरवठा केला होता. तर २००१ मध्ये तो ७.९९ लाख रूपये इतका केलेला आढळतो. पाईप खरेदी कर्जामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ५७.१० टक्के इतकी व १९९६ ते २००१ या काळात २६.८२ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. म्हणजेच १९९० च्या तुलनेने २००१ मध्यील कर्जपुरवठा १९.२५ टक्क्यांनी अधिक झालेला होता.

५.८.३ इलेक्ट्रीक मोटार खरेदी कर्जे

अलिकडील काळातील वाढत्या पाणीपुरवठा सोयीबोरबर आवश्यकतेनुसार दूरवर पाणीपुरवठा करण्यासाठी लागण्याच्या इलेक्ट्रीक मोटारांची गरज अभ्यासकाळात सतत वाढत राहिली आहे. अशा इलेक्ट्रीक मोटार खरेदीसाठी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमार्फत दिलेल्या कर्जात बरीच वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये यासंदर्भात ०.८७ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा केला होता. इलेक्ट्रीक मोटार खरेदी कर्ज रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात ९४.२५ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ७६.३३ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. म्हणजेच १९९० च्या तुलनेने २००१ मध्ये हा कर्जपुरवठा २४२.५२ टक्के इतका अधिक होता.

५.८.४ ट्रॅक्टर व ट्रेलर खरेदी कर्जे

अलिकडील काळात शेतीच्या यांत्रिकीकरणामुळे ट्रॅक्टरचा वापर व महत्व जसे वाढत आहे तसेच साखर कारखाने व इतर उद्योग वाढत असताना वाहतुक कार्यातही ट्रॅक्टर व ट्रेलरचा वापर वेगाने वाढलेला आहे. त्यामुळे ट्रॅक्टर व ट्रेलर हे खात्रीशीर उत्पन्नाचे महत्वाचे साधन बनलेले आहे. कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेनेही शेतकऱ्याना यासंदर्भात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमार्फत सतत कर्ज देण्याचे प्रयत्न केले आहेत. अभ्यासकाळात अशी बरीच कर्ज दिलेली असून १९९० मध्ये ही रक्कम ८.४७ लाख रूपये इतकी होती. सन २००१ मध्ये ही रक्कम २०.६१ लाख रूपये इतकी असलेली आढळते. प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात ट्रॅक्टर खरेदी कर्ज रक्कमेमध्ये ४०.४९ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ७३.१९ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. म्हणजेच १९९० च्या तुलनेने २००१ मध्ये ट्रॅक्टर व ट्रेलर खरेदीसाठी दिलेली रक्कम १४३.३२ टक्के इतकी जादा होती.

५.८.५ इतर मशिनरी खरेदी कर्जे

सामान्य लोकांना आपल्या उपजिविकेसाठी अधिकचे उत्पन्न मिळविता यावे

म्हणून विविध प्रकारची छोटी छोटी यंत्रे खरेदी करण्यासाठी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थामार्फत कर्जे दिलेली आढळतात. यामध्ये मळणी मशिन, वेल्डिंग मशिन, पिठाची गिरण वगैरेंचा समावेश होतो. अभ्यासकाळातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थामार्फत १९९० मध्ये ०.१४ लाख रूपये तर २००१ मध्ये १.५४ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा केलेला होता. इतर मशिनरी खरेदी कर्जामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ७४२.८५ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ३०.५० टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. एकूण अभ्यासकाळातील या कर्जातील ही वाढ दहापट (१००० टक्के) इतकी आढळते.

५.८.६ शेतघर गोडावून बांधणी कर्जे

बहुतेक शेतमाल नाशवंत असल्याने हंगामानंतर तो उन, वारा, पाऊस, किटक यांच्यापासून व्यवस्थित सुरक्षित न ठेवल्यास शेतकऱ्यांचे प्रचंड नुकसान होते. बहुतेक शेतकरी छोट्याशा घरात राहत असल्याने अशा सुरक्षित गुदामांच्या त्यांच्याकडे सोयी नसतात. त्यामुळे एकतर शेतमालाचा दर्जा कमी होऊन त्यांचे नुकसान होते किंवा असे नुकसान टाळण्यासाठी त्याला बाजारातील मिळेल त्या किंमतीला शेतमाल विकावा लागल्याने नुकसान होत असते. हे टाळण्यासाठी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने अभ्यासकाळात गरजु शेतकऱ्यांना शेतघर गोडावून बांधणीसाठी निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थामार्फत कर्जे दिलेली आहेत. सन १९९० मध्ये यासंदर्भात ०.५५ लाख रूपये इतकी कर्जे दिलेली होती तर २००१ मध्ये १.३२ लाख रूपये कर्जे दिलेली आढळतात. शेतघर व गोडावून बांधणी कर्जामध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ११४.५४ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ११.८६ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळून येते. सन १९९० च्या तुलनेने २००१ मध्ये ही रक्कम १४० टक्के इतकी जादा आढळते.

५.८.७ जमीन सपाटीकरण कर्जे

उन, वारा, पाऊस वगैरेमुळे दीर्घकाळात जमीनीची धूप होत राहून झालेल्या झीजेमुळे जमीनीचा वरचा सुपीक थर निघून गेल्याने जमीनीची सुपीकता घटलेली असते. तसेच जमीनीचा उतार खूपच झाल्याने पिकाळा योग्य पद्धतीने पाणी देता येत नाही. हे कमी करण्यासाठी जमीन सपाटीकरण करून ती समपातळीत आणणे आवश्यक असते. जमीनीच्या या दीर्घकालीन स्वरूपाच्या सुधारणेसाठी लागणाऱ्या कर्जाची सोय कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थामार्फत केलेली आहे. अभ्यासकाळात निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थामार्फत १९९० मध्ये २.६२ लाख रूपयांचा कर्जपुरवठा केला होता. नंतरच्या काळात सतत झालेल्या कर्जपुरवठ्यामुळे जमीन सपाटीकरणाची कामे आटोक्यात आल्याने २००१ मध्ये हा कर्जपुरवठा १.३० लाख रूपये इतकाच करण्यात आलेला होता. जमीन सपाटीकरणासाठी केलेल्या कर्जपुरवठ्यात १९९० ते १९९६ या काळात

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 181

२१.७५ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ३६.५८ टक्के इतकी घट झाल्याचे आढळते. अभ्यासकाळातील ही एकूण घट ५०.३८ टक्के इतकी आढळते.

५.९ कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्जे (थकबाकी)

आपल्या सभासदांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून केल्या जाणाऱ्या विविध कर्जपुरवठ्यात अल्पकालीन कर्जाची रक्कम व महत्व सर्वाधिक असलेले आढळते. सर्वसाधारणपणे पिकांच्या लागवडीसाठी येणारा खर्च भागविण्यास मदत व्हावी म्हणून दिल्या जाणाऱ्या या कर्जाची वसुली त्या पिकांच्या विक्रीतूनच करण्याची तरतूद केलेली असते. परंतु प्रतिकूल परिस्थितीमुळे पिकांचे होणारे पूर्ण किंवा अंशतः नुकसान व सभासदांच्या आर्थिक अडचयांनी यामुळे या कर्जाची सर्वांकडून वेळेत परतफेड होत नाही. त्यातूनच या संस्थांची थकबाकी वाढत असते. कागल तालुक्यातील अभ्यासासाठी निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अल्पकालीन कर्जाचीही थकबाकी आढळते. अर्थातच अशा प्रकारची थकबाकी ही गेल्यावर्षीच्या कर्जप्रमाणेच पूर्वीची जुनीही थकबाकी आढळते. अभ्यासकाळातील या निवडक संस्थांच्या थकबाकीचा अभ्यास करण्यासाठी गोळा केलेल्या या थकबाकीचे स्वरूप तक्ता क्रमांक ५.११ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ५.११

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अल्पकालीन कर्जे (थकबाकी)

अ. नं.	तप्पील	१९९० ते १९९६ मध्यील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मध्यील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मध्यील वाढ (शेकडा)
१	एकूण थकबाकी			
	सभासद	- १५.६६	- २४.०३	- ३५.९३
	रक्कम	१२३.६८	४४.००	२२२.१२
२	एक वर्षांपर्यंतची थकबाकी			
	सभासद	- २९.७३	- ४८.०२	- ६३.४८
	रक्कम	४६.९२	२४.५३	८२.९६
३	एक ते दोन वर्षांपर्यंतची थकबाकी			
	सभासद	६.३१	५.२२	११.८६
	रक्कम	१४३.९८	४०.५४	२४२.१०
४	दोन ते तीन वर्षांपर्यंतची थकबाकी			
	सभासद	४९.८८	२०.६३	७८.३८
	रक्कम	२४६.३४	६१.६२	४५९.७०
५	तीन वर्षांवरील थकबाकी			
	सभासद	- ३०.३३	- ४६.८८	- ६३.००
	रक्कम	८४.६४	३०.८९	१४१.५६
६	१०२ मध्ये गुंतवलेली प्रकरणे			
	सभासद	२१.१३	१८.१३	४४.०७
	रक्कम	१३६.५४	४५.२८	२४३.५८

आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल याच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

५.१.१ एकूण थकबाकी - सभासद व रक्कम

वेळेत जी कर्जे परत येत नाहीत त्यातून वाढणाऱ्या थकबाकीमुळे संबंधित सभासदांना नवीन कर्जे मिळत नाहीत. त्यामध्ये संख्येचे तितकेच भांडवल अडकून पडल्याने आर्थिक व्यवहार कमी होत असतात. म्हणूनच या संस्थांच्या विकासासाठी किमान थकबाकी असणे आवश्यक असते. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकबाकीदार सभासदांची संख्या १९९० मध्ये २३०४ होती ती २००१ मध्ये १४७६ इतकी झाली. म्हणजेच एकूण थकबाकीदार सभासदांची संख्या १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात १५.६६ टक्के इतकी होती. नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ती २४.०३ टक्के इतकी घटलेली आढळते. सन १९९० च्या तुलनेत २००१ चे थकबाकीदार हे ३५.९३ टक्क्यांनी कमी झाले आहेत. परंतु या काळातील कर्ज रक्कमेत मात्र लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ही थकबाकी रक्कम २३.०४ लाख रूपये इतकी होती. तिच्यात वाढ होऊन २००१ मध्ये ही रक्कम १०३.२१ लाख रूपये इतकी झाल्याचे आढळते. एकूण थकबाकी रक्कमेत मात्र १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात १२३.६८ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ४४ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे दिसून येते. म्हणजेच अभ्यासकाळात या थकबाकी रक्कमेत २२२.१२ टक्के इतकी वाढ झालेली होती. या काळातील थकबाकीदार व त्यांच्या थकबाकी रक्कमेतील या बदलांचा एकत्रितपणे विचार केल्यास १९९० मध्ये ही सरासरी थकबाकी १००० रूपये इतकी होती तर २००१ मध्ये या सरासरी थकबाकीचे प्रमाण ६९९२.५४ रूपये इतके होते.

५.१.२ एक वर्षापर्यंतची थकबाकी - सभासद व रक्कम

या संस्थांच्या अल्पकालीन कर्जाच्या थकबाकीत एक वर्षापर्यंतची थकबाकी असणाऱ्या सभासदांची संख्या सर्वाधिक असून अभ्यासकाळात या संख्येत घट होत गेलेली आढळते. सन १९९० मध्ये एक वर्षापर्यंतची थकबाकी असणारे १३७२ सभासद होते. तर ही संख्या २००१ मध्ये ५०१ इतकी घटलेली आढळते. एक वर्षापर्यंतच्या थकबाकीदार सभासदांमध्ये १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात २९.७३ टक्के इतकी व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ४८.०२ टक्के इतकी घट दिसून येते. म्हणजेच या घटीमुळे १९९० च्या तुलनेत २००१ ची थकबाकीदार संख्या ६३.४८ टक्के इतकी घट झालेली आढळते. एक वर्षापर्यंतच्या थकबाकी सभासदांच्या संख्येत वरीलप्रमाणे घट झाली असली तरी त्यांच्या थकबाकी रक्कमेत मात्र सतत वाढ झालेली आहे.

सन १९९० मध्ये ही थकबाकी रक्कम १३.१५ लाख रूपये इतकी होती ती २००१ मध्ये २४.०६ लाख रूपये इतकी झालेली आढळते. सन १९९० ते १९९६ या काळात एक वर्षापर्यंतच्या थकबाकी रक्कमेत ४६.९२ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात २४.५३ टक्के इतकी वाढ दिसून येते. एकूण अभ्यासकाळात ती ८२.९६

टक्क्यांनी वाढलेली आढळते. एक वर्षापर्यंतच्या या थकबाकीदार सभासदांची घटती संख्या व थकबाकीची वाढती रक्कम यामुळे सरासरी थकबाकीचे प्रमाण सतत वाढत गेले आहे. कारण १९९० मध्ये ही सरासरी थकबाकी ९५८.४५ रूपये इतकी होती तर २००१ मध्ये या सरासरी रक्कमेचे प्रमाण ४७९८.४९ रूपये इतके झालेले आढळते.

५.१.३ एक ते दोन वर्षापर्यंतची थकबाकी - सभासद व रक्कम

जुन्या थकबाकीतील या संस्थांच्या एक ते दोन वर्षापर्यंतच्या थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण बरेच मोठे असून अभ्यासकाळात या थकबाकीदार सभासद संख्येत सतत वाढ झाली आहे. सन १९९० मध्ये ही थकबाकीदार सभासद संख्या ३९६ इतकी होती. सन २००१ मध्ये ती ४४३ इतकी झालेली आढळते. एक ते दोन वर्षापर्यंतच्या थकबाकीदार सभासद संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात ६.३१ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ५.२२ टक्के इतकी वाढ आढळते. म्हणजेच ही वाढ अभ्यासकाळात ११.८६ टक्के इतकी झालेली होती. याच काळात त्यांच्या थकबाकी रक्कमेतही प्रचंड वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ही थकबाकी रक्कम ५.५७ लाख रूपये इतकी होती ती वाढून २००१ मध्ये १९.१० लाख रूपये इतकी झाली होती. या थकबाकी रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात १४३.९८ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ४०.५४ टक्के वाढ झालेली दिसते. अभ्यासकाळात या थकबाकी रक्कमेत वाढीचे प्रमाण २४२.९० टक्के इतके झालेले आढळते.

५.१.४ दोन ते तीन वर्षापर्यंतची थकबाकी - सभासद व रक्कम

दिलेल्या कर्जवसुलीसाठी विविध प्रयत्न केले जाऊनही या थकबाकी रक्कमेची मुदत तीन वर्षापर्यंत आढळते. अशा या संस्थांच्या थकबाकीचे प्रमाणही बरेच मोठे आहे. अभ्यासकाळात अशा थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत झालेल्या वाढीपेक्षा त्यांच्या कर्ज रक्कमेत झालेली वाढ ही अधिक प्रमाणात झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये २३६ थकबाकीदार सभासद होते. तर २००१ मध्ये त्यांची संख्या ४२१ इतकी झालेली आढळते. दोन ते तीन वर्षापर्यंतच्या थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात ४७.८८ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात २०.६३ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. अभ्यासकाळात या थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत ७८.३८ टक्के इतकी वाढ झालेली होती. मात्र याच काळात १९९० च्या ८.७६ लाख रूपये थकबाकीवरून २००१ मध्ये ही रक्कम ४९.०३ लाख रूपये इतकी वाढलेली होती. प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात ही थकबाकी रक्कम २४६.३४ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ६१.६२ टक्के इतकी होती. एकूण अभ्यासकाळातील या थकबाकी रक्कमेच्या वाढीचे हे प्रमाण ४५९.७० टक्के इतके आढळते.

५.९.५ तीन वर्षावरील थकबाकी - सभासद व रक्कम

या संस्थांची अल्पकालीन कर्ज साधारणपणे पंधरा महिनेपर्यंतच्या मुदतीची असली तरी विविध कारणांमुळे तीन वर्षांपेक्षा अधिक काळ असलेली थकबाकीही आढळते. यानिवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अशा थकबाकीचे प्रमाणही खूपच आढळते. अर्थातच अशा थकबाकीदार सभासदांची संख्या अभ्यासकाळात घटत गेली असली तरी त्यांची कर्ज थकबाकी रक्कम सतत वाढलेली असल्याने प्रत्येक सभासदांची सरासरी थकबाकी अभ्यासकाळात वाढल्याचे आढळते. या काळात १९९० मधील ३०० थकबाकीदारांच्या संख्येवरून ती १९९१ वर आलेली होती. म्हणजेच या थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात ३०.३३ टक्के इतकी व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ४६.८८ टक्के इतकी घट झाल्याचे आढळते. तर या थकबाकीची रक्कम ४.५६ लाख रूपयेवरून ११.०२ लाख रूपयांवर गेलेली आढळते. यावरून या सभासदांच्या थकबाकी रक्कमेत १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात ८४.६४ टक्के इतकी व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ३०.८७ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. म्हणजेच एकूण अभ्यासकाळात सभासद संख्या घटत जाऊन ती १९९० च्या तुलनेने ६३ टक्के इतकी राहिली होती. तर या कर्ज रक्कमेत मात्र याच काळात १४१.६६ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

५.९.६ १०१ मध्ये गुंतवलेली प्रकरणे- सभासद व रक्कम

सहकारी संस्थांच्या ज्या कर्जाची परतफेड त्यांच्या ठरलेल्या मुदतीत होत नाही त्याचे थकबाकीत रूपांतर होत असते. आणि अशा प्रकरणांची सहकारी कायदा कलम १०१ खाली नोंद करून यादी तयार केली जाते. यातील जे सभासद परतफेडीस अपात्र वाटतात त्यांच्याविरुद्ध प्रकरणे सुरू करून त्यांची कायदेशीर वसुली केली जात असते. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अशा प्रकरणातील सभासदांची संख्या व त्यातील रक्कम या दोन्हीचे प्रमाण प्रचंड असून त्यांच्या अभ्यासकाळात सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये अशा प्रकरणातील थकबाकीदार सभासदांची संख्या १०५५ होती ती २००१ मध्ये १५२० इतकी वाढलेली आढळते. या प्रकरणातील थकबाकी रक्कम २३.४२ लाख रूपयांवरून ८०.४९ लाख रूपये इतकी वाढलेली आढळते. १०१ मधील थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात २१.१३ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात १८.९३ टक्के इतकी वाढ आढळते. तसेच या सभासदांच्या थकबाकी रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात १३६.५४ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ४५.२८ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते. या दोन्हीचा एकनितपणे विचार केल्यास अभ्यासकाळात या थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत ४४.०७ टक्क्यांनी

तर कर्ज रक्कमेत २४३.६८ टक्क्यांनी वाढ झालेली आढळते.

५.१० कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मध्यमकालीन कर्जाची थकबाकी

सभासदांचा आर्थिक विकास करताना शेती उत्पादन वाढीसाठी अल्पकालीन कर्ज दिली जातात. तर त्यांना अधिकची कायमस्वरूपी उत्पन्नाची साधने उपलब्ध होण्यासाठी मध्यम मुदतीच्या कर्जाचा पुरवठा केला जात असतो. अर्थातच या संदर्भातील गुतवणुक ही दीर्घकालीन असल्याने बदलत्या काळात भविष्यकाळाचा केलेला अंदाज चुकणे अपेक्षेप्रमाणे उत्पन्न निवडके किंवा कर्जदारांची सवय यामुळे या मध्यमकालीन कर्जाची वेळेत परतफेड न झाल्याने थकबाकी झालेली आढळते. अभ्यासासाठी कागल तालुक्यातील निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनीही अभ्यासकाळात आपल्या सभासदांना वाढत्या प्रकरणात मध्यमकालीन कर्ज दिली आहेत. परंतु या कर्जाची थकबाकीही आढळून येते. या थकबाकीचे स्वरूप तक्ता क्रमांक ५.१२ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक ५.१२

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मध्यमकालीन कर्जाची थकबाकी

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मधील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)
१	एकूण थकबाकी			
	सभासद	५५.८७	३९.४९	११७.५३
	रक्कम	२७.२७	४९.९३	९०.८२
२	एक वर्षापर्यंतची थकबाकी			
	सभासद	११.७६	१८.७१	३२.६७
	रक्कम	१५६.४९	५८.००	३०५.१२
३	एक ते दोन वर्षापर्यंतची थकबाकी			
	सभासद	२९७.२२	७८.३२	६०८.३३
	रक्कम	२००.७९	६१.५२	३८५.७१
४	दोन ते तीन वर्षापर्यंतची थकबाकी			
	सभासद	७८.५७	४८.००	१६४.२८
	रक्कम	२६.८१	२६.८५	६०.८६
५	तीन वर्षांवरील वर्कबाकी			
	सभासद	१५.६२	६.७५	२३.४३
	रक्कम	२२४.६७	४०.२	३५५.११
६	१०१ मध्ये गुंतवलेली प्रकरणे			
	सभासद	१२९.१२	४३.१६	२२९.१६
	रक्कम	१५८.०६	२३.२३	२१८.०३

आधार : सहाय्यक उपनिवंधक, सहकारी संस्था, कागल यांच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून
५.१०.१ एकूण कर्ज थकबाकी - सभासद व रक्कम सभासदाना दीर्घकालीन उत्पन्न

साधने उपलब्ध करून देण्यासाठी अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या मध्यमकालीन कर्जापैकी बरीचशी परतफेड न झाल्याने या काळातील थकबाकीचे प्रमाण बरेच अधिक होते. शिवाय थकबाकीदार सभासदांच्या वाढत्या संख्येबरोबर या थकबाकी रक्कमेतही वेगाने वाढ झालेली आढळते. अभ्यासकाळातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची १९९० मध्ये थकबाकीदार सभासदांची संख्या २८१ होती. ती २००१ मध्ये वाढून ६११ इतकी झालेली आढळते. या सभासदांच्या एकूण संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात ५५.८७ टक्के इतकी व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ३९.४९ टक्के इतकी वाढ झालेली दिसून येते. एकूण अभ्यासकाळात या वाढीचे प्रमाण ११७.४३ टक्के इतके होते तर थकबाकी रक्कम १९९० मध्ये १२.४५ लाख रूपये होती. ती २००१ मध्ये वाढून २३.९३ लाख रूपये झालेली होती. या थकबाकी रक्कमेत प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात २७.२७ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ४९.९३ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. अभ्यासकाळात थकबाकीच्या या वाढीचे हे प्रमाण ९०.८२ टक्के इतके झालेले आढळते.

५.१०.२ एक वर्षापर्यंतची थकबाकी - सभासद व रक्कम

बदलत्या परिस्थितीत विविध कारणांमुळे या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या वाढत्या थकबाकीत एक वर्षापर्यंतच्या थकबाकीचे प्रमाण सर्वात अधिक आढळते. अभ्यासकाळातील अशा थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत जशी वाढ झाली आहे तशीच थकबाकी रक्कमेतही झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये एक वर्षापर्यंतच्या थकबाकीदारांची संख्या १५३ इतकी होती. ती २००१ मध्ये २०३ इतकी झाली होती.

या सभासदांच्या संख्येत प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात ११.७६ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात १८.७१ टक्के इतकी वाढलेली दिसून येते. म्हणजे अभ्यासकाळात अशा थकबाकीदारांच्या संख्येत ३२.६७ टक्के वाढ झाली होती. तर या थकबाकीची १९९० मध्ये १.३४ लाख रूपये असलेली रक्कम २००१ मध्ये ७१० लाख रूपये इतकी झालेली आढळते. त्याचबरोबर या सभासदांच्या थकबाकी रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात १५६.४१ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ५८ टक्के इतकी वाढ दिसून येते. अभ्यासकाळात थकबाकी रक्कमेतील या वाढीचे प्रमाण २६४.१० टक्के इतके आढळते.

५.१०.३ एक ते दोन वर्षापर्यंतची थकबाकी - सभासद व रक्कम

अभ्यासकाळात विविध कारणांमुळे एक ते दोन वर्षापर्यंतच्या या थकबाकीचे प्रमाणही बरेच आढळते. या काळात १९९० च्या ३६ थकबाकीदार सभासदांवरून २००१ मध्ये त्यांची संख्या २५५ इतकी झालेली होती. या सभासदांच्या संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात २९७.२२ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ७८.३२ टक्के इतकी वाढ

आढळून येते. म्हणजेच अभ्यासकाळात या वाढीचे प्रमाण ६०८.३३ टक्के इतके होते. तर ही थकबाकी रक्कम १९९० मधील १.४० लाख रूपयांवरून २००१ मध्ये ६.८० लाख रूपये इतकी झालेली होती. त्याचबरोबर या सभासदांच्या रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात २००.७१ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ६१.५२ टक्के इतकी वाढ आढळते. अभ्यासकाळात या थकबाकी रक्कमेतील वाढीचे हे प्रमाण ३८५.७१ टक्के इतके आढळते.

५.१०.४ दोन ते तीन वर्षापर्यंतची थकबाकी - सभासद व रक्कम

या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मध्यमकालीन कर्ज थकबाकी वसुलीचे सतत प्रयत्न करूनही त्यांची दोन ते तीन वर्षापर्यंतची थकबाकी आढळून येते. या थकबाकीदारांची संख्या व थकबाकी रक्कम तुलनेने कमी असली तरी अभ्यासकाळात या दोहोमध्ये सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये हे थकबाकीदार २८ होते. ते २००१ मध्ये ७४ झालेले आढळतात. या सभासदांच्या संख्येत १९९० ते १९९६ या प्रारंभीच्या काळात ७८.५७ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ४८ टक्के इतकी वाढ आढळून येते. अभ्यासकाळात या थकबाकीदारांच्या संख्येत १६४.२८ टक्के वाढ झाली होती. तर १९९० मध्ये या थकबाकीची रक्कम १.३८ लाख रूपये इतकी होती. ती वाढून २००१ मध्ये २.२२ लाख रूपये झालेली होती. या सभासदांच्या थकबाकी रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात २६.८१ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात २६.८५ टक्के इतकी वाढ आढळून येते. अभ्यासकाळात या वाढीचे प्रमाण ६०.८६ टक्के इतके होते.

५.१०.५ तीन वर्षावरील थकबाकी - सभासद व रक्कम

अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे पदाधिकारी, प्रमुख यांच्याशी झालेल्या चर्चेनुसार प्रयत्न करूनही विविध कारणांमुळे या संस्थांचे तीन वर्षावरील थकबाकी कमी होऊ शकलेली नाही. उपलब्ध आकडेवारीनुसार अभ्यासकाळात या थकबाकीचे प्रमाण बरेच मोठे असून तिच्यात सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये अशी थकबाकी असणाऱ्या थकबाकीदारांची संख्या ६४ होती. ती २००१ मध्ये ७९ इतकी झालेली आढळते. तर याच काळात १९९० मधील १.५४ लाख रूपये थकबाकीवरून २००१ मध्ये ७.०१ लाख रूपये इतकी वाढली होती. तीन वर्षावरील थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत व थकबाकी रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात अनुक्रमे १५.६२ टक्के व २२४.६७ टक्के इतकी तर १९९६ ते २००१ या काळात हीच वाढ अनुक्रमे ६.७५ टक्के व ४०.२ टक्के आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत २३.४३ टक्के तर थकबाकी रक्कमेत ३५५.१९ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

५.१०.६ १०१ मध्ये गुंतवलेली थकबाकी - सभासद व रक्कम

सहकारी कायद्यानुसार दिलेल्या कजोच्या मुदतीअखेर ज्या रक्कमेची परतफेड होत नाही तिचे थकबाकीत रूपांतर होते. अशा प्रकरणांची १०१ कलमानुसार यादी तयार केली जाते व संस्थेच्या धोरणानुसार ज्यांची वसुली अशक्य वाटते त्यांची प्रकरणे करून कायदेशीर वसुलीचे प्रयत्न होतात. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाच्या अशा १०१ मध्ये गुंतवलेल्या थकबाकीचे प्रमाण बरेच मोठे होते व त्यात सतत वाढ झाली होती. सन १९९० मध्ये १०१ मध्ये गुंतवलेल्या सभासदांची संख्या २६४ इतकी होती ती २००१ मध्ये ८६९ इतकी झालेली आढळते. तर यातील थकबाकी रक्कम १९९० मध्ये ६.३२ लाख रूपये होती. ती २००१ मध्ये २०.१० लाख रूपये इतकी झालेली आढळते. १०१ मध्ये गुंतवलेल्या सभासदांची संख्या १९९० ते १९९६ या काळात १२९.९२ टक्के व थकबाकी रक्कम १५८.६ टक्के इतकी तर १९९६ ते २००१ या काळात हीच संख्या अनुक्रमे ४३.१६ टक्के व २३.२३ टक्के इतकी आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या १०१ मध्ये गुंतवलेल्या थकबाकीदरांच्या संख्येत २२९.१६ टक्के तर थकबाकी रक्कमेत २१८.०३ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

५.११ कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची दीर्घकालीन येणेबाबी

सभासद शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासासाठी पिक लागवड खर्चासाठी अल्पकालीन कर्जे व वाढीव उत्पन्न साधने निर्माण करण्यासाठी मध्यमकालीन कर्जे पुरवीत असतानाच शेतीच्या दीर्घकालीन उत्पादन वाढीसाठी शेतीतील मूलभूत व दीर्घकालीन सुधारणांची आवश्यकता असते. या विविध सुधारणांसाठी प्रचंड खर्च करावा लागून ही गुंतवणुक दीर्घकालीन स्वरूपाची असते. आपल्या सर्वसामान्य सभासदांना अशी दीर्घकालीन गुंतवणुक दीर्घकालीन शेती सुधारणा करता याव्यात यादृष्टीने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात अशा दीर्घकालीन कर्जाचा पुरवठा केलेला होता. परंतु चुकलेली गुंतवणुक, चुकलेले अंदाज, अपेक्षेपेक्षा कमी मिळणारे उत्पन्न, राजकारण यासारख्या कारणामुळे अभ्यासकाळात अशा दीर्घकालीन कर्जाच्या येणेबाबीची रक्कम सतत वाढत गेलेली आढळते. कागल तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची अशी दीर्घकालीन येणे कर्जबाबी अभ्यासताना ज्या विविध कारणांसाठी ही कर्जे दिली होती त्या अनुषंगाने येणेबाबीचा अभ्यास करणे अधिक योग्य ठरते. याबाबतची सविस्तर माहिती तक्ता क्रमांक ५.१३ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.१३

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या
दीर्घकालीन येणे कर्जाची कारणपरन्ते वर्गवारी

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मधील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)
१	एकूण येणे कर्जे	१२.४४	४३.१८	२२१.४४
२	जुनी विहीर कर्जे	३०.००	२५.००	४००.००
३	पाईप खरेदी कर्जे	१९९.२१	५३.७८	३६०.१५
४	मोटार खरेदी कर्जे	१०६.४५	४८.४३	२०६.४५
५	ट्रॅक्टर खरेदी कर्जे	११५.९९	४४.२१	२११.३८
६	इतर मशिनरी खरेदी कर्जे	१७४.९०	२९.१०	२५४.९०
७	शेतवर, गोडावून बांधणी कर्जे	२००.००	५४.५४	३६३.६३
८	जमीन सपाटीकरण कर्जे	१४७.०५	१४.२८	२००.००

आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून

अलिकडील काळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थानी आपल्या वाढत्या कार्यावरोबर कर्जही अधिकाधिक प्रमाणात दिलेली होती. दीर्घकालीन कर्जाची परतफेड दीर्घकाळात केली जात असल्याने दिलेल्या कर्जाची अजूनही यावयाच्या राहिलेल्या कर्जाची जी रक्कम असते तिला एकूण येणे कर्जे असे म्हणतात. दरवर्षी अशी कर्जे देण्याचे व जुन्या कर्जाचे हप्ते वसुल करण्याचे कार्य एकत्रितपणे चाललेले असते. दीर्घकालीन कर्जे दरवर्षी वाढत्या प्रमाणात दिली गेल्याने अभ्यासकाळात अशा एकूण कर्जाची रक्कम ही सतत वाढत गेलेली आहे. सन १९९० मध्ये अशी एकूण येणे कर्जे रक्कम ३०.८७ हजार रूपये इतकी होती. ती २००१ मध्ये ९९.२३ हजार रूपये इतकी झाल्याचे आढळते. प्रारंभीच्या १९९० ते १९९६ या काळात ही रक्कम १२.४४ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ४३.१८ टक्के इतकी झाल्याचे आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात या येणे कर्जात २२१.४४ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

या एकूण येणे कर्जातील तपशीलाचा एकत्रितपणे विचार केल्यास अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थानी दिलेल्या दीर्घकालीन कर्जाचा बहुतांशी भाग हा ट्रॅक्टर खरेदी कर्जासाठीच आढळतो. त्यामुळे दीर्घकालीन येणे कर्जापैकी बहुतांशी कर्जे ही ट्रॅक्टर खरेदी कर्जाच्या रूपातच आढळतात. सन १९९० मध्ये एकूण ३०.८७ हजार रूपये येणे कर्जापैकी २५.८२ हजार रूपये इतकी रक्कम येणे कर्जाचीच होती. म्हणजे त्या वर्षीच्या एकूण येणे कर्जाच्या ८३.८८ टक्के इतका भाग ट्रॅक्टर खरेदी कर्जाचाच होता. तर २००१ मध्ये असलेल्या ९९.२३ हजार रूपये येणे कर्जापैकी ८०.४० हजार रूपये इतकी रक्कम ट्रॅक्टर खरेदी येणे कर्जाची रक्कम होती. त्या वर्षीच्या या रक्कमेचे

प्रमाण ८१.०२ टक्के इतके आढळते. एकूण येणे कर्जापैकी सर्वाधिक असलेल्या या ट्रॅक्टर खरेदी येणे कर्जातही अभ्यासकाळात सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ट्रॅक्टर खरेदी येणे कर्जे २५.८२ हजार रूपये होती. ती २००१ मध्ये ८०.४० हजार रूपये इतकी झाली होती. या कर्जाच्या येणे रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळात ११५.९१ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ४४.२१ टक्के इतकी वाढ झालेचे आढळते. या येणे कर्जातील अभ्यासकाळातील ही वाढ २११.३८ टक्के इतकी आढळते. त्यामुळे या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या येणे कर्जाच्या राहिलेल्या रक्कमेत विविध प्रकारच्या येणे कर्जाचा समावेश असून त्या प्रत्येकाची रक्कम अतिशय कमी आढळते. अलिकडे नदीच्या पाणीपुरवठ्याचा प्रसार झाल्याने विहीरीचे महत्व व संख्या घटत आहे. त्यासंदर्भात कमी प्रमाणात कर्जे दिलेली असल्याने अभ्यासकाळात १९९० मधील नवीन विहीर कर्जाची येणे रक्कम १००० रूपये होती. ती २००१ मध्ये ५००० रूपये झालेली आढळते. नवीन विहीर कर्जासाठी दिलेल्या रक्कमेत १९९० ते १९९६ या काळातील येणे रक्कमेत ३०० टक्के व १९९६ ते २००१ या काळातील रक्कमेचे प्रमाण २५ टक्के आढळते. अभ्यासकाळातील एकूण विहीर कर्जाची येणे रक्कम ४०० टक्के इतकी आढळते. पाईप खरेदीसाठी दिलेल्या दीर्घकालीन कर्जाचे प्रमाणही कमी असल्याने या अभ्यासकाळात १९९० मधील १.२८ हजार रूपये पाईप खरेदी येणे कर्जाची रक्कम २००१ मध्ये ५.८९ हजार रूपये इतकी झालेली होती. पाईप खरेदीच्या येणे कर्जाची रक्कम १९९० ते १९९६ या काळात १९९.२१ टक्के व नंतरच्या १९९६ ते २००१ या काळात ५३.७८ टक्के इतकी आढळते. अभ्यासकाळातील एकूण येणे रक्कमेचे प्रमाण ३६०.१५ टक्के इतके आहे. तीच परिस्थिती मोटार खरेदी, इतर मशिनरी खरेदी, शेतघर व गोडाकून बांधणी व जमीन सपाईकरण कर्जाबाबत आढळते. या इतर कारणांसाठी दिलेल्या कर्जाच्या येणेबाबत वाढ झालेली दिसत असली तरी एकूण येणे कर्जाच्या रक्कमेत त्यांचे प्रमाण खूपच कमी आढळते.

५.१२ कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची गुदाम व्यवस्था

अलिकडील काळात कागल तालुक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या वाढत असतानाच त्यांच्या कार्याची संख्या व व्याप्ती सतत वाढलेली आहे. प्रातिनिधिक स्वरूपाच्या निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्याची संख्या व व्याप्ती अभ्यासकाळात सतत वाढलेली आहे. या संस्थांनी आपल्या सभासदांच्या विकासासाठी कर्जपुरवठ्याबोरच शेती आदाने, शेती सेवा व विविध ग्राहक मालाचा वाढत्या प्रमाणात पुरवठा केलेला आहे. शेती आदाने व ग्राहक मालाच्या योग्य साठवणुकीसाठी या संस्थांनी स्वतःच्या गुदाम व्यवस्था निर्माण करण्याचे प्रयत्न केलेले आहेत. अभ्यासकाळातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची गुदाम व्यवस्था तक्ता क्रमांक ५.१४ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.१४

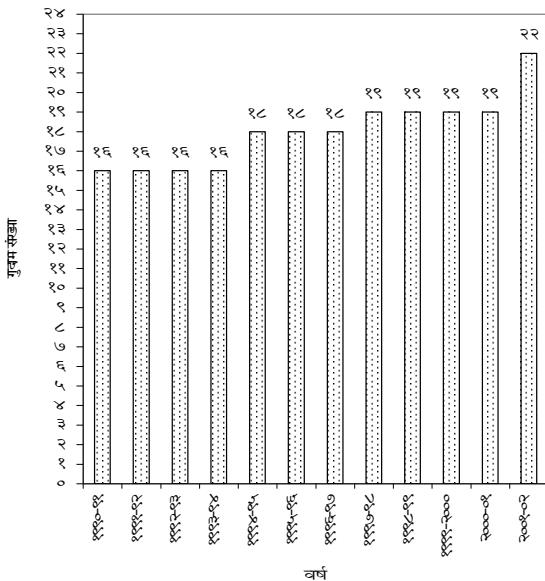
कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची गुदाम व्यवस्था

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मधील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)
अ	स्वतःची गुदाम व्यवस्था			
१	स्वतःच्या मालकीची गुदामे असणाऱ्या संस्थांची संख्या	१२.५	२२.२२	३७.५
२	असी गुदामाची साठवण क्षमता (मेट्रिक टन)	१२.५	२२.२२	३७.५
ब	भाड्याची गुदाम व्यवस्था			
१	भाड्यामे गुदामे घेतलेल्या संस्थांची संख्या	- ३३.३३	- ५०.००	- ६६.६६
२	अशा गुदामांची साठवण क्षमता (मेट्रिक टन)	- ३३.३३	- ५०.००	- ६६.६६

आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून अभ्यासकाळात निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यामध्ये वाढ होत असताना त्यांच्या गुदाम व्यवस्थेची गरजही सतत वाढत होती. ही गरज भागविता यावी म्हणून सरकारकडून अशा संस्थांना स्वतःच्या गुदाम इमारत बांधणीसाठी ठराविक रक्कमेत कर्ज देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. कांही संस्थांनी अशा कर्जांचा व स्वतःच्या राखीव इमारत निधीचा उपयोग करून गुदामे बांधल्याने अभ्यासकाळात स्वतःची गुदाम व्यवस्था असणाऱ्या संस्थांची १९९० मधील संख्या १६ वरून २००१ मध्ये २२ पर्यंत वाढलेली होती. स्वतःची गुदामे असणाऱ्या संस्थांच्या संख्येत १९९० ते १९९६ या काळात १२.५ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात २२.२२ टक्के इतकी वाढ झाली आहे. अभ्यासकाळातील हे वाढीचे प्रमाण ३७.५ टक्के इतके आढळते. गुदाम संख्या वाढल्याने याच काळात या संस्थांची साठवण क्षमता ३२०० मेट्रिक टनांवरून ४४०० मेट्रिक टन इतकी वाढलेली आढळते. म्हणजेच त्यांच्या साठवण क्षमतेमध्येही संस्थांच्या झालेल्या वाढीच्या प्रमाणात वाढ झालेली आढळते. (आलेख क्रमांक ५.४ मध्ये गुदाम व्यवस्थेतील वाढ दर्शविली आहे.)

आलेख ५.४

कागल तालुक्यातील १९९०-९१ ते २००१-०२ या काळातील निवडक
प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या गुदाम व्यवस्थेतील वाढीचा
आलेख

आपल्या वाढत्या कार्याबरोबर ज्या संस्थांना स्वतःची गुदामे बांधणे शक्य नव्हते त्यांनी गावातीलच खाजगी इमारती भाड्याने घेऊन गुदाम व्यवस्था केलेली होती. सन १९९० मध्ये अशी भाड्याने गुदामे घेतलेल्या संस्थांची संख्या १२ इतकी होती व त्यांची साठवण क्षमता २४०० मेर्ट्रिक टन इतकी होती. त्याचबरोबर २००१ मध्ये भाड्याने गुदामे घेतलेल्या संस्थांची संख्या ४ व त्यांची साठवण क्षमता ८०० मेर्ट्रिक टन इतकी होती. या संस्थांच्या संख्येत व साठवण क्षमतेत १९९० ते १९९६ या काळात ३३.३३ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ५० टक्के इतकी समान घट झालेली आढळते. अभ्यासकाळातील एकूण घटीचे प्रमाण ६६.६६ टक्के इतके आढळते. अलिकडील काळात कागल तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाने तालुक्यात ठिकठिकाणी स्वतःची गुदाम व्यवस्था वाढविलेली आहे. या संघाने तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना या गुदामातून साठवणुकीच्या मोफत सोयी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. त्यामुळे २००१ मध्ये स्वतःची गुदाम व्यवस्था असणाऱ्या २२ व भाड्याने गुदाम व्यवस्था केलेल्या संस्थांची संख्या ४ व राहिलेल्या ९ निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाकडून गुदामाच्या सोयी पुरविलेल्या होत्या.

५.१३ कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विक्री कार्ये

आपल्या सभासदांच्या सर्वांगीण विकासासाठी कार्ये करीत असताना विविध कारणांसाठी कर्जपुरवठा केला जात आहे. अलिकडील काळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कर्जपुरवठ्याबरोबरच सभासदांना विविध पद्धतीने मालरूपाने कर्जाचे वाटप करून त्यांच्या विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याचे प्रयत्न केले आहेत. दिली जाणारी कर्ज रोख रक्कमेत एकाचवेळी दिल्यास त्यांचा दुरुपयोग होत असल्याचे लक्षात आले होते. शिवाय नुसत्या शेती विकासासाठीच कर्जे देऊन सभासद विकासाचे उद्दिष्ट साध्य होत नव्हते. म्हणूनच या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कर्जाचे रोख व मालरूपात वाटप केलेले आहे. मालरूपातही शेती उत्पादन वाढीसाठी लागणाऱ्या शेती आदानाप्रमाणेच उपभोग्य वस्तुचांही समावेश असलेला आढळतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विक्री कार्ये याचसंदर्भात चाललेली आढळतात. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विक्री कार्याची परिस्थिती तक्ता क्रमांक ५.१५ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.१५

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची विक्री कार्ये

अ. नं.	तपशील	१९९० ते १९९६ मधील वाढ (शेकडा)	१९९६ ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)	१९९० ते २००१ मधील वाढ (शेकडा)
१	एकूण वाटप शेतमाल किंमत	- ३४.०८	- ४५.७४	- ६४.२४
अ	विद्याणे (किंमत रूपये)	- २५.००	- ३३.३३	- ५०.००
ब	खाते (किंमत रूपये)	- ३४.९३	- ४६.९१	- ६५.४६
क	ओषधे व किटकनाशके (किंमत रूपये)	५५०.००	३४.६१	७७५.००
२	ग्राहक मालाचे शाटप			
अ	ग्राहक मालाची खरेदी किंमत	१२८.३६	१९.१३	१७२.०७
ब	ग्राहक मालाची विक्री किंमत (अनाधान्ये)	११४.१२	२४.११	२६५.२८
क	इतर ग्राहक मालाची विक्री किंमत	- ५१.६०	- ६८.८८	- ८४.९४
ड	ग्राहक माल उधार विक्री किंमत	६७.३०	२०.६८	१०१.९२
इ	ग्राहक शिल्लक मालाची किंमत	११.६७	१०.४५	२३.३५

आधार : सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल यांच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून अलिकडील काळात तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या वाढत्या संख्येबरोबर त्यांच्या कार्याची संख्या व व्याप्ती सतत वाढत आहे. सदर अभ्यासासाठी निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्याच्या संख्येत व व्याप्तीतही अभ्यासकाळात वाढझालेली आहे. त्यांची ही कार्ये बहुविध स्वरूपाची असून त्यानी आपल्या सभासदांच्या विकासासाठी रोख स्वरूपात दिलेल्या कर्जाबरोबरच शेती आदाने व सभासदांच्या दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या उपभोग्य वस्तूचा समावेश आहे. या निवडक प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या

विक्री कायांची स्थिती वरोल तक्ता क्रमांक ५.१५ वरून स्पष्ट होते.

५.१३.१ एकूण वाटप शेतमाल किंमत

सभासदांना रोख रक्कमेत कर्जे आदा केल्यास त्यांचा दुरुपयोग होण्याची शक्यता असते. म्हणून मंजूर केलेल्या कर्जाचा निम्मा भाग विविध आदानांच्या स्वरूपात सभासदांना दिला जातो. यात प्रामुख्याने खते, बियाणे, औषधे यांचा समावेश आढळतो. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी बन्याच प्रमाणात शेती आदानांचे वाटप केलेले आढळते. अर्थातच अभ्यासकाळात कागल तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाकडून झालेल्या अशा आदानांच्या विक्रीमुळे या संस्थांच्या शेती आदाने विक्रीत घट झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये एकूण वाटप शेतमालाची किंमत ५५.६५ लाख रूपये इतकी होती. ती २००१ मध्ये १९.९० लाख रूपये इतकी झालेली आढळते. एकूण वाटप शेतमाल किंमतीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ३४.०८ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ४५.७४ टक्के इतकी घट दिसून येते. म्हणजेच २००१ मध्ये ही रक्कम १९९० च्या तुलनेने ६४.२४ टक्के इतकी कमी होती.

५.१३.१ अ) बियाणांची विक्री किंमत

तालुक्यात वाढत्या पाणीपुरवठ्याबरोबरच आधुनिक शेती पद्धतींचा वाढत्या प्रमाणात वापर होत आहे. सुदैवाने विविध पिकांच्या नवनवीन बियाणांचे शोध लागत असून त्यांच्या वापरातून शेतकन्याच्या उत्पादनातही वाढ होत आहे. तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात आपल्या सभासद शेतकन्याना त्यांच्या कर्जातून अशा नवनवीन अधिक उत्पादन देणाऱ्या बियाणांची विक्री केली आहे अर्थातच अभ्यासकाळात या बियाणे विक्री कार्यात खूपच घट झालेली आढळते. कारण १९९० मध्ये या संस्थांकडून ०.०४ लाख रूपये इतक्या बियाणांची विक्री करण्यात आलेली होती. अभ्यासकाळात त्यात झालेल्या घटीमुळे २००१ मध्ये या संस्थांकडून विकल्या गेलेल्या बियाणांची किंमत फक्त ०.०२ लाख रूपये इतकी आढळते. बियाणे विक्री किंमतीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात २५ टक्के इतकी व १९९६ ते २००१ या काळात ३३.३३ टक्के इतकी घट झाल्याचे आढळते. अभ्यासकाळातील हे घटीचे प्रमाणे ५० टक्के इतके आढळते.

५.१३.१ ब) वाटप खतांची किंमत

अलिकडील काळात पाणीपुरवठ्याबरोबरच आधुनिक बियाणे, पिके यांची मशागत वाढत आहे. या नवीन पिकांसाठी विविध प्रकारच्या रासायनिक खतांचा उपयोग अपरिहार्य ठरला आहे. यासंदर्भात आपल्या सभासद शेतकन्याना मदत करण्यासाठी या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मोठ्या प्रमाणात खते पुरविल्याचे आढळते. अर्थातच अभ्यासकाळात या वाटप खतांच्या किंमतीतही घट झालेली आहे.

सन १९९० मध्ये ५५.५३ लाख रूपयांची खते वाटली होती तर २००१ मध्ये

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 195

खत वाटप किंमत १९.१८ लाख रूपये इतकी आढळते. खत विक्री किंमतीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ३४.१२ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ४६.११ टक्के इतकी घट आढळते. सन १९९० च्या तुलनेत २००१ च्या रक्कमेत ६५.४६ टक्के इतकी घट आढळते.

५.१३.१ क) वाटप औषधे व किटकनाशके किंमत

नवीन बियाणे व पिके अधिक उत्पादन देणारी असली तरी त्यांची रोगप्रतिकारक शक्ती कमी असल्याने त्यांच्या योग्य वाढीसाठी व उत्पादन वाढविण्यासाठी विविध प्रकारच्या औषधे व किटकनाशकांचा वापर आवश्यक ठरत आहे. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांना औषधे व किटकनाशके पुरविली असून त्यांच्या विक्री किंमतीत सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ०.०८ लाख रूपयांची औषधे, किटकनाशके वितरीत केली होती. तर २००१ मध्ये ०.७० लाख रूपयांच्या औषधे व किटकनाशकांचा पुरवठा केलेला होता. औषधे व किटकनाशकांच्या किंमतीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ५५० टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात ३४.६१ टक्के वाढ झाल्याचे आढळते. ही वाढ ७७५ टक्के इतकी आढळते.

५.१३.२ ग्राहक मालाचे वाटप

सभासदांच्या आर्थिक विकासासाठी विविध कर्जे व शेती आदानांचा पुरवठा करीत असतानाच तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांना आवश्यक असणाऱ्या उपभोग्य वस्तूंचे वाटप करून त्यांची खाजगी व्यापाऱ्यांकडून होणारी पिळवणूक कमी करण्याचे प्रयत्न केले आहेत. अर्थातच सभासदांची वाढती संख्या व त्यांच्या विविध गरजा लक्षात घेतल्यास या संस्थांकडून पुरविल्या जाणाऱ्या या ग्राहक वस्तुंची संख्या व प्रमाण कमी असले तरी वरील उद्देशांच्या संदर्भात हे कार्य मोलाचे ठरले आहे. अभ्यासकाळात या संस्थांनी वाढत्या प्रमाणात ग्राहक उपयोगी वस्तुंची विक्री केल्याने सभासदांचा संस्थावरील विश्वास व सहभाग वाढण्यास मदत झाली आहे.

५.१३.२ अ) ग्राहक मालाची खरेदी किंमत

आपआपल्या आर्थिक कुवतीनुसार निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांच्या हितरक्षणासाठी वाढत्या प्रमाणात ग्राहक मालाची विक्री केलेली आहे. अभ्यासकाळात खरेदी केलेल्या ग्राहक मालाच्या एकंदर किंमतीत सतत वाढ झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ६६.३५ लाख रूपयांच्या ग्राहक मालाची खरेदी झालेली होती. तर २००१ मध्ये १८०.५२ लाख रूपयांच्या ग्राहक मालाची खरेदी झालेली होती. ग्राहक माल खरेदी किंमतीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १२८.३६ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात १९.१३ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळून येते. म्हणजेच अभ्यासकाळात या खरेदी किंमतीत १७२.०७ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे.

५.१३.२ ब) ग्राहक मालाची विक्री किंमत (अन्नधान्य)

कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे बहुतांशी सभासद हे सर्वसाधारण आर्थिक गटातील असल्याने त्यांच्या एकंदर गरजात प्राथमिक गरजा अधिक महत्वाच्या व या प्राथमिक गरजात अन्नधान्याची गरज सर्वाधिक महत्वाची आहे. म्हणूनच एकूण ग्राहक मालात सभासद शेतकऱ्यांना दररोज लागणाऱ्या ज्वारी, तांदूळ, गहू, साखर यासारख्या अन्नधान्याची विक्री दरवर्षी वाढत्या प्रमाणात केलेली आढळते. अभ्यासकाळात १९९० मध्ये या अन्नधान्याची विक्री किंमत ४७.९९ लाख रूपये इतकी होती. ती २००१ मध्ये १७५.३० लाख रूपये इतकी झालेली होती. ग्राहक मालाच्या विक्री किंमतीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात १९४.१२ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात २४.१९ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे. म्हणजेच ती २६५.२८ टक्क्यांनी वाढलेली आहे.

५.१३.२ क) इतर ग्राहक मालाची विक्री किंमत

सभासदांच्या आर्थिक विकासाच्या प्रयत्नात त्यांची खाजगी व्यापाऱ्यांच्या पिळवणूकीतून सुटका करणे हा महत्वाचा उद्देश ठेवलेला असल्याने या संस्थांनी अन्नधान्याबरोबरच त्यांना लागणाऱ्या इतर महत्वाच्या जीवनावश्यक वस्तुंची विक्री केलेली आहे. अर्थातच अभ्यासकाळात तालुक्यात अशा दुकानांची संख्या वाढल्याने या संस्थांच्या ग्राहक मालाच्या विक्रीत घट झालेली आढळते. सन १९९० मध्ये ही विक्री किंमत १६.४७ लाख रूपये इतकी होती. ती २००१ मध्ये २.४८ लाख रूपये इतकी झाल्याचे आढळते. इतर ग्राहक माल विक्री किंमतीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ५१.६० टक्के इतकी व १९९६ ते २००१ या काळात ६८.८८ टक्के इतकी घट झालेली आढळते. म्हणजे अभ्यासकाळात ही घट ८४.९४ टक्के इतकी कमी राहिली होती.

५.१३.२ ड) ग्राहक माल उधार विक्री किंमत

या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या बहुतांशी सभासद गरीब असल्याने त्यांचे उत्पन्न कमी व अनियमित असते. म्हणून त्यांच्या खरेदीतील अडचणी कमी करण्याच्या हेतूने मर्यादित प्रमाणात उधारीने विकण्याचे प्रयत्न केले जातात. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात अशी उधार ग्राहक माल विक्रीची सोय करून सभासदांना मदत केलेली आढळते. सन १९९० मध्ये अशी उधार विक्री किंमत ०.५२ लाख रूपये इतकी होती. ती २००१ मध्ये १.०५ लाख रूपये इतकी झालेली आढळते. ग्राहक माल उधार विक्री किंमतीमध्ये १९९० ते १९९६ या काळात ६७.३० टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात २०.६८ टक्के इतकी वाढ आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात १०१.९२ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते.

५.१३.२ इ) ग्राहक शिल्लक मालाची किंमत

भूतकाळातील अनुभवांच्या आधारे भविष्यकाळाचा अंदाज घेऊन ग्राहक मालाची खरेदी केली जाते. कांहीवेळा अपेक्षेपेक्षा कमी विक्री झाल्याने ग्राहक माल शिल्लक राहतो. तसेच खरेदी विक्रीची प्रक्रिया सतत चालणारी असल्याने ३१ मार्च रोजी संपणाऱ्या आर्थिक वर्षादिवशी कांही माल शिल्लक असणे अपरिहार्य असते. अर्थातच वर्षाअखेरीस किमान शिल्लक माल असणे हे संस्थेच्या आदर्श कार्याच्या दृष्टीने उचित समजले जाते. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अशा शिल्लक मालाची किंमत वाढत राहिलेली आढळते. सन १९९० मध्ये १.३७ लाख रूपयांचा माल शिल्लक राहिला होता. तर २००१ मध्ये १.६९ लाख रूपये किंमतीचा माल शिल्लक राहिला होता. ग्राहक शिल्लक मालाच्या किंमतीत १९९० ते १९९६ या काळात ११.६७ टक्के व १९९६ ते २००१ या काळात १०.४५ टक्के इतकी वाढ झाल्याचे आढळते. म्हणजेच हे प्रमाण २३.३५ टक्के इतके आढळते.

विभाग २ : प्राथमिक माहितीचे आर्थिक विश्लेषण

अलिकडील काळात व विशेषत: १९९० नंतर कागल तालुक्यात काळम्मावाडी धरण प्रकल्पामुळे नदी पाणीपुरवण्याच्या सोयी बारमाही झाल्या असून ओलिताखालील क्षेत्र सतत वाढत आहे. नवनवीन शेती पद्धती, शेती आदाने यांच्या वापरातून शेती उत्पादनात वाढ होत असतानाच शेती क्षेत्रातही मूलभूत बदल होत आहेत. तालुक्याची अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान स्वरूपाची असल्याने या अर्थव्यवस्थेतही झापाट्याने बदल होत आहेत. अनुकूल सरकारी धोरणे व तालुक्याला लाभलेले पुरोगामी राजकीय नेतृत्व यामुळे तालुक्याच्या औद्योगिक, व्यापार, वाहतुक व दलणवळण, शिक्षण या सर्वच क्षेत्रात झापाट्याने अनुकूल बदल होत आहेत. पूर्वीपासूनच सहकारी चळवळीने तालुक्याच्या एकंदर विकासात महत्वाची भूमिका बजावलेली आहे. अलिकडे तर राजकारणाचा सहकारी चळवळीतील व सहकारी चळवळीचा राजकारणातील सहभाग वाढत आहे. देशाच्या इतर भागात सहकारी चळवळीतील राजकारणाच्या प्रभावामुळे सहकारी चळवळीची हानी झालेली दिसते. परंतु सुदैवाने कागल तालुक्यात मात्र अलिकडील काळातील राजकारण व सहकारी चळवळ यांच्या वाढत्या संपर्कातून सहकारी चळवळीची प्रगतीच होत असलेली दिसते.

कागल तालुक्यातील सहकारी चळवळीच्या विकासाने राजकारणाला शक्ती दिलेली आहे. तर पुरोगामी राजकारणाने सहकारी चळवळीला अधिकाधिक सशक्त बनविले आहे. त्यातूनच तालुक्याच्या एकंदर सहकारी चळवळीत विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था कार्यरत आहेत. कागल तालुका हा प्रामुख्याने शेतीप्रधान असल्याने शेती क्षेत्रात विविध प्रकारच्या व संख्येने अधिक प्रमाणात सहकारी संस्था कार्यरत असलेल्या आढळतात. तालुक्यातील अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राला असलेले महत्व व या शेती विकासात

पतपुरवठ्याला असलेले महत्व लक्षात घेतल्यास शेतौला पतपुरवठा करणाऱ्या सहकारी संस्था या अधिक महत्वाच्या ठरल्या आहेत.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेनंतर देशभर कर्जपुरवठ्याबरोबरच इतरही कार्ये करून आपल्या सभासदांच्या विकासासाठी प्रयत्न करणाऱ्या संस्था वाढविण्यावर भर दिलेला आहे. कागल तालुक्यातही याच अनुरोधाने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विकासाचे प्रयत्न झालेले आहेत. त्यामुळे आज तालुक्यातील प्रत्येक गावात किमान एक व बन्याच गावात एकापेक्षा अधिक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कार्यरत आहेत.

या संस्था भिन्न राजकीय गटातील लोकांनी निर्माण केलेल्या असल्याने आपली संस्था गावातील इतरांच्या संस्थेपेक्षा अधिक कार्यक्षम व आदर्श कशी राहील याकडे प्रत्येक सभासद लक्ष देत असल्याने तालुक्यातील या संस्था नुसत्याच कार्यरत नाहीत तर त्या उत्तम पध्दतीने, कार्यक्षमपणे कार्य करताना आढळतात. या संस्थांच्या कार्यातून सभासदांचा विकास झालेला आहेच. शिवाय त्यांच्या कार्यातून त्या त्या गावचा व एकूण संस्थांमुळे तालुक्याचा अपेक्षित विकास होण्यास मदत झालेली आहे.

अलिकडील काळातील तालुक्यातील बदलत्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक व वैचारिक परिस्थितीत सहकारी संस्थांनी व विशेषतः प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मोलाची कामगिरी केलेली आहे. अशा या संस्थांचा वास्तव तटस्थ व शास्त्रीय दृष्टीकोनातून आर्थिक अभ्यास करण्यासाठी सदर संशोधन प्रकल्पाद्वारे प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

तालुक्यातील एकूण ८६ गावात २००१ मध्ये १३९ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था कार्यरत होत्या. अर्थातच या एकूण संस्थांची तालुकावार विभागणी समान आढळत नाही. तर उत्तरेकडील सुपीक व बारमाही पाणीपुरवठा असलेल्या भागात गावांची संख्या जास्त असूनही सेवा सहकारी संस्थांची संख्या, त्यांची कार्ये व व्याप्तीही दक्षिण भागापेक्षा अधिक आढळते. वास्तवातील ही भिन्नता लक्षात घेऊनच तालुक्याचे भौगोलिक दृष्टीकोनातून उत्तर विभाग व दक्षिण विभाग असे काल्पनिक विभाजन केलेले आहे. सदरचा अभ्यास करताना तालुक्यातील सर्वच संस्थांचा व्यष्टी पध्दतीने अभ्यास न करता त्यातील मोजक्या प्रातिनिधिक संस्थांची नमुना म्हणून निवड करून, नमुना चाचणी पध्दतीच्या सहाय्याने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

तालुक्यातील एकंदर प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थापैकी नमुना म्हणून एकूण संस्थांच्या २५ टक्के इतक्या ३५ सहकारी संस्थांची अभ्यासासाठी नमुना म्हणून निवड करण्यात आली आहे. या संस्थांच्या सर्वांगीण अभ्यासासाठी सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था, कागल व नमुना म्हणून निवडलेल्या संस्थांची कागदपत्रे यांच्या मदतीने दुव्यम माहिती गोळा करीत असतानाच अभ्यासकाने या संस्थांच्या प्रत्यक्ष अभ्यासासाठी प्राथमिक

माहितीलाही तितकेच महत्व दिलेले आहे. या निवडलेल्या नमुना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था, त्यांचे सभासद, नोकर, संस्था प्रमुख या सर्वाकडून या संस्थांची अधिकाअधिक वास्तव माहिती मिळविण्याचे प्रयत्न केलेले आहेत. अशी माहिती मिळविण्याच्या हेतूने व्यापक स्वरूपाची प्रश्नावली तयार करून तिचा उपयोग केलेला आहे. ही माहिती मिळविण्यासाठी अभ्यासकाने स्वतः या संबंधितांशी व्यक्तिगत संपर्क साधून त्यांच्याशी चर्चा करून माहिती मिळविलेली आहे. अर्थातच या चर्चेत प्रश्नावली आधारभूत ठेऊन त्या अनुषंगाने चर्चेद्वारे ही माहिती मिळविलेली आहे.

संशोधकाने व्यक्तिशः प्रयत्न करून माहिती मिळविण्यासाठी ज्या व्यापक स्वरूपाच्या प्रश्नावलीचा वापर केला होता ती सदर प्रकल्पाच्या अखेरीस जोडण्यात आली आहे. या प्रश्नावलीत समाविष्ट करण्यात आलेले प्रश्न हे बहुविध स्वरूपाचे असून ते निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था, त्यांचे सभासद, नोकरवर्ग व संस्था प्रमुख यांच्याकडून सदर संशोधन अभ्यासासाठी उपयुक्त असणारी व्यापक माहिती मिळवून देणारे आहेत. संशोधन अभ्यासकाळात संशोधकाने सदर प्रश्नावलीच्या सहाय्याने गोळा केलेली प्राथमिक माहिती बहुविध व व्यापक स्वरूपाची आहे. तिच्या आधारे कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या स्वरूप, व्याप्ती, कार्ये, समस्या, यश, अपयश याबाबत विश्लेषण करताना ते अधिक आर्थिक व शास्त्रीय स्वरूपाचे व्हावे म्हणून या माहितीचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करून विश्लेषण केलेले आहे.

- अ) निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची माहिती
- ब) निवडक नमुना सभासद माहिती
- क) निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाचे सेवकवर्ग व त्यांच्या कामासंबंधीची माहिती
- ड) या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या प्रमुखांचे अनुभव, मते व सूचना

५.१४ निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची माहिती

सदर संशोधन प्रकल्प अभ्यासासाठी निवडलेल्या तालुक्यातील ३५ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सर्वांगीण अभ्यासासाठी विविध संबंधित माहिती मिळविताना प्रत्येक संस्थेसाठी स्वतंत्र प्रश्नावली भरून घेतली होती. त्यानंतर या सर्व प्रश्नावली एकत्र करून त्यातील माहितीचा चिकित्सक पाद्धतीने अभ्यास करून त्यांची एकत्रितपणे मांडणी करण्यात आली होती. त्याआधारे या संस्थांबद्दल मिळालेल्या एकत्रित माहितीवरून -

१. संस्थांचे व्यवस्थापन स्वरूप
२. संस्थेतील नोकरवर्ग
३. संस्थेची मालमत्ता

४. सभासद नोदणी
५. कर्ज मंजुरी
६. कर्जाचा वापर
७. कर्जवसुली
८. कर्ज थकबाकी
९. जीवनावश्यक वस्तु वितरण
१०. सभासदांची बचत
११. इतर

यांच्या अनुरोधाने या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे स्वरूप व कार्य स्पष्ट करणे सोपे जाते.

५.१४.१ संस्थांचे व्यवस्थापन स्वरूप

कागल तालुक्यातील सर्वच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाना सहकारी कायदयातील तरतुदीनुसारच कार्ये करावी लागत असल्याने निवडलेल्या या सर्वच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण संचालकांची संख्या ११ इतकी समान आढळते. या संचालकांपैकी १ पुरुष व २ स्त्रिया संचालक आहेत. संचालकांच्या या विभागणीमुळे स्त्रियांना संस्थांच्या प्रत्यक्ष व्यवस्थापनात सहभागी होण्यास चांगलीच मदत झालेली आहे. तालुक्यातील जागरूक राजकारण व त्याचा सहकारी चळवळीशी असलेला निकटचा संबंध यामुळे या सर्वच संस्थांमध्ये सहकारी कायदयातील तरतुदीनुसार नियमितपणे निवडणुका होत असलेल्या आढळतात. लोकशाही पद्धतीने होणाऱ्या या निवडणुकाबद्दल प्रत्येक गावात व विशेषत: सभासदांमध्ये विशेष जागरूकता आढळून आली आहे. निवडणुकांच्या प्रक्रियेत सर्वजन उत्साहाने भाग घेऊन त्या पूर्ण करीत असल्याने या संस्थांच्या एकंदर व्यवस्थापनात लोकशाही तत्वांच्या प्रभाव आढळून आला आहे. सभासदांच्या जागरूकतेमुळे प्रतिनिधी संचालकांत संस्थेची धोरणे व कार्याबाबत जागरूकता असून त्यासंदर्भात चर्चा करणे, निर्णय घेणे, धोरणे ठरविणे, अंमलबजावणी करणे, कार्याचा आढावा घेणे वगैरे विविध दृष्टीकोनातून संस्थेच्या दर महिन्याला नियमितपणे सभा घेतल्या जातात. या सभांमध्ये ठरलेल्या कार्यक्रमपत्रिकेवरील सर्वच विषयांवरील सखोल व खुलासेवार चर्चा होऊन मगच निर्णय व धोरणे ठरविली जातात. महत्वाचे म्हणजे स्त्री संचालिका व मागासवर्गीय संचालकही या चर्चा, निर्णय व धोरण प्रक्रियेत सक्रीय भाग घेत असल्याचे आढळते. या सर्वांनी मांडलेल्या सूचनांचा एकत्रितपणे विचार होऊनच अखेरीस निर्णय व धोरणे ठरविली जात असतात.

५.१४.२ संस्थेतील सेवकवर्ग

तालुक्याच्या विविध भागात कार्यरत असणाऱ्या संस्थांचे कार्यक्षेत्र, स्वरूप व

कार्याची व्याप्ती कमी अधिक असल्याने प्रत्येकाच्या सेवकवर्गाची संख्या भिन्न आढळते. ज्या संस्था आकाराने मोठ्या असून त्यांची सभासद संख्या, कार्ये भरपूर आहेत अशा संस्थांमध्ये एक सचिव, त्याचा मदतनीस म्हणून सहाय्यक सचिव व एक कारकून आणि आवश्यकतेनुसार एक ते दोन शिपाई अशी या संस्थांच्या सेवकवर्गाची सर्वसाधारण रचना आहे. ज्या संस्था सर्वसाधारण आकाराच्या असून त्यांची कार्ये मर्यादित आहेत अशा संस्थांमध्ये एक सचिव, एक कारकून व एक शिपाई असा सेवकवर्ग आढळतो. तर आकाराने खूप लहान किंवा नव्यानेच सुरु झालेल्या संस्थांमध्ये एक सचिव, एक कारकून, एक शिपाई एकाहून अधिक संस्थांचे व्यवस्थापन करीत असतात.

सदर संशोधन अभ्यासासाठी कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्येही सेवक रचना अशीच आढळते. सहकारी कायदयानुसार संस्थेचा सचिव किमान १० वी पास व कनिष्ठ सहकारी पदविका (एल. सी. डी.) धारक असणे आवश्यक आहे. तर कारकून व शिपायासाठी शिक्षणाच्या फारशा अटी आढळत नाहीत. मात्र सचिव व कारकूनांना बदलत्या सहकारी कायदयाचे अद्यावत ज्ञान असण्यासाठी त्यांना वेळोवेळी प्रशिक्षणाची आवश्यकता असते. निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या ३५ असली तरी एकूण सचिव संख्या ३४ असलेली आढळते.

या सचिवांचे सरासरी व ४७.८ वर्षे इतके आढळते. म्हणजेच निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे सचिव अनुभवी असल्याचे स्पष्ट होते. या सचिवांपैकी ५.३० टक्के हे पदवीधर तर ९४.७० टक्के हे १० वी पास असल्याचे आढळते. या सचिवांपैकी ७० टक्के सचिव प्रशिक्षित असून ३० टक्के सचिवांना प्रशिक्षणाच्या संधी मिळालेल्या नाहीत. या सर्व सचिवांतील ६० टक्के सचिव १० वर्षांपेक्षा अधिक काळ तर ४० टक्के सचिव १० वर्षांपेक्षा कमी काळ कार्य करीत असलेले आढळतात. सचिवांप्रमाणेच या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये एकूण ३४ कारकून असून ते सर्वच पुरुष आहेत. कारकूनासाठी शिक्षणाची अट नसली तरी हे सर्वच कारकून १० वी झालेले आहेत. परंतु त्यांना प्रशिक्षणाच्या सोयीचा लाभ मिळालेला नाही. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या वाढत्या कार्याबरोबर गरजेनुसार प्रत्येक संस्थेत एक किंवा दोन शिपाई असलेले आढळतात. अभ्यासासाठी निवडलेल्या या संस्थांमध्ये शिपायांची संख्या ५१ इतकी असून ते सर्वजण १० वी झालेले आढळतात. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या या सेवकवर्गाचा एकत्रितपणे विचार केल्यास त्यांची संख्या व शिक्षण हे समाधानकारक असलेले आढळते. मात्र यातील पदवीधारक सचिवांची संख्या जशी कमी आहे तसेच प्रशिक्षित कारकूनांची संख्या खूपच कमी आढळते.

५.१४.३ संस्थेची मालमत्ता

अलिकडील काळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्याची संख्या व

व्याप्ती सतत वाढत आहे. तसेच संस्थेच्या स्वतंत्र अस्सित्वासाठी स्वतःची मालमत्ता असणे आवश्यक ठरते. या मालमत्तेमध्ये साधारणपणे कार्यालयीन इमारत, तिच्यातील आवश्यक फर्निचर, गुदाम व्यवस्था वगैरेचा समावेश आढळतो. कार्यालयीन इमारत व गुदामांची आवश्यकता लक्षात घेऊन या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना स्वतःच्या अशा इमारती बांधता याव्यात म्हणून सरकारकडून आर्थिक मदती व कर्ज दिली जात आहेत. त्याच्या सहाय्याने बन्याच संस्थांनी स्वतःच्या इमारती, फर्निचर व इतर मालमत्ता निर्माण केलेल्या आढळतात. सदर अभ्यासासाठी निवडलेल्या सर्वच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या स्वतःच्या कार्यालयीन इमारती असलेल्या आढळतात. अर्थातच त्यातील ७० टक्के पेक्षा अधिक संस्थांच्या या इमारती १५ वर्षांपूर्वीच्या बांधलेल्या आहेत. तर अलिकडे नव्याने निर्माण झालेल्या ३० टक्के संस्थांच्या इमारती अलिकडे बांधलेल्या आहेत. या संस्थांपैकी ८० टक्के संस्थांच्या इमारती १००० चौरस फूटाहून अधिक मोठ्या आकाराच्या आढळतात. त्यातील ६० टक्केपेक्षा अधिक इमारतींना २ लाख रुपयांहून अधिक खर्च आलेला आहे. या सर्वच संस्थांच्या कार्यालयीन इमारतीत पुरेसे फर्निचर असलेले आढळते. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था परपुरवळ्याबरोबरच शेती आदाने व ग्राहकोपयोगी वस्तुंचा पुरवठा करीत असल्याने त्यांच्या कार्यालयीन इमारतीबरोबरच गुदाम इमारतींना महत्व असते. अभ्यासासाठी निवडलेल्या या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ६२.८५ टक्के संस्थांकडे स्वतःच्या मालकीची गुदामे आहेत. तर ११.४२ टक्के संस्थांची अशी स्वतःची गुदामे नाहीत. त्यामुळे त्यांनी गावातील खाजगी इमारती किंवा कागल तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाकडून पुरविल्या जाणाऱ्या गुदाम व्यवस्थांचा लाभ घ्यावा लागतो. स्वतःची गुदामे असणाऱ्यापैकी ६० टक्के संस्थांकडे १५ वर्षांहून अधिक काळ अशी व्यवस्था असल्याचे आढळते. यातील ६० टक्के गुदाम इमारती हया १००० चौरस फूटावर क्षेत्रफल असलेल्या आढळतात. निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मालमत्तेसंबंधीच्या या आकडेवारीचा विचार केल्यास या सर्व संस्थांकडे स्वतःच्या कार्यालयीन इमारती व पुरेसे फर्निचर व गरजेनुसार गुदामांच्या सोयी उपलब्ध असल्याची समाधानाची परिस्थिती आढळते.

५.१४.४ सभासद नोंदणी

सभासदांच्या हितासाठी कार्यरत असलेल्या सहकारी संस्था ज्या सर्वसामान्य सभासदांनी निर्माण केलेल्या असतात तेच या संस्थांचे कायदेशीर मालक असतात. या संस्था गरीबांच्याच राहून गरीबांसाठी कार्ये कराव्यात म्हणून सहकारी कायदयात संस्थेच्या सभासदत्वाबदल स्पष्ट तरतुदी आहेत. सहकाराच्या "खुल्या सभासदत्व" तत्वानुसार प्रत्येक इच्छुक व्यक्तिला सभासदत्व देणे आवश्यक असले तरी ज्या लोकांच्या प्रवेशामुळे संस्थेचे कार्य, प्रगती व अस्तित्व धोक्यात येते त्यांच्या सभासद प्रवेशावर बंदी घालण्याची

कायदयात तरतुद आहे. त्यामुळेच सभासदत्वासाठी विशिष्ट प्रक्रिया असून ती काटेकोरपणे पूर्ण केली जाते. सभासदत्वासाठी आलेल्या लोकांसंदर्भात पूर्ण चौकशी करून, पुराव्यासाठी योग्य ती कागदपत्रके घेऊन मगच सभासदत्व दिले जाते.

सदर संशोधन अभ्यासासाठी निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाही आपल्या सभासदत्व संदर्भात योग्य ती काळजी घेऊन सभासदत्व नोंदणी प्रक्रिया पूर्ण केलेली आढळते. या संस्था पूर्वीपासून कार्यरत असून त्यांची सभासद नोंदणीही सतत चालू असल्याने सध्याचे सर्व सभासद संस्थेच्या आरंभापासूनचेच नाहीत तर वेळोवेळी झालेल्या त्यांच्या नोंदणीतून सभासदत्वदेण्यात आले आहे. ज्या व्यक्तिना या संस्थांचे सभासदत्व हवे असते त्याला सभासद मागणीसाठी लोखी स्वरूपात अर्ज करावा लागतो. तोंडी पध्दतीने सभासदत्वाची मागणी करून कोणालाही सभासदत्व दिले जात नाही. या संस्थांचे सभासद हे विविध गटातून येत असल्यामुळे अशा सभासद मागणी अर्जासोबत विविध प्रकारची कागदपत्रे जोडावी लागतात. ज्यांच्याकडे जमीन आहे अशा लोकांना या जमीनीचा पुरावा ठरणारे ८ अव ७-१२ उतारे, तसेच रहिवाशी दाखला अथवा रेशनकार्डाची प्रत जोडावी लागते. तर मागासवर्गायांना मागासवर्गाय दाखला व आर्थिक दुर्बलांना तहसिलदारांकडून मिळाणारा दारिद्र्यरेखाली असल्याचा दाखला जोडावा लागतो. याबरोबरच या प्रत्येक अर्जदाराला संस्थेचे पूर्वी असलेल्या दोन सभासदांच्या साक्षीदार म्हणून अर्जावर सहया घेणे आवश्यक ठरते. या सर्व कागदपत्रांची पूरता झालेला अर्ज संस्थेकडे आल्यावर संस्थेच्या मासिक सभेत त्याच्यावर चर्चा होऊन संचालकांनी मान्यता दिल्यावरच सभासदत्व मागणी अर्जाला मंजुरी मिळते. अशी मंजुरी मिळाल्यावरच त्या संबंधित व्यक्तिला संस्थेचे सभासदत्व प्राप्त होते.

५.१४.५ कर्ज मंजुरी

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून विविध प्रकारची कर्ज मंजूर केली जातात. यात पिक लागवडी खर्चाच्या संदर्भातील अल्पकालीन कर्जाप्रमाणेच सभासदांना जादाचे कायमस्वरूपी उत्पन्नाचे साधन मिळवून देण्यासाठी मध्यमकालीन शेती सुधारणांसाठी मध्यमकालीन कर्जाचा पुरवठा केला जातो. कर्जाच्या भिन्न स्वरूपामुळे त्यांच्या मंजुरीची प्रक्रियाही भिन्न असलेली आढळते. सदर अभ्यासासाठी निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांच्या विकासासाठी या सर्व प्रकारच्या कर्जाचा वेळोवेळी पुरवठा केलेला आहे. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण कर्जापैकी अल्पकालीन कर्जाचे प्रमाण बरेच मोठे आहे. ही अल्पकालीन कर्जे सभासदांना पिकांच्या लागवडीसाठी येणारा विविध खर्च भागविता यावा म्हणून दिली जातात. ही कर्जे देताना जमीन व जमीनदार हे जादा तारण म्हणून घेतले जात असताना ती संबंधित उभी पिकेच तारण म्हणून घेतली जात असल्याने ही अल्पकालीन कर्जे प्रामुख्याने पिक कर्जाच्या

स्वरूपातच आढळतात. या कर्जासाठी ऑक्टोबर ते जानेवारी या कालावधीत कर्ज मागणी अर्ज करावा लागतो. त्यानंतर या कर्जाची छाननी होऊन संस्थेच्या मासिक सभेत मंजुरी दिली जाते. सदरचा अर्ज केल्यानंतर एक महिन्याच्या आत कर्ज मंजुरी दयावीच लागते. ही मंजुरी मिळाल्यावर कांही संस्थांमध्ये ताबडतोब तर कांही संस्थांमध्ये पंधरा दिवसात कर्जवाटप होत असल्याचे आढळते. मिळालेल्या माहितीनुसार २४ टक्के संस्थांमध्ये कर्ज मंजूर झाल्याबोबर ताबडतोब कर्ज उपलब्ध होत आहे. तर ७६ टक्के संस्थांमध्ये कर्ज मंजुरीनंतर पंधरा दिवसात कर्ज वाटप होत असते. या पीक कर्जाचा उद्देश संबंधित पिकांच्या लागवडीचा खर्च भागविता यावा हा असल्याने ही कर्जे एक रक्कमी न देता हप्त्याहप्त्याने दिली जातात. म्हणजेच सभासदांची पिक लागवड खर्चाची गरज लक्षात घेऊन दोन ते तीन हप्त्यात ही रक्कम वाटली जात असते. या कर्जाचा दुरूपयोग टाळण्याच्या हेतूने यातील ५० टक्के रक्कम रोख स्वरूपात व ५० टक्के भाग मात्रूपात सभासदांना दिला जातो. या मालरूपी कर्जात साधारणपणे खते, बी-बियाणे, अवजारे, औषधे, किटकनाशके यांचा समावेश असतो. या अल्पकालीन कर्जाप्रमाणेच सभासदांना जादाची उत्पन्नाची साधने मिळवून देण्यासाठी मध्यम मुदतीच्या कर्जाचाही पुरवठा केला जातो. अशी कर्जे प्रामुख्याने जुनी विहीर दुरूस्ती, मशिनरी खरेदी, बैल व गाडी खरेदी, दुभती जनावरे खरेदी, शेळ्यामेंद्र्या, कोंबड्या खरेदी, गोबर गॅस प्लॅन्ट व औद्योगिक सहकारी प्रक्रिया संस्थांचे शेर्स खरेदी कारणांसाठी दिली जात असल्याचे आढळते. अर्थातच ही कार्ये ज्या ज्या वेळी सुरु होतात त्या त्या वेळी संबंधित सभासद संस्थेकडे तशा प्रकारचा कर्ज मागणी अर्ज करीत असतो. संस्थेच्या मासिक सभेत या अर्जाचा विचार करताना कर्जाचे कारण, मागितलेली रक्कम, संभाव्य खर्च, त्या कारणांची उत्पादकता, त्यापासून सभासदांना होणारा संभाव्य फायदा, सभासदांची परतफेड क्षमता, जमीनदार, तारणवस्तु वगैरे अनेक बाबींचा विचार करून अशा कर्जाना मंजुरी दिली जाते. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून सभासदांच्या दीर्घकालीन शेती व इतर सुधारणांसाठी दीर्घकालीन कर्जपुरवठा होत असल्याचे आढळते.

शेती सुधारणेसाठी दिली जाणारी मध्यमकालीन कर्ज ही जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून मात्र या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमार्फत दिली जात असतात. यामध्ये जुनी विहीर दुरूस्ती, पाईप खरेदी, इलेक्ट्रीक मोटार खरेदी, ट्रॅक्टर व ट्रेलर खरेदी, इतर मशिनरी खरेदी, शेतघर व गोडावून बांधणी व जमीन सपाटीकरण अशा कारणांसाठी दिली जातात. या कर्जाबाबत कर्जवाटप व कर्जवसुली संदर्भात सेवा संस्था केवळ मध्यस्थाचे काम करीत असतात. वरील कारणांसाठी सभासदांचे आलेले अर्ज कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडे पाठविले जातात. त्या ठिकाणी या अर्जाची छाननी, तपासणी होऊन कर्ज मंजूर होते. मात्र या कर्जाचे वाटप सहकारी सेवा संस्थामार्फतच होत असते.

५.१४.६ कर्जाचा वापर

सभासदांच्या विकासासाठी विविध प्रकारच्या कर्जाची उपलब्धता जशी आवश्यकता असते तसेच या कर्जाचा उद्देश सफल होण्यासाठी त्या कर्जाचा ज्या त्या योग्य कारणांसाठी वापर होणे आवश्यक असते. घेतलेली कर्जे योग्य कारणांसाठी वापरून आपला विकास करून घेणे ही संबंधित सभासदांची मूलभूत जबाबदारी असते. तसेच सभासदांनी घेतलेल्या कारणांसाठी कर्जाचा वापर केला आहे की नाही, होत नसल्यास त्याबाबत सभासदांना समजावून सांगून व प्रसंगी प्रत्यक्ष नियंत्रणाद्वारे हा दुरुपयोग कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे ही प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची जबाबदारी असते. या दृष्टीकोनातून सदर अभ्यासासाठी निवडलेल्या नमुना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अभ्यासावरून काही गोष्टी स्पष्ट होतात. मिळालेल्या माहितीनुसार निवडलेल्या संस्थांपैकी ९२.३१ टक्के संस्थांनी या कर्जाच्या योग्य वापराबाबत विशेष काळजी घेतल्याचे आढळते. यादृष्टीने सभासदांना कर्जाच्या योग्य वापराबाबत मदत व मार्गदर्शन केले जात असतानाच गैरवापर करण्याच्या सभासदांना गैरवापराचे तोटे व योग्य वापराचे फायदे पटवून दिले जातात. तरीही जे लोक गैरवापर करताना आढळतात त्यांच्यावर योग्य ती कारवाई केली जाते. गैरवापराच्या कारणांसंबंधी झालेल्या चर्चेत अशा गैरवापराचे प्रमाण तुलनेने कमी असून ज्याला सांगूनही गैरवापर करण्याची सवय असते अशांकडून गैरवापर होत असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. उपभोग्य कर्जाच्या उपलब्धतेचा अभाव हे गैरवापराचे आणखी एक महत्वाचे कारण होते. म्हणूनच विशिष्ट रक्कमेपर्यंत उपभोग कर्जे देण्याची सोय करण्यात आली आहे. निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ६० टक्के संस्थांमध्ये अशा उपभोग कर्जाची सोय असून लग्न, शिक्षण, आजारपण या अडचणीच्या काळात अशी कर्जे देण्याची सोय असल्याचे आढळून आले आहे. ही कर्जे देताना दोन लायक जामीनदार घेतले जातात.

५.१४.७ कर्ज वसुली

सभासदांच्या विकासासाठी सुलभ पद्धतीने वाढत्या प्रमाणात कर्जपुरवठा करणे हे सभासदांच्या दृष्टीने जितके आवश्यक असते तितकेच या कर्जाची वेळेत व नियमितपणे वसुली होणे संख्येच्या दृष्टीने महत्वाचे असते. ही कर्जे योग्य ते तारण व जामिनदार घेऊन दिली जात असली तरी त्यांची वेळेत, खात्रीशीर व नियमित वसुली व्हावी म्हणून या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी या कर्जाची सांगड साखर कारखान्यांसारख्या सहकारी प्रक्रिया संस्थांशी घातलेली आढळते. त्यामुळे कर्जे मंजूर करताना साखर कारखान्याची हमी आणावी लागते. या शेतकऱ्याचे येणारे ऊस बिल प्रथम कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडे पाठवून त्यांच्या कर्जाची वसुली झाल्यावर उरलेली रक्कम प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडे वर्ग केली जाते. त्यातून आपल्या कर्जाची

वसुली केल्यावर उरणारी रक्कम सभासदाला आदा केली जाते. इतर कोणत्याही पिकापेक्षा अशा कारखान्यांच्या ऊस बिलांच्या मदतीने नियमित व खात्रीशीर कर्जवसुली होत असल्यानेच कर्ज मंजुरी करताना ऊस पिकाचे तारण अधिक महत्वाचे ठरविले जाते. ऊस बिल हे कर्ज वसुलीचे महत्वाचे साधन असल्याने व साखर कारखाने ऊस बिले हप्त्याहप्त्याने देत असल्याने या कर्जाची वसुलीही हप्त्याहप्त्याने केली जाते. या अल्पकालीन कर्जाची मुदत दरवर्षीच्या ३० जून पर्यंत असते. साखर कारखान्याशी ही कर्जे जोडलेली असल्याने या सेवा संस्थांना कर्जवसुली अधिक सुलभ, नियमित व खात्रीची बनली आहे.

५.१४.८ कर्ज थकबाकी

कर्जाच्या मुदतीपर्यंत ज्या रक्कमेची परतफेड झालेली नसते त्यांचा थकबाकीत समावेश केला जात असतो. या थकबाकीमुळे सभासदांप्रमाणे संस्थेचेही नुकसान होत असते. तरीपण विविध कारणांमुळे अशा कर्जाची परतफेड होणे राहून जात असते. प्रसंगानुसार होणाऱ्या अशा थकबाकीचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ७० टक्के संस्थांची थकबाकी क्वचित प्रसंगी होत असलेली आढळते. या संस्थांच्या मते अनिश्चित हवामानामुळे शेती उत्पादनात असलेली अनियमितता हीच थकबाकीचे महत्वाचे कारण आहे. बहुतेक कर्जे ही ऊस बिलांशी जोडलेली असल्याने कर्ज परतफेड नियमित होत असून थकबाकी ही क्वचित प्रसंगीच निर्माण होत असल्याचे सांगण्यात आले. क्वचित प्रसंगी निर्माण होणाऱ्या थकबाकीची वसुली करण्यासाठी बहुतेक संस्थांकडे स्वतंत्र वसुली अधिकारी किंवा वसुली पथक असल्याचे आढळते. प्रयत्न करूनही ज्यांची वसुली होणे अशक्य ठरते अशा व्यक्तिना सहकारी कायदयातील १०१ कलमानुसार नोटीस देऊन सरकारी यंत्रणेमार्फत कर्जाची वसुली केली जाते.

५.१४.९ जीवनावश्यक वस्तु वितरण

या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आपल्या सभासदांच्या आर्थिक विकासासाठी त्यांना विविध प्रकारची कर्ज पुरवित असतानाच शेती आदानांचे वाटपही केलेले आहे. तसेच वाढत्या उत्पन्नाबरोबर सभासदांना अधिकाअधिक प्रमाणात गरज पुरवून राहणीमान सुधारता यावे व त्यांची खाजगी व्यापाऱ्यांकडून उपभोग्य वस्तूसंदर्भात होणारी पिळवणूक कमी व्हावी म्हणून विविध प्रकारच्या जीवनावश्यक वस्तुंचे वितरण करण्याचे कार्यही या संस्थांकडून केले जाते. अभ्यासासाठी निवडलेल्या संस्थांपैकी ७७ टक्के संस्थांकडे अशा प्रकारच्या जीवनावश्यक वस्तू वितरणाची सोय असलेली आढळते. या वितरण कार्यात प्रामुख्याने गहू, ज्वारी, तांदूळ, डाळ, साखर, रँकेल यासारख्या महत्वाच्या जीवनावश्यक वस्तुंचाच समावेश असलेला आढळतो. या जीवनावश्यक वस्तुंचे योग्य पद्धतीने वाटप व्हावे म्हणून या वस्तुंचे केवळ रेशनकार्डच्या आधारेच

वितरण केले जाते. अशा जीवनावश्यक वस्तुंची खरेदी ही प्रामुख्याने सहकारी व सरकारी संस्थांकडून केली जात असल्याने अशा वस्तू योग्य दरात मिळविणे शक्य होत असते. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून सभासदांना जीवनावश्यक वस्तूंचे वितरण करण्याचे कार्य केले जात असले तरी संस्थेवरील भांडवलाच्या मर्यादा व सभासदांच्या असंख्य गरजा यामुळे सर्वच गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या वस्तु पुरविणे अशा संस्थांना अशक्य आहे.

५.१४.१० सभासदांची बचत

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना कराव्या लागणाऱ्या विविध कार्यासाठी वाढत्या प्रमाणावरील भांडवलाची आवश्यकता असते. ती भागविण्यासाठी या संस्थांनी आपल्या सभासदांकडून ठेवींच्या रूपाने भांडवल गोळा करावे अशी अपेक्षा असते. अशा सभासदांच्या ठेवींमुळे च संस्थांना कमी व्याजदरात भांडवल उपलब्ध होते. शिवाय सभासदांचे संस्थेच्या कार्याबाबतची जागरूकता व सहभागी वाढतो. म्हणूनच या संस्थांनी सभासदांच्या आपल्याकडील ठेवी वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे ठरते. परंतु अभ्यासासाठी निवडलेल्या या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये मात्र सभासद बचतीबाबत अत्यंत निराशाजनक परिस्थिती अनुभवास आली आहे. यासंदर्भात संबंधितांशी झालेल्या चर्चेवरून अशा बचतीबाबत संस्थांच्या व्यवस्थापनात एकूणच उदासिनता आढळली. त्यामुळे यासंदर्भात चर्चा करताना विचारलेल्या विविध प्रश्नांना फारसा व योग्य प्रतिसाद मिळू शकला नाही.

५.१४.११ इतर

सहकारी संस्था सर्वसामान्य गरीब सभासदांच्या विकासासाठी प्रयत्न करीत असतात. हे सभासद संस्थांचे कायदेशीर मालक असल्याने त्यांचा संस्थांच्या कार्यातील सहभाग अत्यंत महत्वाचा असतो. त्यांच्या सहभागाच्या प्रमाणावर या संस्थांची कार्यक्षमता, यश व त्यांचा सभासदांना होणारा लाभ अवलंबून असतो. बहुसंख्य सभासद हे गरीब व अशिक्षित असल्याने त्यांच्यात सभासदांबद्दल आवश्यक ती जागरूकता नसल्याने त्यांचा सहभागी मर्यादित आढळतो. म्हणूनच अशा सभासदांना आवश्यक ते सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण देऊन त्यांच्यात जागरूकता निर्माण करून त्यांचा सहभाग वाढविणे आवश्यक असते. यासंदर्भात संबंधित संस्थांनी प्रयत्न करणे आवश्यक असते. सदर अभ्यासकाळात या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांशी आलेल्या संपर्कवरून या संस्थांनी याबाबत कौतुकास्पद कार्य केलेले आढळते. त्यांनी आपल्या सभासदांना वेळोवेळी एकत्रित आणून सहकारी शिक्षण, प्रशिक्षण उपलब्ध करून दिले आहे. सरकारकडून येणाऱ्या वेगवेगळ्या योजना व कार्यक्रमांचा सभासदांना लाभ होण्यासाठी जसे प्रयत्न केले आहेत तसेच कांही खाजगी उत्पादक संस्थांचा प्रतिनिधी म्हणून काम करून या वस्तूंचा आपल्या सभासदांना

जास्तीत जास्त व योग्य पध्दतीने कसा उपयोग होऊ शकेल यासाठी प्रयत्न केले आहेत. सभासदांच्या हितासाठी या संस्थांकडून होणाऱ्या सततच्या प्रयत्नामुळे सभासदांमध्ये संस्थेबद्दलची पुरेशी जागरूकता निर्माण होऊन त्यांचा सहभागी वाढविलेला आहे. त्यातून संस्थांची कार्यक्षमता वाढत असताना सभासदांचा लाभही वाढत असल्याने संस्थांच्या कार्याबाबत सभासद समाधानी असलेले आढळतात.

५.१५ निवडक नमुना सभासद माहिती

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या सर्वसामान्य आर्थिक गटातील लोकांनी आपल्या हितासाठी निर्माण केलेल्या असतात. अशा संबंधित सभासदांनी भाग भांडवल पुरवुन या संस्थांनी निर्मिती केलेली असते. त्यामुळे हे सभासद या संस्थांचे मालक व आधार बनलेले असतात. म्हणूनच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास करताना त्यांच्या सभासदांचे स्वरूप, त्यांची आर्थिक परिस्थिती, कौटुंबिक उत्पन्न खर्च व अशा सभासदांना या संस्थांपासून मिळालेले लाभ, सभासदांना आलेले अनुभव, मते व सूचना यांचा अभ्यास करावा लागतो. सदर संशोधन अभ्यासात यासंदर्भातील माहिती मिळविण्यासाठी प्रश्नावलीत स्वतंत्र विभाग समाविष्ट केलेला आहे. (सदरची प्रश्नावली या प्रबंधाच्या अखेरीस जोडण्यात आलेली आहे.) या विभागात वरील संदर्भात अधिक माहिती मिळविण्याच्या हेतूने -

वैयक्तिक माहिती

१. निवडक सभासद शेतकऱ्यामधील साक्षरतेचे प्रमाण
 २. निवडक सभासद शेतकरी कुटुंबातील सभासदांचे स्वरूप
 ३. निवडक सभासद शेतकऱ्याचे क्षेत्र
 ४. निवडक शेतकऱ्याच्या शेतजमीनीचा प्रकार
 ५. निवडक शेतकऱ्याच्या पाणीपुरवठ्याचे स्वरूप
 ६. निवडक शेतकऱ्याचा शेती खर्च
 ७. निवडक सभासद शेतकऱ्याची थकबाकी
 ८. संस्थेबद्दल सभासदांचे अनुभव, मत व सूचना
- असे उपविभाग समाविष्ट केलेले आहेत. या प्रत्येक उपविभागात अधिकाधिक माहिती एकत्रित करण्याच्या हेतूने संबंधित विविध प्रश्न समाविष्ट केलेले आहेत.

कागल तालुक्यात एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या १३९ इतकी प्रचंड असल्याने अभ्यासाच्या सोयीसाठी त्यातील २५ टक्के म्हणजेच ३५ संस्थांची प्रतिनिधिक नमुना संस्था म्हणून निवड करण्यात आली आहे. अर्थातच ही निवड करताना तालुक्याच्या सर्वच भागातील संस्थांना प्रतिनिधित्व मिळण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करण्यात आले आहेत. तालुक्यातील या निवडक संस्थांच्या सभासदांची संख्याही खूपच असल्याने

अभ्यासाच्या सोयोसाठी या प्रत्येक संस्थेतील दहा सभासदांची प्रातिनिधिक म्हणून अभ्यासासाठी निवड केलेली आहे. या संस्थांच्या एकूण सभासदांत कमी अधिक जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांप्रमाणेच मागासवर्गीय सभासदांचाही समावेश असतो. हे लक्षात घेऊन एकूण सभासदांपैकी एक मोठा शेतकरी सभासद, तीन मध्यम शेतकरी सभासद, चार लहान व सिमांत शेतकरी सभासद व दोन मागासवर्गीय शेतकरी सभासद अशा एकूण १० सभासदांची अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली आहे. म्हणजेच कागल तालुक्यातील एकूण प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांपैकी ३५ संस्थांची व त्यांच्या एकूण ३५० सभासदांची अभ्यासासाठी निवड करण्यात आली आहे. या सभासदांकडून जास्तीत जास्त अचूक व वास्तव माहिती मिळविण्याच्या हेतूने तयार केलेल्या व्यापक प्रश्नावलीचा उपयोग करण्यात आला होता. अर्थातच बहुसंख्य सभासद अशिक्षित अथवा अर्धशिक्षित असल्याने त्यांच्याशी प्रश्नावलीतील प्रश्नांच्या आधारे चर्चा करून माहिती मिळविण्याचे प्रयत्न केले आहेत. या प्रश्नातून एकत्रित झालेल्या माहिती व आकडेवारीची तपासणी, संस्करण, विश्लेषण व मांडणी केल्यावर बन्याच गोष्टी स्पष्ट झाल्या आहेत. त्याआधारे नमुना सभासदांच्या संदर्भात पुढील परिस्थिती आढळते.

५.१५.१ वैयक्तिक माहिती

अभ्यासासाठी निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांचे जमीन मालकीच्या प्रकारानुसार गट पाडून गोळा केलेल्या तथ्यांच्या आधारे त्यांची शैक्षणिक माहिती तक्ता क्रमांक ५.१६ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ५.१६

निवडक सभासद शेतकऱ्यामधील साक्षरतेचे प्रमाण

अ. नं.	तपशील	मोठा शेतकरी	मध्यम शेतकरी	लहान व सिमांत शेतकरी	मागासवर्गीय शेतकरी	एकूण शेतकरी	शेकडा प्रमाण
१	अशिक्षित	९	१९	२३	३१	८२	२३.४२
२	१० व्या पर्यंत शिक्षण घेऊलेले	२०	६७	१०८	३५	२३०	६५.७२
३	पदवीप्रदीन शिक्षण घेऊलेले	६	१९	९	४	३८	१०.८६
४	एकूण	३५	३०५	१४०	७०	३५०	-
५	टवकेवारी	१०.००	३०.००	४०.००	२०.००	-	१००.००

अलिकडील काळात तालुक्यात शिक्षण प्रसारासाठी प्रयत्न करण्यात आलेले असले तरी निवडलेल्या एकूण सभासदात अशिक्षित सभासदांचे प्रमाण बरेच आढळते. जमीन मालकीच्या प्रकारानुसार निवडलेल्या या सभासदांमध्ये सुशिक्षितांचे प्रमाणही भिन्न आढळते. निवडलेल्या सभासदांपैकी ८२ सभासद हे अशिक्षित आढळतात. म्हणजेच या अशिक्षित सभासदांचे प्रमाण २३.४२ टक्के इतके आढळते. या अशिक्षितांमध्येही

मागासवर्गीय सभासदांमध्ये अशिक्षितांचे प्रमाण सवोत अधिक आहे. निवडलेल्या ३५ मागासवर्गीयांपैकी ३१ व्यक्ती अशिक्षित आढळल्या. म्हणजेच या मागासवर्गीयांमध्ये अशिक्षितांचे प्रमाण ४४.२८ टक्के इतके आढळते. निवडलेल्या १४० लहान व सिमांत शेतकऱ्यांपैकी २३ म्हणजे १६.४२ टक्के लहान व सिमांत शेतकरी अशिक्षित आढळले. तर निवडलेल्या १०५ मध्यम शेतकऱ्यांमध्ये १९ शेतकरी अशिक्षित होते. म्हणजेच हे प्रमाण १८.०९ टक्के इतके आढळते. निवडलेल्या ३५ मोठ्या शेतकऱ्यांपैकी ९ सभासद अशिक्षित आढळते. म्हणजेच मोठ्या शेतकऱ्यांमध्ये अशिक्षितांचे प्रमाण २५.७१ टक्के इतके आढळून आले.

तालुक्यातील शिक्षण प्रसारामुळे १० वी पर्यंत शिक्षणाच्या सोयी बऱ्याच गावांत उपलब्ध झाल्याने सुशिक्षितांचे प्रमाण वाढत आहे. निवडलेल्या ३५० प्रातिनिधिक सभासदांपैकी २३० सभासदांचे शिक्षण १० वी पर्यात झालेले आढळले. म्हणजेच एकूण निवडलेल्या सभासदांमध्ये ६५.७२ टक्के सभासदांचे १० वी पर्यंत शिक्षण झालेले आहे. अर्थातच याही संदर्भात विविध गटातील शेतकऱ्यांमध्ये या सभासदांचे प्रमाण भिन्न आढळते. निवडलेल्या ३५ मागासवर्गीयांमध्ये ३५ मागासवर्गीय सभासदांचे १० वी पर्यंत शिक्षण झालेले असल्याने त्यांच्यात हे प्रमाण ५० टक्के आढळते. निवडलेल्या १४० लहान व सिमांत शेतकरी सभासदांमध्ये १०८ सभासदांचे १० वी पर्यंत शिक्षण झालेले असल्याने त्यांच्यात हे प्रमाण ६३.८० टक्के इतके होते. तर अभ्यासासाठी निवडलेल्या ३५ मोठ्या शेतकऱ्यांमध्ये २० शेतकऱ्यांचे १० वी पर्यंत शिक्षण झालेले असल्याने त्यांच्यात हे प्रमाण ५७.१४ टक्के इतके आढळते. अलिकडे तालुक्यात पदवीपर्यंत शिक्षण देणाऱ्या महाविद्यालयांची संख्या वाढल्याने एकूण पदवीधरांची संख्याही वाढली आहे. अभ्यासासाठी निवडलेल्या ३५० नमुना सभासदांपैकी ३८ सभासद पदवीधर असल्याचे आढळून आले. अर्थातच शेतकऱ्याच्या विविध गटात पदवीधरांची संख्या भिन्न असल्याने त्यांचे प्रमाणही भिन्न आढळते. सदर अभ्यासासाठी निवडलेल्या ७० मागासवर्गीय सभासदांपैकी ४ सभासद पदवीधर आढळते. हे प्रमाण ५.७१ टक्के इतके आहे. तर निवडलेल्या १४० लहान व सिमांत शेतकरी सभासदांपैकी ९ सभासद पदवीधर आढळले. हे प्रमाण ६.४२ टक्के इतके आहे. तर निवडलेल्या १०५ मध्यम शेतकऱ्यांमध्ये १९ शेतकरी पदवीधर आढळले. हे प्रमाण १८.०९ टक्के इतके आहे. निवडलेल्या ३५ मोठ्या शेतकऱ्यांमध्ये ६ पदवीधर सभासद आढळले. त्यांचे हे प्रमाण १७.१४ टक्के इतके आहे.

तक्ता क्रमांक ५.१७

निवडक सभासद शेतकरी कुटुंबातील सभासदांचे स्वरूप

अ. नं.	तपशील	पुरुष	स्त्रिया
१	लहान व सिमांत शेतकरी	१५०	११८
२	मध्यम शेतकरी	१६५	१०५
३	मोठे शेतकरी	४७	३५
४	मागासवार्णीय शेतकरी	३९	४८
	एकूण	४०९	३०६

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सभासद होण्यासाठी खातेदार असणे आवश्यक असताना तो कुटुंब प्रमुखच असला पाहिजे असे नसते. या सवलतीमुळे निवडलेल्या कृषी पतसंस्थांत सभासदांव्यातिरिक्त त्यांच्या कुटुंबातील इतर व्यक्तिनांही सभासदत्व दिलेले आढळते. यात कुटुंबातील इतर पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांचाही समावेश आहे. अभ्यासासाठी निवडलेल्या ३५० सभासदांच्या कुटुंबातील अशा एकूण सभासदांची संख्या ७०७ इतकी आहे. अर्थातच प्रत्येक गटातील पुरुष व स्त्री सभासदांचे प्रमाण भिन्न भिन्न आढळते. त्यामध्ये लहान शेतकरी गटातील सभासदांच्या कुटुंबातील १५० पुरुष व ११८ स्त्रिया सभासद आढळतात. मध्यम शेतकरी कुटुंबातील १६५ पुरुष व १०५ स्त्रिया, मोठे शेतकरी कुटुंबातील ४७ पुरुष व ३५ स्त्रिया तर मागासवर्गीयातील ३९ पुरुष व ४८ स्त्रिया असे प्रमाण आढळते. यावरून इतर गटातील शेतकऱ्यांपेक्षा मागासवर्गीय शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील स्त्री सभासद संख्येचे प्रमाण अधिक असलेले आढळते.

तक्ता क्रमांक ५.१८

निवडक सभासद शेतकऱ्यांचे क्षेत्र

अ. नं.	तपशील	शेतकरी संख्या	एकूण जमीन	सरासरी जमीन (%)
१	लहान व सिमांत शेतकरी	१४०	३४४	२.४६
२	मध्यम शेतकरी	१०५	६४२	६.११
३	मोठे शेतकरी	३५	८३८	२३.९४
४	मागासवर्गीय शेतकरी	७०	१४०	२.००
५	एकूण शेतकरी	३५०	१९६४	५.६१

सदर अभ्यासासाठी प्रत्येक निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेतून विशिष्ट प्रमाणात सभासद शेतकऱ्याची निवड करण्यात आली होती. त्यामध्ये प्रत्येक संस्थेतून ४ लहान शेतकरी, ३ मध्यम शेतकरी, १ मोठा शेतकरी व २ मागासवर्गीय शेतकरी याप्रमाणे प्रत्येक संस्थेतील १० व अभ्यासासाठी निवडलेल्या एकूण ३५ संस्थेतील

३५० सभासद शेतकऱ्यांची निवड करण्यात आली होती. या विविध गटातील शेतकऱ्यांकडे असलेली एकूण जमीन १९६४ एकर इतकी आहे. या प्रत्येक गटातील शेतकऱ्यांच्या जमीनीचे क्षेत्र कमी अधिक आहे. लहान शेतकऱ्यांची संख्या १४० असूनही त्यांच्याकडे ३४४ एकर जमीन, मध्यम शेतकऱ्यांची संख्या १०५ व त्यांची जमीन ६४२ एकर, मोठ्या शेतकऱ्यांची संख्या ३५ तर त्यांच्या जमीनीचे क्षेत्र ८३८ एकर व मागासवर्गीयांची संख्या ७० असली तरी त्यांच्याकडील जमीनीचे क्षेत्र १४० एकरच आढळते. त्यामुळे या प्रत्येक गटातील शेतकऱ्यांकडे असणाऱ्या सरासरी जमीनीचे क्षेत्र अनुक्रमे २.४६, ६.११, २३.९४ व २ एकर असे असमान आढळते.

तक्ता क्रमांक ५.१९

निवडक शेतकऱ्यांच्या शेतजमीनीचा प्रकार

अ. नं.	तपशील	एकूण जमीन	बागायती जमीन	जिरायती जमीन	पडीक जमीन
१	लहान शेतकरी	३४४	१७८ (५१.७४)	१५० (४३.६०)	१६ (४.६५)
२	मध्यम शेतकरी	६४२	३४६ (५३.८९)	२७७ (४३.४४)	११ (२.९५)
३	मोठे शेतकरी	८३८	३२३ (३८.५४)	३४९ (४१.६४)	१६६ (११.८०)
४	मागासवर्गीय शेतकरी	१४०	९२ (६५.७१)	३५ (२५.००)	१३ (९.२८)
५	एकूण	१९६४	९३९ (१००.००)	८११ (१००.००)	२१४ (१००.००)

सदर अभ्यासासाठी प्रत्येक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेतून १० प्रमाणे एकूण ३५० सभासद निवडले होते. त्यामध्ये लहान शेतकरी १४०, मध्यम १४०, मोठे ३५ आणि मागासवर्गीय ३५ शेतकरी अभ्यासासाठी निवडले होते. त्यांच्याकडे असलेली एकूण जमीन १९६४ एकर आहे. यातील प्रत्येक शेतकी अर्थात परिस्थिती व जमीनीचे क्षेत्र भिन्न असल्याने या प्रत्येक गटातील शेतकडे असणाऱ्या बागायती, जिरायती व पडीक जमीनीचे प्रमाणही भिन्न आढळते. यातील मागासवर्गीय शेतकऱ्याकडील बागायती जमीनीचे प्रमाण सर्वात कमी असून ते अनुक्रमे लहान व मध्यम शेतकऱ्यामध्ये वाढत गेलेले आढळते. अर्थातच या प्रत्येकाकडील जमीनीचे क्षेत्र भिन्न असल्याने त्यांच्या एकूण जमीनीशी बागायती जमीनीचे असलेले प्रमाणही भिन्न भिन्न आहे. लहान शेतकऱ्यांकडे ५१.४७ टक्के, मध्यम शेतकऱ्यांकडे ५३.८९ टक्के, मोठ्या शेतकऱ्यांकडे ३८.५४ टक्के व मागासवर्गीयांकडे ६५.७१ टक्के जमीन बागायती आढळते. तर जिरायती जमीनीपैकी लहान शेतकऱ्याच्या जमीनीपैकी ४३.१४ टक्के, मोठ्या शेतकऱ्याच्या जिरायती जमीनीपैकी

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 213

४१.६४ टक्के व मागासवर्गीयांच्या जमीनोपैकी २५ टक्के जमीन जिरायती आढळते. तर पडीक जमीनीमध्ये लहान शेतकऱ्यांकडील एकूण जमीनीपैकी ४.६५ टक्के, मध्यम शेतकऱ्यांकडे २.९५ टक्के, मोठ्या शेतकऱ्यांकडे १९.८० टक्के व मागासवर्गीयांकडे ९.२८ टक्के जमीन आढळते.

तक्ता क्रमांक ५.२०

निवडक शेतकऱ्यांचा पाणीपुरवठ्याचे स्वरूप

अ. नं.	तपशील	लहान शेतकरी	मध्यम शेतकरी	मोठे शेतकरी	मागासवर्गीय शेतकरी
१	बारमाही पाणीपुरवठा	३४.४६	६४.७०	७५.००	४०.००
२	हैंगामी पाणीपुरवठा	६५.५४	३५.३०	२५.००	६०.००

वरील तक्त्याचा विचार केल्यास तालुक्यातील निवडलेल्या विविध गटातील शेतकऱ्यांच्या पाणीपुरवठा व्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट होते. मोठ्या शेतकऱ्यांकडे जमीन, उत्पादन व उत्पन्न अधिक असल्याने ते स्वतःच्या बारमाही पाणीपुरवठ्याच्या सोयी करू शकले आहेत. परिणामी निवडक शेतकऱ्यापैकी ७५ टक्के मोठ्या शेतकऱ्यांकडे बारमाही पाणीपुरवठ्याच्या सोयी आहेत. परंतु मध्यम व लहान शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती व जमीनीचे स्वरूप प्रतिकूल असल्याने निवडलेल्या सभासदांतील ६४.७० टक्के मध्यम शेतकऱ्यांकडे व ३४.४६ टक्के लहान शेतकऱ्यांकडे बारमाही पाणीपुरवठ्याच्या सोयी आढळतात. अलिकडील काळात सरकारने शेती व ग्रामीण विकासाच्या विविध योजनांतर्गत मागासवर्गीयांना पाणीपुरवठ्याच्या सोयी उपलब्ध करून दिल्याने निवडलेल्या शेतकऱ्यांपैकी ४० टक्के शेतकऱ्यांकडे बारमाही पाणीपुरवठ्याच्या सोयी असलेल्या आढळतात.

तक्ता क्रमांक ५.२१

निवडक शेतकऱ्यांचा शेती खर्च

अ. नं.	तपशील	लहान व सिमांत शेतकरी	मध्यम शेतकरी	मोठे शेतकरी	मागासवर्गीय शेतकरी
१	बियाणे	२४०६	४६३२	१०२०८	१८४०
२	खेते	५१०४	१३१२५	१८१०६	४८५८
३	औषधे	१०२५	१२००	१३३६	७१९
४	मजुरी	६३९	४५६३	५५९०	७२९
५	पाणीपुरवठा	६९६	११४७	१६६४	१४३९

निवडक सभासद शेतकऱ्यांच्या शेती खर्चापैकी वरील प्रमुख घटकांचा विचार केल्यास सर्वाधिक खर्च खतांसाठी, त्या पाठोपाठ बियाणे, औषधे, पाणीपुरवठा व मजुरी या क्रमाने खर्च होत असलेला आढळतो. मोठे शेतकरी आधुनिक पद्धतीने शेती करात

असल्याने त्यांच्याकडून खरेदी केल्या जाणाऱ्या आधुनिक स्वरूपाच्या शेती आदानांची किंमत अधिक असल्याने त्यांचा सरासरी शेती खर्चही अधिक आढळतो. तर मागासवर्गायांकडे असलेली कमी व विखुरलेली जमीन व प्रतिकूल आर्थिक परिस्थितीमुळे ते पारंपारिक पद्धतीनेच शेती करीत असल्याने त्यांच्या शेती खर्चाचे प्रमाण इतरांपेक्षा कमी आढळते.

तक्ता क्रमांक ५.२२

निवडक सभासद शेतकऱ्यांची थकबाकी

अ. नं.	तपशील	लहान शेतकरी	मध्यम शेतकरी	मोठे शेतकरी	मागासवर्गाय शेतकरी
१	थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण	११.२१ टक्के	७.०० टक्के	३.०० टक्के	२७.३४ टक्के
२	सरासरी थकबाकी	१६८ रुपये	२०४ रुपये	१०५० रुपये	४७८५ रुपये
३	थकबाकी कालावधी	५ वर्षांपासून	३ वर्षांपेक्षा कमी	३ वर्षांपेक्षा कमी	७ वर्षांपासून

बदलत्या परिस्थितीत भिन्न गटातील शेतकऱ्याचे उत्पादन व उत्पन्न बदलत राहिल्याने त्यांची परतफेड क्षमताही कमी अधिक झालेली आढळते. त्यामुळे अभ्यासासाठी निवडलेल्या विविध गटातील शेतकऱ्याच्या थकबाकीचे स्वरूपही वरीलप्रमाणे भिन्न होते. मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्याचे उत्पन्न अधिक व निश्चित असून या संस्थांच्या निवडणुकीसाठी नियमित कर्जफेडीची आवश्यकता असल्याने बहुतेक मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यानी आपली कर्ज नियमितपणे फेडल्याने थकबाकीदार सभासदांची संख्या खूपच कमी आहे. मात्र लहान व मागासवर्गाय निवडक शेतकऱ्याचे उत्पन्न अनिश्चित व खर्चाच्या तुलनेने कमी असल्याने त्यांची परतफेड क्षमता कमी आहे. परिणामी त्यांच्यातील थकबाकीदार शेतकऱ्याचे प्रमाणही अधिक आहे. या एकूण सभासदांच्या सरासरी थकबाकीचे स्वरूप लक्षात घेतल्यास सर्वाधिक रक्कम ही लहान शेतकऱ्याची आढळते. नियमित स्वरूपाच्या परतफेडीमुळे मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्याची थकबाकी ३ वर्षांपेक्षा कमी कालावधीची तर मागासवर्गायांची ७ वर्षांपेक्षा अधिक कालापासून थकबाकी असलेली आढळते.

५.१६ संस्थेबद्दल सभासदांचे अनुभव, मत व सूचना

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था सभासदांच्या विकासासाठी प्रयत्न करीत असताना त्यांना मिळालेले यशापयश हे त्यांच्या सभासदांना किती लाभ झाला आहे, सभासदांना संस्थेबद्दल व तिच्या कार्याबद्दल किती माहिती आहे, त्यांचा संस्थेच्या कार्यात किती सहभाग आहे व संस्थेच्या एकूण कामाबद्दल सभासद कितपत समाधानी आहेत यावर अवलंबून असते. या दृष्टीकोनातून निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे यशापयश ठरविण्याच्या उद्देशाने निवडलेल्या सभासदांना त्यांचे अनुभव, मत व सूचनासंबंधी

विविध प्रश्न विचारून चर्चेद्वारे माहिती गोळा केली आहे. त्यावरून तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांबद्दल सभासदांना संपूर्ण ज्ञान असल्याचे आढळते. त्यांना संस्थेची सभासद संख्या, भाग भांडवल, स्त्री-पुरुष सभासद प्रमाण, मागासवर्गायांचे प्रमाण, संस्थेचा प्रारंभ, संस्थेकडून पुरविल्या जाणाऱ्या वस्तु व सेवा, संस्थेचे चे अरमन, व्हाईस चे अरमन, सचिव, त्यांची नांवे, त्यांचा कालावधी, संस्थेची सर्वसाधारण सभा, तिच्यातील उपस्थिती, संचालक मंडळ, त्यांची कायं वगोरे अनेक संदर्भात विचारलेल्या प्रश्नांना बहुतेक सभासदांनी जी समाधानकारक उत्तरे दिली त्यावरून सभासदांमध्ये संस्थेबद्दल असलेली माहिती, जागरूकता व आस्था स्पष्ट होते. संस्थेकडून दिली जाणारी कर्जे, या कर्जांची एकंदर प्रक्रिया, मंजुरीचे स्वरूप, कर्जप्राप्ती, कर्ज परतफेड, तिचा उपयोग यासंदर्भात विचारलेल्या सर्वच प्रश्नांना त्यांनी दिलेल्या समाधानकारक उत्तरावरून त्यांचा संस्थेच्या कार्यातील सहभाग स्पष्ट होतो. तर त्यातील बन्याच सभासदांनी संस्थेकडून मिळणारी अपुरी कर्जे, प्रसंगी होणारा विलंब, पक्षपातीपणा व राजकारणाच्या संदर्भातील आपले अनुभव व मते उघडपणे मांडल्याने त्यांची संस्थेच्या विकासाची तळमळ स्पष्ट झाली होती. बन्याचशा सभासदांनी अलिकडील काळातील वाढत्या किंमतीमुळे वाढणारा उत्पादन खर्च व राहणीमानाचा खर्च लक्षात घेऊन कर्ज रक्कम वाढविण्याची सूचना केली आहे. महत्वाचे म्हणजे संस्थांच्या वाढत्या कार्यामुळे सभासदांना लाभ वाढत असल्याची समाधानाची भावना सभासदांनी व्यक्त केली आहे.

५.१७ निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सेवकवर्ग व त्यांच्या कामासंबंधीची माहिती

सहकारी संस्था या सामान्य आर्थिक गटातील लोकांनी स्थापन केलेल्या असतात. यातील बहुतांशी लोक अशिक्षित व संस्थेच्या कार्याबाबत तटस्थ असल्याने संचालक मंडळाने घेतलेले निर्णय, ठरविलेली धोरणे प्रत्यक्षात आणण्याचे महत्वाचे कार्य या संस्थांच्या सेवकवर्गाकडून केले जाते. म्हणूनच सहकारी संस्था कार्यक्षम व आदर्श ठरण्यासाठी त्यांची धोरणे व निर्णय जेवढे अचूक व आदर्श असावे लागतात तेवढीच त्यांची योग्य कार्यवाही होणे गरजेचे असते. अशी कार्यवाही सहकारी संस्थांच्या सेवकांकडून होत असल्याने या सेवकवर्गाला संस्थेची कार्यक्षमता विकास व पर्यायाने सभासदांच्या हितामध्ये महत्वाचे स्थान असते.

सहकारी संस्थांच्या विकासातील सेवकवर्गाचे महत्व लक्षात घेऊन कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सेवकवर्गाची स्थिती अभ्यासण्यासाठी विशिष्ट स्वतंत्र प्रश्नावली तयार करून अभ्यासासाठी निवडलेल्या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सचिवांबरोबर व्यापक चर्चा करून माहिती व आकडेवारी गोळा करण्याचे प्रयत्न केले आहेत. सहकारी संस्थांच्या एकूण सेवकवर्गात सर्विव, कारकून

व शिपाई असे तीन वर्ग आढळतात. यातोल इतर वर्गांपेक्षा संस्थेची धोरणे, निर्णय, कायवाही व इतर व्यवहारात सचिवांची भूमिका अधिक महत्वाची असते. संस्थांच्या एकंदर कार्यात सचिवांचा वाटा व संस्थांची माहिती सचिवाला अधिक असते. म्हणून सदरची माहिती गोळा करताना निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सचिवांशी प्रश्नावलीच्या मदतीने चर्चा केलेली आहे.

सदर संशोधन अभ्यासासाठी वरील संदर्भात गोळा केलेल्या तथ्यांच्या आधारे काही गोष्टी स्पष्ट होतात. अभ्यासासाठी निवडलेल्या सचिवांपैकी बहुतेक म्हणजेच ६७ टक्के सचिव ज्या त्या संस्थेच्या गावातीलच आढळले. अशा प्रकारच्या स्थानिक नेमणुकीबाबत मिळालेल्या माहितीनुसार स्थानिक व्यक्तित्वा सभासदांच्या समस्या अधिक माहिती असून बदलत्या परिस्थितीत बाहेरच्या व्यक्तीपेक्षा अशा स्थानिक सचिवांकडून अधिक आस्थेवार्ईकपणे कार्य होते. शिवाय संस्थेच्या गरजेनुसार स्थानिक लोक सहजपणे उपलब्ध होतात. या सोईस्करपणामुळेच तालुक्यातील बहुतेक सचिव स्थानिक स्वरूपाचे आढळतात. तालुक्यातील लोकसंख्येत मराठा जातीच्या लोकांची संख्या अधिक असल्याने ८३ टक्के सचिव मराठा जातीचे व १७ टक्के सचिव हे इतर जातीचे आढळले.

सहकारी संस्थांच्या कार्यक्षम विकासासाठी धोरणे व निर्णयांची योग्य तज्ज्ञने अंमलबजावणी करण्यात सचिवांचा महत्वाचा वाटा असतो. म्हणूनच संस्थेचे बरेचसे यश सचिवांच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते. सचिवांची ही कार्यक्षमता, त्यांचे शिक्षण, प्रशिक्षण, अनुभव, त्यांची कामाबद्दलची आस्था वैगैरे विविध घटकांवर अवलंबून असते. हे लक्षात घेऊन कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सचिवांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सचिवांच्या नेमणुकीसाठी किमान पात्रता १० वी पास व कनिष्ठ सहकारी पदविका (एल. सी. डी.) आवश्यक असते. गोळा केलेल्या तथ्यानुसार निवडलेल्या सचिवांपैकी ८३ टक्के बिगर पदवीधर, १७ टक्के सचिव पदवीधर असलेले आढळतात. त्यातील ४२ टक्के सचिव १९९५ पासून नोकरी करीत असून बाकीचे ५८ टक्के सचिव हे त्या आधीपासून नोकरीत असलेले आढळतात. या आकडेवारीचा विचार केल्यास तालुक्यातील बहुतेक सचिव हे पुरेसे शिक्षित, प्रशिक्षित व अनुभवी असलेले आढळतात. या सर्वांमुळेच तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था अधिकाधिक कार्यक्षमपणे काम करताना आढळतात. मिळालेल्या माहितीनुसार अशा लायक व इच्छुक व्यक्तिना सहाय्यक उपनिबंधक, सहकारी संस्था कार्यालयाकडे अर्ज करावा लागतो. गरजेनुसार अशा लोकांच्या नेमणुकी करताना मुलाखतीसाठी अधिकृत निवड समिती नेमली जाते. या समितीकडून मुलाखत व इतर आवश्यक चाचण्या घेऊन लायक व्यक्तिंची नेमणूक केली जाते. सध्या या सचिवांची दरमहा १६०० रूपये या मूळ वेतनावर नेमणूक केली जाते. संस्था आपल्या सचिवांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी

त्यांना प्रशिक्षण देण्याचे प्रयत्न करीत असतात. त्या अनुरोधाने अप्रशिक्षित सचिवांची संस्थेकडून सहकारी प्रशिक्षणासाठी निवड केली जाते. या प्रशिक्षण कालावधीतील सर्व खर्च संस्थेकडूनच केला जात असतो. प्रशिक्षण मिळालेल्या सचिवांशी झालेल्या चर्चनुसार असे अल्पमुदत प्रशिक्षण वर्ग खूपच उपयोगी झाले आहेत. कारण सर्वसाधारण शिक्षणात सहकारी संस्थांची कार्ये, अधिकार, जबाबदाज्या याबदलचे कोणतेही शिक्षण मिळण्याची सोय नाही. प्रशिक्षणवर्गात सहकाराच्या सर्वसाधारण झानाबाबोबरच संस्थेच्या अचूक कार्यासंवंधीचे ज्ञान प्राप्त होत असल्याने या प्रशिक्षणाचा सचिवांनात्यांच्या कामातील अचूकता व अधिक वेगवान कार्य करण्यात खूपच मदत झाली आहे. या संस्थांची कार्यालयीन वेळ इतर सरकारी कार्यालयाप्रमाणेच असून या सेवकवर्गाला आठवड्याची तसेच इतर सरकारी सुट्ट्यांचा लाभ होत असलेला आढळला. सहकारी कायदयातील तरतुदीनुसार त्यांना पदोन्नतीचा लाभ मिळत असल्याचे आढळते. सदर अभ्यासात निवडलेल्या सचिवांची आपल्या कामाबदल पूर्ण समाधान व्यक्त केलेले असून वेळोवेळी सहकारी व सरकारी खात्याकडून संस्थेच्या हितासाठी, विकासासाठी आलेले आदेश व संचालक मंडळाचे निर्णय व धोरणांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करून संस्था याहीपेक्षा अधिक कार्यक्षम करण्याचा निर्धार सर्वांनी उघडपणे व्यक्त केला आहे.

५.१८ निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या प्रमुखांचे अनुभव, मते व सूचना

सहकारी संस्थांचे सभासद संछेदे अधिक असून बहुतेकजण अशिक्षित असल्याने त्यांना संस्थेच्या कारभाराबदलचे ज्ञान नसते. तसेच सहकारी संस्था या लोकशाही स्वरूपाच्या असल्याने सभासद लोकशाही पध्दतीने निवडणुकीद्वारे आपला प्रतिनिधी निवडून या संस्थांचा कारभार करीत असतात. म्हणजेच सभासद हे सहकारी संस्थांचे कायदेशीर मालक असतात व म्हणून त्यांनी संस्थेचा कारभार पहाणे आवश्यक असले तरी त्यांचे प्रतिनिधी संचालक त्यांच्यावतीने कारभार करीत असतात. लोकशाहीनुसार हे संचालक त्यांच्यातून एका प्रमुखाची निवड करीत असतात. त्यामुळे सहकारी संस्थांचे प्रमुख असलेले अध्यक्ष या संस्थांच्या सर्व कार्याना जबाबदार असतात.

सर्वसामान्य सभासद हे कायदेशीर मालक असले तरी त्यांचा प्रतिनिधी या नात्याने कार्य करताना अध्यक्षांवर फार मोठी जबाबदारी असते. संस्थेच्या ध्येयधोरणानुसार उपलब्ध भांडवल, मनुष्यबळ व साधनसंपत्तीचा अचूक मेळ घालून योग्य वापर करून सभासदांचे जास्तीत जास्त हित करणे ही अध्यक्षांची मूलभूत जबाबदारी असते. सहकारी संस्थांवर सभासदांची तटस्थता, भांडवलाची कमतरता, सदोष सेवकवर्ग, सरकारी व सहकारी बंधने यासारख्या मर्यादामध्ये राहून कार्ये करावी लागतात. त्यामुळे सहकारी संस्थांचे अध्यक्ष हे बोटीच्या कप्तानासारखे असतात. या कप्तानांची अचूकता, कार्यक्षमता

यावर ज्याप्रमाणे बोटीचा प्रवास, अचूक दिशा व ध्येय गाठण्याची क्षमता अवलंबून असते त्याप्रमाणेच सहकारी संस्थांचा विकास, कार्यक्षमता व सभासदांचा लाभ हा अध्यक्षांची कार्यक्षमता, कुशलता, दूरदृष्टी, आस्था, तळमळ, नेतृत्वाचे गुण वगैरे घटकांवर अवलंबून असते. ज्या सहकारी संस्थेला योग्य नेतृत्व लाभते. तीच अधिक यशस्वी होऊन सभासदांचा अधिक लाभ होत असतो.

सहकारी संस्थांच्या विकासातील सभासदांच्या हितामधील संस्थांच्या प्रमुखांचे

हे महत्व लक्षात घेऊन कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील प्रमुखांचे अनुभव, मते व सूचना जाणून घेण्याचे प्रयत्न करण्यात आले आहेत. त्यासाठी निवडलेल्या संस्था अध्यक्षांकडून आवश्यक ती माहिती मिळविण्यासाठी स्वतंत्र प्रश्नावली तयार करण्यात आली होती. या अध्यक्षांना व्यक्तिश: भेटून सदर प्रश्नावलीच्या मदतीने त्यांच्याशी चर्चा करून मिळालेल्या माहितीवरून काही गोष्टी स्पष्ट झाल्या आहेत. निवडलेले सर्वच अध्यक्ष तालुक्यातील महत्वाच्या असलेल्या मराठा समाजातूनच आलेले आढळले. त्यांचे सरासरी वय ४८.५ वर्षे इतके होते. यातील ८.३३ टक्के प्रमुख हे पदवीधर व ९१.६६ टक्के प्रमुख हे बिगर पदवीधर आढळले. तसेच ६६ टक्के प्रमुख हे गेल्या १० वर्षांपासून तर ३४ टक्के प्रमुख हे १० वर्षांहून अधिक काळ संस्था प्रमुख म्हणून कार्य करीत असलेले आढळले. या आकडेवारीवरून तालुक्यातील संस्था प्रमुख हे प्रौढ, सुशिक्षित, अनुभवी व म्हणून कार्यक्षम असलेले आढळले. बदलत्या परिस्थितीत निर्माण होणाऱ्या नवनवीन समस्यांच्या संदर्भात सध्याचे सहकारी कायदे हे अपुरे असल्याचे मत यातील ४२ टक्के प्रमुखांनी व्यक्त केले आहे. या संस्था प्रमुखांच्या मते संस्थेचे सर्वांत अधिक लाभ हे गरीबांना व मागासवर्गीयांना होत असतात. दोघांच्या मते भूमीहिनांना मिळणाऱ्या कर्जाचे प्रमाण अपुरे असल्याचे आढळले. हे संस्था प्रमुख दीर्घकाळ कार्यरत असल्याने त्यांचे इतर संचालक व सेवकवर्गांशी असलेले संबंध चांगले असल्याचे स्पष्ट झाले. बदलत्या परिस्थितीत संस्थांचे कांही पोटनियम अपुरे व कालबाह्य ठरत असल्याने त्यांच्यात वेळोवेळी दुर्स्त्या कराव्या लागतात. २५ टक्के प्रमुखांच्या मते संस्थेचे पोटनियम व प्रत्यक्षातील अडचणी यांचा ताळमेळ बसत नाही. तर २७ टक्के प्रमुखांच्या मते सभासदांच्या कर्जाच्या गरजांच्या संदर्भात पोटनियम अपुरे वाटतात. अलिकडे सरकारने सहकारी संस्थांतील दोष कमी करण्यासाठी सहकारी कायदयात नवनवीन तरतुदी केल्या असल्या तरी अजुनही या तरतुदीमध्ये दोष व त्रुटी राहिल्याचे मत बहुतेक संस्थाप्रमुखांनी मांडले होते. संस्थांच्या वाढत्या व्याप्तीबरोबर नवनवीन सभासदांची भर पडत असून त्यांच्याशी या प्रमुखांचे संबंध चांगले असून त्यांच्याबदलचा चांगला अनुभव व्यक्त झालेला होता. सहकारी संस्था राजकारणापासून अलिप्त ठेवणे आवश्यक असले तरी प्राप्त परिस्थितीत ते अशक्य असून प्रत्यक्ष परिस्थितीत संस्थांच्या सर्वच धोरणे, निर्णय व

कायवाहीवर राजकीय पुढारी व एकंदर राजकारणाचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रभाव पडत असल्याचे सर्वच प्रमुखांनी मान्य केले आहे. तरीपण धर्म व राजकारण यापासून संस्थेला अलिप्त ठेवून सभासदांच्या हिताला प्राधान्य देऊन संस्थांचा विकास करण्याची गरज सर्वच प्रमुखांनी व्यक्त केली होती.

विभाग ३ : कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या समस्या प्रस्ताविक

संशोधकाने मार्गील भागात समस्यांच्या स्वरूपाबाबत काढलेल्या अंतिम निष्कर्षाचा सर्वकष गोषवारा या विभागात घेतला आहे. वेगवेगळ्या वर्षातील ऐतिहासिक पाश्वर्भूमीच्या वेगवेगळ्या घटकांची माहिती जमा करण्यासाठी प्रातिनिधिक विचार केला आहे. प्रतिसादकत्यांकडून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून जमा केलेली माहितीही त्यासाठी विचारात घेतली आहे. मुख्यत्वेकरून याबाबतच्या समस्या खालीलप्रमाणे निर्दर्शनास आल्या आहेत.

१. असमतोल विकास

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा तालुक्याच्या सर्व भागात सारख्या प्रमाणात विकास झाला नाही. कागल तालुक्यातील एकंदर भौगोलिक परिस्थिती लक्षात घेतल्यास या तालुक्याच्या उत्तर विभागातून पूर्वाभिमुख वाहणाऱ्या दूधगंगा व वेदगंगा या दोन प्रमुख नद्यांच्या आसपासचा प्रदेश हा तुलनेने अधिक सुपिक व आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध आढळतो. तर तालुक्याच्या दक्षिण भागात कमी सुपिक व डोंगराळ जमीनीचे प्रमाण अधिक असल्याने तोलनिकदृष्ट्या तो भाग कमी समृद्ध बनलेला आहे. या असमतोल विकासामुळे धोरणाबाबतीत सारखेपणा ठेवता येत नाही.

२. संस्थांच्या संख्येतील भिन्नता

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या सक्षम व बलवान नाही. तालुक्याच्या उत्तरेकडील भागात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या ८३ व सभासद संख्या ३०८९५ इतकी मोठी आहे. तर तालुक्याच्या दक्षिणेकडील भागात एकूण पतसंस्था ५६ व सभासद संख्या २४८९५ इतकी कमी आहे. तसेच या संस्थांच्या अपुन्या भांडवलामुळे सभासदांच्या शेतीसाठीच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यास असमर्थ ठरतात.

३. कर्जवाटपात दिरंगाई

शेतकऱ्याना कर्जाचा पुरवठा वेळेवर होत नाही. त्यामुळे हंगामात कर्ज न मिळाल्यास त्याचा शेतकऱ्याना फायदा होत नाही. त्यामुळे कर्जाचा वापरही इतर कारणांसाठी होतो आणि शेतीचे उत्पादनही घटते. कर्जवाटपात दुटप्पी धोरण ही पण एक समस्या आहे.

४. कर्ज व शेतीमाल विक्री कार्यात सांगड नाही

कर्जवाटप करणाऱ्या संस्थांना कर्जवाटप आणि शेतमाल विक्री या दोन्ही कार्याची सांगड घालण्यात अजूनही पुरेसे यश आलेले नाही. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था

५. कर्जवसुलीत अपयश

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना थकबाकीचे प्रमाण कमी करण्यात यश आले असले तरी कर्जवसुली वेळेवर करणे पूर्णपणे शक्य झालेले नाही. बन्याचवेळा कर्जाचे नूतनीकरण केले जाते. त्यामुळे थकबाकी प्रमाण कमी करणे शक्य होत नाही.

६. थकबाकीची समस्या

या ठिकाणी थकबाकी म्हणजे विहित मुदतीत न फेडलेले कर्ज होय. अभ्यासकाळातील कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या १९९० ते २००१ या काळातील उपलब्ध माहितीनुसार एकूण अल्पकालीन थकबाकीतील वाढ ३५०.७४ टक्के, एकूण मध्यमकालीन थकबाकीतील वाढ ३२१.१३ टक्के आणि दीर्घकालीन येणे कर्जातील वाढीचे प्रमाणे २२०.९१ टक्के इतके होते. याचा अर्थ इतकी रक्कम या संस्थांना व्यवहारात आणता आली नाही. त्यामुळे या संस्थांवरील आर्थिक दबाव वाढला. परिणामतः या थकबाकीमुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची आर्थिक परिस्थिती दुबकी झाली व बहुतेक संस्था शेवटी अस्तित्वहीन ठरल्या.

७. पर्यवेक्षणाची समस्या

परिणामकारक आर्थिक व्यवस्थापनासाठी कर्ज मंजुरी, त्याचे वितरण, परतफेड वेळापत्रकाचे पालन व कर्जाचा मंजूर उद्देशासाठीच वापर या गोष्टीचे कार्यक्षम पर्यवेक्षण आवश्यक ठरते.

अभ्यासक्षेत्रातील प्रतिसादकत्यांच्या प्रतिसादाच्या विश्लेषणावरून असे दिसून आले की, कर्जदाराकडून कर्जाचा योग्य उपयोग होण्यासाठी काटेकोर पर्यवेक्षण करण्यासाठी समाधानकारक यंत्रणा नाही. संस्थांचे संचालक व कर्मचारीही त्यासाठी उपलब्ध नसतात.

८. व्यवस्थापनाची समस्या

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या व्यवस्थापन संघटनेच्या विश्लेषणावर असे दिसते की, हे व्यवस्थापन लोकशाही निर्णय प्रक्रिया व अधिकार व जबाबदारीचे पारंपारिक वहन यानुसार होते. त्यामुळे संस्थापातळीवर अकार्यक्षम व्यवस्थापन निर्माण करते. संस्थेचे संचालक मंडळ संस्थेच्या दैनंदिन कामकाजात रस घेत नाही. संस्थेचा सचिव हा एकटाच धोरणे व अंमलबजावणीचे काम पाहतो. त्यामुळे बन्याचवेळा हा एकत्री कारभार ठरतो.

९. कर्ज नुतनीकरणाची समस्या

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे कर्ज धोरण हे जमीन तारणावर ठरते. त्यासाठी जमीन मालकी क्षेत्र महत्वाचे असते.

मोठ्या शेतकऱ्याना कर्ज नुतनोकरणामुळे अधिकाधिक कर्ज उपलब्ध होते. तर दुसऱ्या बाजूला लहान अल्पभूधारकांना त्यांच्या कमी जमीन धारणेमुळे कृषी विकासासाठी अपेक्षित कर्ज उपलब्ध होत नाही. यामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मूलभूत उद्देशानाच हरताळ फासला जातो व कृषी विकासासाठी लहान शेतकऱ्याना प्रेरणा मिळत नाही.

१०. सहकारी संस्थेत हितसंबंधाचा प्रभाव

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या व्यवहारात व कारभारात हितसंबंधीतांचा प्रभाव फार आहे. जसे, राजकारणी, मोठे जमीनदार, मोठे व्यापारी इत्यादी. परिणामी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेचा कारभार सर्वसामान्य सभासदांच्या हितरक्षणासाठी व फायदयासाठी होईलच याची खात्री नसते. ऑल इंडिया रूयल रिव्ह्यू कमिटीने म्हटल्याप्रमाणे भारतातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था विशिष्ट गटांच्या ताब्यात असल्यामुळे इतरांना सभासदत्व तसेच कर्ज मिळविण्यात अडथळा निर्माण होतो. अनेक कृषी पतपुरवठा संस्था सावकार, जमीनदार आणि राजकारणी व्यक्तींच्या ताब्यात आहेत.

प्रकरण सहावे

निष्कर्ष व सूचना

६.१ निष्कर्ष

अलिकडील काळात व विशेषत: १९९० नंतर कागल तालुक्यातील शेती पाणीपुरवठ्याच्या सोयीत वेगाने वाढ झाली आहे. शेती हे प्रमुख आर्थिक क्षेत्र असल्याने वाढत्या पाणीपुरवठ्याबरोबर झालेल्या शेती विकासामुळे तालुक्याच्या अर्थव्यवस्थेतही अनुकूल बदल झाले आहेत. या शेती विकासात तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी विविध प्रकारची कर्जे पुरवून मोलाचे कार्य केले आहे. शेती आदाने व ग्राहकोपयोगी वस्तुंच्या वाढत्या पुरवठ्यातून त्यांनी आपल्या सभासदांप्रमाणे सर्वसामान्य लोकांच्या विकासासाठीही प्रयत्न केलेले आहेत. तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे १९९० ते २००१ या काळातील बदलते स्वरूप, त्यांची कार्ये व त्यांचे महत्त्व यांचा अभ्यास करण्यासाठी सदर संशोधन प्रकल्प हाती घेतला होता. या अभ्यासासाठी विविध सरकारी व सहकारी संस्थांच्या कागदपत्रातील दुय्यम माहितीप्रमाणेच अभ्यासकाने विविध संदर्भात व्यापक स्वरूपात तयार केलेल्या प्रश्नावलीच्या सहाय्याने व्यापक तथ्ये एकत्रित केली होती. अभ्यासकाने व्यक्तिगत निरीक्षण, प्रश्नावलीच्या मदतीने विविध संबंधितांशी वेळोवेळी केलेली चर्चा, प्राथमिक व दुय्यम तथ्यांचे विश्लेषण, मांडणी या सर्व प्रक्रिया अभ्यासकाळात जमाविलेल्या विशेष गोष्टींच्या आधारे पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष काढलेले आहेत.

६.१.१ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व सभासद

प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व सभासद याबाबतचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत सातत्याने भर पडत गेलेली आढळते. सन १९९० मध्ये असलेल्या ९७ कृषी पतसंस्थात भर पडून २००१ मध्ये ही संख्या १३९ इतकी झालेली आढळते. अभ्यासकाळातील हे वाढीचे प्रमाण ४३.३ टक्के इतके आहे.

२. अभ्यासकाच्या व्यक्तिगत निरीक्षण व अनुभवावरून या कृषी पतसंस्थांच्या संख्येत झालेली ही वाढ राजकीय प्रयत्नातून झाल्याने त्या प्रमाणात सभासद संख्येत वाढ झालेली नाही.

३. सन १९९० ते २००१ या संशोधन काळात कृषी पतसंस्थांच्या संख्येत ४३.३ टक्क्यांनी तर एकूण सभासद संख्येमध्ये मात्र २७.५२ टक्के इतकीच वाढ दिसून आलेली आहे.
४. संशोधकाच्या प्रत्यक्ष अनुभवावरून कागल तालुक्यातील दोन तुल्यबळ राजकीय गटाच्या स्पर्धेतून नववीन संस्थांची निर्मिती केली गेल्याने त्यांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. परंतु नवीन संस्था सुरु होताना कांही सभासदांनी जुन्या संस्थेतील आपले सभासदत्व रद्द करून नवीन संस्थेत सभासदत्व स्विकारल्याने सभासद संख्येत फारशी वाढ झालेली नाही.
५. सदरच्या अभ्यासकाळात १९९० च्या एकूण सभासद संख्येच्या प्रमाणाची तुलना १९८१ च्या जनगणनेनुसार असलेल्या लोकसंख्येशी केलेली असल्याने ते प्रमाण अधिक आढळते. त्यानंतरच्या काळात १९९१ च्या जनगणनेची आकडेवारी प्रमाण मानलेली असल्याने ही आकडेवारी १९८१ च्या आकडेवारीपेक्षा अधिक असताना सभासद संख्येत कमी प्रमाणात वाढ झाल्याने त्यांचे लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण कांही काळ घटलेले आढळते.
६. सन १९९० ते २००१ या अभ्यासकाळात एकूण सभासद संख्येत फारशी वाढ न झाल्याने १९९० च्या तुलनेत २००१ मध्ये एकूण सभासदांचे एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण ७.८६ टक्केच आढळते.
७. तालुक्यातील सहकारी कृषी पतसंस्थांच्या संख्या वाढून त्या प्रत्येक खेड्यात आर्थिकदृष्ट्या यशस्वीपणे कार्य करीत असल्या तरी त्यांच्या सभासद संख्येत फारशी वाढ झालेली नसल्याने कमाल लोकसंख्येला सामावून घेण्याच्या संदर्भात या संस्था अपयशी ठरल्याचे सिद्ध होते.
८. सन १९९० ते २००१ या संशोधन काळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा संख्यात्मक व दर्जात्मक विकास झालेला असला तरी त्यांचा लाभ एकूण लोकसंख्येपेकी २५ टक्के लोकसंख्येलाच झालेला आढळतो.
९. ग्रामीण भागातील दुर्बल आर्थिक गटात महत्वाच्या असलेल्या सिमांत शेतकज्यांना प्राथमिक कृषी पतसंस्थांकडून अधिकाधिक लाभ होणे गरजेचे असले तरी १९९० ते २००१ या संशोधन काळात सिमांत सभासद शेतकज्यांच्या संख्येत सातत्याने घट झालेली आढळते. ही घट ३५.७ टक्के इतकी दिसून येते.
१०. संशोधन काळामध्ये सिमांत शेतकज्यांच्या एकूण संख्येत घट होत असतानाच त्यांचे एकूण सभासद संख्येशी असलेले प्रमाणाही सतत घटत असून ती एक चिंतेची बाब घरत आहे.
११. सन १९९० ते २००१ या संशोधन काळात १ ते २ हेक्टर जमीन मालकी असणाऱ्या सभासद शेतकज्यांच्या संख्येत भरीव वाढ झालेली असून या वाढीचे प्रमाण ११६.८ टक्के इतके समाधानकारक आढळते.
१२. २ ते ४ हेक्टर जमीन मालकी असणाऱ्या गटातील सभासद शेतकज्यांच्या संख्येत संशोधन काळात सातत्याने घट झालेली आढळते. सन १९९० च्या तुलनेत २००१

मध्ये हे घटीचे प्रमाण ४.७ टक्के इतके आढळते.

१३. ही घट अल्पशी वाटत असली तरी या गटात समाविष्ट असणाऱ्या सभासद शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती तशी सर्वसाधारण आढळते. त्यामुळे या गटातील सभासदांच्या संख्येत सातत्याने होत असलेली ही घट चितनीय वाटते.

१४. ४ ते ८ हेक्टर जमीन मालकी असणाऱ्या सभासद संख्येत अभ्यासकाळात ६८.६३ टक्के वाढ झालेली असली तरी त्यांचे एकूण सभासद संख्येतील प्रमाण ३.३१ टक्के म्हणजे फारव अल्प आढळते.

१५. संशोधकाच्या प्रत्यक्ष अनुभवावरून ८ हेक्टरपेक्षा अधिक जमीन मालकी असणाऱ्या शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती भवकम असल्याने त्यांना या प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या सबलतीची अपेक्षा नसते. परंतु अशा संस्थांच्या नियंत्रणाद्वारे आपले राजकीय वर्चस्व वाढविता येते. म्हणूनच या गटातील श्रीमंत शेतकरी या प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचे सभासद होत असताना आढळतात. अभ्यासकाळात अशा शेतकऱ्यांचे प्रमाण १६.२२ टक्के इतके वाढलेले आढळते.

१६. सन १९९० ते २००१ या संशोधन काळात कागल तालुक्यातील श्रीमंत जमीनदार सभासद शेतकऱ्यांची संख्या वाढलेली असली तरी एकूण सभासद संख्येशी असलेले त्यांचे प्रमाण घटत गेलेले दिसून येते.

१७. प्राथमिक कृषी पतसंस्था गरीबांच्या हितासाठी कार्यरत असूनही कागल तालुक्यातील या संस्थांच्या शेतमजूर सभासदांचे एकूण सभासद संख्येशी असलेले प्रमाण अगदीच कमी आढळते. अभ्यासकाळात या सभासद संख्येत ८.१४ हजारावरून १३.३० हजार इतकी अल्पशी वाढ झालेली आहे.

१८. ग्रामीण कारागीर हा ग्रामीण लोकसंख्येचा आणखी एक आर्थिक कमकुवत गट असतो. या सभासदांचे प्राथमिक कृषी पतसंस्थांमधील प्रमाण चांगले अपेक्षित असूनही कागल तालुक्यात त्यांचे प्रमाण अत्यंत कमी आढळते. अभ्यासकाळात त्यांच्या एकूण संख्येत १.११ हजारावरून २.३१ हजार इतकी अल्पशी वाढ झालेली आहे.

१९. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या सभासदातील इतर सभासद वर्गात विविध प्रकारच्या लोकांचा जसा समावेश आढळतो. तसेच त्यांचे एकूण सभासद संख्येतील प्रमाणही बरेच मोठे असून अभ्यासकाळात त्यात वाढ झालेली आढळते.

२०. पारंपारिक ग्रामीण भागात मागास जातीचे लोक आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असतात. प्राथमिक कृषी पतसंस्थांकडून अशा सभासदांचा विकास होण्यासाठी त्यांच्या एकूण प्रमाणात सातत्याने वाढ होणे आवश्यक असते. परंतु कागल तालुक्यात या मागासजातीय सभासदांचे एकूण सभासद संख्येशी असलेले प्रमाण खूपच कमी असून अभ्यासकाळात त्यामध्ये ४७.३३ टक्के इतकी घट दिसून आलेली आहे. ही घट दुर्दृढी

व चिंताजनक स्वरूपाची आहे.

२१. सर्वसामान्य गटातील आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांच्या विकासाला जितके महत्व असते त्याहीपेक्षा मागास जमातीतील गरीबांच्या विकासाला असते. परंतु कागल तालुक्यात मागास जमातीच्या सभासदांचे प्रमाण अतिशय कमी म्हणजेच ०.२९ हजार इतके अल्प असून अभ्यासकाळात त्यामध्ये १.९० हजारानी वाढ झालेली आहे.

२२. कागल तालुक्यात एकूण १३९ प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा सखोल अभ्यास करण्याच्या हेतूने त्यांच्यापैकी ३५ प्रातिनिधिक संस्थांची नमुना म्हणून निवड करून त्यांचा अभ्यास केलेला आहे.

२३. या दोन्ही विभागात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या जवळपास सारखीच असली तरी उत्तर विभागातील या संस्थांचा एकंदर विस्तार व प्रगती अधिक असल्याने उत्तर विभागातून २१ व दक्षिण विभागातून १४ संस्थांची निवड करून अभ्यास केलेला आहे.

२४. अभ्यासकाळात या निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्यात्मक व दर्जात्मक झालेल्या प्रगतीचे चित्र त्यांच्या संदर्भातील उपलब्ध चिविध आकडेवारीवरून स्पष्ट होण्यास मदत होते.

२५. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील एकूण सभासद संख्येत वाढ होत असताना अभ्यासासाठी निवडलेल्या संस्थांच्या सभासद संख्येतही वाढ झाली. परंतु ती एकूण सभासद वाढीच्या प्रमाणापेक्षा कमी प्रमाणात झालेली आढळते.

२६. कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण सभासद संख्येत किमान सभासद शेतकऱ्यांचे प्रमाण अभ्यासकाळात सतत वाढत राहिले आहे.

२७. लहान सभासद शेतकऱ्यांची संख्याही लक्षणीय असून अभ्यासकाळात तिच्यात सातत्याने वाढ झालेली आढळते.

२८. मध्यम व श्रीमंत शेतकरी सभासदांची संख्या ही लक्षणीय असून अभ्यासकाळात त्यांची संख्या अल्प प्रमाणात वाढली होती.

२९. मोठ्या जमीनदार सभासदांची संख्या खूपच कमी असून अभ्यासकाळात ती स्थिर राहिलेली आढळते.

३०. सिमांत शेतकऱ्यांच्या पाठोपाठ या संस्थांच्या एकूण सभासद संख्येत शेतमजुरांची संख्या असून अभ्यासकाळात तिच्यात जवळजवळ दुप्पट वाढ झालेली आढळते.

३१. ग्रामीण कारागीर हा ग्रामीण लोकसंख्येतील कमकुवत आर्थिक गट असल्याने त्यांची सभासद संख्या अधिक असण्याची गरज असूनही अभ्यासकाळात ग्रामीण कारागीर सभासदांची संख्या खूपच कमी होती व तिच्यात सातत्याने घट झालेली होती.

३२. या संस्थांच्या सभासदत्वाच्या लवचिक धोरणामुळे इतर सभासदांची संख्या ही खूपच मोठी असली तरी अभ्यासकाळात तिच्यात लक्षणीय घट झालेली आढळते.
३३. मागास जातीय लोकांची आर्थिक स्थिती प्रतिकूल असल्याने त्यांची सभासद संख्या वाढणे गरजेचे असूनही अभ्यासकाळात मागासवर्गीय सभासदांच्या संख्येत ५८.४१ टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणात घट झालेली होती.
३४. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील मागास जमातीय सभासदांची संख्या कमी असली तरी अभ्यासकाळात त्यांच्या संख्येत २७०.७४ टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे.
३५. निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांत कर्जदार सभासदांची संख्या बरीच कमी असून अभ्यासकाळात तिच्यात १२.६६ टक्क्यांनी घट झालेली आढळते.
३६. अभ्यासासाठी निवडलेल्या सर्वच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये नवीन सभासद नोंदणी करताना आवश्यक ती सर्व कागदपत्रे व इतर बाबींची पूर्ता झाल्यावरच संचालकांच्या चर्चेतून मान्यता मिळाल्यावर नवीन सभासद नोंदणी होत असल्याचे आढळते.
३७. सभासदांमधील जागरूकता व वाढत्या सहभागामुळे या संस्था कार्यक्षम व यशस्वीपणे कार्ये करीत असल्याने सभासदांचाही फायदा वाढून ते संस्थेच्या कार्याबद्दल समाधानी असलेले आढळतात.
३८. सदर संशोधन अभ्यासासाठी निवडलेल्या विविध गटातील सभासदांच्या वयात बरीच भिन्नता असली तरी त्यांच्यात तरुणांचा भरणा अधिक असल्यामुळे त्यांचे सरासरी वय बरेच कमी आढळते. तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये तरुणांचं भरणा अधिक आहे हे यावरून सिद्ध होत असून या संस्था कार्यक्षमपणे कार्य करण्यास हा घटक महत्वाचा असल्याचे आढळून आले आहे.
३९. तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये खातेदाराप्रमाणेच बिगर खातेदारांनाही सभासदत्व दिले गेले असले तरी त्यांचे प्रमाण अत्यंत अत्यल्प आहे. अभ्यासासाठी निवडलेल्या सभासदांमध्ये सर्व सभासद खातेदार असल्याचे आढळते.
४०. निवडलेल्या या संस्थांमध्ये खातेदाराबरोबरच त्यांच्या कुटुंबातील इतर लोकही सभासद असलेले आढळतात. निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे बहुतांशी सभासद हे पूर्वीपासूनच सभासद असलेले आढळतात.
४१. सदर अभ्यासासाठी विविध शेतकरी गटातील सभासदांना त्यांच्या एकूण संख्येनुसार नमुना प्रमाणात निवड केलेली असल्याने प्रत्येक गटातील सभासदांची संख्या भिन्न आहे. प्रत्येक गटातील संख्या जशी भिन्न तसेच त्यांच्याकडील एकूण शेतकी प्रमाणही भिन्न आहे. त्यामुळे निवडलेल्या मोठ्या शेतकज्यांची संख्या सर्वात कमी असूनही त्यांच्याकडील जमीनीचे क्षेत्र सर्वाधिक तर निवडलेल्या मागासवर्गीय सभासदांची संख्या

भरपूर असूनही त्यांच्याकडील जमीनीचे क्षेत्र कमी आढळते.

६.१.२ भाग भांडवल

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भाग भांडवलाबाबतचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे -

१. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण भाग भांडवलात १९९० मध्ये असलेल्या २९९.७२ लाख रूपयांवरून २००१ मध्ये ७०८.१७ लाख रूपये इतकी वाढ झालेली आहे. अभ्यासकाळातील वाढीचे हे प्रमाण १६६.११ टक्के इतके आढळते. यावरून या संस्थांची विश्वासार्हता व वाढीतील समाधानकारकपणा सिद्ध होतो.

२. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भांडवलातील सरकारी वाट्याचे प्रमाण १९९० मध्ये ८.७८ लाख रूपये इतके होते. सन २००१ मध्ये ७.७६ लाख रूपये इतके दिसून येते. या सरकारी भाग भांडवलाच्या प्रमाणात संशोधनकाळात १२ टक्के इतकी अल्पशी घट झाल्याचे दिसून येते.

३. या निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या कार्याची संख्या व व्याप्ती वाढविणे सोपे जावे म्हणून त्यासाठी लागणाऱ्या एकूण भाग भांडवलात अभ्यासकाळात जवळजवळ अडीचपट वाढ केलेली आढळते.

४. या संस्थांच्या भाग भांडवलाच्या समस्या कमी करण्याच्या हेतूने सरकारने त्यांच्या भाग भांडवलासाठी कंही भांडवल पुरविले आहे. सरकारकडून पुरविलेल्या या भाग भांडवलाच्या रक्कमेत अभ्यासकाळात दुप्पट वाढ झालेली आहे.

५. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भाग भांडवलात सरकारकडून भांडवल पुरविले असले तरी या भांडवल रक्कमेचे संस्थांच्या एकूण भाग भांडवल रक्कमेतील प्रमाण अत्यंत कमी असून अभ्यासकाळात या प्रमाणात ०.५४ टक्के इतकी घट होत गेलेली आढळते.

६. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण भाग भांडवलातील सरकारी भाग भांडवलाचा कमी होत असलेला वाटा हा या संस्थांच्या भाग भांडवल स्वयंपूर्णतेचे महत्वाचे लक्षण आहे.

७. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यात अभ्यासकाळात सातत्याने वाढ झाल्याने ही नियमित कार्ये करण्यासाठी त्यांना आवश्यक असणाऱ्या खेळत्या भांडवलाच्या रक्कमेतही १७३.०८ टक्के इतकी लक्षणीय वाढ झाली आहे.

६.१.३ राखीव निधी, ठेवी व बचत

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या राखीव निधी, ठेवी व बचत याबाबत पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष प्राप्त झालेले आहेत.

१. कागल तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा राखीव निधी अभ्यासकाळात ५१.८४ लाख रूपयांवरून ११०.४० लाख रूपयांवर पोहचलेला आढळतो. म्हणजेच या संस्थांच्या राखीव निधीत सरासरी दुप्पटीने वाढ झाल्याचे दिसून येते.
२. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण ठेवीमध्ये अभ्यासकाळात ७१.३६ लाख रूपये इतकी प्रचंड वाढ झालेली आहे. म्हणजेच या ठेवीच्या प्रमाणामध्ये १५९ टक्के अशी समाधानकारक वाढ आढळते.
३. या संस्थांच्या एकूण ठेवीमध्ये इतर संस्थांकडून आलेल्या ठेवीचा वाटा फार मोठा आहे. या इतर संस्थांकडून आलेल्या ठेवीमध्ये संशोधनकाळात २०७५ टक्के इतकी प्रचंड वाढ झालेली आढळते.
४. इतर संस्थांकडून आलेल्या ठेवीबरोबरच संस्थेच्या सभासदांच्या ठेवीमध्येही अभ्यासकाळात लक्षणीय वाढ झालेली आहे. ही वाढ १९९० ते २००१ या काळात १५९ टक्के म्हणजेच जवळजवळ दुप्पट दिसून येते.
५. बिंगर सभासदांच्या ठेवीमध्ये १९९० च्या ०.१९ लाख रूपयांवरून २००१ मध्ये ०.३२ लाख रूपये इतकी अल्पशी वाढ झालेली आहे. अभ्यासकाळात हे वाढीचे प्रमाणे ६८.४ टक्केच आढळते.
६. या संस्थांच्या आरंभीच्या काळात कार्यापेक्षा स्वतःचे भांडवल कमी असल्याने बाह्य कर्ज व सरकारी मदत यांच्यावर जे अवलंबून रहावे लागते ते नंतरच्या काळात कमी करून भांडवल स्वयंपूर्णता निर्माण करण्यासाठी केलेल्या कायदेशीर तरतुदीनुसार कागल तालुक्यातील निवडलेल्या या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात विविध प्रकारचे राखीव निधी निर्माण केलेले आहेत.
७. अभ्यासकाळात या संस्थांनी कायदेशीर तरतुदीनुसार निर्माण केलेल्या विविध राखीव निधीत ११३.१७ टक्के इतकी लक्षणीय वाढ झालेली आहे.
८. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विविध राखीव निधीत झालेली लक्षणीय वाढ ही त्यांच्या आर्थिक स्वयंपूर्णतेच्या दिशेने होत असलेल्या प्रगतीचे लक्षण आहे.
९. स्वस्त भांडवल उपलब्धता, सभासद व बिंगर सभासदांचा संस्थेतील सहभाग व बचतीची सवय वाढविणे, विविध संस्थांशी चांगले संबंध प्रस्थापित करणे वगैरे विविध दृष्टीकोनातून या संस्थांनी आपल्या ठेवी वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे असते. कागल तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी यासंदर्भात केलेल्या प्रयत्नामुळे अभ्यासकाळात त्यांच्या एकूण ठेवीत दीडपटीने वाढलेल्या आढळतात.
१०. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडे आलेल्या एकूण ठेवीत बहुताशी ठेवी या संस्थांच्या सभासदांकडून आलेल्या असून त्यांच्या ठेवीत तीन पटीहून

अधिक प्रमाणात वाढ झालेली आहे.

११. मात्र तालुक्यात खाजगी बचतीच्या इतर विविध व सुलभ सोयी वाढ गेल्याने बिगर सभासदांच्या ठेवी वाढविण्यात मात्र या संस्थांना अपयश आलेले असून अभ्यासकाळात या ठेवीची रक्कम ०.०१६ टक्के इतकी कमी झालेली आढळते.

६.१.४ कर्ज व परतफेड

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कर्ज व त्यांची परतफेड याबाबतीतील निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी १९९० मध्ये २.१८ लाख रूपयांच्या सरकारी कर्जाची उचल केलेली होती. हेच प्रमाण २००१ मध्ये ५.४१ लाख रूपये इतके झालेले आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात सरकारी कर्जामध्ये दुप्पटीने वाढ झालेली आढळते.

२. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची कर्ज २३९ टक्क्यांनी वाढलेली आहेत तर इतर कर्ज प्रामुख्याने राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँकेची असून ती ६५३ टक्के इतक्या प्रचंड प्रमाणात वाढलेली आहेत. यावरून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था व राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँका यांचा निकटचा आर्थिक संबंध वाढत असल्याचे स्पष्ट होते. यातूनच राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँकांचे तालुक्याच्या सहकार क्षेत्रातील वाढते कार्य जसे स्पष्ट होते तसेच तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी स्वकर्तृत्वाने आपला विकास करून आर्थिक क्षमता व पात्रता वाढीबोरच राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँकाचा वाढत्या प्रमाणात विश्वास संपादन केल्याचे स्पष्ट होते.

३. या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी १९९० मध्ये जिल्हा मध्यवर्ती बँकेकडून ५२८.६६ लाख रूपयांची उचल केलेली होती. त्यापेकी ४८०.७७ लाख रूपयांची परतफेड करण्यात आलेली आहे. म्हणजेच सुरुवातीच्या १९९० ते १९९६ या काळात या कर्जाच्या उचल रक्कमेचे प्रमाण १२३.६९ टक्के व परतफेडीच्या रक्कमेचे प्रमाण १४१.३८ टक्के इतके आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात हीच परिस्थिती सर्वत्र समाधानकारक आढळते.

४. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून करण्यात येणाऱ्या एकूण कर्जवाटपात अल्पकालीन कर्जाचा अधिक वाटा असतो. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जवाटपाचा विचार केल्यास १९९० मध्ये ६३६.६५ लाख रूपये इतक्या कर्जवाटपापेकी ५०३.५९ लाख रूपये म्हणजेच ७९.१३ टक्के इतके अल्पकालीन कर्जवाटप करण्यात आले होते. अभ्यासकाळातील एकूण कर्जवाटपात अल्पकालीन कर्जाचा वाटा ९१ टक्क्यापेक्षा अधिक प्रमाणात आढळतो.

५. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून घेण्यात आलेल्या एकूण कर्जापेकी अभ्यासकाळात अल्पमुदत व मध्यम मुदतीसाठी जवळजवळ सारख्याच प्रमाणात कर्जपुरवठा

करण्यात आल्याचे दिसून येते. हे कर्जवाटपाचे प्रमाण अनुक्रमे २४४.६९ टक्के व ३१८.६१ टक्के इतके आढळते.

६. सर्वसामान्य आर्थिक गटातील लोकांनी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कारभारात अधिकाधिक सहभाग घेऊन आपला विकास करून घ्यावा व त्यासाठी अधिक सभासदांनी संस्थेकडून कर्ज घ्यावीत अशी अपेक्षा असते. परंतु कागल तालुक्यातील अशा कर्जदार सभासदांचे एकूण सभासदांशी असलेले प्रमाण खूपच कमी असून अभ्यासकाळात त्यामध्ये ४.४८ हजारांची वाढ झालेली आहे.

७. शेती कर्ज हा प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा कर्जपुरवठ्याचा महत्वाचा भाग असून कागल तालुक्यातील या संस्थांच्या वाढत्या संख्येबोबर अभ्यासकाळात एकूण शेती कर्जातही दुप्पटीहून अधिक वाढ झालेली आढळते.

८. सन १९९० ते २००१ या संशोधनकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण शेती कर्जात समाधानकारक वाढ झालेली असताना या एकूण कर्जाच्या ४० टक्के इतक्या प्रमाणात ही रोख स्वरूपात देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे अशा रोखीने दिलेल्या कर्जातही अभ्यासकाळात दुप्पटीहून अधिक वाढ झाल्याचे दिसून येते.

९. शेती उत्पादन वाढीसाठी शेतकज्यांना पूर्वीपासून कर्ज दिली जात असली तरी त्या व्यतिरिक्त इतर कारणांसाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून कर्जपुरवठ्याची सोय नसल्याने या उत्पादक कर्जाचा दुरुपयोग होत होता. तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अशा इतर तीव्र कारणांसाठी कर्जपुरवठा करण्याची सोय केलेली असून १९९० ते २००१ या काळात त्यामध्ये पाच पटीहून अधिक वाढ झालेली आहे.

१०. सर्वसाधारण आर्थिक वर्गातील लोकांच्या तत्कालिन गरजा भागाविण्यासाठी कर्ज पुरवित असतानाच भूमिहीन अल्पभूधारक व बलुतेदार या लोकांच्या उपभोग्य गरजा भागाविण्यासाठी अशाच खावटी कर्जाची सोय केलेली असून तिच्यात १९९० ते २००१ या अभ्यासकाळात २५६.२० टक्के इतकी वाढ झालेली होती.

११. कागल तालुक्यात जमीन, हवामान, पाणीपुरवठा संमिश्र स्वरूपाचा असल्याने विविध प्रकारची पिके घेतली जातात. तरीपण नद्यांच्या बारमाही पाण्याच्या सोयीमुळे ऊस लागवडीखालील क्षेत्र सतत वाढल्याने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून पुरविल्या जाणाऱ्या एकूण पीक कर्जामध्ये सर्वाधिक वाटा ऊस पीक कर्जाचा असून त्या सातत्याने लक्षणीय वाढ झालेली आढळते. इतर पिकांचे प्रमाण कमी असल्याने त्यांच्या कर्जाचे प्रमाणही कमी असले तरी अभ्यासकाळात इतर पीक कर्जाच्या प्रमाणात ४४४.९४ टक्के इतकी सर्वाधिक वाढ झालेली आढळते. मात्र डाळी व कडधान्यांच्या कर्ज रक्कमेत ७८.५३ टक्के इतकी घट झालेली आढळते.

१२. सर्वसामान्य शेतकऱ्यांच्या सर्वोगिण विकासासाठी सर्वच पयांयो उत्पन्नाची साधने व उत्पन्नाचे मार्ग वाढविणे आवश्यक असते. त्यादृष्टीने कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मध्य मुदत स्वरूपात सभासदांना मोळ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला आहे. अभ्यासकाळात या एकूण मध्यम मुदत कर्ज रक्कमेत ६४४.५५ टक्के इतक्या प्रचंड प्रमाणात वाढ झालेली आहे.

१३. अलिकडील काळातील काळम्हावाडी धरणातून तालुक्यातील प्रमुख नदयांमध्ये बारमाही पाणी उपलब्ध करून दिल्याने पाणीपुरवठ्यातील विहीरीचे महत्व घटत गेले आहे. परिणामी अभ्यासकाळात विहीर कर्ज रक्कमेचे एकूण मध्यम मुदत कर्ज रक्कमेशी असलेले प्रमाण ०.४१ टक्क्यांवरून ०.३१ टक्के इतके घटलेले आढळते.

१४. अलिकडील काळातील शेती व्यवसायाच्या आधुनिकीकरण व यांत्रिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कागल तालुक्यातील शेतकऱ्यांनी नवनवीन शेती अवजारे व यंत्रांचा वापर केलेला आहे. त्यामुळे अभ्यासकाळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून मशिनरी खरेदीसाठी दिलेल्या कर्जाच्या रक्कमेत जशी प्रचंड प्रमाणात (१०२७ टक्के) वाढ झालेली होती तसेच या कर्ज रक्कमेचे एकूण मध्यम मुदतीच्या कर्ज रक्कमेतील प्रमाणातही प्रचंड (२४.७४ टक्के वरून ३७.४६ टक्के) वाढ झालेली आढळते. ही वाढ तालुक्यातील शेतीच्या आधुनिकीकरण व यांत्रिकीकरणाप्रमाणेच या संदर्भातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या वाढत्या सहभागाची निर्दर्शक ठरली आहे.

१५. अलिकडील काळातील तालुक्यातील बदलत्या परिस्थितीत ट्रॅक्टर्सचा वापर व व्यवसाय दिवसेंदिवस सोयीस्कर व फायदेशीर ठरत राहिल्याने तालुक्यातील ट्रॅक्टरधारकांची संख्या व असे ट्रॅक्टर्स खरेदी करण्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या कर्जाच्या रक्कमेत ३.५ पटीपेक्षा अधिक वाढ झालेली आहे.

१६. अलिकडील काळातील वाढत्या शेती कामाबरोबरच साखर कारखान्यांच्या वाढत्या वाहतुक ऊस व्यवसायात बैल व गाडी व्यवसाय फायदेशीर ठरत गेल्याने त्यासाठीच्या कृषी पतसंस्थांच्या कर्जातही १५४० टक्के इतकी लक्षणीय वाढ झालेली आढळते.

१७. अलिकडील काळात दुग्ध व्यवसाय हा शेतीला पूरक व शेतकऱ्याता बारमाही रोजगार व निश्चित उत्पन्न पुरविणारा व्यवसाय म्हणून महत्वाचा ठरत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांकडून मोळ्या प्रमाणात दुभत्या जनावरांची खरेदी होत असून त्यासंदर्भात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून वाढत्या प्रमाणात (५१३.८ टक्के) कर्जपुरवठा झालेला आहे. यावरून तालुक्यातील शेती व्यवसायातील अनुकूल बदलांचे चित्र जसे स्पष्ट होते. तसेच या कार्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची महत्वाची भूमिकाही स्पष्ट होते.

१८. दुभत्या जनावरांमप्रमाणेच शेळ्या व मेंढ्या पालन व्यवसाय फायदेशीर ठरत गेल्याने त्या व्यवसायातील वृद्धीबरोबरच तालुक्यातील कृषी पतसंस्थांनी वाढत्या प्रमाणात कर्जपुरवठा

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 232

केला होता. अभ्यासकाळात या कर्जाच्या रक्कमेत ४९६.९२ टक्के इतकी लक्षणीय वाढ झालेली असली तरी या कर्जाचे एकूण मध्यम मुदत कर्जातील प्रमाण खूपच कमी आढळते.

१९. बदलत्या परिस्थितीत दुग्ध व्यवसायाबोरच कुकुटपालन हा शेतीला महत्वाचा पुरक व दुव्याम व्यवसाय बनलेला आहे. कागल तालुक्यातील या वाढत्या व्यवसायाला प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या कर्जात ३१७८ टक्के इतकी प्रचंड प्रमणात वाढ झालेली होती.

२०. ग्रामीण इंधन समस्येची तीव्रता कमी करण्यासाठी कागल तालुक्यात गोबर गॅस प्लॅन्ट योजना राबविण्यात आली. अर्थातच या प्लॅन्टसची गरज एकदा व कायमस्वरूपी भागत असल्याने या प्लॅन्टसची संख्या व अनुरोधाने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या कर्जाच्या प्रमाणात ९१.४ टक्के इतकी प्रचंड घट झालेली आढळते.

२१. सहकाराच्या क्षेत्रातील इतर संस्थांना मदत व्हावी तसेच सभासद शेतकज्याला इतर सहकारी संस्थांचे शेअर्स खरेदी करता यावेत म्हणून कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कर्जपुरवठा केला आहे. अभ्यासकाळात अशा शेअर्स खरेदी रक्कमेत ७७९.५ टक्के इतक्या प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली होती.

२२. अभ्यासकाळात शेती व इतर ग्रामीण कार्याच्या संदर्भात वापरात असलेल्या विविध यंत्रसामुद्रीचे प्रमाण वाढत राहिलेले असून त्यासंदर्भात दिल्या जाणाऱ्या कर्ज रक्कमेत अडीच पट वाढ झालेली आढळते.

२३. तालुक्यातील एकूण लोकसंख्येत मागास जाती जमातीच्या लोकांचे प्रमाण बरेच असूनही व या संस्थामार्फत मागासवर्गीयांच्या विकासासाठी प्रयत्न होणे शक्य असूनही अभ्यासकाळात या लोकांना दिलेल्या कर्जाची रक्कम १०५.६ टक्के इतकी कमी आढळते.

२४. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची वाढती संख्या व कार्यामुळे त्यांच्याकडून मागासवर्गीय सभासदांना दिलेल्या एकूण शेती कर्जात १०५.६ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

२५. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सर्वसाधारण शेतकरी सभासदांना दिलेल्या एकूण मध्यमकालीन कर्जापैकी मागासवर्गीय शेतकज्यांना देण्यात आलेल्या कर्जाचे प्रमाण हे ३.०७ टक्के इतके अल्प आहे.

२६. बिगर मागासवर्गीयांकडून शेती उत्पादन कारणांचा अनुत्पादक खर्चासाठी दुरूपयोग केला जाऊ नये म्हणून जशी इतर कारणांसाठी कर्जे देण्याची सोय केलेली आहे तसेच मागासवर्गीयांनाही उपभोग्य कारणांसाठी खावटी कर्जाच्या रूपाने कर्जपुरवठा केला जातो. परंतु या कर्जाची रक्कम व तिचे एकूण शेती कर्जाशी असलेले प्रमाण २.४६ टक्क्यांवरून ४.८६ टक्के इतके अत्यल्प असून अभ्यासकाळात त्यात वेगाने घट झाल्याने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था मागासवर्गीयांच्या संदर्भात यशस्वी झालेल्या नाहीत.

२७. कागल तालुक्यातील शेतकऱ्यांना दीर्घकालीन जमीन सुधारणांसाठी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमार्फत सातत्याने कर्जे दिलेली आहेत.

२८. अभ्यासकाळात या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमार्फत दिल्या गेलेल्या दीर्घकालीन कर्जामध्ये १६० टक्के इतकी सर्वात अधिक कर्जे ट्रॅक्टर व ट्रॅलर खरेदीसाठी तर ३०.६५ टक्के इतकी सर्वात कमी कर्जे शेतघर व गोडावून बांधणीसाठी दिलेली आढळतात. या दीर्घकालीन सुधारणा एकदा पूर्ण होत असल्याने दरवर्षीच्या शेतकऱ्यांच्या मागणीनुसार दिल्या गेलेल्या या सर्व प्रकारच्या कर्जाची रक्कम सतत कमी अधिक राहिलेली आहे.

२९. जमीन सपाटीकरण हा दीर्घकालीन जमीन सुधारणेचा प्रकार असून तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी या संदर्भात दिलेल्या कर्जे रक्कमेत ३.५ पटीपेक्षा अधिक प्रमाण झालेल्या वाढीचा उत्पादन वाढीला निश्चितच लाभ होत आहे.

३०. सर्वसाधारण आर्थिक गटातील लोकांप्रमाणेच मागासवर्गीयांच्या उत्पन्न साधने व उत्पन्न प्रमाण यात वाढ होण्याच्या दृष्टीने कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कर्जपुरवठा केलेला होता. अभ्यासकाळात या कर्जपुरवठ्यात बरीच वाढ (१०५.६ टक्के) झालेली आढळते.

३१. अभ्यासकाळातील मागासवर्गीय सभासदांमधील नवनवीन यंत्रांच्या वापराबद्दलची वाढती जागरूकता व सहकारी संस्थांचे वाढते प्रयत्न यामुळे अभ्यासकाळात या कर्जाच्या प्रमाणात ४८२ टक्के इतकी लक्षणीय वाढ आढळते.

३२. अभ्यासकाळात सर्वसाधारण लोकांप्रमाणेच मागासवर्गीय लोकांनाही आपले उत्पन्न वाढविण्यासाठी बैल व गाडी खरेदी करून तालुक्यातील ग्रामीण वाहतुक क्षेत्रात महत्वाचे कार्य केले आहे. या वाढत्या कार्यासाठी तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी प्रचंड प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला आहे. अभ्यासकाळात या कर्जपुरवठा वाढीचे प्रमाण ४९४.६ टक्के इतके होते.

३३. कागल तालुक्यात अलिकडील काळात दुग्ध व्यवसाय हा उत्पन्नाचा खात्रीचा चांगला मार्ग ठरलेला आहे. मागासवर्गीय लोकांचाही या व्यवसायातील सहभाग वाढत असून अभ्यासकाळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी त्यांना यासंदर्भात दिलेल्या कर्ज रक्कमेत १७.०८ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

३४. तालुक्यातील गोबर गॅस प्लॅन्ट योजना ही प्रारंभीच्या काळात सर्वसाधारण वर्गातील लोकांनी राबविली होती. मागासवर्गीयांनी नंतरच्या काळात ती राबविण्याचा प्रयत्न केल्याने अभ्यासकाळाच्या प्रारंभी त्यांना प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून यासाठी दिलेल्या कर्जाचे प्रमाण सर्वसाधारण लोकांच्या अशा कर्जापेक्षा अधिक आढळते. गोबर गॅस प्लॅन्टची गरज एकदा तो प्लॅन्ट बाधल्यानंतर संपत असल्याने नवीन गोबर गॅस

प्लॅन्टसाठी कर्ज मागणाज्यांची संख्या घटून या संदर्भातील सहकारी कृषी पतसंस्थांच्या कर्ज रक्कमेतही ८६.०५ टक्के इतकी वेगाने घट झालेली आहे.

३५. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी परस्परांना मदतीच्या हेतूने एकमेकांच्या शेअर्सची आपल्या सभासदांना खरेदी करता यावी म्हणून सोयी केलेल्या आहेत. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनीही आपल्या मागासवर्गीय सभासदांना इतर प्रक्रिया सहकारी संस्थांचे शेअर्स खरेदी करता येण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला असून अभ्यासकाळात या कर्ज रक्कमेत २६०.६ टक्के इतकी भरीव वाढ झालेली आढळते.

३६. तालुक्यातील मागासवर्गीय लोकांना त्यांच्या आत्यंतिक स्वरूपाच्या उपभोग्य खर्चासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी खावटी कर्जाद्वारे कर्ज दिलेली आहेत व अभ्यासकाळात या कर्जाच्या प्रमाणातही ३०६.४ टक्के इतकी लक्षणीय वाढ झालेली आढळते.

३७. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून दिली जाणारी अल्पकालीन कर्ज एक वर्षासाठी असली तरी त्यांची वेळेत परतफेड न झाल्याने थकबाकी वाढत असते. अभ्यासकाळात या थकबाकी रक्कमेत ३५०.७ टक्के इतक्या प्रचंड प्रमाणात वाढ झालेली होती.

३८. तत्कालीन कारणांमुळे अल्पकालीन कर्जाची परतफेड करता न आल्याने जी एक वर्षापर्यंतची थकबाकी निर्माण होते तिच्या संदर्भातील सभासदांच्या संख्येत झालेल्या वाढीपेक्षा कर्ज रक्कमेच्या ३३३.७ टक्के इतक्या अधिकाधिक प्रमाणात आढळते.

३९. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यात राबविण्यात आलेल्या मोठ्या आकाराच्या पाणीपुरवठा योजनांसाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या कर्ज रक्कमेत साडेतीन पट वाढ झालेली आढळते.

४०. आपल्या वाढत्या कार्यासाठी आवश्यक मिळणारे भांडवल अंतर्गत मार्गानी उभारता न आल्याने या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना विविध बाह्य मार्गानी वाढत्या प्रमाणात कर्ज काढावी लागली आहेत.

४१. सरकारकडून या संस्थांनी घेतलेल्या कर्ज रक्कमेचे प्रमाण अत्यंत कमी असूनही कर्ज प्रामुख्याने गुदाम बांधणी व इतर संदर्भात फारशी वाढ झालेली नाही. कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक या मध्यवर्ती बँकेत या निवडक संस्थांना विविध संदर्भात व्यापक कर्जपुरवठा केलेला असून अभ्यासकाळात या कर्जपुरवठ्याच्या प्रमाणात जवळजवळ तिप्पट वाढ झालेली आढळते.

४२. सहकारी क्षेत्रातील मध्यवर्ती बँक म्हणून असलेली आपली जबाबदारी या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना वाढत्या प्रमाणात प्रचंड कर्जपुरवठा करून कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेने उत्कृष्टपणे पार पाडली आहे.

४३. अलिकडील काळात कागल तालुक्यात व्यापारी बँकांची संख्या सतत वाढत असून या बँकांकडून घेतलेल्या या संस्थांच्या कर्ज रक्कमेतही अभ्यासकाळात तिपटीहून अधिक प्रमाणात वाढ झालेली आढळते.

४४. व्यापारी बँकांना या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना वाढत्या प्रमाणात केलेल्या कर्जपुरवठ्यावरून तालुक्यातील सहकारी संस्थांशी व्यापारी बँकेचे वाढ असलेले घनिष्ठ संबंध स्पष्ट होतात.

४५. अभ्यासकाळात निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून उचललेल्या कर्ज रक्कमेत तीन पटीहून अधिक प्रमाणात वाढ झालेली आहे.

४६. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या कर्जाची सतत वाढत्या प्रमाणात परतफेड केलेली असून या परतफेडीच्या वाढीचे प्रमाण जवळजवळ पावणेचार पट झालेली आढळते.

४७. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या वाढत्या कार्याबरोबर आपली अल्पकालीन कर्जे जवळजवळ तीन पटीने वाढवलेली होती तर मध्यमकालीन कर्जवाटप्रमाणात साडेतीन पटीने वाढ झालेली आढळते.

४८. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी केलेल्या वसुलीच्या कार्यामुळे अल्पकालीन कर्ज वसुल रक्कमेत सतत वाढ झालेली असून बन्याच वर्षी मागील वर्षाच्या थकबाकी वसुलीचे कार्य झालेले आढळते.

४९. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या मध्यमकालीन कर्जपुरवठ्यात साडेतीन पटीने वाढ केलेली असताना या कर्जाच्या वसुलीत मात्र जवळजवळ चार पट वाढ केलेली आढळते. त्यामुळे अभ्यासकाळात या संस्थांची आर्थिक स्थिती अधिकाधिक मजबूत झालेली आढळते.

५०. कागल तालुक्यातील सहकारी साखर कारखान्यांनी या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण कर्ज वसुलीस बरीच मदत केलेली असली तरी अभ्यासकाळात या वसुल रक्कमेत अल्पशा प्रमाणात वाढ होत गेलेली आढळते.

५१. या संस्थांनी दिलेल्या पिक कर्जापैकी बहुतांशी कर्ज ऊस या पिकासाठीच दिली गेलेली आढळतात.

५२. इतर सर्व पिकांच्या कर्ज रक्कमेत वाढ झालेली असली तरी अभ्यासकाळात डाळी व कडधाच्ये यांच्या कर्ज रक्कमेत ८१.४१ टक्के इतकी घट झालेली आढळते.

५३. सर्वसाधारण आर्थिक गटातील गरीब लोकांप्रमाणे आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय लोकांसाठीही या संस्थांनी उपभोग्य कर्ज दिलेली असून अभ्यासकाळात त्यांच्यात ३३१.८९ टक्के इतकी लक्षणीय वाढ झालेली आहे.

५४. कागल तालुक्यात एकूण लोकसंख्येत मागासवर्गीय लोकांची संख्या बरोच असूनही निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये त्यांची सभासद संख्या खूपच कमी असून तिच्यात घट झालेली असल्याने या सभासदांना कृषी पतसंस्थांकडून खूपच कमी प्रमाणात शेती कर्जपुरवठा झालेला आहे.

५५. कमी सभासद संख्या व मर्यादित आर्थिक क्षमतेमुळे मागासवर्गीयांना दिलेल्या खावटी कर्जाची रक्कम खूपच कमी असून अभ्यासकाळात तिच्यात ७६.४७ टक्के इतकी लक्षणीय घट झालेली आहे.

५६. आपल्या सभासदांच्या विकासाच्या दृष्टीने शेती उत्पादनाबरोबर इतर उत्पन्नाची साधने वाढविण्याच्या हेतूने या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना अभ्यासकाळात दिलेल्या एकूण मध्यम मुदत कर्ज रक्कमेत जवळजवळ साडेचार पटीने वाढ झालेली आहे.

५७. अलिकडील काळात कागल तालुक्यात नदीच्या पाणीपुरवठ्यात वाढ झाल्याने विहीर पाणीपुरवठ्याचे महत्व कमी झाले असले तरी या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात विहीर कर्जासाठी दिलेल्या कर्ज रक्कमेत जवळजवळ नऊपट वाढ झालेली आढळते. ही वाढ प्रामुख्याने विहीर खुदाईच्या खर्चात झालेल्या प्रचंड वाढीचा परिणाम आहे.

५८. सभासदांना नवनवीन व्यवसाय व उत्पन्न साधने निर्माण करून देण्यावर या संस्थांनी भर देवून या व्यवसायांच्या अनुषंगाने लागणारी विविध यंत्रसामग्री खरेदी करण्यासाठी वाढत्या प्रमाणावरील मध्यम मुदत कर्जपुरवठा केलेला असून अभ्यासकाळात या कर्जपुरवठ्यात साडेसहा पटीहून अधिक वाढ झालेली आहे.

५९. तालुक्यातील बदलत्या शेती, उद्योग, व्यापार व इतर क्षेत्रातील बदलत्या परिस्थितीत बेलगाडी वाहतुकीला महत्व प्राप्त झालेले आहे. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांना बैल व गाडी खरेदी करण्यासाठी वाढत्या प्रमाणात दिलेल्या कर्जात जवळजवळ आठपट वाढ झालेली आढळते.

६०. अलिकडे दुग्ध व्यवसाय फायदेशीर ठरल्याने शेतकऱ्यांमध्ये हा व्यवसाय वाढीची प्रवृत्ती वाढत आहे. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी या संदर्भात आपल्या सभासदांना मदत करण्यासाठी दुधती जनावरे कर्जात अभ्यासकाळात जवळजवळ साडेतीन पटीने वाढ झालेली आहे.

६१. पूर्वी तालुक्यात शेळ्या व मेंढ्या पालनाचा व्यवसाय प्रामुख्याने धनगर व काही शेतकरी करत होते. परंतु हा व्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या लाभदायक ठरू लागल्याने इतर शेतकरी व सर्वसामान्य लोकांनीही हा व्यवसाय सुरु केल्याने तालुक्यातील या व्यवसायाचा वेगाने विस्तार झाला आहे. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांना शेळ्या व मेंढ्या पालनासाठी दिलेल्या कर्ज

रक्कमेत सव्वासहा पटीहून अधिक प्रमाणात वाढ झालेली आहे.

६२. इतर कोणत्याही व्यवसायापेक्षा कुकुटपालन हा अधिक फायदेशीर व्यवसाय ठरल्याने अलिकडील काळात त्याचा झापाठ्याने विकास झाला आहे. शास्त्रीय पद्धतीने कुकुटपालनासाठी भरपूर खर्च येत असतो. त्यामुळे अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांना कुकुटपालनासाठी दिलेल्या कर्जात प्रचंड म्हणजेच सतरा हजार पटीहून अधिक प्रमाणात वाढ झाल्याचे आढळते.

६३. गोबर गॅस प्लॅन्टसाठी एकदाच खर्च करावा लागत असल्याने आभ्यासकाळात अशी प्रकरणे कमी होत असतानाच २००१ मध्ये ही रक्कम ७५ टक्केहून कमी झालेली आहे.

६४. तालुक्यातील विविध प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील वाढत्या आर्थिक सहकार्यामुळे या संस्थांनी आपल्या सभासदांना इतर सहकारी संस्थांचे शेअर्स खरेदी करता यावेत म्हणून दिलेल्या कर्ज रक्कमेत साडेतीन पटीहून अधिक वाढ झालेली आहे. ही वाढच तालुक्यातील सहकारी संस्थांच्या परस्पर निकोप संबंधाचे प्रतिक आहे.

६५. कागल तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या मागासवर्गीय सभासदांना उत्पन्नाची साधने उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने अभ्यासकाळात वाढत्या प्रमाणात मध्यमकालीन कर्जपुरवठा केला असून या कर्जपुरवठ्यात जवळजवळ अडीच पट वाढ झालेली आहे.

६६. या संस्थांच्या एकून सभासदात मागासवर्गीयांचे प्रमाण कमी असले तरी त्याला दिलेल्या या कर्जाची रक्कम सर्वसाधारण आर्थिक गटातील सभासदांच्या मानाने अत्यंत कमी आहे.

६७. अभ्यासकाळात या संस्थांनी मागासवर्गीयांना मोजक्या संदर्भात कर्जपुरवठा केला असला तरी त्यांच्यात सतत वाढाची प्रवृत्ती आढळते.

६८. या संस्थांनी मागासवर्गीयांना दिलेल्या मध्यमकालीन कर्जात बैल व गाडीसाठी दिलेल्या कर्जात ११ पट इतकी सर्वाधिक वाढ झाली आहे. तर गोबर गॅस प्लॅन्टसाठी दिलेल्या कर्जात ४६.८३ टक्के इतकी घट झालेली आढळते.

६९. कागल तालुक्यात प्रामुख्याने ऊस पिकाचे प्रमाण अधिक असल्याने व या ऊसाची लागवड तसेच तोड ही ॲक्टोबर महिन्यापासून सुरु होत असल्याने पिक कर्जाची मागणी ॲक्टोबर महिन्यापासून करावी लागते.

७०. अर्ज केल्यावर एक महिन्याच्या आत कर्ज मंजुरी करून १५ दिवसांच्या आत कर्जाचे वाटप केले जाते.

७१. कर्जाचा दुरुपयोग टाळण्यासाठी ही कर्ज एकरक्कमी न देता हप्त्याहप्त्याने दिली जातात.

७२. एकूण कर्ज रक्कमेच्या निम्मा भाग रोख स्वरूपात व निम्मा भाग शेती आदानांच्या स्वरूपात वाटला जात असतो.

७३. या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांच्या उत्पन्न वाढीसाठी विविध संदर्भात मध्यम मुदतीची कर्ज दिलेली असून या कर्जात सतत वाढ झालेली आहे.

७४. कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून सभासदांना मंजूर झालेली मध्यम मुदत कर्ज वाटण्याचे व ती कर्ज गोळा करून परतफेड करण्याची कार्ये या संस्थांकडून केली जातात.

७५. सभासदांना दिलेल्या कर्जाचा योग्य वापर होवून त्यांच्या विकासाचे उद्दिष्ट साध्य व्हावे म्हणून जवळजवळ सर्वच निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी प्रयत्न केलेले आहेत.

७६. कर्जाचा दुरूपयोग टाळण्यासाठी दुरूपयोग करणाऱ्या सभासदांना प्रथम पटकून देण्याचा प्रयत्न होतो व त्यानंतर कडक कारवाई करून गैरवापर टाळण्याचे प्रयत्न केले जातात.

७७. जे मर्यादित कर्जदार कर्जाचा दुरूपयोग करताना आढळतात ते त्यांच्या तशा सव्यामुळे होत असल्याचे आढळते.

७८. कर्जाचा दुरूपयोग करण्याचे आकर्षण टाळून सभासदांना तीव्र उपभोग खर्चासाठी मदत करण्याच्या हेतूने या संस्थांनी उपभोग कर्जाचे वाढत्या प्रमाणात वाटप केलेले आहे.

७९. कागल तालुक्यात ऊस हे सर्वात अधिक प्रमाणात येणारे पीक असून या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कर्जवसुलीचे ते प्रमुख साधन बनले आहे.

८०. ही सर्वच कर्जे देताना त्यांची ऊसाखालील जमीन किती आहे याला अधिक महत्व दिले जाते. कारण साखर कारखान्यांच्या हमीवर कर्जे दिल्याने ऊस बिलातून सर्वप्रथम अशा कर्जाची वसुली होत असल्याने निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कर्जवसुली सोयीस्कर झाली आहे.

६.१.५ नफा व तोटा

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या नफा व तोटा याबाबतीतील निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासद सेवा व मानवतावादी दृष्टीकोन यांना अधिक महत्व देऊन कार्य केलेले आहे. त्यामुळे या संस्थांमध्ये एकूण नफ्याबरोबरच तोट्यातील प्रमाणही वाढत असल्याचे दिसून येते. हे प्रमाण सुरुवातीच्या काळात ७५ टक्के होते तर नंतरच्या काळात ते १८५ टक्क्यांवर गेलेले आढळते.

२. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येत सातत्याने भर पडत गेलेली आढळते. परंतु या वाढीबरोबरच तोट्यात चालणाऱ्या संस्थांची संख्या ही २० वरून ५७ वर पोहोचलेली आढळते.

३. सन १९९० ते २००१ या अभ्यासकाळात तोट्यातील कृषी पतसंस्थांच्या बाबतीत सहाय्यक उपबिनंधक, सहकारी संस्था, कागल व तालुक्यातील कांही संस्थांच्या पदाधिकांज्याबरोबर चर्चा केल्यावर तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी नफा वाढीपेक्षा संस्थांचा विकास व सभासद हित यावर अधिक भर दिल्याने तोट्यातील संस्थांची संख्या वाढलेली आढळते. संस्थांच्या या कार्यामुळे फायदा कमी झाला असला तरी सभासदांचे व एकंदर सहकारी चळवळीचे हीत झालेले दिसून येते.

४. बदलत्या परिस्थितीत सभासदांच्या विकासाला प्राधान्य देऊन कामे केलेली असल्याने नफ्यात चाललेल्या संस्थांच्या संख्येत अभ्यासकाळात १४.२८ टक्के इतकी अल्पशी घट झाली असली तरी या संस्थांच्या सरासरी नफ्यात मात्र ३१९.८६ टक्के इतकी प्रचंड वाढ झालेली होती.

५. बदलत्या परिस्थितीमुळे कांही संस्थांना तोट्यात व्यवहार करावे लागले असून तोट्यात चाललेल्या या संस्थांच्या संख्येत अभ्यासकाळात ५७.१४ टक्के इतकी वाढ इलेली होती. तर या संस्थांच्या एकूण तोटा रक्कमेत या काळात सहा पटीहून अधिक प्रमाणात वाढ झाली होती.

६.१.६ थकबाकी

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकबाकीसंदर्भातील निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सभासदांना योग्य फायदा मिळण्यासाठी त्यांनी जशी अधिकाधिक कर्जाची उचल करणे आवश्यक असते तसेच त्यांची वेळेत परतफेडही महत्वाची असते. या परतफेडीमुळे संस्थेच्या कार्यानाही चालना मिळते. परंतु अभ्यासकाळात एकूण कर्जदार सभासदांपैकी थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण जवळजवळ ५० टक्के इतके आढळते.

२. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण अल्पकालीन कर्जाच्या थकबाकीत एक वर्षापर्यंतच्या थकबाकीदार सभासद व रक्कमेचे प्रमाणाच अनुक्रमे ४०.४८ टक्के व ३३३.७ टक्के इतके अधिक आढळते.

३. तालुक्यातील कारखाने चालू असेपर्यंत अल्पकालीन कर्जवसुली कारखान्यांकडून होत असते व साखर कारखान्याचा गळीत हंगाम संपल्यावर व्यक्तिगत पातळीवर पर्यंतन होतात. त्यातूनही पुढचा गळीत हंगाम सुरु होइपर्यंत वसुल न झालेली कर्ज रक्कम वसुलीसाठी सहकारी कायदा कलम १०१ नुसार कायदेशीर प्रयत्न सुरु होतात. अभ्यासकाळात अशा सभासदांच्या संख्येत अल्पशी वाढ झालेली असली तरी कर्ज रक्कमेत मात्र १७१.९ टक्के इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आढळते.

४. शेतीची दीर्घकालीन सुधारणा व सभासदांना नवोन उद्योग आणि उत्पन्नाची साधने निर्माण करता यावीत म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून दिलेल्या मध्यमकालीन कर्जाची थकबाकी अभ्यासकाळात सतत वाढलेली आढळते. या काळात थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत झालेल्या वाढीच्या प्रमाणापेक्षा त्यांच्या थकबाकी रक्कमेच्या ३२१.१ टक्के इतक्या वाढीचे प्रमाण अधिक असल्याने एकूण सरासरी थकबाकी वाढलेली आढळते.
५. एक वर्षांपर्यंतच्या मध्यम मुदत थकबाकीचे अभ्यासकाळात बरेच मोठे प्रमाण होते. या काळात या संदर्भातील थकबाकीदारांच्या संख्येत झालेल्या वाढीपेक्षा थकबाकी रक्कमेत झालेल्या वाढीचे प्रमाणे २७३.७ टक्के इतके अधिक आढळते.
६. विविध कारणांमुळे कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मध्यम मुदत थकबाकीपेकी एक वर्षावरील थकबाकीच्या सभासदांचे व थकबाकी रक्कमेचे प्रमाण बरेच असून त्यात सतत वाढ झालेली आहे. संस्थेच्या भविष्यकालीन आर्थिक प्रगतीच्या दृष्टीने ही बाब चिंताजनक आहे.
७. प्रयत्न करूनही मध्यम मुदत थकबाकी संपुष्टात न आल्याने तिच्या वसुलीसाठी कायदयातील तरतुदीचा आधार घ्यावा लागला होता. अशा १०१ मधील थकबाकीदार सभासद व रक्कमेचे प्रमाण अनुक्रमे १५७.१ टक्के व २८४.४ टक्के इतके मोठे असून तिच्यात सातत्याने वाढ झालेली आढळते.
८. शेतकज्यांच्या आर्थिक विकासात दीर्घकालीन शेती सुधारणेचे महत्व लक्षात घेऊन त्या संदर्भात शेतकज्यांना मदत करण्यासाठी कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मोठ्या प्रमाणात दीर्घकालीन स्वरूपाचा कर्जपुरवठा केलेला आहे. अभ्यासकाळात या येणे कर्जात २.५ पटीहून अधिक प्रमाणात वाढ झालेली आढळते.
९. कागल तालुक्यात नदीच्या पाणीपुरवठ्याचे प्रमाण व महत्व वाढत गेल्याने अभ्यासकाळात शेतीसाठी विहीरीच्या पाणीपुरवठ्याचे महत्व खूपच कमी झाले आहे. त्यामुळे विहीर कर्ज रक्कमेचे प्रमाणही ०.०२ टक्के इतके कमी आहे. अभ्यासकाळात या रक्कमेत अल्पशी वाढ झाली असली तरी तिचे एकूण येणे कर्ज रक्कमेशी असलेले प्रमाण मात्र स्थिरच आढळते.
१०. कागल तालुक्यातील शेती पाणीपुरवठा योजनांच्या वाढत्या प्रमाणाबरोबर इलेक्ट्रिक मोटर्स खरेदीचे प्रमाणही वेगाने वाढलेले असून त्यासंदर्भात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी दिलेल्या दीर्घकालीन येणे कर्जाचे प्रमाण अभ्यासकाळात चारपटीने वाढलेले आढळते.
११. विविध कारणांमुळे थकबाकीचे प्रमाण वाढत असले तरी अभ्यासकाळात या निवडक संस्थांच्या थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत २६.५२ टक्क्यांनी घट झालेली आढळते. यावरून संस्थांच्या थकबाकीची स्थिती सुधारत असल्याचे स्पष्ट होते.

१२. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांना दिलेल्या मध्यमकालीन कर्जाच्या थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत ११७.४३ टक्के इतकी वाढ झाली. तशीच या एकूण थकबाकी रक्कमेतही ९०.८२ टक्के इतकी वाढ झालेली आहे.
१३. अभ्यासकाळात मध्यमकालीन कर्ज थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येपेक्षा कर्ज थकबाकी रक्कमेचे प्रमाण अधिक वाढलेले आढळते.
१४. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण थकबाकीत एक वर्षापर्यंतच्या थकबाकीदार सभासदांची संख्या जशी सर्वाधिक आहे तसेच या थकबाकी रक्कमेचे प्रमाणही अधिक आढळते.
१५. अभ्यासकाळात एक वर्षापर्यंतच्या थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येप्रमाणेच थकबाकी रक्कमेतही सतत वाढ झालेली आहे. परंतु सभासदांच्या संख्येत झालेल्या वाढीपेक्षा थकबाकी रक्कमेतील वाढीचे प्रमाण कितीतरी अधिक आढळते.
१६. अभ्यासकाळात निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची एक ते दोन वर्षापर्यंतची थकबाकी सतत वाढत असताना थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येप्रमाणेच थकबाकी रक्कमेतही वाढ झालेली आढळते.
१७. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची थकबाकी वाढत असताना थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत ज्या प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली होती त्यापेक्षा कमी प्रमाणात थकबाकी रक्कमेत वाढ झालेली आहे. म्हणजेच या काळात एक ते दोन वर्षापर्यंतच्या प्रत्येक सभासदांच्या सरासरी थकबाकीत वाढ होत गेली होती.
१८. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे दोन ते तीन वर्षापर्यंतची थकबाकीदार व थकबाकी रक्कम तुलनेने अनुक्रमे १६४.२८ व ६०.८६ टक्के इतकी कमी असली तरी अभ्यासकाळात तिच्यात सतत वाढ झालेली आढळते.
१९. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या दोन ते तीन वर्षापर्यंतच्या थकबाकीदारांच्या संख्येत झालेल्या वाढीपेक्षा कर्ज रक्कमेच्या वाढीचे प्रमाण जास्त आढळते. म्हणजेच अभ्यासकाळात या थकबाकीदार सभासदांची सरासरी थकबाकी जास्त झालेली होती.
२०. अभ्यासासाठी निवडलेल्या या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण थकबाकी रक्कमेत अभ्यासकाळात जवळजवळ तीन पटीने वाढ झालेली असून ती या संस्थांच्या विकासाच्या दृष्टीने चिंतनीय बाब ठरते.
२१. अभ्यासकाळात थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत घट होत असताना थकबाकी रक्कमेत वाढ झाल्याने सभासदांवरील सरासरी थकबाकीचे प्रमाण वाढत गेलेले आढळते.
२२. या संस्थांच्या एकूण थकबाकीत सर्वाधिक थकबाकीदार सभासदांची संख्या व कर्ज थकबाकी रक्कम २००१ मध्ये १०१ मध्ये गुंतलेल्या प्रकरणातील अधिक असलेली

आढळते. म्हणजेच या संस्थांच्या जुन्या थकबाकीचे प्रमाण हे सर्वाधिक असल्याने कर्जवसुलीत या संस्थांचे अपयश स्पष्ट होते.

२३. या संस्थांच्या थकबाकीची मुदत जशी जादा आहे तसे या थकबाकी रक्कमेचे प्रमाणही अधिक होत गेले आहे.

२४. प्रयत्न करूनही विविध कारणामुळे निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची थकबाकी सतत वाढत आहे. अभ्यासकाळात या थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येप्रमाणेच थकबाकी रक्कमेतही १०.८२ टक्के इतकी वाढ झालेली होती.

२५. अभ्यासकाळात निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या तीन वर्षावरील थकबाकीमध्ये थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येतील वाढीपेक्षा थकबाकी रक्कमेत खूपच अधिक प्रमाणात वाढ झाल्याने या थकबाकीदारांच्या सरासरी थकबाकी रक्कमेत प्रचंड वाढ झाली होती.

२६. अभ्यासकाळात निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या १०१ मधील गुंतविलेल्या थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येप्रमाणेच थकबाकी रक्कमेतही अनुक्रमे २२९.६६ टक्के व २१८.०३ टक्के वाढ झालेली होती.

२७. अलिकडील काळात कागल तालुक्यातील वाढते औद्योगिकीकरण, व्यापार व व्यवसायामुळे ट्रॅक्टर हे उत्पन्नाचे एक चांगले साधन बनल्याने शेतकज्यांनी वाढत्या प्रमाणात ट्रॅक्टर खरेदी केलेली आहे. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात आपल्या सभासद शेतकज्याला या ट्रॅक्टर खरेदीसाठी वाढत्या प्रचंड प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला असल्याने त्यांच्या एकूण येणे कर्ज रक्कमेत २११.३८ टक्के इतका ट्रॅक्टर खरेदी कर्जाचाच भरणा आढळतो.

२८. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण दीर्घकालीन कर्जात ट्रॅक्टर खरेदी कर्जाचा भरणा अधिक असल्याने त्यांच्या एकूण येणे कर्जाच्या वाढत्या प्रमाणाबरोबर ट्रॅक्टर खरेदी येणे कर्जातही वाढ झालेली आहे.

२९. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी इतर विविध करणांसाठी सभासदांना दीर्घकालीन कर्ज दिली असली तरी त्यांचे एकूण येणे कर्जातील प्रमाण अत्यंत कमी आढळते.

३०. सदर निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची थकबाकी आढळत असली तरी या थकबाकीचे प्रमाण कमी असून ती क्वचित प्रसंगीच होत असल्याचे सांगण्यात आले.

३१. कर्ज मंजुरी व कर्ज वसुली ही प्रामुख्याने ऊसाखालील जमीन व ऊस बिलाशी जोडलेली असल्याने होणाऱ्या नियमित कर्ज वसुलीमुळे कर्ज थकबाकी क्वचित व कमी प्रमाणात आढळते.

३२. निवडलेल्या प्रत्येक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेकडे स्वतःचे वसुली अधिकारी किंवा वसुली पथक कार्यरत आहे. या प्रयत्नातून जी थकबाकी वसुली अशक्य ठरते. त्या थकबाकीदारांना कलम १०१ नुसार कायदेशीर नोटीसा देवून सरकारकडून कर्ज वसुली केली जाते.

३३. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची थकबाकी वाढत असून निवडलेल्या सभासदांपैकी लहान व मागासवर्गीय शेतकऱ्यांच्या थकबाकीचे प्रमाण अधिक असून तिचा कालावधीही अधिक आढळतो.

३४. आपल्या संस्थांची थकबाकी कमी करण्यासाठी काय केले पाहिजे याबाबत कोणाकडूनही उत्तर मिळू शकले नाही.

६.१.७ व्यवस्थापन

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास करीत असताना व्यवस्थापनासंबंधी खालील बाबी आढळून आल्या.

१. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची संख्या तीच असतानाही त्यांच्या सचिव व इतर सेवकवर्गाच्या संख्येत सतत वाढ झालेली आढळते. ही वाढ या संस्थांची वाढती व्याप्ती, कार्य व प्रगतीचे लक्षण असल्याचे आढळते.

२. सदर संशोधन अभ्यासासाठी तालुक्यातील निवडलेल्या सर्वच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे व्यवस्थापन सहकारी कायदयानुसार चाललेले असते.

३. या सर्वच निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संचालक मंडळावर सभासदांच्या विविध गटांना योग्य प्रतिनिधित्व दिलेले आढळते. कारण या संचालक मंडळात सर्वसाधारण कर्जदार गटप्रमाणेच बिगर खातेदार कर्जदार, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, महिला, मागासवर्गीय व बिगर कर्जदार अशा केगेगळ्या गटातील संचालकांचा समावेश आहे

४. या संस्थांची निवडणूक व व्यवस्थापनाची इतर सर्व कार्ये लोकशाही पृष्ठतीने चाललेली आढळतात.

५. या संस्था निर्णय, धोरणे व त्यांच्या अंमलबजावणी, कार्यवाही संदर्भात चर्चा करण्यासाठी दरमहा नियमितपणे सभा घेतल्या जातात. या सभामध्ये दुर्बलार्थी गट, स्त्रिया व मागासवर्गीयांचा सक्रीय सहभाग आढळतो. या सर्वांच्याच मते व सूचनांचा ऊहापोह होवून त्यातूनच निर्णय, धोरणे व कार्यवाही ठरत असल्याने या सर्वांत मजबूत लोकशाही प्रक्रिया आढळते.

६. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये सचिव, कारकून व शिपाई असा पुरेसा सेवकवर्ग कार्यरत आहे.

७. सचिवांमध्ये पदवीधर असणाऱ्यांची संख्या जशी अत्यंत कमी आहे. तसेच प्रशिक्षण नसणारेही सचिव ३४.७० टक्के इतक्या प्रमाणात आहेत.

८. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थातील बहुतेक सचिव हे दोघेकाळ सेवेत असल्याने अनुभवी व कार्यक्षम आढळतात.
९. या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांत पुरेशा संख्येने कारकून असले तरी त्यांचे शिक्षण मर्यादित असून कोणीही प्रशिक्षित आढळला नाही.
१०. संस्थांच्या आकारमान व कार्यानुसार शिपायांची नेमणूक झालेली असल्याने या संस्थांमध्ये शिपाई पुरेशा संख्येने आढळतात.
११. सदर अभ्यासासाठी निवडलेल्या सचिवांपैकी जवळजवळ ३/४ सचिव स्थानिक स्वरूपाचे असून मराठा जातीतील आढळतात.
१२. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थातील सचिवातील सर्वजण सुशिक्षित व बहुतांशी प्रशिक्षित आहेत. त्यांच्यातील निम्म्याहून अधिकजण खूप वर्षापासून नोकरीत असल्याने त्यांची कार्यक्षमता चांगली आढळते.
१३. सचिवांची नेमणूक सहकारी कायदयातील तरतुदीनुसार अर्ज, मुलाखत व निवड पद्धतीने केलेल्या आहेत.
१४. सचिवांची कार्यक्षमता वाढविण्याच्या हेतूने संस्थांच्या खर्चाने त्यांना प्रशिक्षणासाठी पाठविले जाते. या प्रशिक्षण कालावधीत मिळणाऱ्या विशिष्ट ज्ञानाचा दररोजच्या अचूक व वेगवान कामात खूपच उपयोग होत असल्याचे सचिवांनी स्पष्ट केले आहे.
१५. या सचिवांना पगार, इतर लाभ, सुट्ट्या, पदोन्नती यासारख्या गोर्ध्यांचाही योग्य प्रकारे लाभ होत असल्याने त्यांच्यात संस्थांच्या भविष्यकालीन विकासाबाबतची आस्था आढळून आली आहे.
१६. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या कार्यक्षम व्यवस्थापनासाठी आवश्यक असणारा सहकारी नेतृत्वाचा घटक तालुक्यात एकंदरीत अत्यंत कार्यक्षम आढळतो.
१७. अभ्यासासाठी निवडलेले सर्व संस्थाप्रमुख, प्रौढ, सुशिक्षित, अनुभवी व कार्यक्षम आढळले.

६.१.८ इमारती व गुदाम स्थिती

- कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास करीत असताना त्यांच्या इमारती व गुदाम स्थितीबाबत पुढील बाबी ठळकपणे आढळून आल्या.
१. शेतकऱ्यांचा नाशवंत शेतमाल, जनावरे यांच्या सुरक्षिततेसाठी कराव्या लागणाऱ्या सोयीमध्ये वाढ होत असून त्यासंदर्भातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या संख्येतही वेगाने वाढ झालेली आढळते. या वाढीचे हे प्रमाण जवळजवळ चौपट इतके होते.
२. तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या वाढत्या कार्याबरोबर गुदाम सोयी वाढविण्याचे प्रयत्न झाले. त्यामुळे स्वतःची गुदामे असणाऱ्या या संस्थांच्या संख्येत सतत वाढ झालेली आढळते.,

३. अलिकडील काळात कागल तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाने प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना गुदामांच्या सोयी वाढत्या प्रमाणात पुरविल्याने खाजगी इमारती भाड्याने घेवून गुदाम व्यवस्था करणाऱ्या संस्थांच्या संख्येत अत्यंत वेगाने घट झालेली आढळते.

४. अभ्यासकाळात निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या वाढत्या कार्याबरोबर गुदाम व्यवस्थेची गरज वाढत होती. स्वतःच्या गुदाम इमारती बांधण्यासाठी सरकारकडून मिळालेली कर्जे व स्वतःच्या भांडवलातून इमारती बांधून स्वतःच्या मालकीची साठवण व्यवस्था निर्माण करणाऱ्या अशा संस्थांच्या संख्येत अभ्यासकाळात ३७.५ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

५. अलिकडील काळात कागल तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाने तालुकाभर स्वतःच्या गुदाम व्यवस्था निर्माण केलेल्या असून या गुदामाद्वारे तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मोफत गुदामांच्या सोयी पुरविल्या आहेत. त्यामुळे अभ्यासकाळात भाड्याने गुदामे घेवून साठवण व्यवस्था निर्माण करणाऱ्या संस्थांच्या संख्येत ६६.६६ टक्के घट झालेली आहे.

६. अभ्यासासाठी निवडलेल्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी तालुका खरेदी विक्री संघाने पुरविलेल्या साठवण व्यवस्थांचा लाभ घेतलेला असून २००१ मध्ये अशा संस्था एकूण निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एक तृतीयांश इतक्या होत्या.

७. सर्वच निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडे स्वतःच्या कार्यालयीन इमारती व पुरेसे फर्निचर उपलब्ध असल्याने या संस्थांच्या कार्याला व अस्तित्वाला एक वेगळा उठावदारपणा आलेला आहे.

८. पूर्वी सरकारने दिलेली अनुदाने व कर्जाच्या मदतीने कांही संस्थांनी स्वतःच्या गुदाम इमारती बांधलेल्या आहेत. तर अलिकडे कागल तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाने या संस्थांच्या गरजानुसार गुदामांच्या सोयी पुरविल्या असल्याने आज या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची गुदाम व्यवस्था अत्यंत समाधानकारक आढळते.

६.१.९ इतर

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास करीत असताना आढळलेल्या इतर बाबी पुढीलप्रमाणे निर्दर्शनास येतात.

१. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या व्यवस्थापन खर्चात संशोधनकाळात लक्षणीय वाढ झालेली आहे. ही वाढ जवळजवळ २०० टक्क्याहून अधिक आहे. त्याचबरोबर या खर्चामध्ये इतर खर्चाचे प्रमाणही ३३.५२ टक्के इतके जास्त आढळते.

२. या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या इतर व्यवस्थापन खर्चात समाविष्ट असलेल्या बाबीमध्ये संस्थेच्या दैर्नदिन व विकासात्मक कार्याबरोबरच मानवतावादी कार्याचाही समावेश दिसून येतो. त्यामुळे या खर्चातील वाढत्या प्रमाणावरून संस्थांमधील

सामाजिक जबाबदारीची जाणीव दिसून येते.

३. सभासदांची वाढती संख्या व त्यांची कर्जाची वाढती मागणी यामुळे अभ्यासकाळात या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी सभासदांना वाटप केलेल्या शेतमालाच्या किंमतीत अडीच पटीने वाढ झालेली आढळते.

४. शेतकज्यांना अधिक उत्पादन देणाऱ्या बियाणांचे वाटप करण्याचा प्रयत्न तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी केलेला असला तरी अलिकडील काळात कागल तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाने अशा बियाणांची विक्री सुरु केल्याने अभ्यासकाळात या संस्थांच्या बियाणे विक्रीत ४९ टक्के इतकी घट झालेली आढळते.

५. आधुनिक शेती पद्धतीच्या वाढत्या वापराबोरबर नवनवीन बियाणांचा वापर वाढत असताना विविध रासायनिक खतांचा वापरही वाढत आहे. शिवाय तालुक्यात खात्रीशीर पाणीपुरवठ्याच्या सोयी सतत वाढल्याने रासायनिक खतांच्या वापरा प्रचंड वाढ झालेली आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून सभासद शेतकज्यांना खतांचे वाटप होत असल्याने अभ्यासकाळात वाढत्या प्रमाणात खतांचे वाटप झालेले आढळते. खत वाटपातील ही वाढ जवळजवळ अडीच पट इतक्या प्रमाणात झालेली होती.

६. कागल तालुक्यातील शेती व्यवसायात रासायनिक खतांच्या वाढत्या वापरामुळे प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण वाटप शेतमालात खत वाटप किंमतीचे प्रमाण १४२.८ टक्के इतके सर्वाधिक असलेले आढळते.

७. नवीन जातीची पिके अधिक प्रमाणात उत्पादन देत असली तरी त्यांची रोगप्रतिकारक क्षमता खूपच कमी आहे. त्यामुळे त्यांच्या योग्य वाढीसाठी त्यांचे विविध रोगांपासून संरक्षण करण्यासाठी वाढत्या प्रमाणात औषध व किटकनाशकांचा वापर केला जात आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था अशा औषध व किटकनाशकाचे वाटप करीत असल्याने अभ्यासकाळात त्यांच्याकडून वाटप झालेल्या औषधे व किटकनाशकाच्या किंमतीत अकरा पटीपेक्षा अधिक प्रमाणात वाढ झाली आहे.

८. वाढत्या सभासदांच्या वाढत्या गरजा भागविण्यासाठी तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात दरवर्षी वाढत्या प्रमाणात ग्राहक मालाची खरेदी केलेली होती. या कार्यात झालेल्या सततच्या वाढीमुळे ग्राहक मालाच्या खरेदी किंमतीत अभ्यासकाळात सव्वाचार पटीहून अधिक प्रमाणात वाढ झालेली होती.

९. अभ्यासकाळात एकूण ग्राहक मालाच्या खरेदी किंमतीत विक्री झालेल्या अन्नधान्याच्या किंमतीचे प्रमाण सतत अधिक होते.

१०. अभ्यासकाळात तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासद शेतकज्यांना अन्नधान्याच्या केलेल्या विक्री किंमतीत सतत वेगाने वाढ होऊनही विक्री पावणेचार पटीपेक्षा अधिक प्रमाणात वाढ झालेली होती.

११. सभासदांचा सवांगोण आर्थिक विकास व त्यांची व्यापान्यांकडून होणारी पिळवणूक कमी करण्यासाठी अन्नधान्य पुरवठ्याबरोबरच इतर आवश्यक ग्राहक मालाच्या वितरणाचे महत्व लक्षात घेऊन या संस्थांनी अशा मालाच्या विक्रीसाठी केलेल्या सततच्या प्रयत्नातून इतर ग्राहक मालाच्या विक्री किंमतीत अभ्यासकाळात साडेतीन पटीहून अधिक प्रमाणात वाढ झालेली आढळते.

१२. आपल्या गरीब सभासदांची ग्राहक माल खरेदीची आर्थिक अडचण लक्षात घेऊन तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी त्यांना मर्यादित प्रमाणात उधारीने ग्राहक माल खरेदी करण्याची सोय पुरविली असून अभ्यासकाळात या उधार विक्री किंमतीत सतत झालेल्या वाढीचे प्रमाण २ टक्के इतके झालेले आढळते.

१३. सभासदांची आर्थिक अडचण लक्षात घेऊन त्यांना ग्राहकोपयोगी वस्तु उधारीने विकण्याची सोय केलेली आहे. विविध कारणांमुळे अभ्यासकाळात या उधार विक्री किंमतीत दुप्पटीपेक्षा अधिक वाढ झाली असली तरी त्यावर्षीच्या या संस्थांच्या एकूण ग्राहक माल खरेदी किंमतीत हे प्रमाण अत्यल्प असल्याने या उधार विक्री सोयीमुळे गरीब सभासदांची आर्थिक अडचण कमी होत आहे व उधार विक्रीचे मुल्य संस्थेच्या एकूण खरेदी मूल्यात अत्यल्प असल्याने संस्थेच्या ग्राहक माल विक्री कार्यावरही फारसा परिणाम होत नाही.

१४. भविष्यकालीन अंदाज करून ग्राहक मालाची खरेदी केली जाते. खरेदी विक्री प्रक्रिया सतत चालू असते. त्यामुळे मध्येच येणाऱ्या वर्ष अखेरीला त्यातील काही माल शिल्लक राहणे अपरिहार्य असते. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या या व्यवहारात शिल्लक माल आढळतो व त्यात सतत वाढही झाली असली तरी या शिल्लक मालाचे एकूण खरेदी केलेल्या ग्राहक मालाचे अत्यल्प प्रमाण असल्याने या परिस्थितीवरून तालुक्यातील या संस्थांच्या कार्यक्षमतेचे चित्र स्पष्ट होते.

१५. सदर अभ्यास प्रकल्पासाठी कागल तालुक्याचे आर्थिक परिस्थिती व प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विकासातील भिन्नतेनुसार उत्तर व दक्षिण असे दोन विभाग केलेले आहेत.

१६. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या वाढत्या कार्यावरोबर त्यांच्या एकूण व्यवस्थापन खर्चात जवळजवळ साडेतीन पट वाढ झालेली आढळते.

१७. सभासद शेतकऱ्यांना नवनवीन शेती आदानांचा पुरवठा करून त्यांच्या वापराद्वारे शेती उत्पादन वाढविण्यास मदत करणे व सर्व कर्ज रक्कम रोख स्वरूपात दिलेल्या कर्जाचा होणारा दुरुपयोग कमी करण्याच्या हेतूने अभ्यासकाळात निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी विविध शेती आदानांचे वाटप केलेले आढळते.

१८. याच काळात कागल तालुका सहकारी खरेदी विक्री संघाने मोठ्या प्रमाणात शेती आदानांची विक्री केल्याने या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या शेती

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 248

आदाने विक्री व्यवहारात अभ्यासकाळात ६४.२४ टक्के इतकी घट झालेली आहे.

१९. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांकडून वितरित केलेल्या एकूण शेती आदानांत खतांचाच सर्वात मोठा वाटा असून त्यांच्या विक्रीत झालेल्या ६५.४६ टक्के इतक्या मोठ्या घटीमुळे एकूण शेती आदाने विक्री कार्यात घट झालेली आहे.

२०. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांच्या हितासाठी वाढत्या प्रमाणात ग्राहक मालाचे वाटप केलेले आढळते.

२१. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी अभ्यासकाळात वाटप केलेल्या एकूण ग्राहक मालात अन्नधान्य वाटप किंमतीचे प्रमाण सर्वाधिक २६५.२८ टक्के इतके असून अभ्यासकाळात त्यात वाढ होत गेलेली आढळते.

२२. तालुक्यात सर्वसाधारण ग्राहक मालाच्या विक्रीची इतर दुकाने वाढल्याने या संस्थांच्या या इतर ग्राहक माल वाटपाच्या कार्यात ८४.९४ टक्के इतकी घट झालेली आहे.

२३. सभासदांच्या सोयीसाठी या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची चालू ठेवलेल्या ग्राहक माल उधार विक्री व्यवस्थेमुळे सभासदांना मदत होत असून अभ्यासकाळात अशा उधार विक्री किंमतीत १०१.९२ टक्के इतकी सतत वाढ झालेली आहे.

२४. खरेदी विक्री ही सतत चालणारी क्रिया असल्याने खरेदी केलेल्या पैकी कांही माल शिल्लक असणे अपरिहार्य असते. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या खरेदी केलेल्या ग्राहक मालापैकी कांही माल शिल्लक राहिलेला होता. अभ्यासकाळात अशा शिल्लक ग्राहक मालाच्या किंमतीत २३.३५ टक्के इतकी वाढ झालेली आढळते.

२५. सदर संशोधन अभ्यासासाठी निवडलेल्या बहुतांशी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था जीवनावश्यक वस्तुंचे वितरण करताना आढळतात.

२६. तालुक्यातील संबंधित सहकारी व सरकारी संस्थांकडून महत्वाच्या जीवनावश्यक वस्तुंची खरेदी करून त्या रेशनकार्डाच्या आधारे वितरीत केल्या जातात.

२७. सभासदांच्या गरजांच्या तुलनेने या वस्तु कमी असल्याने सभासदांच्या सर्वच गरजा भागविणे केवळ अशक्य आहे.

२८. कागल तालुक्यात असलेल्या निरोगी राजकारणाच्या प्रभावामुळे लोकांमध्ये जागरूकता आहे. त्यातच या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपल्या सभासदांमध्ये सहकारी चळवळ व सहकारी संस्थांबद्दल जागरूकता वाढविण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांमुळे सभासदांमधील जागरूकता व त्यातून त्यांचा संस्थांच्या कार्यातील सहभाग सतत वाढत आहे.

२९. अलिकडील काळात तालुक्यातील शिक्षण प्रसारामुळे साक्षरतेचे प्रमाण वाढलेले असून निवडलेल्या सभासदांमध्ये हे प्रमाण खूप मोठे आहे.

३०. निवडलेल्या एकूण सभासदांत साक्षरतेचे प्रमाण अधिक असले तरी ते विविध गटातील शेतकज्यांमध्ये भिन्न आढळते. सर्वात अधिक सुशिक्षित हे मध्यम व लहान शेतकरी गटात आढळून आले आहे. तर सर्वात कमी सुशिक्षित हे मागासवर्गीय सभासदांमध्ये आढळून आले आहेत.

३१. शेती हाच मुख्य व्यवसाय असूनही विविध कारणामुळे उपलब्ध असलेले स्वतःच्या मालकीच्या सर्वच जमीन लागवडीखाली आणलेल्या नाहीत. याबाबत सभासदांच्या गटानुसार लागवडीखाली आणलेल्या जमीनीचे प्रमाणही भिन्न आढळते.

३२. बदलत्या हवामानात निरूपयोगी ठरत असलेली पारंपारिक शेती पद्धती फायदेशीर ठरत असलेली आधुनिक शेती पद्धती व वाढता पाणीपुरवठा यामुळे तालुक्यात आधुनिक शेती आदानांचा वापर वाढत असून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी या संदर्भात मोलाची मदत केली आहे.

३३. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या आपल्या सभासदांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्न करीत असताना त्यांचे यशापयश हे सभासदांचे संस्थेबद्दलचे ज्ञान, आस्था, सहभाग व त्यांना होणाऱ्या लाभावर अवलंबून असते. सदर अभ्यासासाठी निवडलेल्या सभासदांशी झालेल्या चर्चेतून या सर्वच बाबतीत अत्यंत अनुकूल परिस्थिती आढळून आलेली असून बहुतांशी सभासदांनी संस्थेच्या कार्याबद्दल समाधानाची भावना व्यक्त केलेली आहे. यातच कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे यश स्पष्ट होते.

३४. बहुतेकांच्या मते संस्थांचे पोर्टनियम व सहकारी कायद्यातील तरतुदी या बदलत्या परिस्थितीत अपुज्या असून गरजेनुसार त्यांच्यात बदल करणे आवश्यक झाले आहे.

३५. प्राप्त परिस्थितीत प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या निर्णय, धोरणे व कार्यवाहीवर स्थानिक धर्म व राजकारणाचा प्रभाव असला तरी या धर्म व राजकारणाला बाजूला ठेवून सभासदांच्या हिताला प्राधान्य देऊन संस्थांचा विकास करण्याचे मत सर्वच संस्थाप्रमुखांनी व्यक्त केले आहे.

६.२ सूचना

सन १९९० नंतरच्या कागल तालुक्यातील बदलत्या आर्थिक परिस्थितीत व विशेषत: शेती आणि ग्रामीण विभागात तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी केलेल्या कार्याचा आढावा अभ्यास करण्यासाठी सदर अभ्यास प्रकल्प हाती घेतला होता. यासंदर्भात प्रारंभापासून अभ्यासकाने केलेले निरीक्षण, गोळा केलेली दुव्यम व प्राथमिक तथ्ये, त्यांची मांडणी, विश्लेषण यामध्ये तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी वाढत्या व्यापक प्रमाणात समाधानकारक कार्ये केल्याचे स्पष्टपणे आढळले आहे. तरीपण तालुक्यातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, वैचारिक व नैतिक परिस्थितीतील विविधतेमुळे या संस्थांच्या स्वरूप, कार्य, व्याप्ती, यश यामध्ये जशी विविधता

तशाच कांही त्रुटीही आढळून आलेल्या आहेत. या अनुरोधाने विशिष्ट संदर्भात या संस्था अपयशी ठरल्या आहेत. म्हणजे त्या निरूपयोगी झालेल्या नाहीत. बदलत्या परिस्थितीत कांही दोष निर्माण होणे अपरिहार्य असते. या संस्थांनी भूतकाळात केलेले मोलाचे कार्य व भविष्यकाळात त्यांचे असलेले महत्व लक्षात घेऊन त्यांच्या या त्रुटी, कमतरता, दोष कमी करून भविष्यात याहीपेक्षा अधिक कार्यक्षम व्हाव्यात व त्याद्वारे सर्वसामान्य गरीब लोकांचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून अभ्यासकाळात स्वतःचा अनुभव, निरीक्षण, अभ्यास यांच्या आधारे पुढे कांही सूचना मांडल्या आहेत.

७.२.१ सभासद

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास केल्यानंतर सभासद या घटकाबाबत पुढीलप्रमाणे सूचना कराव्याशा वाटतात.

१. तालुक्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थेची यापुढे संख्या वाढवित असताना सरासरी सभासद संख्या वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

२. सर्वसामान्य दुर्बल लोकांना मदत करून त्यांचा विकास करण्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था निर्माण होत असतात. म्हणूनच तालुक्यातील या संस्थांच्या सिमांत सभासद शेतकज्यांचे घटणारे प्रमाण कमी करून ते वाढविण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न व्हावेत.

३. सहकारी संस्थांच्या मदतीने आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोकांचा विकास व्हावा म्हणून सहकारी खात्याने एकूण सभासद संख्येत अशा दुर्बल लोकांचे अधिक प्रमाण कायद्याने निश्चित करावे.

४. अभ्यासकाळात सिमांत सभासद शेतकज्यांची संख्या सातत्याने घटलेली असल्याने ती का घटत आहे याबाबत प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांशी चर्चा करून या सभासद शेतकज्यांचे प्रमाण वाढविण्यासाठी सहकार खात्याने पुढाकार घ्यावा.

५. २ ते ४ हेक्टर जमीन मालकी असणाऱ्या सभासदांची आर्थिक स्थिती सर्वसाधारणच असते. अभ्यासकाळात या सभासद संख्येत सातत्याने घट झालेली असल्याने ही घट थांबवून या सभासदांचे प्रमाण वाढविण्यासाठी नियोजनबद्ध प्रयत्न व्हावेत.

६. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या लहान व गरीब शेतकज्यांच्या हितासाठी निर्माण झालेल्या असल्याने या संस्थांवरील श्रीमंत जमीनदारांचा प्रभाव व नियंत्रण कमी करण्यासाठी त्यांची संख्या व एकूण सभासदांसाठी असणारे हे प्रमाण अजूनही कसे कमी करता येईल हे पहावे.

७. शेतमजूर हा ग्रामीण लोकसंख्येचा कमकुवत आर्थिक गट असतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या गरीब आर्थिक गटातील लोकांच्या विकासासाठी कार्यरत असल्याने तालुक्यातील अशा गरीब शेतमजूर सभासदांचे प्रमाण वाढविण्यासाठी प्रयत्न झाले पाहिजेत.

८. पारंपारिक बलुतेदारी पद्धतीतून ग्रामीण कारागीरांचा वर्ग निमोण झालेला असून तो आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असतो. गरीबांच्या हितासाठी काम करणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अशा गरीब सभासदांचे प्रमाण कितीतरी वाढण्याची गरज आहे. त्यादृष्टीने पद्धतशीर व जाणीवपूर्वक प्रयत्न व्हावेत.
९. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या प्रामुख्याने त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील गरीबांच्या विकासासाठी निर्माण केलेल्या असतात. कागल तालुक्यात मात्र अशा गरीब शेतकऱ्यांपैकी इतर सभासद शेतकऱ्यांची संख्या अधिक असून ती भविष्यात कमी होणे आवश्यक आहे.
१०. ग्रामीण भागातील गरीबांच्या विकासात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी महत्वाचे कार्य केलेले असल्याने गरीब मागास जातीय लोकांच्या कल्याणासाठीही या संस्थानी अधिकाधिक कार्ये करावीत. त्यादृष्टीने भविष्यात या सभासदांची संख्या वाढवीत असतानाच त्यांचा संस्थेच्या कार्यातील सहभाग व संस्थेकडून त्यांचा अधिकाधिक विकास होण्यासाठी प्रयत्न केले जावेत.
११. सर्वसामान्य आर्थिक मागासलेल्या लोकांपेक्षा मागास जमातीतील गरीब लोक सर्वच दृष्टीने दुर्लक्षिलेले असतात. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या गरीबांसाठी कार्ये करणाऱ्या असल्याने कागल तालुक्यातील या संस्थानी मागास जमातीच्या सभासदांचे अत्यल्प असलेले प्रमाण वाढवून त्या लोकांच्या वाढत्या सहभागाद्वारे त्यांचा विकास करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
१२. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विकासासाठी सभासदांचा संस्थेतील सहभाग वाढविणे गरजेचे आहे. त्यासाठी अधिकाधिक सभासदांनी अधिकाधिक प्रमाणात कर्जे व इतर सेवा घेणे गरजेचे आहे. कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या भविष्यकालीन जलद विकासासाठी अशा कर्जदार सभासदांचे प्रमाण वाढणे आवश्यक आहे.
१३. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या एकूण सभासद संख्येत अगदीच अल्प वाढ झालेली आहे. पुढील काळात यापेक्षा अधिक प्रमाणात सभासद संख्या वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जावेत.
१४. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या ग्रामीण कारागीर सभासद संख्येत अभ्यासकाळात घट झालेली आहे. वास्तविक ग्रामीण कारागीर हा गरीब आर्थिक गटातील असल्याने त्यांच्या विकासासाठी या संस्थानी त्यांची सभासद संख्या वाढविण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
१५. मागास जातीय लोकांची संख्या ही ग्रामीण भागात बरीच असल्याने अभ्यासकाळात त्यांच्या संख्येत झालेली घट कमी करून ती वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जावेत.
१६. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था सभासदांना स्वस्त व सुलभ कर्जपुरवठरा करीत असूनही अभ्यासकाळात या सभासदांच्या संख्येत का घट झाली आहे याचा शोध

घेऊन त्यांची संख्या वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जावेत.

६.२.२ कर्जवाटप

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास केल्यानंतर या संस्थांच्या कर्जवाटपाबाबत खालीलप्रमाणे कांही सूचना केलेल्या आहेत.

१. सभासदांच्या हिताप्रमाणेच प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या विकासासाठी अधिकार्थिक कर्जवाटप व त्यांची वेळेत परतफेड ही महत्वाची बाब ठरते. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकबाकीदार सभासदांची संख्या व त्यांचे प्रमाण यात लक्षणीय वाढ झालेली असल्याने भविष्यकाळात या संस्थांच्या जलद व निकोप विकासासाठी थकबाकीदारांची संख्या व प्रमाण कमी करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

२. मागास जाती जमातीचे लोक हा ग्रामीण लोकसंख्येचा महत्वाचा भाग असून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांद्वारे त्यांचा आर्थिक विकास करणे शक्य आहे. तालुक्यातील या संदर्भातील सध्याची स्थिती असमाधानकारक असल्याने भविष्यकाळात मागास जाती जमातीच्या आर्थिक विकासातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची भूमिका अधिक महत्वपूर्ण करण्यासाठी त्यांची सभासद संख्या वाढवीत असतानाच त्यांना दिलेल्या एकूण शेती कर्जाची रक्कम व या कर्जाचे बिगर मागासवर्गीय सभासदांच्या एकूण शेती कर्जातील प्रमाण वाढविण्यासाठी पध्दतशीर प्रयत्न करावेत.

३. शेती उत्पादक कारणासाठी दिल्या जाणाऱ्या कर्जाचा योग्य कारणांसाठी उपयोग क्वावा म्हणून मागास जातीय गरीब लोकांना उपभोग्य कारणांसाठी खावटी कर्जे देण्याची सोय आहे. परंतु या कर्जाची रक्कम व त्यांचे एकूण शेती कर्जाशी असलेले प्रमाण अत्यंत कमी असल्याने या कर्जाला अपेक्षित यश मिळालेले नाही. म्हणून अशा खावटी कर्जाची रक्कम व त्यांचे एकूण शेती कर्जाशी असलेले प्रमाण वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जावेत.

४. शेतीवरील लोकसंख्येची घनता कमी करून वाढत्या लोकसंख्येला रोजगार व उत्पन्न पुरुविण्यासाठी दुभती जनावरे, शेळ्या व मेंढऱ्या पालनाचा व्यवसाय फायदेशीर ठरत आहे. म्हणूनच कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी या व्यवसायासाठीच्या कर्जाचे प्रमाण व व्याप्ती वाढविण्यासाठी प्रयत्न करावेत. विशेषत: शेळ्या व मेंढऱ्यापालन हा कोरडवाहू शेतीतील व्यवसाय असल्याने व या व्यवसायाचे सध्याचे प्रमाण मर्यादित असल्याने भविष्यात त्यांच्या विकासासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी पुढाकार घेऊन वाढत्या कर्जपुरवठ्याद्वारे या उद्योगांना चालना द्यावी.

५. सर्वसामान्य गटातील लोकांप्रमाणेच किंबहुना त्याहूनही अधिक प्रमाणात मागासवर्गीय लोकांच्या आर्थिक विकासासाठी मध्यमकालीन कर्जपुरवठा वाढविणे आवश्यक आहे. अभ्यासकाळात कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी यासंदर्भात केलेल्या कर्जपुरवठा रक्कमेत वाढ झालेली असली तरी ती फारच कमी (१०५.६ टक्के)

इतकीच आढळते. म्हणूनच भविष्यात मागासवर्गीयांच्या मध्यम मुदत कर्ज रक्कम व कर्ज प्रमाणात याहून अधिक प्रमाणात वाढ करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

६. तालुक्यातील बदलत्या परिस्थितीत दुग्ध व्यवसाय हा उत्पन्नाचा एक चांगला मार्ग ठरत आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी मागासवर्गीय लोकांना दुभती जनावरे खरेदी करण्यासाठी अभ्यासकाळात वाढत्या प्रमाणात कर्जपुरवठा केलेला आहे. परंतु लोकांची वाढती गरज, वाढता दुग्ध व्यवसाय, जनावरांच्या वाढत्या किंमती यांचा विचार करता अभ्यासकाळात वाढलेल्या कर्ज रक्कमेचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. मागासवर्गीयांकडे जमीनी व इतर उत्पन्नाची साधने कमी असल्याने त्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी वाढता दुग्ध व्यवसाय हा एक उत्तम मार्ग आहे. म्हणून प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी यापुढे मागासवर्गीयांच्या या कर्जाचे प्रमाण वाढविण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

७. तालुक्यातील मागासवर्गीयांची कमी असलेली सभासद संख्या वाढविण्यासाठी प्रयत्न करीत असताना या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी त्यांना दिलेल्या शेती कर्ज रक्कमेत वाढ करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

८. मागासवर्गीय लोकांची आर्थिक स्थिती अत्यंत प्रतिकूल असल्याने प्रसंगी नुकसानीची तरतुद करून या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी या सभासदांना अधिकाधिक रक्कमेची खावटी कर्ज पुरवुन त्यांचे राहणीमान सुधारण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

९. कागल तालुक्यात एकूण लोकसंख्येत मागासवर्गीयांचा भरणा बराच असल्याने त्यांची सभासद संख्या वाढविण्याबरोबरच त्यांच्या कर्ज रक्कमेचे प्रमाणही वाढविण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

१०. तालुक्यातील मागासवर्गीयांना शेळी व मेंढी पालन, कुकुटपालन यासारख्या फायदेशीर, पूळक उद्योगांसाठी कर्ज देवून त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

६.२.३ वसुली व थकबाकी

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या वसुली व थकबाकी यासंदर्भात खालील सूचना जरूर विचारात घेण्यात याव्यात.

१. कांही अपरिहार्य कारणांमुळे मध्यम मुदत थकबाकी निर्माण झाली तरी ती दीर्घकालीन होता कामा नये म्हणून कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या मध्यम मुदत कर्जाचे एक वर्षावरील थकबाकीचे प्रमाण आटोक्यात आणण्यासाठी कठोर प्रयत्न करावेत.

२. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे पोटनियम व सहकार कायद्यातील तरतुदीचा आधार घेऊनही अभ्यासकाळातील १०१ कलमामधील मध्यम मुदत थकबाकीचे प्रमाण वाढतच राहिले आहे. ही संस्थांच्या आर्थिक दृष्टीकोनातून चिंतेची बाब असल्याने मध्यम मुदत कर्जाच्या वसुलीसाठी पूर्वीपेक्षा अधिक जोमाने प्रयत्न करावेत.

३. अभ्यासकाळात थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत घट झालेली असली तरी एकूण सभासदांतील व विशेषतः कर्जदार सभासदांतील या थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण खूपच असल्याने ती या संस्थांच्या दृष्टीने चिंतनीय बाब ठरत आहे. म्हणूनच भविष्यकाळात या थकबाकीदार सभासदांचे प्रमाण कमी राहण्यासाठी निश्चित व कायमस्वरूपी उपाययोजना केल्या जाव्यात.
४. अभ्यासकाळात एकूण थकबाकीदार सभासदांच्या संख्येत जशी घट झाली आहे तशीच एकूण कर्ज थकबाकी रक्कमेत घट करून संस्थांची आर्थिक स्थिती मजबूत करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
५. अभ्यासकाळात या निवडक संस्थांच्या कायदेशीर वसुल प्रकरणातील सभासद व रक्कमेचे प्रमाणही सर्वाधिक असल्याने ती या संस्थांच्या आर्थिक विकासातील अडचण ठरत आहे. म्हणूनच अगदी सुरुवातीपासून कर्जवसुलीसाठी काटेकोर प्रयत्न करून १०१ प्रकरणात गुंतलेली सभासद व थकबाकीची रक्कम किमान ठेवण्याची काळजी घ्यावी.
६. या संस्था कार्यक्षमपणे काम करण्यासाठी त्यांच्या चालू थकबाकीपेक्षा जुनी थकबाकी कमी करण्यासाठी कायमस्वरूपी उपाययोजना करून त्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करावी.
७. सहकारी संस्थांच्या थकबाकीचे कर्जदार सभासदांप्रमाणेच संस्थेच्या आर्थिक प्रगतीवर परिणाम होतात म्हणून ती कमी करण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. परंतु अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या थकबाकीदार सभासदांप्रमाणेच एकूण थकबाकी रक्कमेतही प्रचंड वाढ झालेली आहे. भविष्यकाळातील संस्थेच्या विकासासाठी ही वाढ कमी करण्यास प्रयत्न करावेत.
८. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सर्वच प्रकारच्या थकबाकी कर्जदारांच्या संख्येप्रमाणेच थकबाकी रक्कमेतही सतत वाढ झाली आहे. तरीपण अल्पकालीन कर्जदार व कर्ज रक्कमेचे प्रमाण तुलनेने अधिक असून ते कमी करण्यासाठी प्रयत्न व्हावेत.
९. १०१ मध्ये गुंतवलेली वाढती थकबाकी ही संस्थांच्या अकार्यक्षमतेचे लक्षण समजावे लागते. अभ्यासकाळात या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची १०१ मध्ये गुंतवलेली थकबाकी वाढलेली असल्याने भविष्यात ती कमी करण्यासाठी पद्धतशीर प्रयत्न करावेत.
- ६.२.४ व्यवस्थापन**
१. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था सभासदांप्रमाणेच सामाजिक बांधिलकीच्या दृष्टीकोनातून बिगर सभासदांच्या हितासाठीही कमी अधिक प्रयत्न करीत असतात. म्हणून या बिगर सभासदांमध्ये असलेली अनाठायी अनुत्पादक खर्चाची प्रवृत्ती कमी करून त्यांना

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची सद्यस्थिती 255

बचतीची सवय लावणे, त्यांचा सहकारी संस्थांमधील विश्वास वाढविणे व संस्थांना या बिगर सभासदांकडूनही स्वस्त दरात भांडवल मिळविण्याच्या दृष्टीने बिगर सभासदांकडून अधिकाधिक प्रमाणात ठेवी वाढविण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावेत.

२. या प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांची कार्ये, कार्याची संख्या व व्याप्ती सतत वाढत असल्याने या संस्थांच्या कुशल व्यवस्थापनासाठी कुशल व अनुभवी संचालकांची निवड होणे आवश्यक आहे. म्हणूनच सहकार खात्याने व सरकारनेही संचालक पदाची निवडणूक लढविणाऱ्यांवर किमान शिक्षण व अनुभवाची अट घालावी.

३. देशातील सहकारी चळवळीच्या प्रारंभासून श्रीमंत सभासदांनी या संस्थांचे अधिक प्रमाणात फायदे मिळविले आहेत. आता या फायदयातील सर्वसामान्य व गरीब सभासदांचा वाटा वाढणे आवश्यक झालेले आहे. त्यासाठी एकूण व्यवस्थापनातील दुर्बल गट, स्त्रिया व मागासवर्गीयांचे प्रमाण वाढविण्यासाठी योग्य ते कायदे करावेत.

४. या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये सचिवांची संख्या पुरेशी असली तरी पदवीधर व प्रशिक्षितांचे प्रमाण कमी असल्याने संस्थांच्या एकूण कार्यक्षमतेवर परिणाम होत आहेत. म्हणूनच यापुढे सचिवांच्या शिक्षण व प्रशिक्षणाबाबत अधिक काटेकोरपणा आवश्यक आहे.

५. कारकून हा या संस्थांच्या व्यवस्थापनातील महत्वाचा घटक आहे. परंतु या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांतील एकाही कारकूनाला अद्यावत प्रशिक्षण मिळालेले नाही. ही बाब चिंताजनक असून त्यांच्या प्रशिक्षणाच्या व्यापक सोयी कराव्यात.

६.२.५ इतर

कागल तालुक्यातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या सर्वांगीण अभ्यासांती इतर घटकांबाबत पुढील सूचना अंमलात आणणे गरजेचे आहे.

१. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांनी आपली संख्या वाढवित असतानाच आपल्या कार्यात अधिकाधिक लोकसंख्येला सामावून घेण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

२. सहकारी संस्थांकडून तालुक्यातील अधिकाधिक लोकसंख्येला लाभ व्हावा म्हणून सहकारी खात्याने नवीन संस्थांना परवानगी देताना तसेच जुन्या संस्थांच्या पर्यवेक्षणाच्या प्रक्रियेत अधिकाधिक लोकांना सभासद करून आपली व्याप्ती वाढविण्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना मदत, मार्गदर्शन व नियंत्रण करावे.

३. सामान्य सभासदांना अधिकाधिक वस्तू व सेवा पुरवून त्यांच्या विकास करण्यासाठी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांना अधिकाधिक वस्तूंची उलाढाल करावी लागणार आहे. त्यासाठी भविष्यकाळात त्यांच्या स्वतःच्या पुरेशा साठवण व्यवस्थेची तरतूद करावी.

४. सर्व स्तरावरील सरकारकडून मागासवर्गीयांना तशा खास सवलती दिल्या जातात. तशाच सवलती योजना सुरू करून मागासवर्गीयांचा सहभाग वाढविण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

५. संस्थेची आर्थिक स्वायत्तता, स्वस्त भांडवल उपलब्धता व सभासदांचा सहभाग यासाठी आवश्यकता असूनही या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांमध्ये सभासदांच्या ठेवी वाढविण्याबाबत फारशी आस्था नसल्यानेच ठेवीचे प्रमाण कमी आढळले. म्हणूनच भविष्यात वरील विविध दृष्टीकोनातून महत्वाच्या असलेल्या सभासद ठेवीचे प्रमाण वाढविण्यासाठी या संस्थांच्या सर्वच घटकांत जागरूकता वाढवून त्यांच्याकडून अशा ठेवी वाढविण्यासाठी प्रयत्न होणे अत्यंत आवश्यक आहे व त्या अनुरोधाने प्रयत्न केले जावेत.

कागल तालुक्यातील या निवडक प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या अभ्यासावरून या संस्थांची संख्या, सभासद, भाग भांडवल, राखीव निधी, ठेवी व बचत, कर्जे व त्यांची परतफेड, नफा व तोटा, थकबाकी, व्यवस्थापन, इमारत व गुदाम स्थिती, इतर बाबी या घटकाबाबत काढण्यात आलेल्या सर्व निष्कर्षांचा सूक्ष्मरीतीने अभ्यास करून त्यावर आधारित केलेल्या सर्व सूचनांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी केल्यास कागल तालुक्यातील या संस्थांच्या व सभासदांच्या विकासामध्ये असणाऱ्या अडचणीवर मात करून तसेच सभासदांच्या सर्वांगीण विकास व कल्याणासाठी या संस्थांचा पुरेपूर वापर करणे शक्य होणार आहे.

संदर्भ सूची :

१. अगरवाल, ए. एन., १९९४, 'इंडियन इकॉनॉमी, विश्व प्रकाशन, नवी दिल्ली
२. आनंद, एस. सी., १९९०, 'रुरल बँकिंग अॅण्ड डेव्हलपमेंट, यु. डी. एच., पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली
३. बैचवाल, पी. आर., १९६२, 'वर्कांग ऑफ द मल्टीपरपज को-ऑपरेटिव इन म्हैसूर' इकॉनॉमिक्स डिपार्टमेंट, मुंबई पीएच. डी. थेसिस
४. भट्ट, एम. एल., १९७१, 'डायर्क्शन ऑफ लांग टर्म अंग्रीकल्चर फायनान्स - अ स्टडी ऑफ पोस्ट ट्रॅड अॅण्ड फर्दर स्ट्रॅटेजी', इकॉनॉमिक अॅण्ड पोलिटिकल विकली, व्हॉल्यूम ६, नं. ४१
५. भगवंत स्वरूप, १९६२, 'को-ऑपरेशन इन इंडिया', सुहेजा बुक सेंटर, नवी दिल्ली
६. बंडोपाध्याय ए. १९८४, 'अन अॅनलेसिस ऑफ अंग्रीकल्चर केंडिट इन वेस्ट बॅंगाल', अंग्रीकोल कंपनी, नवी दिल्ली
७. बॅनर्जी, पी. के., १९७७, 'इंडियन अंग्रीकल्चर इकॉनॉमी, फायनान्सिंग स्पॉल फारमर्स', चेतन पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली
८. बेदी, आर. डी., 'थेरी, हिस्टरी अॅण्ड प्रॅक्टीस ऑफ को-ऑपरेशन', लॉयल बुक डेपो, मीरत
९. बेलशो, एच. अॅण्ड गाडगीळ, डी. आर., १९७८, 'अंग्रीकल्चरल क्रेडिट इन इकॉनॉमिकली वीक', गोखले इस्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अॅण्ड इकॉनॉमिक्स, रायटिंग अॅण्ड स्पीचेस ऑन को-ऑपरेटिव, पुणे
१०. बेनसन कुंजूकुंजू, २०००, 'द इम्पॅक्ट ऑफ क्रेडिट ऑन इन्कम ऑफ द रुरल बारोदर्स : अ स्टडी इन केरळ', इंडियन को-ऑपरेटिव रिव्ह्यू, व्हॉल्यूम XXXXIII, नं. १
११. बोरगार्डस, इ. एस., 'प्रिन्सीपल्स ऑफ को-ऑपरेशन'
१२. डावरा, सुधीर, २००१, 'इंडियन इकॉनॉमिक्स', मोहित पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली
१३. डॅनियन, ए. व्ही., १९७६, 'स्ट्रॅटेजी फॉर अंग्रीकल्चर डेव्हलपमेंट', व्होरा ऑण्ड कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि., मुंबई
१४. दांडेकर, व्ही. एम., 'डिस्कशन रिऑर्गनायझेशन ऑफ रुरल क्रेडिट इन इंडिया'
१५. धर्मावत, बी. एल., १९७९, 'मोबिलायझेशन ऑफ रुरल डिपॉझिट्स बाय कर्मशिअल बँक्स इन राजस्थान', एम. एल. सुखाडिया युनिवर्सिटी ऑफ उदयपूर पीएच. डी. थेसिस

१६. दधिच, सो. एम., १९७७, 'ओव्हरड्यूज इन फार्म को-ऑपरेटिव्ह क्रेडिट : ए स्टडी ऑफ राजस्थान', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
१७. काल्कटा एच., १९२१, 'लॉ अण्ड प्रॅक्टीस ऑफ को-ऑपरेशन'
१८. चौबे, बी. एन., १९८३, 'अंग्रीकल्चरल बँकींग इन इंडिया', नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली
१९. चौबे, बी. एन., १९७७, 'इन्स्टिट्यूशनल फायनान्स फॉर अंग्रीकल्चरल डेव्हलपमेंट', सुभदा सारस्वत, पुणे
२०. चौबे, बी. एन., १९६८, 'प्रिन्सिपल्स अण्ड प्रॅक्टीस ऑफ को-ऑपरेटिव्ह बँकींग इन इंडिया', आशिया पब्लिशिंग हाऊस
२१. चक्रवर्ती, पी. के., १९८३, 'प्रॉब्लेम्स ऑफ को-ऑपरेटिव्ह डेव्हलपमेंट इन इंडिया वुईथ रेफरन्स टू वेस्ट बॅगॉल', एस. चॉद अण्ड कंपनी लि.
२२. चिंचणकर, पी. वाय. अण्ड नामजोशी, एम. व्ही., १९७७, 'को-ऑपरेशन अण्ड द डायनॅमिक्स ऑफ चॅंजिस', सौमय्या पब्लिकेशन्स प्रा. लि., मुंबई
२३. दासगुप्ता, ए. के., १९७३, 'अंग्रीकल्चरल अण्ड इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट इन इंडिया' असोसिएटेड पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली
२४. देसाई, एस.एस., एम., १९७९, 'रुरल बँकिंग इन इंडिया', हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई
२५. देसाई वसंत, १९८३, 'ए स्टडी ऑफ रुरल इकॉनॉमिक्स', हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई
२६. दत्ता, एस. के., १९९१, 'को-ऑपरेटिव्ह सोसायटीज अण्ड रुरल डेव्हलपमेंट', मित्तल पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली
२७. दत्त आर. अण्ड सुदंरम के. पी. एम., १९८६, 'द इंडियन इकॉनॉमी', एस. चॉद अण्ड कंपनी प्रा. लि., नवी दिल्ली
२८. डायरेक्टर ऑफ इकॉनॉमिक्स अण्ड स्टेटेस्टिक्स, १९७०-७१ ते १९९९-२०००, 'सोशिओ इकॉनॉमिक रिव्ह्यू अण्ड डिस्ट्रीक्ट स्टेटेस्टिकल अॅबस्ट्रॅक्ट ऑफ सोलापूर, सातारा, सांगली अण्ड कोल्हापूर, गर्वमेंट ऑफ महाराष्ट्र, मुंबई
२९. डायरेक्टर ऑफ इकॉनॉमिक्स अण्ड स्टेटेस्टिक्स, 'स्टेटेस्टिकल अॅबस्ट्रॅक्ट ऑफ महाराष्ट्र स्टेट' व्हेरियस इश्यूज, गर्वमेंट ऑफ महाराष्ट्र, मुंबई
३०. गाडगीळ, एम. व्ही., १९८६, 'अ रिव्ह्यू ऑफ इन्स्टिट्यूशनल क्रेडिट फॉर अंग्रीकल्चर इन कॉन्फरन्स' वॉल्यूम I, इंडियन जर्नल ऑफ अंग्रीकल्चरल इकॉनॉमिक्स, XLI (४)

३१. गायकवाड, व्ही. आर. अण्ड परमार, डी. एस., 'सर्वोग स्मॉल फारमर्स : ए स्टडी ऑफ स्मॉल फारमर्स सर्वोग को-ऑपरेटिव सोसायटी', सी. एम. ए. मोनोग्राफ नं. ९४, सेंटर फॉर मैनेजमेंट इन अंग्रीकल्चर आयआयएम, अहमदाबाद
३२. गुप्ता, के. आर., २०००, 'इश्यू इन इंडियन इकॉनॉमी, वॉल्यूम ३, अंटलांटिक पब्लिशर्स अण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, नवी दिल्ली, २७
३३. गर्फ्हमेंट ऑफ आंध्र स्टेट, १९४६, 'रिपोर्ट ऑफ द रॉयलसिमा को-ऑपरेशन इन्क्वायरी कमिटी'
३४. गर्फ्हमेंट ऑफ मद्रास, १९४०, 'रिपोर्ट ऑफ द कमिटी ऑन को-ऑपरेशन'
३५. गर्फ्हमेंट ऑफ इंडिया, १९३०, 'रिपोर्ट ऑफ द इंडियन सेंट्रल बँकिंग इन्व्हायरी कमिटी'
३६. गर्फ्हमेंट ऑफ इंडिया, १९१५, 'रिपोर्ट ऑफ द मॅक्लेगेन कमिटी ऑन को-ऑपरेशन'
३७. गर्फ्हमेंट ऑफ इंडिया, १९०१, 'रिपोर्ट ऑफ द फॅमिन कमिटी'
३८. गर्फ्हमेंट ऑफ मद्रास, १८९५, निकोलसन्स रिपोर्ट
३९. गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अण्ड इकॉनॉमिक्स, १९७५, 'रायटिंग अण्ड स्पीचेस ऑफ प्रो. डी. आर. गाडगील ऑन को-ऑपरेशन' ओरिएंट लॉगमन लि.
४०. जॉर्ज डेव्हीड ऑफ्हिक, जुलै-सर्टेबर १९६७, 'रिफॉम्युलेटेड को-ऑपरेटिव प्रिन्सिपल्स अन्नलेसिस ऑफ पब्लिक इकॉनॉमी'
४१. गिरधारी, डी. जी., १९८७, 'रूरल क्रेडिट इन इंडिया', उदय पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद
४२. गरवाल, एस. एस. अण्ड रांगी, पी. एस., ऑक्टोबर-डिसेंबर १९७८, 'अन अनॅलिटिकल स्टडी ऑफ द सप्लाय ऑफ को-ऑपरेटिव अंग्रीकल्चरल क्रेडिट इन पंजाब', इंडियन जर्नल ऑफ अंग्रीकल्चरल इकॉनॉमिक्स, वॉल्यूम XXXIII, नं. ४
४३. डिपार्टमेंट ऑफ महाराष्ट्र, 'गॅझेटियर ऑफ इंडिया, महाराष्ट्र स्टेट, सोलापूर डिस्ट्रीक्ट
४४. हॉग, इ. एम., १९६६, 'द को-ऑपरेटिव मुक्हमेंट इन इंडिया', ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी प्रेस, फिफ्थ एडिशन
४५. हॉग, इ. एम., १९७८, 'को-ऑपरेटिव मुक्हमेंट इन इंडिया', कलकत्ता, ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी प्रेस

-
४६. इंडियन बैंकर्स असोसिएशन, १९७७, 'रोल ऑफ बैंकस् इन हिलेज लाइफ फायनान्सींग ग्रोथ सेंटर्स फॉर रुरल डेव्हलपमेंट, आय. बी. ए., मुंबई
४७. अय्यंगार, ए. एस. के., 'अ स्टडी ऑफ को-ऑपरेटिव मुक्हमेंट इन इंडिया' करंट बुक हाऊस, मुंबई
४८. जाधव, जे. जी., १९९३, 'इकॉल्यूशन ऑफ परफॉर्मन्स ऑफ पीएसीएस वुइथ स्पेशल रेफरन्स टू रायगड डिस्ट्रीब्युट ऑफ महाराष्ट्र, एम. फिल. डिझाटेशन, मुंबई युनिवर्सिटी, मुंबई
४९. जैन, एस. सी., १९८७, 'प्रॉब्लेम्स ऑफ अंग्रीकल्चरल डेव्हलपमेंट इन इंडिया', किताब महल, अलाहाबाद
५०. जैन प्रमोदलता, १९९०, 'को-ऑपरेटिव क्रेडिट इन रुरल इंडिया', मित्तल पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली
५१. जुगळे, व्ही. बी., १९९२, 'को-ऑपरेटिव क्रेडिट इन रुरल इंडियन अंग्रीकल्चर, इट्स सोशिआ इकॉनॉमिक अण्ड टेक्नॉलॉजिकल इम्पॅक्ट, मित्तल पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली
५२. जोशी, व्ही. एस., १९७५, 'को-ऑपरेटिव सोसायटीज अंकट १९६०', नवदीप प्रकाशन, पुणे
५३. जोशी, व्ही. आर., एप्रिल १९८१, 'रिस्ट्रक्चरींग अंग्रीकल्चरल को-ऑपरेटिव क्रेडिट सिस्टीम इन इंडिया', महाराष्ट्र को-ऑपरेटिव क्वार्टरली ६४ (४)
५४. माथूर, बी. एल., 'रुरल डेव्हलपमेंट अण्ड को-ऑपरेशन' आर. बी. एस. ए.
५५. लक्ष्मी नरसायन अण्ड व्यंकटा नायडू, १९९९, 'रोल ऑफ बैंकिंग इन रुरल डेव्हलपमेंट', डिस्कवरी पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली
५६. लोड, जी. एम., १९५६, 'को-ऑपरेटिव बैंकिंग इन इंडिया' द को-ऑपरेटिव बुक डेपो, मुंबई
५७. कुचल, एस. सी., १९७४, 'को-ऑपरेशन फायनान्स अण्ड प्रॉब्लेम्स', चैतन्य पब्लिशिंग हाऊस, अलाहाबाद
५८. कुलकर्णी, के. आर., 'थेअरी अण्ड प्रॅक्टीस ऑफ को-ऑपरेशन', व्हॉल्युम १ व २, को-ऑपरेटर्स बुक डेपो, मुंबई
५९. कुलकर्णी, आर. के., '७५ इयस ऑफ इंडियन को-ऑपरेटिव मुक्हमेंट'
६०. कुलकर्णी, पी. बी., १९९१, 'डिस्ट्रीब्युट इन को-ऑपरेशन - अ केस स्टडी ऑफ सांगली डिस्ट्रीब्युट' हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई
६१. कल्याणकर, एस. पी., १९८३, 'कॉर्प लोन ओवरडयूज ऑफ को-ऑपरेटिव फायनान्स' रेनबो पब्लिकेशन्स, कोईमतूर
-

६२. कुरुलकर, आर. पी., १९८३, 'अँग्रीकल्चरल फायनान्स इन बैंकवर्ड रिजन', हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई
६३. कुमार अँण्ड काल्होन, १९७३, 'अ क्रिटीकल स्टडी ऑफ फारमर्स इनडेवटीडन्स इन लुधियाना डिस्ट्रीक्ट'
६४. कामत, जी. एस., १९८७, 'न्यू डायमेनशन्स ऑफ को-ऑपरेटिव मॅनेजमेंट', हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई
६५. कार्वे, डी. जी., १९६८, 'को-ऑपरेटिव प्रिसिपल्स अँण्ड सबस्टेन्स'
६६. कर्मा, पवन के. 'को-ऑपरेटिव मॅनेजमेंट प्रॅक्टीस, प्रॉब्लेम्स अँण्ड प्रॉस्प्रेक्ट्स'
६७. नाबांड (१९७०-७१ ते १९९९-२०००), 'स्टेटस्टिकल स्टेटमेंट्स रिलोटिंग टू द को-ऑपरेटिव मुब्हमेंट इन इंडिया' भाग १, सेमिनार ॲन रिप्रेमेंट ऑफ इन्स्टिट्यूशनल क्रेडिट, नवी दिल्ली
६८. मुझाफ्फर रहेमान, १९७५, 'को-ऑपरेटिव क्रेडिट अँण्ड अँग्रीकल्चरल डेव्हलपमेंट', सुलतान चाँद पब्लिशर्स, दिल्ली
६९. मुजाल सतिश, 'रुरल डेव्हलपमेंट अँण्ड को-ऑपरेशन', सबलाईम पब्लिकेशन्स, जयपूर
७०. मिश्रा, जगन्नाथ, १९७७, 'को-ऑपरेटिव बैंकी इन बिहार', ललित नारायण मिश्रा इन्स्टिट्यूट ऑफ इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट अँण्ड सोशल चेंज, पटना
७१. मेश्वारी, पी. जे., १९९५, 'इन्स्टिट्यूशनल रुरल क्रेडिट इन इंडिया- अ केस स्टडी ऑफ महाराष्ट्र डिस्ट्रीक्ट', माणिक पब्लिकेशन्स
७२. मेमोरिया, सी. बी., १९८३, 'अँग्रीकल्चरल को-ऑपरेटिव स्ट्रक्चर इन इंडिया', किताब महल, अलाहाबाद
७३. मेमोरिया, सी. बी. अँण्ड आर. डी. सक्सेना, १९७७, 'को-ऑपरेशन इन इंडिया, किताब महल, अलाहाबाद
७४. मेमोरिया, सी. बी. अँण्ड आर. डी. सक्सेना, १९७३, 'को-ऑपरेशन इन इंडिया, किताब महल, अलाहाबाद
७५. मेहता, व्ही. एल., 'सम असेक्ट ऑफ रुरल क्रेडिट रिऑर्गनायझेशन द बॉम्बे स्टेट को-ऑपरेटिव युनियन, बॉम्बे
७६. माथूर, बी. एस., १९८०, 'को-ऑपरेशन इन इंडिया', साहित्य भवन, आग्रा
७७. नाबांड, १९८४, 'सेमिनार ॲन रिप्रेमेंट ऑफ इन्स्टिट्यूशनल क्रेडिट', नवी दिल्ली
७८. नायडू, व्ही. टी., १९६८, 'फार्म क्रेडिट अँण्ड को-ऑपरेटिवज इन इंडिया', व्होरा अँण्ड कंपनी पब्लिशर्स, मुंबई

-
७९. नटराजन, बौ., उपरोक्त
८०. नेगी भूपाल सिंग, १९९०, 'को-ऑपरेटिव्ह क्रेडिट अॅण्ड रिजनल डेव्हलपमेंट', दीप अॅण्ड दीप पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली
८१. पांडे, यु. के. अॅण्ड मुरलीधरन, एम. के., १९७९, 'ओव्हरडयूज अॅण्ड साइज ऑफ होल्डींग्ज ऑफ डिफॉल्ट्स फायनार्सांग अंग्रीकल्चर' व्हॉल्यूम १०, नं. ३ व ४
८२. पाने राजकिशोर, १९८५, 'इन्स्टिटयूशनल क्रेडिट फॉर अंग्रीकल्चर इन इंडिया', अनिश पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली
८३. प्लॉनिंग कमिटी रिपोर्ट, १९१५
८४. पॉष्युलेशन सेन्सस रिपोर्ट, १९९१
८५. कुरेशी, ए. आय., १९४७, 'द प्युचर ऑफ को-ऑपरेटिव्ह मुक्हमेंट इन इंडिया', ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, मद्रास
८६. रंगारेडी, वाय. ए., १९९०, 'अंग्रीकल्चरल डेव्हलपमेंट रूरल क्रेडिट अॅण्ड प्रॉब्लेम्स ऑफ इट्स् रिकवरी', मित्तल पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली
८७. रुदार दत्ता अॅण्ड सुंदरम, २०००, 'इंडियन इकॉनॉमी', एस. चाँद अॅण्ड कंपनी लि. नवी दिल्ली
८८. राव, एल. आर., १९८२, 'रूरल को-ऑपरेटिव्हज् - अ स्टडी वुडथ रेफरन्स टू आंध्र प्रदेश', सुलतान चाँद अॅण्ड सन्स पब्लिशर्स, दिल्ली
८९. रायदू, सी. एस., १९९२, 'अंग्रीकल्चरल क्रेडिट अॅण्ड रूरल डेव्हलपमेंट इन ड्रॉट रिजन्स - अ स्टडी ऑफ को-ऑपरेटिव्ह बँक इन आंध्र प्रदेश', कन्सेप्ट, दिल्ली
९०. रेडी, १९७८, 'रिजनल डिफरन्सेस इन द परफॉरमन्स ऑफ क्रेडिट को-ऑपरेटिव्ह - अ केस स्टडी ऑफ आंध्र प्रदेश'
९१. रेडी ए. विनायक, १९९०, 'मॉर्डनायझेशन ऑफ इंडियन अंग्रीकल्चर', मित्तल पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली
९२. रेडी, ए. सुदशन अॅण्ड बी. वेक्टेश्वर राव, १९९९, 'इंडियन को-ऑपरेटिव्ह रिक्ह्यू', व्हॉल्यूम ४२, नं. २
९३. रेडी, रामचंद्र अॅण्ड वेक्टेश्वरलू, १९९९, 'फायनार्सांग फॉर अंग्रीकल्चर', ए क्वाटरली जर्नल ऑफ अंग्रो-फायनास इंडस्ट्री, अंग्रीकल्चरल बँकर
९४. रिपोर्ट ऑफ द डेक्कन कमिशन ऑन अंग्रीकल्चर, १९७५
९५. रिझॉव्ह बँक ऑफ इंडिया, १९३६, 'रिपोर्ट ऑफ द को-ऑपरेशन'
-

१६. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, १९४६, 'रिपोर्ट ऑफ द को-ऑपरेटिव प्लॉनिंग'
१७. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, १९५४, 'रिपोर्ट ऑफ द ऑल इंडिया रूरल क्रेडिट सर्व्ह कमिटी', व्हॉल्यूम २
१८. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, १९६९, 'रिपोर्ट ऑफ द ऑल इंडिया रूरल क्रेडिट रिहयू कमिटी'
१९. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, १९७०, 'स्टडी इन अंग्रीकल्चरल क्रेडिट'
१००. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, १९७८, 'रिपोर्ट ऑफ द कमिटी ऑफ रिहयू अरेजमेंट' फॉर इन्स्टिट्यूशनल क्रेडिट फॉर अंग्रीकल्चर अण्ड रूरल डेव्हलपमेंट'
१०१. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, १९८०, 'रिहयू ऑफ को-ऑपरेटिव मुक्हमेंट इन इंडिया', व्हेरिअस इश्यूज
१०२. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, १९८०, 'रोल ऑफ आरबीआय इन द शोअर ऑफ रूरल क्रेडिट'
१०३. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, १९८१, 'रिपोर्ट ऑफ द एक्सप्रेस ग्रुप ऑन अंग्रीकल्चरल क्रेडिट स्कीम ऑफ कमर्शिअल बँक्स', मुंबई
१०४. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, १९८४, 'रिपोर्ट ऑफ द टीम ऑन ओव्हरडयूज ऑफ को-ऑपरेटिव क्रेडिट इन्स्टिट्यूशन्स अंग्रीकल्चरल डेव्हलपमेंट', मुंबई
१०५. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, १९८४, 'रूरल क्रेडिट अण्ड आरबीआय'
१०६. सिधू, जगरूप सिंग अण्ड सिधू, डी. एस., १९८४, 'क्रेडिट डिस्ट्रीब्युशन बाय प्रायमरी को-ऑपरेटिव इन पंजाब स्टेट', इंडियन को-ऑपरेटिव रिहयू, २१ (४)
१०७. सिंग अण्ड धवन, १९७८, 'सोसेस युटिलायझेशन अण्ड प्रॉडक्टीव्हीटी ऑफ अंग्रीकल्चरल क्रेडिट इन लुधियाना डिस्ट्रीक्ट ऑफ पंजाब', इंडियन जर्नल ऑफ अंग्रीकल्चरल इकॉनॉमिक्स, व्हॉल्यूम २३
१०८. सिंग, १९८०, 'ऑन इकॉनॉमिक अनेलेसिस ऑफ ओव्हरडयूज इन कपूरथला डिस्ट्रीक्ट ऑफ पंजाब', फायनान्सिंग अंग्रीकल्चर, व्हॉल्यूम २२, नं. १
१०९. सर वेडरबुरू विल्यम अण्ड जस्टीस रानडे, १८८२, 'स्किम फॉर स्टार्टिंग अंग्रीकल्चरल बँक्स'
११०. श्रीनिवासन, एम. आर., १९५४, 'कॅपिटल फॉर्मेशन इन अंग्रीकल्चर', इंडियन जर्नल ऑफ अंग्रीकल्चरल इकॉनॉमिक्स, व्हॉल्यूम ९, नं. १
१११. स्टेट को-ऑपरेटिव बँक लि.(फेडरेशन) (१९९६-९७ ते १९९९-२०००), 'परफॉर्मन्स ऑफ पैक्स'

- ११२. सुबाराव, के., १९९०, 'इन्स्टिट्यूशनल क्रेडिट अनस्टनटी अॅण्ड अॅडॉप्शन इन एचवायक्ही टेक्नॉलॉजी : ए कम्पॉरिझन ऑफ ईस्ट यु. पी. विथ वेस्ट यु. पी.', इन्स्टिट्यूट ऑफ इकॉनॉमिक ग्रोथ, दिल्ली युनिवर्सिटी, इंडियन जर्नल ऑफ ऑग्रीकल्चरल इकॉनॉमिक्स, व्हॉल्यूम ३५
- ११३. श्रीवास्तवा, एस. के., १९७०, 'ऑग्रीकल्चरल इकॉनॉमिक्स अॅण्ड को-ऑपरेशन', एस. चंद अॅण्ड कं., नवी दिल्ली
- ११४. तालमकाई, एस. एस., १९३१, 'को-ऑपरेशन इन इंडिया अॅण्ड ऑबॉड', बेसल मिशन, बंगलोर
- ११५. त्यागी, आर. बी., 'रिसेंट ट्रेंड्स इन द को-ऑपरेटिव मुक्हमेंट इन इंडिया'
- ११६. यादव, दिनेश सिंग, १९९९, 'इंडियन को-ऑपरेटिव रिव्ह्यू', व्हॉल्यूम ३७, नं. २

